

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam

Petterson, A.F.

Citation
Petterson, A. F. (2017, January 24). *Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam*. Prometheus, Amsterdam. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/45463

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/45463

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/45463 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Petterson, A.F.
Title: Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam
Issue Date: 2017-01-24

Eigenwijs vaderland

Eigenwijs vaderland

Populair nationalisme in
negentiende-eeuws Amsterdam

Proefschrift

Ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 24 januari 2017 klokke 16.15 uur

door
Anne Frederique Petterson

geboren te Alkmaar
12 januari 1987

Promotores
prof. dr. H. te Velde, Universiteit Leiden
prof. dr. W.J.H. Furnée, Radboud Universiteit Nijmegen

Copromotor
dr. D. Bos, Universiteit Leiden

Promotiecommissie
prof. dr. J. Pollmann, Universiteit Leiden
prof. dr. P. de Rooy, Universiteit van Amsterdam
dr. M. Beyen, Universiteit Antwerpen
dr. M.J. Janse, Universiteit Leiden

Deze uitgave kwam tot stand met steun van de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de J.E. Jurriaanse Stichting en de Stichting Professor van Winter Fonds.

© 2017 Anne Petterson
Omslagontwerp Jan van Zomeren
Foto omslag Hoek van de Herengracht en Gasthuismolensteeg, foto George Hendrik Breitner (toegeschreven aan) ca. 1890-1900/Rijksmuseum, Amsterdam
Foto auteur Maria van Rooijen
Lithografie afbeeldingen binnenwerk Marc Gijzen
Zetwerk Mat-Zet bv, Soest

Van dit proefschrift is ook een handelseditie verschenen bij Uitgeverij Prometheus te Amsterdam onder ISBN 978 90 351 4374 6

Inhoud

Inleiding 9
Nationalisme 10
'Gewone mensen' 12
Amsterdam 17
Bronnen en opbouw 20

Boodschap en beleving: standbeelden in de stad 25
Grote mannen op een voetstuk 27
De wereld van de oprichters 28
Een blijk van Hollands roem en eer? 32
Leiden, Den Haag of Amsterdam? 35
'Slagboomen der kontributiën' 38
De onthulling 39
Een waarlijk vaderlands feest? 43
Zoeken naar verbinding 47
Een huiselijk feest 52
Beleving van de beelden 54
'Zeg, Lijs!, kent gij dien vreemden klant?' 55
Van Botermarkt naar Rembrandtplein 59
Het beeld vastgelegd 63

De natie als performance: het volkslied 75
Vaderlandse klanken 77
Wien Neêrlands bloed en *Wilhelmus* als bindmiddel 84
Van verenigingshymne tot bruiloftslied 93
Ongenode geluiden 100
Wien Neêrlands bloed als strijdmiddel 103
Een nieuw lied 106
Een nieuwe klank 110

Om de eer van de straat: Oranjeliefde 119
Willemsstraat 121
Feestelijke Oranjebuurten 125
Straatversieringen 127
Competitie 133
Optochten door de stad 134
Volksspelen 140
De Oranjefurie van 1887 147
Rood versus Oranje 148
'Gelijkheid kan er toch nooit bestaan' 150
Oranjevriendenkring 156
Het einde van een generatie 162

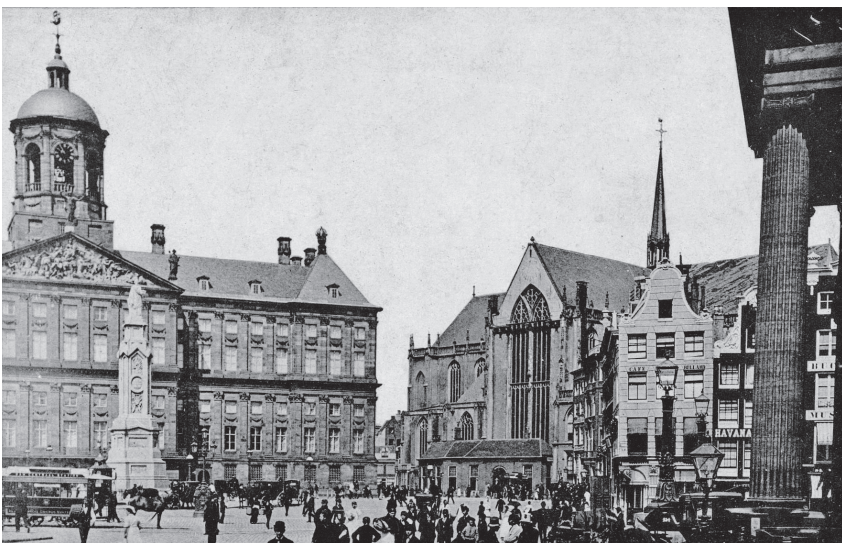
'Vele kleinen maken één groote': de Boerenoorlogen 169
De massameeting van 1881 171
De meeting als mobilisatiemiddel 172
Wij stamverwanten 175
Volksopinie 178
Steun aan de Boeren 184
Collectes 186
Motivaties 192
Vijandbeeld 194
Incidenten 197
Havenboycot 199

Het bezoek van Kruger 207
Oom Paul 209
Herkenningsproces 214

Vraag en aanbod: de commercialisering van de natie 225
De natie geëtaleerd 226
Oranje 228
Portrettomanie 234
Actualiteiten 237
Het Nederlandsch Panopticum 240
De koninklijke huiskamer 243
Nederland verbeeld 246
Bezoekers 250
'Levende photographieën' 254

Besluit 263

Woord van dank 277
Noten 279
Archieven & literatuur 327
Illustratieverantwoording 351
Personenregister 353
Geografisch register 359
Straatnamenregister 361
Over de auteur 365
Summary 367

De Dam met het Koninklijk Paleis en de Nieuwe Kerk. Links het Monument ter herinnering aan de Volksgeest van 1830-1831, bekroond door het beeld De Eendracht (1856). Uiterst rechts de zuilen van de Beurs van Zocher (1845).
Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

Inleiding

Op het eerste gezicht lijkt de foto een momentopname. Koetsiers wachten op hun klanten, dienstmeisjes doen hun dagelijkse boodschappen, heren met hoge hoeden haasten zich om de omnibus te halen, en een aantal voorbijgangers kijkt verbaasd richting de fotograaf. Een ansichtkaart, verschenen rond 1890, toont het bedrijvige middelpunt van negentiende-eeuws Amsterdam: de Dam.[1] De foto is echter meer dan een impressie van een doorsnee plein op maandagmiddag. Op een paar honderd vierkante meter in het centrum van de hoofdstad werden enkele belangrijke instellingen van het Koninkrijk der Nederlanden vertegenwoordigd. Niet de voorbijgangers, maar het Koninklijk Paleis, de Nieuwe Kerk, de Beurs en het monument voor 'de volksgeest van 1830-1831' staan in het beeld dan ook centraal. De ansichtkaart is een uitgave van de gebroeders Evert en Henri Douwes. Hun Damgezichten waren populair bij toeristen; met name Amerikaanse bezoekers van de stad kochten rond de eeuwwisseling hele voorraden op.[2] Net zoals toeristische ansichtkaarten vandaag de dag stimuleerde ook deze afbeelding toeschouwers om op een bepaalde manier naar de stad te kijken. Het centrale plein van Amsterdam werd hier welbewust als nationale locatie 'vermarkt'.

Maar de ansichtkaart verkocht bovenal omdat de Dam in de beleving van velen ook daadwerkelijk een nationale plek *was*.[3] Dit boek stelt de wereld van de geportretteerde koetsiers, dienstmeisjes, heren en slente-

rende voorbijgangers centraal.[4] Het laat zien hoe en in hoeverre gewone Amsterdammers in de tweede helft van de negentiende eeuw de natie vormgaven en beleefden binnen de stedelijke ruimte. Zo was de Dam in deze jaren het toneel van tal van nationale momenten. Wie van de handelaren afgebeeld op de kaart was zich bewust van de historische betekenis van het nationale monument dat hij passeerde? Welke schooljongen had, staande voor het Koninklijk Paleis, het *Wien Neêrlands bloed* gezongen tijdens een nationale aubade? Dacht dat ene dienstmeisje nog wel eens terug aan hoe zij koning Willem III zo luid had toegejuicht tijdens zijn jaarlijkse bezoek aan de stad? En waarom bestormden de stadsbewoners in het voorjaar van 1881 en masse de krantenkiosk op het plein om het laatste nieuws te vernemen van de overwinningen van de 'stamverwanten' tijdens de Boerenoorlog in Zuid-Afrika? De stedelijke omgeving bracht de Amsterdammers in aanraking met tal van bekende nationale verhalen. Maar bovenal bood de stad hun een podium om op eigen manieren uitdrukking te geven aan hun betrokkenheid bij de natie.

Nationalisme

In de negentiende eeuw maakte Nederland een aantal belangrijke veranderingen door. Na eeuwenlang een Republiek van relatief onafhankelijke gewesten te zijn geweest, werd rond 1800 de basis gelegd voor een nieuw koninkrijk.[5] Deze periode vormde het begin van een toenemende administratieve en geografische integratie. Na de opening van de eerste spoorlijn tussen Amsterdam en Haarlem in 1839, breidde het spoorwegnetwerk zich uit, telegraaf- en telefoonkabels begonnen het land te omspannen, en gaandeweg werden overal de klokken gelijkgezet.[6] In deze periode kwam tevens het huidige politieke bestel tot stand. De bestuurlijke macht verschoof geleidelijk van koning naar parlement, in de jaren tachtig ontstonden de eerste politieke partijen en in toenemende mate klonk de roep om algemeen kiesrecht, dat uiteindelijk voor mannen in 1917 en voor vrouwen in 1919 een feit zou worden.[7] Terecht merkt historicus Niek van Sas in *De metamorfose van Nederland* op dat het staat- en

het natievormingsproces niet volledig van elkaar gescheiden kunnen (en moeten) worden.[8] De 'harde' staatkundige integratie en het 'zachte' proces van culturele eenwording beïnvloedden en conditioneerden elkaar. Tegelijkertijd werd dan ook gebouwd aan een vernieuwde nationale cultuur.

De ontwikkeling van negentiende-eeuws Nederland als cultuurnatie is door historici tot nu toe voornamelijk bestudeerd als een proces dat gestimuleerd en in stand gehouden werd door de maatschappelijke elite.[9] De basis van de natie werd gevormd door een geheel van verlichte, burgerlijke waarden en 'nationale' emoties.[10] Dit 'vaderlandsch gevoel' kreeg uitdrukking in de letterkunde, de geschiedschrijving en de opnieuw opbloeiende historieschilderkunst. Inspiratie werd gevonden in het recente verleden, maar bovenal in de zestiende-eeuwse Opstand en de daarop volgende Gouden Eeuw. Het lager onderwijs zorgde voor de verspreiding van deze nationale ideeën onder de jongste generaties: op het lesprogramma stonden vakken als aardrijkskunde en vaderlandse geschiedenis en in de lesboekjes passeerden vaderlandse helden en heldinnen als Kenau Hasselaar, de Leidse burgemeester Van der Werff en Michiel de Ruyter de revue.[11] Buiten het klaslokaal, op straat, verrezen op verscheidene plekken in het land enkele van deze figuren als standbeeld. Ook nam de elite het voortouw in de organisatie van vele nationale feesten en herdenkingen. Oranje-jubilea, Waterloodag en de viering van overwinningen tijdens de Tachtigjarige Oorlog vormden terugkerende, publieke rituelen, die de gedeelde identiteit moesten bevestigen en versterken.[12]

Verschillende studies hebben laten zien hoe halverwege de negentiende eeuw diverse politieke en religieuze stromingen, in het bijzonder de liberalen en orthodox-protestanten, zich met de constructie van een nationale identiteit begonnen te bemoeien.[13] De invulling van het nationaal gevoel werd daarmee inzet van een politieke strijd.[14] Enerzijds ging het hier om een proces van emancipatie en poogden de verschillende groepen een plek in de nationale gemeenschap te veroveren. Anderzijds opereerden zij daarbij vaak vanuit vastomlijnde religieuze of politieke denk-

beelden en stelden zij hun eigen gemeenschap voor als kern van de Nederlandse gemeenschap. De eerste tekenen van de latere verzuiling, de mythe dat Nederland functioneerde als een 'eenheid in verdeeldheid', dienden zich aan.[15] In dit geval waren het vooral politieke stromingen en partijen die de richting van de samenleving bepaalden en hun stempel drukten op het bredere maatschappelijk leven. De reactie van de lagere sociale klassen, de veronderstelde ontvangers, op dit proces van natievorming is zowel in Nederland als daarbuiten nog maar beperkt onderzocht; laat staan de mogelijkheid van een wederzijdse beïnvloeding van 'hoog' en 'laag'.

'Gewone mensen'

Dit boek gaat over natievorming als populaire praktijk. Het kijkt dus niet alleen naar al die keren dat elites het voortouw namen in het construeren van een nationaal verhaal, maar ook naar de receptie van deze initiatieven, en naar de momenten waarop de lagere klassen juist zelf vorm en invulling gaven aan hun ideeën over het vaderland. Het gaat niet zozeer over intellectuele debatten, maar om het handelen van al die mensen die we nog niet kennen: de anonieme, nietsvermoedende voorbijgangers op een ansichtkaart van de Dam.

Recent heeft historicus Auke van der Woud terecht opgemerkt dat we voorzichtig moeten zijn wanneer we spreken over 'de' Nederlandse cultuur van de negentiende en vroege twintigste eeuw. Hij constateert dat 'Nederland' in deze periode voor een groot deel van de Nederlandse bevolking wellicht een 'tamelijk lege abstractie' was.[16] Ook eerder al hebben historici geopperd dat de nationale ideeën die binnen een kleine groep gangbaar waren niet vanzelfsprekend aansluiting vonden bij de bevolking als geheel. Gestuurde natievorming van bovenaf, bijvoorbeeld via het onderwijs of door middel van nationale feestdagen, heeft enkel kans van slagen wanneer er een draagvlak is voor deze ideeën en activiteiten bij de ontvangende groep.[17] Alleen al om die reden is het nodig om de focus te verleggen naar de ervaringen van 'gewone mensen'.[18] Dit

boek gaat echter nog een stap verder. Te weten hoe beelden en ideeën over het vaderland gestalte kregen in de dagelijkse realiteit is één ding. Een dergelijk perspectief – gericht op doorwerking – versterkt het denken in top-downprocessen. Dit boek redeneert daarentegen vanuit de stadsbewoners die het veronderstelde object van deze pogingen tot natievorming waren. Zij blijken verre van passieve burgers en eigenden zich het nationale verhaal – soms op geheel eigen wijze – toe.

Het is niet de bedoeling om in de volgende hoofdstukken een nieuw antwoord te geven op de vraag 'wat is de natie'? In plaats daarvan vertrekken we vanuit een aantal bekende thema's, afkomstig uit de bestaande Nederlandse geschiedschrijving. De verschillende hoofdstukken behandelen onder meer de doorwerking van de vaderlandse geschiedenis in standbeelden en gedenktekens, de rol van het volkslied als nationaal symbool, het breed gedeelde enthousiasme voor het koningshuis, en de lokale betrokkenheid bij de Boerenoorlogen in Zuid-Afrika. Al deze onderwerpen komen zonder meer voort uit de interesses van de negentiende-eeuwse maatschappelijke bovenlaag en zijn als zodanig door historici al volop bestudeerd. Maar hoe kregen deze thema's nu eigenlijk in de dagelijkse realiteit gestalte? En waar liepen de gewone Amsterdammers nu precies warm voor? Dit boek beschouwt het proces van natievorming als een *maatschappelijke* geschiedenis en kijkt naar de manieren waarop burgers met elkaar, dus in interactie, de nationale gemeenschap construeerden. De natie als *imagined community*, een veelgebruikt concept van de antropoloog Benedict Anderson, krijgt hier zodoende een basis in de dagelijkse realiteit.[19]

Wie nu precies tot de natie behoorden, was in de negentiende eeuw een belangrijk punt van discussie. De term 'volk' is in dit verband een belangrijk begrip, maar met een opvallend dubbele betekenis. 'Hetzelfde woord, "volk", gaf zowel uitdrukking aan de eenheids- of saamhorigheidsgedachte als aan standsonderscheid,' schrijven de politiek historici Remieg Aerts en Henk te Velde in een begripsverkenning.[20] 'Volk' in de zin van een gemeenschapsideaal of de verzamelde inwoners van een (natie)staat, bleef tot het einde van de negentiende eeuw een abstracte aan-

gelegenheid. In een stedelijke context duidde de term meestal op de lagere sociale klassen: het 'volk' bestond hier uit een brede categorie mensen onder het sociale niveau van de gezeten burgerij. Deze groep was het object van paternalistische beschavingsoffensieven: een, in de ogen van goedbedoelende volksverheffers, ongeregelde en onberekenbare massa. In de context van natievorming raakten beide interpretaties van het begrip 'volk' – nationaal versus sociaal – nauw met elkaar verweven. Bijvoorbeeld in de organisatie van nationale feesten waren – zoals ook dit boek laat zien – duidelijke elementen van een breder beschavingsoffensief te vinden. Het beoogde doel was in deze gevallen het creëren van een saamhorige gemeenschap, maar het standsonderscheid bleef hierbij bestaan.

Het debat in de literatuur over standen en klassen laat zien dat de sociale structuur van de negentiende eeuw niet eenvoudig in kaart te brengen is.[21] Wat de hoofdrolspelers in dit boek verbindt, is dat zij vrijwel allen stadsbewoners waren zonder persoonlijk politiek-bestuurlijke of sociaal-culturele dan wel economische macht. Van sommige personages is de naam bekend, van anderen weten we ook iets over de sociale achtergrond, maar van grote groepen Amsterdammers uit de negentiende eeuw weten we eigenlijk helemaal niets. Ze oefenden geen functies uit in het gemeentebestuur of in de Tweede Kamer, ze waren geen hoofdredacteur bij een belangrijke krant, ze vervulden geen commissarisfunctie bij De Nederlandsche Bank, en ze zaten ook niet in het bestuur van bekende filantropische verenigingen. De meeste stadsbewoners behoorden tot het stedelijk proletariaat en verdienden hun kost als bijvoorbeeld sjouwerman of visverkoopster. Anderen waren kleine ambachtslieden, zoals schoenmaker of timmerman, werkten als geschoold arbeider in de haven of de bouw, of runden een café in de buurt. Een belangrijke rol in dit boek is ook weggelegd voor de bredere burgerij: de onderwijzers, kantoorbedienden of middenstanders met een winkel op de Nieuwendijk of in de Kalverstraat. Waarom zouden al deze stadsbewoners zich met de natie bezighouden?

De stadsbewoners eigenden zich het bestaande nationale vocabulaire

op verschillende manieren toe.[22] Bovendien bleken zij ook spontaan eigen nationalistische repertoires te ontwikkelen. Dit wordt zichtbaar in de *performance* van de natie: het moment waarop men het nationale verhaal opvoerde – bijvoorbeeld door het zingen van het volkslied of het zwaaien met een vlag. Het ging hier dus om uitvoeringspraktijken, waarbij ter plekke door de stadsbewoners aan hun idee van 'Nederland' gestalte werd gegeven.[23] De nadruk verschuift hiermee, zoals gezegd, van nationale symbolen en verhalen naar concrete handelingen en sociale relaties. Het onderzoek hiernaar is geïnspireerd door methodes uit de sociale antropologie. Door middel van *thick description* is het mogelijk om aan de hand van een enkel voorbeeld (en het beperkte bronnenmateriaal) bepaalde gedragingen binnen een bredere, maatschappelijke, context betekenis te geven en te verklaren.[24] In Nederland is een dergelijke aanpak vooral toegepast binnen de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging. Hier werd voor het eerst structureel en op kwalitatieve wijze onderzoek gedaan naar de leefwereld van 'gewone' mensen. Van groot belang in deze studies was tevens de *agency* die aan de lagere sociale klassen werd toegekend.[25]

Internationaal zijn de afgelopen jaren voorzichtig enkele eerste aanzetten gedaan tot onderzoek naar natievorming 'van onderop'.[26] Dit perspectief begint langzaamaan ook tot de geschiedschrijving van de Lage Landen door te dringen.[27] *Nationhood from below*, onder redactie van de Belgische historici Marnix Beyen en Maarten Van Ginderachter, bundelt bijdragen uit verschillende nationale contexten gedurende de negentiende en vroege twintigste eeuw.[28] Centraal staat de vraag wat de natie nu eigenlijk voor gewone mensen betekende. Het debat tussen de zogeheten primordialisten (die de natie beschouwen als een natuurlijk fenomeen, geworteld in bijvoorbeeld taal) en modernisten (die de natie als een historische constructie zien, het resultaat van machtsverhoudingen en technologische ontwikkelingen) leek in de jaren negentig van de twintigste eeuw tot een einde te zijn gekomen.[29] In hun inleiding positioneren de redacteuren hun boek dan ook als een nieuwe fase in het nationalisme-onderzoek. Daarbij bouwt de bundel tegelijkertijd voort

op een oudere onderzoekstraditie uit de jaren zeventig en tachtig, de – vooral door Britse marxistische historici geïnspireerde – benadering van *history from below* en de voornamelijk Duitse interesse in *Alltagsgeschichte*.[30]

De bijdrage van de Britse historicus John Breuilly aan deze bundel van Beyen en Van Ginderachter stelt de vraag wat het nu eigenlijk betekent om te zeggen dat nationalisme 'populair' is.[31] Het begrip 'populair nationalisme', zoals ook gebruikt in de ondertitel van dit boek, verwijst naar de betrokkenheid van lagere sociale klassen in de vormgeving van nationalisme én stelt de vraag naar de aantrekkingskracht van verschillende nationale thema's. In zijn antwoord richt Breuilly zich niet zozeer op een onderscheid tussen 'hoog' en 'laag', maar probeert hij eerder een kader te verschaffen waarbinnen populair nationalisme kan worden onderzocht. Van belang daarbij is het onderscheid tussen *structural* en *motivational nationalism*. Met structural nationalism doelt Breuilly op het bestaande nationale verhaal, een cognitief raamwerk waar burgers zich bewust of onbewust toe verhouden. Motivational nationalism slaat op de beweegredenen van mensen om over te gaan tot nationalistische uitingen, zoals het deelnemen aan een nationale viering of het uitsteken van de vlag. Breuilly benadrukt hier hoe juist ook niet-nationalistische motieven, zoals politieke of religieuze voorkeuren, materiële overwegingen of de wens tot sociale verandering, ten grondslag kunnen liggen aan nationalistisch handelen.[32] Deze tweedeling maakt het mogelijk om ons tevens te concentreren op populaire uitingen waarbij nationalisme misschien niet zozeer de inzet van handelen was, maar wel het resultaat.

Wie vanuit het perspectief van de gewone burger kijkt, ontdekt namelijk dat 'nationalisme' in de negentiende eeuw slechts voor een beperkt deel om de natiestaat draaide. De Amsterdammers – van laag tot hoog – koppelden hun nationaal handelen in deze periode voortdurend aan allerlei particuliere en lokale wensen en verlangens, zoals het verkrijgen van inspraak, het maken van winst of het verbeteren van het imago van hun straat of buurt. Nationalisme fungeerde in deze gevallen eerder als middel dan als doel. Dit levert interessante momenten en nieuwe inzichten op.

Enerzijds verschafte het idee van Nederland een gemeenschappelijk vocabulaire: wanneer het om het vormgeven van de natie ging, bleken in de dagelijkse praktijk de verschillende sociale groepen soms veel dichter bij elkaar te staan dan gedacht.[33] Anderzijds konden bepaalde nationalistische opvattingen ook leiden tot momenten van conflict en competitie; tussen verschillende sociale lagen, maar ook binnen de eigen groep.

Amsterdam

Om grip te krijgen op een dergelijk populair nationalisme en de performance van de natie door de gewone Amsterdammers, moeten we voorbij de officiële verhalen en ons richten op de dagelijkse leefomgeving van de stadsbewoners. Dit lijkt op het eerste gezicht misschien wat onlogisch. Wanneer het gaat om nationale eenwording en de ontwikkeling van een nationaal besef lijkt het immers voor de hand te liggen dat het lokale juist aan waarde inboet en langzaamaan uit het zicht verdwijnt. Deze redenering vormt dan ook de grondslag van een moderniseringsthese die in de historiografie lange tijd dominant is geweest.[34] Vanaf de achttiende eeuw begon overal in Europa de nationale overheid door te dringen tot het dagelijks leven van burgers; de overgang van lokale identiteiten naar een overkoepelende loyaliteit jegens de natiestaat leek daarbij een onvermijdelijk gegeven. Inmiddels hebben verschillende onderzoeken laten zien dat in de historische praktijk lokale en nationale identiteiten juist eerder in elkaars verlengde lagen.[35] Vooral in een stedelijke context werden gewone burgers keer op keer geconfronteerd met nationalistische ideeën en *invented traditions* van de maatschappelijke bovenlaag.[36] Ook kon de verbeelding van de stad als geheel ingezet worden als een metafoor voor de natie.[37]

Dit boek richt zich niet zozeer op de doorwerking van nationale ontwikkelingen op een lokaal niveau, maar kijkt vooral naar het omgekeerde proces: namelijk hoe burgers de lokale leefwereld gebruikten om hun betrokkenheid bij de nationale gemeenschap vorm te geven. De stedelijke omgeving zelf speelt in de volgende bladzijden niet de hoofdrol, maar

vormt wel een belangrijke factor. De concrete, fysieke stad verschafte stadsbewoners een ruimte waarbinnen zij hun eigen verbeelding van de natie wisten uit te drukken. Het ging daarbij om allerlei grote projecten, zoals monumenten of prestigieuze architectuur als het Rijksmuseum en het Centraal Station, maar vooral ook om meer kleinschalige en spontane ondernemingen, zoals feestelijke optochten door het stadscentrum of nationalistische straatversieringen in de buurt. Zonder dit lokale niveau en deze lokale ervaringen bleef 'de natie' een abstract idee en wellicht ook een tamelijk lege huls. Centraal in de hoofdstukken staat steeds de wisselwerking tussen ruimtelijke ordening en sociale praktijken. De straten en gebouwen vormden een organisatorische setting, die de stadsbewoners in hun handelen kon beperken, maar veel vaker juist in staat stelde om hun gehechtheid aan de natie te tonen.[38] De stad was zodoende een decor en een podium ineen.

Lokale geschiedschrijving en het onderzoek naar history from below zijn overigens niet noodzakelijkerwijs hetzelfde.[39] Het is bijvoorbeeld goed mogelijk om nationale natievorming vanuit een lokaal perspectief te bestuderen, maar daarbij nog steeds de activiteiten van de elite of hogere middenklassen en autoriteiten centraal te stellen. Deze aanpak hanteert bijvoorbeeld historicus Oliver Zimmer in zijn recente boek *Remaking the rhythms of life*, dat gaat over de inbedding van staat- en natievormingsprocessen in de drie negentiende-eeuwse Duitse steden Ulm, Augsburg en Ludwigshafen.[40] Het resultaat is een indrukwekkende comparatieve studie, die laat zien op welke manier lokale overheden, bedrijven en politici opereerden en zichzelf soms ook opnieuw uitvonden in een steeds groter wordende wereld. Zimmer benadrukt terecht de wisselwerking tussen lokale ontwikkelingen en het niveau van de (natie)staat en zet zich daarmee af tegen het weinig genuanceerde moderniseringsvertoog. In dit boek, over negentiende-eeuws Amsterdam, verwijst de geschiedschrijving 'van onderop' echter in de eerste plaats naar sociale groepen, en niet naar een stedelijk niveau. Aandacht voor het lokale is in dit verband het middel, niet het uiteindelijke doel.

Amsterdam nam als hoofdstad van het land in het proces van natio-

nale eenwording een bijzondere positie in.[41] De officiële benoeming tot hoofdstad was bij de stichting van het nieuwe koninkrijk niet vanzelfsprekend. In het midden van de ansichtkaart waar deze inleiding mee begint, iets verscholen achter de andere gebouwen, staat de Nieuwe Kerk, de grootste protestantse kerk van de stad. Hier werd op 29 maart 1814 de eerste Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden ondertekend. Artikel 30 van deze Grondwet bepaalde dat de beëdiging van de nieuwe vorst en zijn inhuldiging tegenover de Staten-Generaal plaats moest hebben in Amsterdam, letterlijk aangeduid 'als hoofdstad' van het land.[42] Een jaar later, tijdens de grondwetsherziening van 1815, kwam deze toevoeging te vervallen, toen enkele zuidelijke Nederlanders zich over het predicaat hadden beklaagd. Vlaams commissielid, en tegenstander, Benedictus Holvoet meende toen dat de titel van hoofdstad overigens geen recht was, maar een vaststaand feit: 'In dien zin is Amsterdam hoofdstad, thans nu zij de aanzienlijkste en meest bevolkte stad van 't land is.'[43] Een grondwetsontwerp uit 1832 verwees opnieuw naar Amsterdam als hoofdstad, maar tot de grondwetsherziening van 1983 werd het onderwerp niet meer aangeroerd.

De bijzondere status van Amsterdam had, zoals Holvoet al suggereerde, voor de negentiende-eeuwer echter weinig officiële bevestiging nodig. Hoewel Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw qua prestige enigszins achterbleef bij andere Europese hoofdsteden, maakte de stad in de tweede helft een belangrijke inhaalslag.[44] Het aantal inwoners zou in deze periode meer dan verdubbelen: werden tijdens de volkstelling van 1849 iets meer dan 224.000 personen geteld, tegen het einde van de eeuw had de stad bijna 511.000 geregistreerde inwoners.[45] De regering was na 1813 definitief in Den Haag gevestigd, maar dat weerhield Amsterdam er niet van om zich bewust als centrum van het land te profileren.[46] Niet voor niets hebben de makers van de tussen 2004 en 2007 verschenen *Geschiedenis van Amsterdam* voor het deel over de negentiende eeuw de titel 'hoofdstad in aanbouw' gekozen.[47] In deze grootstedelijke omgeving waren discussies en conflicten over nationale thema's meer geconcentreerd, breder gedragen en heftiger dan elders; al moeten

we niet vergeten dat de Amsterdammers tevens bekendstonden (en -staan) om hun sterke lokale identiteit.[48] Juist dit bijzondere karakter maakt de stad tot het perfecte vertrekpunt: de Amsterdammers uitten hun nationaal gevoel steeds op een net iets andere wijze dan verwacht. De stadsbewoners vormden, kortom, een eigenwijs vaderland.

Bronnen en opbouw

Waar Den Haag zich in de negentiende eeuw ontwikkelde tot regeringscentrum, Rotterdam zich deed gelden als havenstad en economische macht, kenmerkte Amsterdam zich als brandpunt van grootstedelijke cultuur en sociale politiek. Dit beeld wordt weerspiegeld in de bronnen, en daarmee ook in de hoofdstukken van dit boek.

Wie in het heden onderzoek doet naar populair nationalisme, bijvoorbeeld de viering van Koningsdag, kan de straat op gaan en de feestelijke massa bestuderen door participerende observatie, of mensen interviewen en hen een vragenlijst laten invullen.[49] De historicus die onderzoek doet naar 'gewone' mensen in de negentiende eeuw staat voor een veel grotere uitdaging. Wie terug wil naar het verleden moet het doen met de bewaard gebleven bronnen. Het gebrek aan materiaal over de anonieme, 'stille' groepen in de samenleving wordt vaak als een probleem beschouwd.[50] Desondanks bevatten bekende en al vaak bekeken bronnen toch nog opvallend veel nieuwe informatie. Zo vormt de negentiende-eeuwse krant de belangrijkste basis van dit boek. Door *close reading* van deze verslaggeving is het mogelijk om nieuwe informatie te achterhalen over stedelijke groepen die niet tot de maatschappelijke bovenlaag of het stadsbestuur behoorden. De recente digitalisering van dit materiaal stimuleert bovendien het stellen van een nieuw type vragen. Zo is het eenvoudiger geworden om snel en over een langere periode informatie te vinden over minder bekende individuen of kwesties, of kan bijvoorbeeld met één klik op de knop een inventarisatie worden gemaakt van alle plekken in de stad waar het volkslied werd gezongen.

Naast de krant zijn talrijke archieven beschikbaar – en wie geduldig

zoekt, zal ook hier sporen van de stadsbewoners afkomstig uit de lagere sociale lagen vinden. De afdeling Secretarie (na 1851 Algemene Zaken) van Amsterdam behandelde alle bij de gemeente binnengekomen post. In de meterslange rijen dozen zitten talrijke briefjes van stadsbewoners aan het gemeentebestuur verborgen. Sommige handelen over zaken zoals overlast door burengerucht of vervuiling van de openbare weg, onderwerpen die in het kader van dit boek weinig relevant zijn. Maar andere briefjes betreffen de aanvraag van sparrengroen voor de versiering van de straat tijdens Oranjefeesten of de suggestie om in de hele stad het personeel vrijaf te geven bij het bezoek van president Kruger aan Amsterdam. In het archief van de gemeentelijke politie zijn naast vergelijkbare verzoeken en aanvragen ook allerlei rapporten te vinden die inzicht geven in wat stadsbewoners op straat deden, vooral wanneer zij zich juist als minder vaderlandslievende burgers gedroegen. Egodocumenten, zoals een dagboek of persoonlijke briefwisseling, zijn voor de lagere sociale klassen en kleine burgerij nauwelijks aanwezig. In plaats daarvan worden de meer seriële bronnen aangevuld met enkele verslagen van tijdgenoten, losse pamfletten, liedjes, foto's, filmmateriaal en objecten – zoals een ansichtkaart van de Dam.

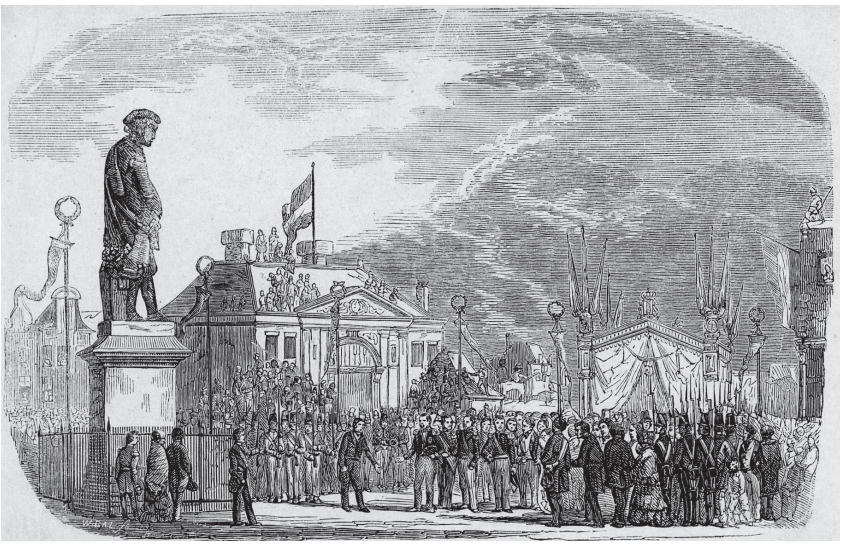
Het eerste hoofdstuk begint op een bekend en al vaker betreden terrein: de oprichting van standbeelden in het stedelijk landschap. Het uitbeelden van vaderlandse helden in steen of brons in de openbare ruimte was een van de meest in het oog springende manieren om een nationaal verhaal te vertellen. Het ging hier keer op keer om initiatieven vanuit de maatschappelijke bovenlaag: de reactie van het bredere publiek, de dagelijkse passanten, op de beelden is tot nu toe nauwelijks geproblematiseerd. Dit hoofdstuk onderzoekt welke rol de nationale monumenten speelden in het dagelijks leven van de Amsterdammers. De notulen van de vergaderingen van oprichtingscomités laten zien hoe de initiatiefnemers zelf nog zoekende waren naar een nationaal verhaal en maar weinig aandacht hadden voor het overbrengen van de achterliggende boodschap aan het bredere publiek. Om erachter te komen wat de stadsbewoners dan wel met de standbeelden en gedenktekens deden, biedt beeld-

materiaal een uitkomst. In dit hoofdstuk zullen prenten en foto's een belangrijke rol spelen bij het achterhalen van de gewenste omgang met de standbeelden, maar ook aanknopingspunten bieden voor het reconstrueren van de dagelijkse beleving van het monumentale landschap.

In de volgende hoofdstukken verschuift de aandacht naar de activiteiten van gewone stadsbewoners zelf. Nationale performances staan hier centraal. Het tweede hoofdstuk vormt een zoektocht aan de hand van krantenartikelen naar de uiteenlopende contexten waarbinnen de negentiende-eeuwse burger het volkslied zong. Het gaat hier om de constructie van een nationaal symbool in de dagelijkse praktijk. Hoofdstuk 3 richt zich op een van de meest populaire aspecten van het negentiende-eeuwse nationalisme: het enthousiasme voor het koningshuis. Opvallend element in dit populaire orangisme was de lokale autonomie in het creëren van nieuwe, nationalistische repertoires. Buurtstructuren, -competitie en -conflict speelden in de beleving van Amsterdammers een cruciale rol. In de loop van de eeuw namen de Oranjevieringen steeds omvangrijker vormen aan. Die schaalvergroting openbaarde zich ook op andere momenten. Zo keert de dynamiek van de massa terug in de beleving van de Boerenoorlogen, het onderwerp van hoofdstuk 4. Het archief van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging bevat bijvoorbeeld gedetailleerde informatie over de grootschalige collectes in de stad. Deze collectes en de brede steun aan de 'stamverwanten' in Zuid-Afrika creëerden binnen Amsterdam een eigen gemeenschapsgevoel. De emancipatie van de massa was bovendien verbonden met een toenemende politieke organisatie van het publieke domein.

De opbouw van het boek volgt geen strakke chronologie, maar aan het slot wordt wel een duidelijke tendens zichtbaar. Vanuit een natiegevoel dat vooral door de staat en maatschappelijke bovenlaag werd aangedreven, ontstond tegen het einde van de negentiende eeuw een nationalisme met een breed maatschappelijk draagvlak. Het vijfde, en laatste, hoofdstuk, dat draait om de commerciële organisatie van nationale emoties, vormt hier wellicht het meest overtuigende voorbeeld van. Aan de hand van een tocht langs de etalages van de Kalverstraat, een bezoek-

je aan het eerste wassenbeeldenmuseum van Nederland, en het bijwonen van de eerste filmvertoningen in de stad wordt duidelijk hoe de opkomst van de consumptiemaatschappij zorgde voor een vernieuwde omgang met de nationale cultuur. De hoofdstedelijke ondernemers zagen de natie als een belangrijke bron van winst, hun klanten – de Amsterdammers – gingen hier maar wat graag in mee. De hoofdstedelijke commercie bracht zodoende tal van thema's uit de eerdere hoofdstukken op onverwachte manieren samen en bewees daarmee hoe de grootstedelijke cultuur een belangrijke bijdrage leverde aan de populaire beleving van Nederland.

De onthulling van het standbeeld van Rembrandt op 27 mei 1852.
Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

Boodschap en beleving
Standbeelden in de stad

Het aantal standbeelden en monumenten in het landschap van Nederland was vergeleken met omringende landen weinig ontzagwekkend. Grote naties zoals Frankrijk en Duitsland werden in de negentiende eeuw door een heuse *statuomanie* of *Denkmalswut* beheerst.[1] Ook het kleinere België had na de afscheiding van 1830 de geest gekregen en richtte tientallen gedenktekens op om de jonge natie te vieren.[2] Van dit alles was in Nederland geen sprake. Verspreid over het gehele land verrezen tot aan de eeuwwisseling nog geen veertig publieke monumenten.[3] Rond 1800 kende Nederland alleen het zeventiende-eeuwse bronzen standbeeld van Erasmus in Rotterdam. In Haarlem was in 1801 een achttiende-eeuws standbeeld van de vermeende uitvinder van de boekdrukkunst Laurens Janszoon Coster naar de Grote Markt verplaatst, in 1856 werd dit vervangen door een volgens tijdgenoten 'waardiger' exemplaar. In 1829 verscheen in Brouwershaven het standbeeld van de dichter Jacob Cats. Hierna volgden een standbeeld van Michiel de Ruyter (1841) in Vlissingen, een vuurtoren gewijd aan Jan van Speijk (1841) in Egmond aan Zee, en maar liefst twee bronzen versies van Willem van Oranje (1845 en 1848) en een standbeeld van de Franse filosoof René Descartes (1845) in Den Haag.[4]

Met enige trots berichtte het *Algemeen Handelsblad* op 10 mei 1852 over de plaatsing van het eerste standbeeld, van de zeventiende-eeuwse schilder Rembrandt, in Amsterdam. Het standbeeld van Rembrandt

was een initiatief van een groep kunstschilders en het was ontworpen door de van oorsprong Vlaamse beeldhouwer Louis Royer:

> Gisteren avond ten 7 ure werd (gelijk nog in een gedeelte van onze vorige oplage is gemeld) het standbeeld van Rembrandt, in tegenwoordigheid van de commissie en van den Heer L. Royer, op het voetstuk geplaatst. Eenige minuten later, kondigden het wapperen der Nederl.[andse] vlag en de vreugdekreten der menigte der hoofdstad aan, dat het eerste publieke monument binnen hare muren was opgerigt.[5]

Uit het hijsen van de Nederlandse driekleur blijkt dat het hier ging om een nationaal moment. Rembrandt was dan ook niet zomaar een schilder, maar een figuur van nationaal belang. Al snel kreeg hij gezelschap van andere gedenktekens. In 1856 werd het 'Monument ter Herinnering aan de Eendracht en de Volksgeest van 1830-1831', hierna aangeduid als De Eendracht, onthuld op de Dam. Huldeblijken volgden aan Vondel (1867), Thorbecke (1876), prins Hendrik (1885) en Sarphati (1886).[6]

Historici hebben de oprichting van deze standbeelden en gedenktekens beschreven als de 'monumentalisering' van de openbare ruimte: de straten en pleinen van de stad ontwikkelden zich tot een voor de hand liggende plek om de eigen geschiedenis en trots op hedendaagse grote figuren te cultiveren.[7] Na een lange traditie van praalgraven en gedenkstenen binnen de muren van kerken (denk hierbij bijvoorbeeld aan het graf voor Michiel de Ruyter of het gedenkteken voor Jan van Speijk in de Nieuwe Kerk), verschenen rond het midden van de negentiende eeuw in het straatbeeld plots monumenten die voor iedereen zichtbaar waren. 'De tijd der graftombes is thans in Nederland vervangen door die der standbeelden,' zo concludeerde ook een Amsterdamse uitgever begin jaren 1860, 'en eenige steden hebben ter eere van stad- of landgenooten, wier nagedachtenis zij eene meer openbare hulde waardig keurden, standbeelden daargesteld.'[8] Die openbaarheid gaf aan de standbeelden en gedenktekens een nieuwe betekenis. Niet langer was het nodig om

een drempel over te gaan en een kerk binnen te treden, nu kon de stadsbewoner op ieder moment van de dag – bij het oversteken van een plein of het afslaan op een straathoek – oog in oog komen te staan met de grote figuren van zijn tijd.

Maar welke rol speelden de monumenten nu in het dagelijks leven van de Amsterdammers? Over de ontwikkelingen in het oprichtingscomité en de achterliggende boodschap van de beelden is al veel geschreven, maar aan de perceptie en ervaringen van de mannen en vrouwen die dagelijks de monumenten passeerden, hebben Nederlandse historici tot nu toe nauwelijks aandacht besteed.[9] Wanneer het beeld eenmaal geplaatst was, vormde het een onderdeel van het stedelijk landschap. Het vraagstuk van de beleving van de monumenten in de openbare ruimte is echter nauwelijks onderzocht.[10] Literatuurhistorica Marita Mathijsen plaatste de onthulling van standbeelden en gedenktekens in haar recente boek *Historiezucht* op één lijn met de viering van nationale jubilea en betitelde deze als 'volksvermaak'.[11] Maar klopt deze conclusie wel? Hoe, en in hoeverre, probeerden de initiatiefnemers de boodschap achter de beelden aan gewone stadsbewoners over te dragen? En gebruikten de Amsterdammers zelf de monumenten in de vormgeving van hun ideeën over Nederland? Eigenden zij zich de achterliggende nationale boodschap toe of beschouwden zij de monumenten toch vooral als een eliteproject?

Het vertrekpunt van dit hoofdstuk vormt de onthulling van het standbeeld van Rembrandt in 1852. Het idee van zo'n publiek gedenkteken was zowel voor de initiatiefnemers als voor de stadsbewoners rond het midden van de negentiende eeuw nog relatief nieuw. Precies die onwennigheid stelde de discussie rondom de oprichting en de publieke betekenis van het beeld op scherp.

Grote mannen op een voetstuk

Op 11 juni 1841 vond in de hofstad een groot kunstenaarsfeest plaats, georganiseerd door het Haagse genootschap Pulchri Studio. In de loop

van de avond kwam het standbeeld van de schilder Rubens ter sprake. Met het bronzen huldeblijk, dat binnenkort op het centrale plein van Antwerpen zou worden onthuld, presenteerde het nog jonge koninkrijk België de zeventiende-eeuwse kunstschilder als symbool van nationale trots. Volgens de Haagse schilder Johannes Bosboom kon de Nederlandse schilderswereld nu niet achterblijven. De keuze voor de oprichting van een standbeeld van Rembrandt was die avond dan ook snel gemaakt. De grootste Nederlandse schilder aller tijden was volgens de aanwezigen de best denkbare representant van het vak en stond internationaal bovendien in hoog aanzien.[12] Het zou vervolgens ruim tien jaar duren voordat het standbeeld daadwerkelijk op zijn sokkel stond, maar de competitiedrang met de zuiderburen bleek beslist nog niet verdwenen. 'Is België ons voorgegaan in het brengen van eene waardige hulde aan het kunstvermogen van Rubens,' zo schreef het *Algemeen Handelsblad* naar aanleiding van de onthulling in mei 1852, 'niet langer zal de vreemdeling den Nederlander vragen, waar het Standbeeld staat voor zijnen *eenigen* Rembrandt.'[13]

De wereld van de oprichters

De oprichting van een standbeeld of gedenkteken kwam in de negentiende eeuw vrijwel altijd voort uit particulier initiatief.[14] Zo ook bij het standbeeld voor Rembrandt. Na afloop van het kunstenaarsdiner in de hofstad verenigden enkele Haagse schilders zich onder de naam 'De Vereenigde Commissien' met negen leden van de pas opgerichte Amsterdamse kunstenaarssociëteit Arti et Amicitiae om de plannen voor het openbare huldeblijk aan Rembrandt ten uitvoer te brengen.[15] Over hun motieven is al eerder geschreven. De kunstenaars handelden in de eerste plaats vanuit hun vaktrots en eigenbelang: de oprichting van een standbeeld zou niet alleen Rembrandt, maar ook hun eigen beroepsgroep tot eer strekken. De internationale erkenning van Rembrandt als symbool van de rijke Hollandse schilderkunst uit de zeventiende eeuw, maakte de keuze voor de schilder vanzelfsprekend. In Nederland had Rembrandt halverwege de negentiende eeuw deze status nog niet bereikt, maar dat

weerhield de initiatiefnemers er niet van om de schilder als een nationaal figuur te presenteren. De verheerlijking van Rembrandt, die met de oprichting van het standbeeld een aanvang nam, zorgde er dan ook voor dat zijn oeuvre uiteindelijk deel uit zou gaan maken van de nationale canon.[16]

De eerste taak van de Vereenigde Commissien was het verzamelen van de benodigde fondsen. Om aan het initiatief bekendheid te geven, plaatste het comité van Arti et Amicitiae allereerst een circulaire in het *Algemeen Handelsblad*. 'Wij mogen de gegronde hoop voeden,' zo schreef het comité in 1841, 'dat de regering des lands even als die van deze stad, en elke hooge kunst-inrigting, ja! elk Nederlander, wien de roem des Vaderlands niet onverschillig is, deze vereenigde pogingen zal ondersteunen.'[17] In de tekst van de circulaire werd expliciet benadrukt hoe schenkingen uit allerlei groepen in de samenleving het collectieve karakter van het initiatief konden versterken. Het beroep op de regering bleek echter tevergeefs; de nationale overheid toonde zich bij geen van de monumenten in de stad betrokken. Het Amsterdamse gemeentebestuur bemoeide zich enkel met het bepalen van een geschikte plaats, waarbij het uitgangspunt leek dat het standbeeld of gedenkteken vooral niet in de weg moest staan.[18] De Oranjes leverden daarentegen soms wel een bijdrage. In het geval van het standbeeld voor Rembrandt schonk de koninklijke familie volgens de intekenlijst uit 1841 in totaal 2700 gulden, circa de helft van het totale opgehaalde bedrag.[19]

Maar dat was niet voldoende, ook particulieren moesten een bijdrage leveren. In het geval van de inzameling voor Rembrandt ontbreken de adressen van de contribuanten, maar achternamen als Van Slingelandt, Labouchère, De Cazes, Van Cattenburg, Van Lennep of Van Eeghen zeggen genoeg.[20] Het ging hier voor het overgrote deel om telgen van adellijke of anderszins vooraanstaande families. Pieter Huidekoper, vanaf 1842 burgemeester van Amsterdam, deed volgens de intekenlijst uit 1841 ook een duit in het zakje. De comitéleden konden daarop natuurlijk niet achterblijven: zij doneerden allen, met voorzitter Jan Willem Pieneman, grondlegger van de negentiende-eeuwse vaderlandse historieschilder-

kunst, voorop. Zowel de initiatiefnemers als de contribuanten maakten vrijwel allen onderdeel uit van een elitaire wereld.[21] Hun dagelijks leven speelde zich voor een belangrijk deel af binnen de grenzen van de woonplaats, maar de cultuur waarbinnen zij zich bewogen, oversteeg het lokale.[22] Door hun sociale netwerken en financiële situatie waren deze burgers in staat om bovenlokale contacten te onderhouden en in sommige gevallen wisten zij zelfs over de landsgrenzen heen vrienden en kennissen te enthousiasmeren voor hun monumentale projecten.

In het geval van het standbeeld voor Rembrandt kwam het gehoopte nationale karakter van de inzameling – 'elk Nederlander, wien de roem des Vaderlands niet onverschillig is' – echter maar moeizaam van de grond. Uiteindelijk kwamen met behulp van intekenlijsten in totaal 402 bijdragen binnen, waarvan 234 uit Amsterdam, 117 uit Den Haag, 23 uit Leiden (Rembrandts geboortestad), 20 uit Rotterdam, 3 uit Dordrecht, 2 uit zowel Schiedam als Gouda, en 1 uit Gorcum.[23] Bijna 60 procent van de bijdragen was dus afkomstig uit Amsterdam en 30 procent uit Den Haag, de plaatsen waar ook de leden van de Vereenigde Commissien gevestigd waren. De financiering van het standbeeld voor Rembrandt was een aangelegenheid die de grenzen van de hoofdstad overschreed, maar de basis was nog niet heel breed. Daarbovenop bleek dat het nog niet eenvoudig was om burgers voor het standbeeldinitiatief te enthousiasmeren – een moeilijkheid waar ook de toekomstige projecten mee te maken zouden krijgen. Speciale benefietavonden – bijvoorbeeld de 'buitengewone voorstelling', met een stuk van Jacob van Lennep over Rembrandt, in 1848 in de Stadsschouwburg – of, bij latere initiatieven, de organisatie van verlotingen moesten potentiële geldschieters over de streep trekken.[24]

Was de inzameling voor het standbeeld van Rembrandt nog in hoofdzaak beperkt tot de sociale bovenlaag van Amsterdam en Den Haag, bij de volgende gedenktekens zou het draagvlak zich aanzienlijk verbreden. In de eerste plaats gold het hier een verbreding in geografische zin. De coördinatie van de inzameling voor bijvoorbeeld het monument op de Dam die begin jaren vijftig van start ging, was direct verspreid over ver-

schillende provincies. Makkelijk ging het echter niet. Met name in de zuidelijke provincies bleek het lastig om bijdragen binnen te halen, maar ook in andere provincies deden zich problemen voor. De commissaris van de Koning in Noord-Holland meende bijvoorbeeld dat de 'tegenwoordige duurte' van levensmiddelen schenking verhinderde, en bovendien achtte hij de te herdenken gebeurtenissen al wel weer even geleden.[25] Desalniettemin droegen aan de totstandkoming van De Eendracht diverse sociale lagen bij. Ook voor de financiering van de beelden van Vondel en Thorbecke ontstonden subcomités verspreid over het land. Giften kwamen in 1867 en 1876 uit Assen, Zutphen en Harlingen, maar ook uit België, Frankrijk en het eigen Nederlands-Indië. Met de sociale verbreding liep het bij deze inzamelingsacties minder voortvarend: het waren, in ieder geval in Amsterdam, vooral de meer gegoede burgers die een bijdrage konden missen.[26]

Het gedenkteken voor prins Hendrik daarentegen lijkt weer vooral uit Amsterdamse bronnen gefinancierd te worden. Uiteindelijk liepen slechts weinig stadsbewoners warm voor dit initiatief. Uit een brief van comitélid Martin Kalff aan de voorzitter Gerard Westerman blijkt hoe moeizaam de inzameling verliep: 'Het beroep op "het dankbaar Amsterdam" om dubbeltjes werd zoo slecht beantwoord dat wij door persoonlijk bezoek en bijpassen tot het vereischte bedrag moeten komen.'[27] Het gedenkteken van de Amsterdamse geneesheer Samuel Sarphati leek in eerste instantie eenzelfde lot beschoren. Ook hier verliep de inzameling traag. Opvallend was dat waar de grote bijdragen uitbleven, nu juist de lagere klassen zich voor de totstandkoming inspanden. Hoewel de precieze bijdragen niet te achterhalen zijn, benadrukten diverse circulaires de waarde van de 'offers' door de lagere volksklassen gebracht.[28] Deze opvallende betrokkenheid van de minder bedeelde Amsterdammers is te verklaren uit het feit dat Sarphati hier herdacht werd vanwege zijn inspanningen voor verbetering van de toestand van de Amsterdamse arbeidersklasse. De initiatiefnemers presenteerden het gedenkteken dan ook in de eerste plaats als een lokaal huldeblijk, met pas daarna een nationale waarde.

Hoewel de absolute aantallen van afzonderlijke bijdragen in de loop van de negentiende eeuw wel toenamen – bij het initiatief voor Sarphati zou het aantal contribuanten door de vele werklieden zelfs tot in de duizenden lopen –, bleek over het algemeen het animo voor het storten van een bijdrage niet bijster groot. Zoals ook in eerder onderzoek opgemerkt, doet de moeite die het verzamelen van de benodigde gelden keer op keer kostte, vermoeden dat de behoefte aan openbare gedenktekens buiten oprichtingscomités maar zeer beperkt leefde.[29] Tot een standbeeldenmanie zou het in de hoofdstad dan ook niet komen. Enkele initiatieven tot de oprichting van monumenten bleven zelfs zonder resultaat. Zo liep het Amsterdamse denkbeeld om een nationaal gedenkteken op te richten voor de vroegere Nederlandse zeehelden eind jaren tachtig stuk op een gelijktijdige actie voor de oprichting van een standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn.[30] Ook pogingen om beelden voor stadhouder Willem III en koning Willem II op te richten, kwamen – vooral om financiële redenen – niet van de grond.[31]

Een blijk van Hollands roem en eer?

Voor de initiatiefnemers was de keuze voor Rembrandt vanzelfsprekend, maar werden hun ideeën ook buiten de vergaderzaal algemeen gedeeld? De Amsterdamse predikant Jan Boeke schreef direct na de bekendmaking van de plannen van het oprichtingscomité een eerste *Waarschuwend woord aan land- en stadsgenooten, tegen het dwaasselijk verspillen van hun geld aan de oprigting van een standbeeld voor Rembrandt*. Boeke was van mening dat Rembrandts schilderijen Nederland al voldoende trots en roem bezorgden, was het dan niet wat overdreven om voor de schilder ook nog eens een standbeeld op te richten? De predikant richtte zich vooral tegen het idee van een openbaar huldeblijk an sich. Vanachter zijn schrijftafel visualiseerde Boeke een omgeving waarin hij haast iedere dag op weer een nieuw standbeeld zou stuiten. Het leek hem een zorgwekkend vooruitzicht. 'Moet die dankbaarheid juist door een Standbeeld aan den dag gelegd worden?' zo schreef hij in zijn twintig pagina's

tellende uitgave. 'Dan zal Nederland, indien het even getrouwe van zijne verpligting jegens alle zijne groote mannen zich kwijten wil, weldra van beelden en gedenkteekenen krielen.'[32]

Bij Boekes vrees voor een standbeeldenmanie speelde diens calvinistische achtergrond waarschijnlijk een belangrijke rol. Het verheerlijken van helden via beelden kwam namelijk gevaarlijk dicht bij afgoderij. Deze redenering kwam ook in andere bronnen terug: een gedicht verschenen ter gelegenheid van de onthulling verwees zelfs expliciet naar het tweede van de tien geboden ('Gij zult geen afgodsbeelden maken.').[33] Het orthodox-protestantse karakter van de Nederlandse cultuur is in de literatuur dan ook opgeworpen als een voor de hand liggende verklaring voor het ontbreken van een nationale standbeeldencultus in de negentiende eeuw.[34] Maar anders dan Boeke hadden veel tijdgenoten helemaal geen probleem met het huldigen van figuren in steen of brons. Vraag was wel *wie* of *wat* zou moeten worden herdacht. Het ging hier immers om invulling van publieke ruimte. De keuze voor een bepaald persoon of onderwerp en de locatie van het standbeeld of gedenkteken waren altijd symbolisch geladen. Met de oprichting van de monumenten legden de initiatiefnemers dus ten overstaan van een groot publiek een claim op wie en wat volgens hen 'nationaal' zouden zijn.

Direct nadat de Vereenigde Commissien haar plannen bekend had gemaakt, ontstond in het liberale *Algemeen Handelsblad* een discussie over het nationale karakter van de schilder. De ingezonden brieven lieten duidelijk zien hoe de vormgeving van het stedelijk landschap onderwerp was van publieke discussie. Enkelen schaarden zich onmiddellijk achter het initiatief van de commissie. Zo merkte ene 'E.v.M.' op dat zowel de stadsbewoners als vreemdelingen 'met genoegen op dit standbeeld, als een blijk van Hollands roem en eer, en tevens als prikkel voor het opkomend geslacht, [zullen] staröogen'.[35] De gewoonte om onder initialen of een pseudoniem te publiceren maakt het onmogelijk om de precieze achtergrond van deze schrijver (en volgende) te achterhalen. De auteurs behoorden in ieder geval tot het gegoede, opgeleide deel van de samenleving. Ze namen de moeite om hun mening te verwoorden en

hadden de tijd om zich over deze kwesties druk te maken. De lengte van de stukken en de zelfverzekerde stijl laten er geen twijfel over bestaan dat het hier om geoefende schrijvers gaat. Bovendien stuurden zij hun brieven naar het *Algemeen Handelsblad*: een in de hoofdstad gevestigde liberale krant, met een oplage van circa 5000 exemplaren, en lezers uit voornamelijk de middenklasse en hogere klasse.[36]

Als voorstander van het initiatief tot het oprichten van een standbeeld voor Rembrandt begreep de hierboven aangehaalde 'E.v.M.' niet zo goed waarom verschillende lezers direct allerlei alternatieve suggesties voor een standbeeld begonnen aan te dragen. Zo had ene 'L.S.' een paar weken eerder geconcludeerd dat Van Speijk een 'veel eigenaardiger gedenkstuk' voor de hoofdstad zou zijn.[37] Ook ene 'B.' verklaarde dat hij weliswaar een bewonderaar was van Rembrandt, maar zich niet kon verenigen met het denkbeeld dat juist deze kunstenaar als eerste op een openbaar plein in de hoofdstad zou verschijnen: 'Daartoe hadde voorzeker eer in aanmerking behooren te komen Prins Willem I.'[38] Ook de ontdekkingsreizigers Cornelis Houtman of Oliver van Noort waren volgens deze brievenschrijver goede opties. 'Een opregt Amsterdammer' achtte daarentegen een beeld van de zeevaarder Jacob van Heemskerck, of anders de schrijver Pieter Corneliszoon Hooft zeer geschikt.[39] Slechts een enkeling richtte zich op eenduidig lokale helden, zoals 'S.H.R.' die naast het standbeeld van Rembrandt ook de Amsterdamse weesjongen wilde vereeuwigen, die in 1622 volgens de legende van het zogenaamde 'buskruitverraad' een plan om de oude beurs op te blazen verijdelde.[40]

Een motivatie werd door veel van de auteurs niet gegeven. Dit maakt het lastig om te bepalen wat de precieze gedachte achter de alternatieve voorstellen was. Zo was Willem van Oranje duidelijk een nationale figuur, maar bij het beeld voor Van Speijk werd het al schimmiger of het hier ging om een Amsterdamse weesjongen, een nationale held, of een combinatie van beiden. De alternatieve suggesties toonden in ieder geval duidelijk een spanning tussen stedelijke trots en een nationaal besef. Hoewel Rembrandt het grootste deel van zijn leven in Amsterdam had gewoond en gewerkt, was het nog maar de vraag of men zijn betekenis

kon waarderen. 'Rembrandt, als representant der schoone kunsten,' zo schreef 'B.' in de krant,

> [valt] zeer af in eene stad, die geheel handel ademt en op wier drukbezige kooplieden het standbeeld van eenen Houtman zeker beteren indruk zoude maken, door hen steeds aan vroege welvaart te herinneren, dan dat van eenen Rembrandt, hetwelk duizenden zonder belangstelling zullen zien oprigten en eenmaal opgerigt zijnde, met koelheid zullen voorbijgaan.[41]

Dat Rembrandt ook een nationale betekenis kon hebben, leek hier vrijwel uit het zicht te zijn verdwenen.

Niet alleen lokale en nationale identiteiten stonden met elkaar op gespannen voet. Bij de oprichting van de volgende gedenktekens zou, zoals in de literatuur al vaker is geconstateerd, ook de verhouding tussen partijbelang en algemeen belang een onderwerp van debat vormen. Met name rond de onthulling van De Eendracht en de beelden van Vondel en Thorbecke laaiden in kranten en brochures de discussies hierover hoog op.[42] De gedenktekens die in de openbare ruimte werden opgericht, moesten voor een groot publiek aansprekend zijn. Wie er op een voetstuk werden geplaatst en vooral waarom, bleef gedurende de gehele negentiende eeuw dan ook een belangrijke kwestie. Op de precieze details van deze discussies zal hier niet verder worden ingegaan, maar het feit dat er voorafgaand aan de onthulling al zo veel meningsverschil bestond over de betekenis van het monument – lokaal of nationaal, partijdig of algemeen – roept echter wel twijfels op over de mogelijkheid om aan willekeurige voorbijgangers een eenduidige boodschap over te brengen.

Leiden, Den Haag of Amsterdam?

Kenmerkend voor negentiende-eeuws Nederland is dat standbeelden in de meeste gevallen geplaatst werden in de geboortestad van de betreffende persoon.[43] Dit was in ieder geval al aan de orde geweest bij de keuze

van een locatie voor de beelden van Erasmus, Cats, Coster en De Ruyter. Ook voor het standbeeld van Rembrandt werd door krantenlezers zijn geboortestad Leiden als standplaats geopperd. Zo vond 'L.J.J.V.' in een ingezonden brief uit begin 1842 'het zeer goed en gepast, dat kunstenaars een standbeeld oprigten aan Rembrandt, doch meent dat dit in Leyden moest geschieden'.[44] Opmerkelijk genoeg bleek lange tijd vooral Den Haag een belangrijke concurrent. Het initiatief voor het standbeeld was natuurlijk hier begonnen: de helft van de Vereenigde Commissien bestond uit Haagse schilders, en ook koning Willem II bleek groot voorstander van plaatsing in de hofstad. In de notulen van de bijeenkomsten van de Vereenigde Commissien is geen discussie over de keuze voor Amsterdam, de stad waar Rembrandt het grootste deel van zijn leven had gewoond, terug te vinden. Het hoofdstedelijk karakter van Amsterdam speelde, voor zover bekend, in het besluit van de commissie geen nadrukkelijke rol.[45]

Door het standbeeld van Rembrandt niet in zijn geboortestad Leiden te plaatsen, brak de commissie dus met een lange en landelijke traditie. In navolging van Rembrandt kregen ook Vondel (geboren in Keulen) en Thorbecke (geboren in Zwolle) een gedenkteken in Amsterdam en niet in hun 'eigen' stad. Ter vergelijking: de beelden van even beroemde tegenhangers als de dichter Hendrik Tollens (1860) en staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp (1867) werden nog wel in hun geboorteplaats, in beide gevallen Rotterdam, neergezet. Overigens verloor Amsterdam de daar geboren zeventiende-eeuwse denker Baruch de Spinoza (1880) juist weer aan Den Haag, ondanks pogingen om diens beeld in de hoofdstad te doen verrijzen.[46] Of de keuze voor Amsterdam, in plaats van Leiden of Den Haag, aan het standbeeld van Rembrandt uiteindelijk ook een nationaler karakter gaf, is moeilijk te bepalen. Gezien de vele alternatieven die in 1841 door krantenlezers werden aangedragen, lijkt het er inderdaad op dat de zeventiende-eeuwse schilder niet als Amsterdammer werd gezien; tegelijkertijd zou in de twintigste eeuw juist het lokale karakter van Rembrandt en de verbondenheid van Amsterdam met de Gouden Eeuw een belangrijke rol in de citymarketing gaan spelen.

Een blik op de plattegrond van Amsterdam maakt onmiddellijk duidelijk dat de negentiende-eeuwse monumenten niet volgens een vooropgezet plan in de openbare ruimte zijn geplaatst. Voor wie stevig doorliep, waren het monument op de Dam en de beelden van Rembrandt, Vondel, Thorbecke, prins Hendrik en Sarphati in een uur te bezichtigen, maar in de afgelegde route was niets dat de gedenktekens met elkaar verbond. Anders dan in veel buitenlandse hoofdsteden is er in Amsterdam nooit een grootschalig project van de grond gekomen, waarbij met behulp van zichtassen en grote pleinen een hoofdstedelijk aanzien werd gecreëerd. Het dichtst in de buurt van dergelijke ingrepen kwam wellicht de demping van het Damrak tussen de jaren veertig en tachtig – al ging de discussie hier eerder over het verbeteren van de bereikbaarheid van de stad, dan over het creëren van een monumentale boulevard.[47] Ook latere projecten, zoals de bouw van het Centraal Station of het Rijksmuseum, kwamen pas na veel debat tot stand. Met zes gedenktekens, verspreid over de gehele stad, is het dan ook moeilijk om over de aanleg van een serieus 'nationaal' landschap te spreken.

Toch was de locatie van het *individuele* gedenkteken wel van belang. In 1836 was door het gemeentebestuur besloten om aan de noordzijde van de Dam een nieuw beursgebouw, ontworpen door Jan David Zocher, neer te zetten. Voor het terrein dat vrijkwam bij de afbraak van de oude beurs aan het Damrak waren nog geen plannen ontwikkeld. Die opdracht viel te beurt aan de commissaris van Publieke Werken Christiaan Klijn, die meteen al in 1841 tot de Vereenigde Commissien was toegetreden. Klijn stelde voor om het terrein om te vormen tot een pleintje, dat vervolgens van de Amstel gescheiden werd door een brug over het water. Op een bouwtekening uit juli 1841 zette hij bij deze brug, aan de ingang van het plein, een klein vierkantje met daar een kruis doorheen. Dit zou de perfecte plaats voor het standbeeld van Rembrandt zijn.[48] Het ging hier om een centrale locatie, dicht bij de Dam, en het nieuwe plein zou het huldeblijk de nodige waardigheid meegeven. De keuze voor deze locatie keerde ook terug in de ingezonden brievendiscussie in het *Algemeen Handelsblad* eind dat jaar. Zo was ene 'N.M.' niet per se tegen het

standbeeld van Rembrandt, maar zag hij op deze plaats liever een beeld verschijnen van iemand 'die het meest tot bevordering van Neerlands handel heeft bijgedragen'.[49]

In het voorjaar van 1848 sloeg het noodlot echter toe. Het ontwerp van de fundering bleek enkele ernstige gebreken te bevatten en het plein begon te verzakken. Deze ontwikkeling betekende het einde voor de loopbaan van commissaris van Publieke Werken Klijn én voor de plaatsing van het standbeeld van Rembrandt op deze locatie. Een nieuwe plek voor de schilder was nog niet zo eenvoudig gevonden. In het voorjaar van 1850 merkte de vergadering op dat de Amsterdammers al een kleine tien jaar over het oude beursterrein als het 'Rembrandtplein' spraken. Daarmee hadden de stadsbewoners volgens de oprichters al vóór de onthulling 'iets glorierijks' voor de grote schilder gedaan, een feit dat de comitéleden natuurlijk maar al te graag koesterden.[50] Deze praktijk werd bevestigd door berichten in de krant en advertenties van winkeliers aan het plein.[51] Dat de stadsbewoners deze naam al zo in hun dagelijks leven hadden opgenomen, is opmerkelijk; helemaal omdat het standbeeld nog niet meer was dan een kruisje op de kaart. Ondertussen had het gemeentebestuur om de Vereenigde Commissien tegemoet te komen het Koningsplein als vervangende locatie voorgesteld, maar dat vond de commissie te klein. Anderhalf jaar voor de onthulling, in november 1850, viel de keuze ten slotte op de Botermarkt, vlak bij de Amstel.

'Slagboomen der kontributiën'

De onthullingsplechtigheid vormde een uitgelezen kans om het nieuwe standbeeld aan een groot publiek te presenteren. Rembrandt maakte volgens de initiatiefnemers onderdeel uit van een nationaal verhaal en precies die boodschap wilden zij tijdens de plechtigheid ook aan de gemeenschap overbrengen. De predikant Jan Boeke vreesde in 1841 dat maar weinig mensen het belang van Rembrandt zouden beseffen. De initiatiefnemers leefden volgens hem in een andere wereld:

> Duizenden en tienduizenden, dat kan niet anders, zullen uw Standbeeld beschouwen en voorbijgaan, met de onverschilligheid, natuurlijk bij een iegelijk, die door zijnen staat van ontwikkeling en zijnen stand in de wereld, onbekwaam is om eenig wezenlijk belang in eenen Schilder, zij het ook de grootste, te stellen.[52]

Het was dan ook de vraag of de initiatiefnemers met hun boodschap alle Amsterdammers wisten te bereiken. De feestelijkheden moesten in hun ogen groots en bovenal 'algemeen' zijn. Dit betekende dat in principe iedereen – van jong tot oud, van hoog tot laag, van protestants tot katholiek en van liberaal tot conservatief – zich bij de oprichting betrokken moest voelen. Maar tegelijkertijd bestonden in de praktijk tussen de wereld waarin de oprichters verkeerden en die van de meeste stadsbewoners grote sociale verschillen. Bovendien bleek uit alles dat de initiatiefnemers deze sociale scheiding bij voorkeur in stand hielden. Van daadwerkelijke inspanningen voor het vergroten van de betrokkenheid van de gewone stadsbewoners bij de monumenten was tijdens de feestelijkheden rondom de onthulling van het standbeeld van Rembrandt, en ook in de periode daarna, geen sprake.

De onthulling

Over gebrek aan belangstelling voor de officiële onthulling op donderdag 27 mei 1852 had de Vereenigde Commissien in ieder geval niet te klagen. De gelegenheidsindustrie had de afgelopen weken overuren gedraaid: van portretjes van Rembrandt en gravures van het standbeeld tot zakdoeken, doekspeldjes en armbandjes met de zeventiende-eeuwse schilder erop – voor ieders gading was wel iets te krijgen.[53] Via advertenties in de kranten en door bemiddeling van boekhandelaren boden bewoners van de huizen die uitkeken op de Botermarkt kamers te huur aan.[54] Voor de plechtigheid werden verschillende belangrijke gasten verwacht, onder wie koning Willem III en prins Hendrik, die samen het beeld zouden onthullen. Zij namen plaats op een speciale tribune, versierd met rode en blauwe draperieën, en de Nederlandse en Amsterdam-

se wapens.[55] Op de prent aan het begin van dit hoofdstuk is te zien hoe tal van stadsbewoners op het evenement waren afgekomen en niet alleen op straat en in de huizen, maar zelfs op het dak van omliggende gebouwen een plaatsje hadden gevonden.[56] Krantenverslagen beschreven hoe omwonenden hun huizen met de nationale vlag en bloemenkransen hadden versierd. Het muziekkorps stond klaar, alle gasten waren aanwezig; het schouwspel kon beginnen.

Als eerste nam dr. Laurens Beijnen, voorzitter van het Haagse deel van het comité, het woord. In zijn toespraak tot koning Willem III zette de leraar Nederlandse taal en geschiedenis (en later rector) aan het Haags Gymnasium uiteen hoe het standbeeld van Rembrandt een gedenkteken voor de kunst, maar ook voor de Nederlandse natie is:

> Rembrandts onsterfelijke naam schittert met heerlijken glans op de rolle der helden en groote mannen uit de gouden eeuw onzer historie, die zege op zege bevochten op het bloedig slagveld, op 's lands geduchte vloten, op den zwaren weg der wetenschap, op de steile bane der kunst. Zijne werken hebben stand en waarde gehouden voor de regtvaardige regtbank der nakomelingschap en, niet besloten binnen den kring onzer provincien, maar heinde en verre verspreid, hebben zij zijn naam met dien van ons vaderland overgebragt tot aan de uiterste grenzen der beschaafde wereld.[57]

Rembrandt diende de toeschouwers te herinneren aan de Gouden Eeuw, het tijdperk waarin Nederland groot was geworden. Wat dit betreft stond het standbeeld van de schilder volgens de voorzitter van het comité op één lijn met de gedenktekens voor Cats en De Ruyter. Al deze 'groote mannen' waren waardige vertegenwoordigers van het vaderland. Op ingenieuze wijze wist Beijnen vervolgens via de graftombe van Willem van Oranje in Delft en de twee standbeelden van de vader des vaderlands in Den Haag het beeld van de schilder aan de hedendaagse Oranjes te verbinden. De aanwezigheid van de koning op dit 'nationale feest' was volgens de voorzitter van groot belang. Het groot-

ste deel van de toespraak besteedde Beijnen dan ook aan een lofzang op Willem III:

> In dien geest zien wij ook betrekking tusschen twee namen, die op dit oogenblik duizenden en duizenden van harten vervullen, de naam van Oranje, en de naam van Rembrandt. Daarom was de tegenwoordigheid van Z.M. op dit nationale feest eene behoefte voor onze harten, omdat bijna iedere schoone herinnering uit de eeuw van Rembrandt onafscheidelijk is van het huis van Oranje en omdat in onze harten de banden nog hecht zijn, die God tusschen dat doorluchtig geslacht en ons lieve vaderland heeft gehecht.[58]

Met de leuze 'voor God, voor Oranje, en voor het vaderland' kwam deze eerste toespraak ten einde.

Voor de daadwerkelijke onthulling van het standbeeld moesten de aanwezigen echter nog even geduld hebben. Eerst onderhield de koning zich nog met de spreker en enkele van de aanwezigen. Het standbeeld, dat al twee weken eerder op het plein was neergezet, stond al die tijd, 'als een reusachtig spook', gehuld in een wit laken.[59] Tegen één uur was het dan eindelijk zover: het muziekkorps zette in en het teken tot onthulling werd gegeven. Onder een 'oorverdoovend hoerah' van de aanwezigen viel het doek en stond het standbeeld in volle glorie op het plein.

Met opnieuw een toespraak droeg Beijnen de zorg voor Rembrandt over aan de gemeente Amsterdam. De burgemeester, Gerlach Cornelis Johannes van Reenen, nam deze taak maar al te graag op zich. Van Reenen benadrukte hoe het standbeeld voor Amsterdam van groot belang zou zijn: alleen vandaag al waren duizenden stadsbewoners van allerlei rang en stand naar de Botermarkt gekomen om 'Neerlands groten schilder' in hun midden te verwelkomen. Het beeld zou volgens de burgemeester toekomstige generaties blijvend herinneren aan de werken van de zeventiende-eeuwse meester, maar ook – en dat is opvallend – aan de inspanningen van de tijdgenoot om Rembrandt te herdenken. Van Reenen hoopte dat nog vele stadsbewoners en vreemdelingen het standbeeld zouden kunnen bewonderen:

> Het blijve dan onwankelbaar gevestigd als een duurzaam teeken, hoe in de negentiende eeuw het volk van Nederland, zich zelf ter eere, verdienste van het voorgeslacht wist te erkennen; maar bovenal blijve het daar den tijdgenoot en nazaat tot een edelen prikkel, om op het voetspoor des gevierden mans, den vaderlandschen kunstroem te handhaven en zoo de meest waardige hulde te brengen aan den onsterfelijken Rembrandt van Rijn.[60]

Na deze mengeling van onbaatzuchtig eerbetoon en zelfverheerlijking, kreeg tot slot koning Willem III het woord. Allereerst prees hij de initiatiefnemers, de Vereenigde Commissien, voor hun eendrachtige samenwerking:

> Ik zeg *vereenigde* Commissien, omdat ik hierin het juiste denkbeeld vind uitgedrukt van de eendragt, waarmede dit groote werk werd aangevangen en volvoerd, een weerklank van de leus van eendragt, welke steeds ieder blijft bezielen *'wien Neêrlands bloed door de aderen vloeit'*.[61]

Vervolgens richtte hij zich tot het volk – volgens de verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* met een 'forsche echter door gevoel ligt bewogen stem'. De aanwezigheid van de vorst gaf aan de onthullingsplechtigheid nog een extra dimensie: het ging hier niet alleen om de koninklijke erkenning van het initiatief, maar zij verschafte de bijeenkomst tevens een nationaler en plechtiger karakter. Willem III benadrukte hoe in de natie niet alleen de verdediging van het Nederlandse grondgebied ter zake deed (en hij herinnerde de toehoorders aan een bezoek dat hij kort tevoren aan het slagveld van Heiligerlee had gebracht), maar dat ook de 'kunsten des vredes' een onlosmakelijk onderdeel vormden van de Nederlandse identiteit. Van dit laatste was Rembrandt bij uitstek een exponent, aldus de vorst:

Moge dan ook dit gedenkteeken de getuige blijven van de wijze, waarop de Nederlandsche harten steeds voor het vaderland kloppen.
Leve het vaderland! Leve het vaderland! Leve het vaderland!

De aanwezigen herhaalden de slotwoorden van de koning volgens de verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* als een 'oorverdoovend geroep'. Onder de klanken van 'de Volksliederen' – welke precies, vertelde het *Handelsblad* er niet bij – verlieten Willem III en prins Hendrik samen met de burgemeester en leden van het oprichtingscomité het terrein. Hiermee was ook de plechtigheid op de Botermarkt tot een einde gekomen.

Een waarlijk vaderlands feest?
De vormgeving van de hele bijeenkomst was overduidelijk gericht op het creëren van een gevoel van gemeenschapszin. De nationale vlaggen, versieringen, toespraken en vaderlandse muziek droegen een samenhangende boodschap uit. Deze indruk werd nog eens bevestigd door het verslag dat achteraf in het *Algemeen Handelsblad* verscheen. De onthulling was volgens deze krant een waarlijk 'vaderlandsch feest' geweest, waaraan niet alleen de komst van de koning, maar ook de aanwezigheid van de belangrijkste figuren uit de kunstwereld, de versieringen rondom het standbeeld, en niet te vergeten de 'edele vreugde, door zoo vele duizenden, te dezer gelegenheid, aan den dag gelegd' hadden bijgedragen.[62] Uit de krantenkolommen lijkt op te maken dat de onthulling een gedeelde belevenis van alle toeschouwers moet zijn geweest, maar dit was een fraai staaltje retoriek. De nieuwsgierigheid van de stadsbewoners – en wellicht ook bezoekers van buiten de stad – was onmiskenbaar, maar achter al deze feestvreugde schuilde ook een andere werkelijkheid.

Zo leek niemand zich af te vragen *waarom* het toegestroomde publiek zich eigenlijk verschanst had in de huizen en op de daken rondom de Botermarkt. Sommigen zullen inderdaad nieuwsgierig zijn geweest naar het standbeeld van Rembrandt, maar de aantrekkingskracht lag vermoe-

delijk eerder in het verzetje dat de onthulling te bieden had. De straten waren versierd, er zou muziek klinken en met een beetje geluk was het mogelijk om zelfs een glimp op te vangen van de koning en zijn broer. Tijdens de plechtigheid was de rol van het publiek beperkt tot luisteren en toekijken. Door middel van gejuich en enkele kreten – vooral voor Oranje – lieten de aanwezigen volgens krantenverslagen hun goedkeuring blijken, maar verder ging de participatie niet.[63] De sfeer op het plein zal de toeschouwers zeker doordrongen hebben van de feestelijkheid van het moment en wellicht kregen zij zelfs iets van het nationale karakter mee. Geoefende sprekers konden met een onversterkte stem grote afstanden overbruggen, onder andere door veel langzamer dan tegenwoordig te spreken. In de open lucht droegen de woorden van Beijnen, Van Reenen en de koning echter niet veel verder dan de eerste rijen. Van de toespraken – die toch het grootste deel van het programma vulden – verstond het publiek naar alle waarschijnlijkheid dan ook maar weinig.

Na de onthulling werden de toespraken afgedrukt in kranten en verschenen ze tevens als aparte uitgave. Op deze manier bereikten de woorden alsnog een groter publiek. Het moment suprême was dan echter allang voorbij. 'Er was voor de menigte door al het gejoel geen woord van te verstaan,' zo concludeerde Joris Praatvaar, de hoofdfiguur in de volkse uitgave *Het feest van Rembrandt* uit 1852.[64] Het was ook nog maar de vraag of de leden van de Vereenigde Commissien een goede verstaanbaarheid ook daadwerkelijk ambieerden. In zijn toespraak richtte Beijnen zich tot de koning, en nadrukkelijk niet tot het grotere publiek. Het ging hier, kortom, om een performance voor zijn eigen beperkte kring. Dit blijkt ook wel uit het plechtige taalgebruik, dat weliswaar zeer fraai, maar voor de gewone stadsbewoner nauwelijks te volgen was. De gedrukte versies van de toespraken waren wel voor Amsterdammers uit verschillende sociale lagen beschikbaar – wie geen abonnee was van bijvoorbeeld het *Algemeen Handelsblad* las de krant wel in een koffiehuis of deelde deze met buurtbewoners of familie –, maar dan nog was het de vraag of zij veel zin hadden om de ellenlange verhalen ook daadwerkelijk te lezen.

De ruimtelijke organisatie van de onthulling versterkte eveneens de indruk dat hier een sociaal onderscheid in stand werd gehouden. Op de tekening van de plechtigheid aan het begin van dit hoofdstuk is te zien hoe de belangrijke gasten – gekleed in uniform, met sjerp of keurig zwart kostuum – op de beste plaatsen rondom het standbeeld staan en de overige toeschouwers een plek achteraan hebben moeten zoeken.[65] Een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* beschrijft hoe het publiek bovendien door een fysieke omheining in tweeën was gedeeld: 'Voor de genoodigden was een perk afgeschoten, loopende van de koninklijke tribune tot voorbij het beeld.'[66] Het is niet helemaal duidelijk of voor deze aparte ruimte ook toegangskaarten konden worden gekocht, zoals bij de feesten na afloop wel het geval was.[67] Van het gerucht dat er 'roode kaartjes' voor het binnenveld ter plekke verhandeld werden, werd de hierboven reeds aangehaalde Joris Praatvaar echter niet warm of koud. Hij had weinig behoefte om deze omheining binnen te gaan, en kende zijn plek in de samenleving. ''t Was me de centen niet waard,' zo vertelde hij zijn buurman, en 'ik was er dan ook met mijn jongen niet naar gekleed mij bij al die geknevelde en gedecoreerde heeren te voegen.'[68]

De bewust aangebrachte afscheiding bevestigt het beeld dat de onthulling van het standbeeld in de eerste plaats een bijeenkomst van de initiatiefnemers, gezagsdragers, koning en gegoede stadsbewoners was.[69] Dit effect was nog sterker te zien bij de nog veel drukker bezochte onthulling van het monument op de Dam vier jaar later. Afbeeldingen tonen hoe op de beste plaatsen, rondom de voet van het gedenkteken, zich de heren met hoge hoeden hebben geschaard, met op enige afstand daarvan een rij militairen, en vervolgens een houten omheining waarachter de talrijke toeschouwers staan.[70] Ook bij de onthulling van het standbeeld voor Thorbecke in 1876 was een afscheiding tussen genodigden en het gewone publiek aangebracht.[71] In het geval van de onthulling van de bustes van Vondel en Sarphati in 1867 en 1886 was de scheiding tussen genodigden en nieuwsgierige stadsbewoners zelfs tot in het extreme doorgevoerd: hier kregen gewone belangstellenden helemaal niets van de plechtigheid mee doordat de parken waarin de gedenktekens stonden

enkel met een kostbaar toegangsbewijs toegankelijk waren.[72]

De nadrukkelijke markering en bevestiging van een sociaal onderscheid werd in 1852 voortgezet in het meerdaagse feestprogramma rondom de onthulling van het standbeeld van Rembrandt. Op de avond voorafgaande aan de plechtigheid gaf de Amsterdamse archivaris Pieter Scheltema een lezing in het lokaal van Arti et Amicitiae over het leven en de verdiensten van de schilder. Deze bijeenkomst was echter alleen toegankelijk voor leden van de betreffende kunstenaarssociëteit. Op de dag van de onthulling zelf was er 's avonds een viering in de Parkzaal in de Plantagebuurt.[73] Ook voor dit feest was een toegangsbewijs nodig, waarvan de prijs tien gulden bedroeg. Dit lijkt in hedendaagse ogen een klein bedrag, maar rond het midden van de negentiende eeuw verdiende een arbeider of geschoolde ambachtsman niet meer dan 1 à 2 gulden per dag.[74] Het overgrote deel van de Amsterdammers kon zich deze toegangsprijs dus onmogelijk veroorloven. De Parkzaal was prachtig versierd, met verwijzingen naar Rembrandt en de Hollandse schilderkunst – het *Algemeen Handelsblad* sprak in zijn verslag over 'zinnebeeldige voorstellingen van het vaderland'.[75] Zo was boven het orkest het Koninkrijk uitgebeeld, door de Hollandse maagd, zittende op de Nederlandse leeuw, omringd door de Grondwet en de verschillende provincies.

Voor de minder bedeelde stadsbewoners organiseerde de Vereenigde Commissien niets. Sterker nog, toen een wethouder van de gemeente het comité een maand van tevoren vroeg om door te geven of er tijdens de onthulling 'publieke vermakelijkheden' geregeld zouden worden, bracht de voorzitter dit 'verlangen' tijdens de vergadering over op de andere comitéleden, met de weinig activerende oproep 'daarover hunne gedachtes te laten gaan'.[76] Toch was in de stad wel merkbaar dat er iets aan de hand was. 's Avonds waren het standbeeld en het verenigingsgebouw van Arti et Amicitiae aan het Rokin verlicht. Hetzelfde gold voor het Trippenhuis (het toenmalige Rijksmuseum) op de Kloveniersburgwal, waar *De Nachtwacht* en andere schilderijen van Rembrandt waren ondergebracht. 'De illuminatie besloeg het geheele middenfront van

den voorgevel des gebouw, terwijl boven in de fries de woorden: *Aan Rembrandt*, in gaslicht prijkten,' zo tekende een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* op.[77] Van stadswege was een vuurwerk met allegorische voorstellingen en figuren in nationale kleuren op de Amstel verzorgd. In de krantenverslagen is hier niets over terug te vinden, maar het ligt voor de hand dat juist dit schouwspel ook veel nieuwsgierigen trok.[78]

In verschillende populaire brochures die rondom de onthulling verschenen, werd het overwegend besloten karakter van de feestelijkheden nadrukkelijk bekritiseerd. In de anonieme *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje*, uitgegeven door de weduwe Kok-Van Kolm, gevestigd in de Tuinstraat, wist de fictieve Buurvrouw Stijntje te vertellen dat de feestelijkheden rondom de onthulling zeer luisterrijk zouden zijn, al gaf ze toe dat ze eigenlijk niet precies wist wat er bij deze gelegenheid voor het volk werd georganiseerd.[79] In een andere brochure kwam een 'arme Turfdrager' aan het woord. Ook deze was enthousiast over de onthulling van het standbeeld, maar waar een toegangsprijs van tien gulden misschien goed was 'voor Heeren en dames', kon hijzelf die niet opbrengen. 'Ofschoon ik een liefhebber van een pretje ben, zal ik nu maar thuis moeten blijven,' concludeerde deze fictionele werkman.[80] Het pamfletje was uitgegeven bij, en vermoedelijk ook geschreven door, de Amsterdamse uitgever F.W. Vislaake. Dat juist deze uitgever kritiek op de toegangsprijs uitte, was niet heel verwonderlijk: Vislaake zou de komende jaren nog verscheidene nationalistisch getinte brochures uitbrengen, maar maakte eind jaren zestig de overstap naar de vroege socialistische beweging binnen Amsterdam.[81]

Zoeken naar verbinding

Ondanks deze kritieken bleef bij de volgende onthullingen van gedenktekens in de hoofdstad het exclusieve karakter van de feestelijkheden ongewijzigd. De kern van het feestprogramma bestond keer op keer uit dezelfde elementen. Wie de officiële programma's erop naslaat, ziet dat bij de onthulling van De Eendracht onder meer een groot besloten diner,

een besloten schouwburgbezoek en een wedstrijd boksschieten voor de oud-strijders was georganiseerd. Rondom de onthulling van het gedenkteken voor Vondel vond opnieuw een galavoorstelling voor genodigden plaats en trakteerde het comité een stuk of driehonderd gasten op een dagtochtje naar het Muiderslot. Bij de onthulling van het standbeeld van Thorbecke was er voor de bezitters van een toegangsbewijs een diner in de Parkzaal en een feest met toespraken en muziek in het Paleis voor Volksvlijt. Rondom de onthulling van de bustes van prins Hendrik en Sarphati werden veel kleinere bijeenkomsten georganiseerd, waarbij in 1886 de feestelijkheden door het slechte weer geen doorgang konden vinden. Ook bij deze bijeenkomsten moesten de gasten voorzien zijn van een toegangsbewijs, waarbij in het geval van Sarphati het comité zelfs vergeten was om aan sommige contribuanten een gratis kaartje toe te sturen.[82]

In de loop van de eeuw waren er desondanks enkele pogingen om de gewone Amsterdammer bij de onthullingsplechtigheden te betrekken, al was de uitwerking in veel gevallen weinig overtuigend. Bij de onthulling van het monument op de Dam, vier jaar na de onthulling van Rembrandt, organiseerde een speciale feestcommissie bijvoorbeeld volksspelen op verschillende plekken in de stad. Dergelijke spelen waren de Amsterdammers niet onbekend: ook bij nationale feesten als Waterloodag of tijdens de viering van Oranje-jubilea stonden vermaken als boegsprietlopen en mandhangen op het programma.[83] Door de introductie van volksspelen zouden niet alleen de gegoede stadsbewoners van de onthulling genieten, maar werd ook het gewone volk een pretje geboden. Het gedenkboek dat verscheen naar aanleiding van de onthulling noemde de organisatie van de volksspelen dan ook een uitstekend idee: op deze manier zouden de feestelijkheden een daadwerkelijk inclusief karakter krijgen. Want waar een deel van het volk zich vermaakte, moest vervolgens 'aan het andere deel ook de gelegenheid […] worden aangeboden zich te verlustigen en herinneringen mede te nemen van deze feestelijke dagen'.[84]

De aankondigingen voor de spelen verschenen als aanplakbiljetten verspreid over de gehele stad en werden ook gepubliceerd in diverse lo-

kale kranten zoals de *Amsterdamsche Courant* en de *Nieuwsbode*. De spelen zelf hadden plaats op twee verschillende locaties gelegen aan de rand van de stad, namelijk het Funen, een terrein op de Oostelijke Eilanden, en het exercitieveld bij de Raampoort.[85] De deelnemers konden zich inschrijven voor verschillende onderdelen, zoals mastklimmen, zaklopen, ringsteken of de wedstrijd in hangende manden. De deelname was wel beperkt, namelijk tot jongens en mannen tussen de 15 en 30 jaar. Meisjes en vrouwen waren dus uitgesloten, een praktijk die overigens in latere jaren, rondom de Oranjefeesten, nog aan de kaak zou worden gesteld. Wie mee wilde doen, moest zich aanmelden en ontving een toegangsbewijs. Op deze manier kon de commissie de verwachte grote stroom van aanmeldingen in de hand houden en personen die bijvoorbeeld ongunstig bekendstonden tegenhouden.[86] Helaas zijn de adressen van de deelnemers in 1856 niet bewaard gebleven, waardoor het lastig is om iets te zeggen over hun sociale achtergrond. Van volksspelen bij andere festiviteiten in latere jaren is bekend dat de meeste inschrijvingen uit de arbeidersbuurten kwamen.

De scheiding tussen de wereld van de initiatiefnemers en die van de deelnemers bleef echter bestaan. Waren het bij de onthulling van het standbeeld van Rembrandt nog de minder bedeelde stadsbewoners die van een afstand moesten toekijken naar het feest van de genodigden, nu waren de rollen omgekeerd. De burgemeester kwam weliswaar een kijkje nemen en begaf zich daarbij op het feestterrein, andere nieuwsgierigen bleven langs de kant. Zo beschreef een anonieme ooggetuige achteraf in het boekwerkje *De Augustusfeesten*:

> Is op beide plaatsen het uitgestrekte terrein om de kampplaats met menschen als bezaaid, onder en meer bepaald achter deze op verderen afstand zien wij ook een groot aantal stadgenooten uit den voornamen stand, wandelaars of in rijtuigen, waaronder prachtige equipagiën, gezeten, wier opkomst van hunne belangstelling in deze openbare volksvermakelijkheden een zoo sprekend bewijs levert.[87]

De aanwezigheid van de 'voorname stand' getuigde van een positieve nieuwsgierigheid, maar het zoeken van toenadering tot de deelnemers op het feestterrein was duidelijk nog een stap te ver. De oprichting van het monument ter herinnering aan de 'volksgeest' van 1830-1831 leidde in 1856 dan ook niet tot verbroedering tussen de verschillende standen.

De volksspelen zouden de komende jaren nog onderdeel uitmaken van tal van andere nationale festiviteiten, maar keerden in het kader van de onthullingen in Amsterdam niet meer terug. Bij de onthulling van het beeld van Vondel, in 1867, zochten de initiatiefnemers daarentegen op een nieuwe manier toenadering tot een groter publiek.[88] 's Ochtends waren de genodigden voor de onthulling samengekomen voor een herdenkingsdienst in de Nieuwe Kerk. Na afloop van deze dienst begaven zij zich in een uitbundige optocht door het centrum van de stad naar de eveneens besloten onthulling van de buste in het Vondelpark. Diverse muziekgenootschappen, leden van letterkundige verenigingen en een schare door het oprichtingscomité opgetrommelde weeskinderen trokken door de straten voorbij. Met name een drietal praalwagens, waarop de Faam, de Poëzie en de Nederlandse Drukpers werden uitgebeeld, zorgde voor veel bekijks.[89] Tijdens deze optocht toonden de organisatoren aan het toegestroomde publiek de betekenis van Vondel voor de vaderlandse letterkunde, en presenteerden zij natuurlijk ook zichzelf als liefhebbers hiervan aan het brede publiek. Onderweg werd zelfs nog even halt gehouden bij het standbeeld van Rembrandt, alsof twee zeventiende-eeuwse grootheden elkaar na lange tijd weer ontmoetten.

Het is opnieuw de vraag wat de toeschouwers precies van de boodschap van de optocht meekregen. Toen op de Keizersgracht het beeld van de Faam door een paar laaghangende boomtakken flink werd beschadigd, klonk vanuit het publiek een vrolijk 'hop, hop, hop, daar rijdt Vondel zonder kop!' Dat het deze dag om de zeventiende-eeuwse dichter ging, was deze toeschouwers dus wel duidelijk geworden, maar de betekenis van de praalwagen ging volledig aan hen voorbij. De optocht tijdens de Vondelfeesten zal op het publiek langs de kant zeker indruk hebben gemaakt, maar het plechtige karakter was aan een deel van hen

duidelijk minder besteed. Zo merkte lid van het oprichtingscomité Joseph Alberdingk Thijm op straat nog meer volkse pretjes op. Het publiek langs de kant had 'de Heeren van de optocht' voor 'Vondelingen' uitgescholden, 'of … [een scheldwoord dat niet voor herhaling vatbaar was] getiteld', en ook werden deuntjes als 'Ginder staat een tapperij, daar kon Vondel nooit voorbij' gezongen. Volgens Thijm geschiedde dit alles 'zonder passie' – 'het geschiedde met een bedaarden glimlach, die bijna zeggen wilde, dat de straatjongen zelf geen geloof sloeg aan de anekdote, die hij opzong' – maar geheel verzwijgen kon hij deze onbehoorlijkheden toch niet.[90]

Bij de onthulling van het standbeeld van Thorbecke, in 1876, was voor het eerst een heus 'volksconcert' in het Vondelpark in het programma opgenomen. Twee dagen voor de onthulling had ene De Kempenaer, op weg van zijn huis naar kantoor, op de Botermarkt een niet te missen aanplakbiljet voor dit concert zien hangen. In een brief aan comitélid De Monchy prees hij de duidelijkheid van het kolossale affiche. Het plan voor een volksconcert had hem bovendien herinnerd aan een eerder initiatief van de Vereeniging tot Veredeling van het Volksvermaak. Tijdens een regulier concert in het Vondelpark was voor slechts 1 cent een programmavel verspreid waarbij op de achterkant informatie over Vondel was opgenomen. De Kempenaer vroeg zich af of tijdens het aanstaande concert voor Thorbecke niet kosteloos eenzelfde 'populair stukje' verspreid zou kunnen worden. De 'volksklasse' was volgens hem met het streven en de verdiensten van Thorbecke 'zoo goed als onbekend'. Hij meende dan ook dat deze informatie 'heelzaam zou werken op de kennis der lagere klassen des maatschappij, die toch wel dienen te weten, waarom en voor wien het standbeeld, dat zij hier dagelijks zullen zien staan, is verrezen'.[91] Een reactie van het comité op de suggestie van De Kempenaer is helaas niet bewaard gebleven.

Tekst en uitleg over de staatsman zouden tijdens het volksconcert geheel ontbreken. In plaats daarvan kregen de bezoekers door een militaire kapel een internationaal repertoire voorgeschoteld, bestaande uit Franse en Italiaanse operaklassiekers en niet te vergeten het toen al fameuze *An*

der schönen blauen Donau van Johann Strauss jr.[92] Ieder verband met het die dag onthulde standbeeld ontbrak, al was het plezier er vast niet minder om.

Een huiselijk feest

De oprichters van de standbeelden probeerden de bevolking bij de feestelijkheden te betrekken, maar hun inspanningen grensden in de meeste gevallen aan het minimale. Bovendien leek van een doordacht plan om de stadsbewoners iets mee te geven van de gedachte achter de onthulde monumenten al helemaal geen sprake. Volgens de organisatoren kwam de beslotenheid van de feestelijkheden vooral voort uit praktische beperkingen. Wanneer het programma voor iedereen opengesteld zou worden, dan was het aantal deelnemers volgens verschillende comités zonder twijfel twee tot drie keer zo groot geweest.[93] De eerder genoemde Alberdingk Thijm, nauw betrokken bij de oprichting van het gedenkteken voor Vondel, sprak in dit verband zelfs over de *noodzaak* van het instellen van 'slagboomen der kontributiën'.[94] Wie voldoende financiële draagkracht had om een toegangskaartje te betalen, kon en mocht dus aan de feesten deelnemen – iemands vermogen bleek zodoende het onderscheidende criterium. Deze houding kon bij de feestelijkheden rondom de onthulling van het standbeeld van Rembrandt al op enig onbegrip rekenen, en ook bij de volgende onthullingen bleef er kritiek komen op het in stand houden van de sociale exclusiviteit.[95]

Naast praktische overwegingen zagen tijdgenoten ook een meer sociale reden om de deelname van gewone stadsbewoners aan de feesten te beperken. De onthullingen moesten volgens de initiatiefnemers algemeen zijn, maar daarmee niet verzanden in 'gemeenheid'. Van ordinair volksvermaak, zoals zich dat volgens sommigen bijvoorbeeld tijdens de grootschalige feesten rondom het koningshuis openbaarde, zouden de onthullingen dan ook vrij moeten blijven. In hoeverre de organisatoren in die opzet daadwerkelijk slaagden, valt niet volledig te reconstrueren. Tijdens de volksspelen in 1856 golden bijvoorbeeld strikte reglementen en moesten alle deelnemers 'ordelijk' gekleed op het feestterrein ver-

schijnen. In een terugblik op dit evenement werd de braafheid van de mededingers en toeschouwers met veel omhaal geprezen:

> Eene onafzienbare volksmassa, voor het grootste gedeelte tot den minderen stand behoorende, is daar digt opeengehoopt, kalm, rustig, bedaard, eerbiedig, met vaderlandschen zin, tevreden, gehoorzaam, gelukkig en erkentelijk.[96]

De 'vaderlandschen zin' leek hier vooral naar gemeenschapszin te verwijzen en bedoeld te zijn als uiting van waardering voor de betrokkenheid bij de feesten. Het is bij gebrek aan andere bronnen moeilijk in te schatten of het hier ging om wensdenken of dat het citaat de werkelijke situatie beschrijft.

De sociale scheiding bleef echter bestaan. Voor de oprichters, hun geldschieters en het genodigde publiek vormden de onthullingen namelijk ook een *social event*. Tijdens de onthullingen, de diners, de toneelvoorstellingen en de dagtochten verzamelden zich keer op keer dezelfde figuren: een ideale gelegenheid om bij te praten, zien en gezien worden, de laatste roddels te vernemen of de nieuwste trends in hoofddeksels en japonnen te bestuderen. In *Schetsen en fantasien bij het Rembrandt's feest*, geschreven door de zoon van de bekende dichter en literatuurcriticus Adriaan van der Hoop jr., klaagde de verloofde van een jonge kunstschilder er bijvoorbeeld over dat haar aanstaande door alle sociale verplichtingen tijdens de feesten geen tijd meer had om haar en haar moeder te vergezellen:

> Kijk mama, en nu is het Anton te veel, om met ons naar de onthulling te gaan; nu geeft hij voor, dat hij *die*, en *die*, en *die* spreken moet, en wij moeten ons zonder cavalier behelpen.[97]

De feestelijkheden waren duidelijk een bijeenkomst in eigen kring; de jonge kunstschilder Anton achtte het dan ook zijn 'plicht' aanwezig te zijn.

Een enkele keer valt in de terugblikken op de feestelijkheden zelfs de term 'huiselijk'. Het gebruik van dit begrip laat zien dat het gevoel onder elkaar te zijn een belangrijk onderdeel van de onthullingen vormde.[98] Deze invulling was in de ogen van de organisatoren zo vanzelfsprekend dat zij nauwelijks nog rechtvaardiging behoefde. Zonder enige terughoudendheid legitimeerde bijvoorbeeld Alberdingk Thijm het elitaire karakter van de Vondelfeesten met de uitspraak dat democratie natuurlijk 'heel mooi' was, maar de kritische toeschouwer vooral niet moest vergeten dat 'aristokratie […] óok recht van bestaan' had.[99]

Beleving van de beelden

Na de plechtige onthulling maakten de standbeelden onderdeel uit van de publieke ruimte. Uit de discussies rondom de plaatsing van de monumenten blijkt dat de initiatiefnemers iedere keer de voorkeur gaven aan centrale locaties in de stad. Waar het beeld stond, bepaalde voor een groot deel wie het zou gaan zien.

Hadden de stadsbewoners na de onthulling eigenlijk oog voor de standbeelden, en wisten ze welke persoon of gebeurtenis was uitgebeeld? Een centrale locatie vergroot in de eerste plaats natuurlijk het prestige van het standbeeld zelf, maar draagt tevens bij aan de zichtbaarheid van het gedenkteken voor een breed publiek. Hoewel de initiatiefnemers, zoals we hiervoor zagen, weinig aandacht besteedden aan de verspreiding van de achterliggende boodschap, werden door anderen wel verschillende werkjes met uitleg over de beelden gepubliceerd. Rondom de oprichting van het standbeeld van Rembrandt verschenen bovendien enkele brochures en gedichten waaruit de mogelijke *perceptie* van het beeld valt af te leiden. Deze teksten zijn van groot belang, want om de betekenis van de nationale monumenten in het dagelijks leven van de gewone Amsterdammers te begrijpen, is het nodig om te kijken naar de manieren waarop *zij* met de beelden omgingen.

'Zeg, Lijs!, kent gij dien vreemden klant?'

Als marktplein vormde de Botermarkt rond het midden van de negentiende eeuw zonder meer een belangrijk trefpunt voor de buurt.[100] Ingeklemd tussen de volkse Jodenhoek en de chique grachten passeerden dagelijks stadsbewoners uit verschillende sociale lagen het plein. Enkele dagen per week werden op deze plek zuivel en andere producten verkocht. De Botermarkt was bovendien een van de centrale punten tijdens de viering van de jaarlijkse kermis, die op veel belangstelling kon rekenen van de lagere klassen. Het volkse karakter van het publiek was voor het oprichtingscomité geen bezwaar; het leek er eerder op dat de drukte juist in het voordeel van deze locatie sprak.[101] Op gewone dagen verliep de handel redelijk rustig, maar de grote weekmarkt trok veel bezoekers, ook van buiten Amsterdam. 'Mijnheer Rembrandt' had het dan ook veel gezelliger dan 'mejuffrouw Eendragt', volgens een *Luimig dichtstukje* verschenen in 1856 rondom de onthulling van het monument op de Dam. De schilder zag op een gemiddelde maandagmorgen boeren en boerinnen uit Noord-Holland, volkse types afkomstig van het joodse Vlooienburg en dronkenlappen passeren, terwijl het beeld van De Eendracht eenzaam en verlaten stond te kleumen.[102]

Over de perceptie van het standbeeld van Rembrandt door al deze voorbijgangers is maar weinig bekend. De brochures en krantenverslagen die vlak na de onthulling verschenen, beschreven met name de achterliggende boodschap van het huldeblijk. In de meeste gevallen ging het opnieuw om werken voor een wat hoger opgeleid publiek, zoals bijvoorbeeld de fraai verzorgde *Levensschets van Rembrandt* door Wilhelmus Nicolaas Peijpers, uitgever aan de Geldersekade. De brochure had een kaft in kleur met in het midden een portret van Rembrandt, naast het voorblad een goedgelijkende steendruk van het standbeeld, gedetailleerde tekeningen in het binnenwerk en maar liefst 62 pagina's tekst. Meer volkse geschriftjes, waarin de betekenis van het standbeeld in toegankelijke taal wordt uitgelegd, bestonden ook. Een goed voorbeeld hiervan is de al eerder aangehaalde *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje*. Deze brochure was acht pagina's dik en telde

slechts één, uitermate klungelige, afbeelding van het standbeeld. Het betreft hier duidelijk een werkje bestemd voor de kleinere beurs. De 'samenspraak' was vanouds een populair genre. Grietje en Stijntje vormden stereotypes van de Amsterdamse arbeidersvrouw.

Grietje had op straat over de aanstaande feesten horen spreken, maar kon uit alle verhalen niet echt wijs worden. Daarom vroeg ze haar buurvrouw Stijntje, wier man geregeld de krant las, om raad. Verpakt als gesprek tussen twee buurvrouwen doet de brochure een poging om de gewone Amsterdammer uit te leggen wie Rembrandt is en waarom hij een gedenkteken moet krijgen. Dit was nog geen eenvoudige taak. Voor Stijntje was er geen twijfel over mogelijk dat er voor Rembrandt – de 'bolleboos' onder 'de vele puikschilders' – een huldeblijk moest worden opgericht. Grietje vermoedde dat het initiatief wel heel veel geld zou hebben gekost en had liever gezien dat dit aan de armen van de stad of het Gasthuis was geschonken. Ook het idee dat het oprichten van een standbeeld een blijk van afgoderij was, keerde in de brochure terug. Toch had Rembrandt volgens Stijntje recht op een beeld. Op tal van plaatsen waren inmiddels gedenktekens verrezen, die de vaderlandsliefde aanwakkerden:

> De bedoeling is enkel, zoo als zulks met het standbeeld voor den wijzen *Erasmus* te Rotterdam, den diepdenkenden uitvinder der gezegende drukkunst *Laurens Jansz. Koster* te Haarlem, den edelen Prins *Willem* den 1sten te 's Hage, den geliefden volksdichter *Cats* te Brouwershaven, den overgetenlijken zeeheld *de Ruiter* te Vlissingen, het geval is, de nagedachtenis hunner deugden, uitvindingen opofferingen en schoone daden tot roem voor het vaderland, in aandenken te houden, en vooral der jeugd spoorslag te verstrekken, om die groote mannen, de sieraden van hunnen tijd en land na te volgen…[103]

De woorden van deze fictieve Amsterdamse arbeidersvrouwen vatten de wens van de oprichters helder samen en dienden tegelijkertijd eventuele kritiek in de kiem te smoren.

Het verschijnen van dergelijke brochures gaf aan dat de negentiende-eeuwer zich wel degelijk bezighield met de betekenis van het beeld en het overdragen van deze boodschap aan een breder publiek. Grietje en Stijntje waren fictionele figuren, evenals de al eerder geciteerde Joris Praatvaar of de 'arme Turfdrager' uit de brochure van Vislaake. Hetzelfde gold voor de types die aan het woord kwamen in een brochure van de bekende Amsterdamse schoolmeester en schrijver Jan Schenkman. In zijn *Jeremiade van Rembrandt van Rhijn*, volgens de titelpagina bedoeld als voordracht voor de sociëteiten Bellevue en Concordia aan de Leidsekade, bleef van het oorspronkelijke idee achter het monument weinig overeind.[104] Zo vond ene Mie de nieuwe aanwinst voor het plein maar een rare, nutteloze, snuiter:

Zeg, LIJS!, kent gij dien vreemden klant?
'Wel zeker, MIE! het was een schilder!'
Een schilder? wel wat zeg je mij?
Dan kan mijn zoon er ook nog komen;
Die leert er 't glazenmaken bij.

De volgende toeschouwer, het prototype van een Amsterdamse Jood, zag in het standbeeld vooral een kostbare hoop ijzer:

Zes dhoizend pond! 't his wat te zeggen,
Had men ze main maar thois gestierd
Dat gaf een goeje mazematte [handeltje] –
't Is toch een jongen uit main biert.

Een ander interpreteerde – opnieuw volgens Schenkman – het huldeblijk aan de schilder vooral als afgoderij:

Helaas! helaas! ook hier aan 't IJ,
Pleegt men – o gruwel der verlichting! –
Door Satans list, afgoderij.

Deze figuur werd bekritiseerd door weer een andere burger – juist 'zoo wordt Hollands roem vermeerd' – en zo gaat het gedicht nog een poosje door. De een meende dat men Rembrandt beter in zijn eigen tijd had kunnen vereren, de ander zag de schilder vooral als flinke kermisvrijer (een verwijzing naar het populaire gebruik van het plein als kermisterrein), en een volgende verkocht het praatje dat Rembrandt een boete had ontvangen omdat hij vergeten was zich bij de buurtmeester aan te geven. Ook op de plaatsing van het beeld klonk kritiek. Het gebruik van de Botermarkt als marktplein maakte volgens Schenkman dat sommige stadsbewoners niet begrepen waarom het comité uiteindelijk voor deze locatie had gekozen:

Kijk! riep een ander, is 't geen schande,
Hier, aan een lang begraven vent
Een plaatsje op onze markt te geven?
De kerel heeft niet eens patent.
Toen 'k onlangs met mijn app'lenwagen,
Hier 's Maandags mij had neêrgezet,
Werd door een dienaar van Politie,
't Verkoopen daadlijk mij belet;
Ik moest terstond weêr opmarcheren,
Al deed ik 't ook met tegenzin;
En thans ruimt men dit zelfde plekje,
Voor altijd aan een doeniet in.
'k Hoop maar, dat de *IJ- en Amstelbode*,
Die zooveel grieven weeklijks meldt,
Ook deze – de ergste nog van allen –
Weldra aan 't hoofd dier grieven stelt.[105]

Op een plek waar al honderden jaren lang een markt – 'onze markt' – plaats had gevonden, moesten de kooplieden nu opeens hun karren met waren verplaatsen omdat een dode schilder op een voetstuk was geplaatst. Bedrijvigheid werd verdreven door een brok metaal dat de hele dag niets

stond te doen, zo leek het in de beleving van Schenkmans protagonisten.

Het dichtwerk van Schenkman gaf een stem aan fictieve stadsbewoners, maar het is niet ondenkbaar dat deze gevoelens ook daadwerkelijk bij de gebruikers van de Botermarkt hebben geleefd. Zo werd in een kritische beschouwing van de *Jeremiade* vermeld dat de schrijver 'vele populaire denkbeelden op eene wijze, die pleit voor een helder hoofd, en tevens borg staat voor een warm hart, als naar het leven [wist] voor te stellen'.[106] Schenkman was bovendien een prominent lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, een vereniging bestaande uit gezeten burgers, die zich bezighield met de ontwikkeling van de lagere standen. Dit verklaart wellicht dat hij als een van de weinige brochureschrijvers ook daadwerkelijk vertegenwoordigers van 'het volk' aan het woord liet. Het ging daarbij weliswaar steeds om stereotyperingen – een volksvrouw, een Jood, een strenggelovige –, maar door het opvoeren van een hele reeks aan figuren was de verbeelding van de volksklasse als geheel zeer divers. Daarmee uitte de *Jeremiade* een duidelijke kritiek op de sociale inbedding van het monument: het gros van de stadsbewoners had volgens Schenkman geen idee wie Rembrandt was en leek in de gedachte achter het monument ook maar weinig belang te stellen.

Van Botermarkt naar Rembrandtplein

Zou op de oude locatie aan het Damrak nog een apart plein voor de schilder worden aangelegd, op de Botermarkt bracht Rembrandt het grootste deel van zijn tijd tussen de marktkramen door. Vanaf het moment van de onthulling klonk op de locatie van het standbeeld dan ook commentaar. In een anonieme *Zamenspraak tusschen Rembrandt en de Botermarkt* uit 1852 liet de in ijzer gegoten schilder zich kritisch over zijn standplaats uit. Erg naar zijn zin had hij het niet:

De wind snijdt door mijn doode leen,
Uit alle vier de hoeken heen.
En dan die pisbak aan dien waag,
Bederft door zijnen stank mijn maag.[107]

In de decennia na de onthulling zou het uiterlijk van de Botermarkt grondig gewijzigd worden. De plaatsing van het standbeeld was hiervoor niet de aanleiding, die lag in een breder ongenoegen over de omgeving van het plein. De aanwezigheid van het standbeeld gaf aan de besluitvorming vermoedelijk wel een extra stimulans. Met de plaatsing van het standbeeld op de Botermarkt hadden de initiatiefnemers een duidelijke claim op de openbare ruimte gelegd. Door de herstructurering veranderde de functie van de Botermarkt en zou het standbeeld een waardiger aanzien krijgen. Deze ontwikkelingen zorgden echter voor ongenoegen bij de dagelijkse gebruikers.

Al jaren stoorde het stadsbestuur zich aan de rotzooi op de Botermarkt. Het wekelijkse handeldrijven was hierbij de grootste boosdoener. In april 1862, tien jaar na de oprichting van het standbeeld van Rembrandt, was er sprake van dat alle marktactiviteiten op het plein zouden worden opgeheven. Zes jaar later discussieerde de gemeenteraad over een voorstel om alle kisten en kruiwagens weg te halen. Op het plein was in de loop van de tijd naast de gebruikelijke markt namelijk ook een verzameling boekenstalletjes ontstaan, die veel mensen trok en zorgde voor een levendige sfeer. 's Avonds bleef intussen een stel vuile kisten achter, die door voorbijgangers op tal van ongewenste manieren werden benut.[108] Volgens het gemeenteraadslid Van der Toorn leverde de Botermarkt hierdoor 'eene physionomie van wanorde' op, 'die voor een oogenblik misschien den lachlust kan opwekken, maar alles behalve geschikt is om de talrijke voorbijgangers in eene voortdurend vrolijke stemming te houden'.[109] Pas in 1871 kwam het tot een werkelijke ontruiming van het plein, dat volgens een ander gemeenteraadslid inmiddels in een 'afzichtelijke toestand' was geraakt. Tegelijkertijd werden meer concrete plannen tot verfraaiing ontwikkeld.[110]

In dezelfde periode boog een commissie zich over de oprichting van het standbeeld voor Johan Rudolf Thorbecke. Na eindeloos gesteggel viel in 1875 het besluit dat de staatsman een plekje in Amsterdam zou krijgen. Als mogelijke locaties werden allereerst het Koningsplein en Amstelveld genoemd. Pas in de zomer van 1875 kwam het Reguliersplein

in zicht, vlak naast de Botermarkt. De plaatsing van het standbeeld van Thorbecke op deze locatie zorgde voor veranderingen aan de omgeving. Het standbeeld van Rembrandt zou iets verplaatst moeten worden en kreeg daar een fraai plantsoen voor terug.[111] De ruimte rond Thorbecke werd, nadat het beeld in mei 1876 al was onthuld, opnieuw bestraat. De ontwikkeling en verfraaiing van de twee pleinen betekende een belangrijke ingreep in de publieke ruimte en stuitte op verzet bij de omwonenden. Zo maakte ene G.H. Kuiper, lid van het oprichtingscomité, in juni 1876 melding van stenen die binnen het hek van het standbeeld van Thorbecke lagen. Oorzaak bleek de irritatie over het langzame werken aan het plein, wat de Amsterdamse straatjeugd ertoe verleidde om met stenen naar het beeld te gooien.[112]

Alsof dit nog niet genoeg was, laaide dat jaar eveneens een langslepende discussie over het afschaffen van de kermis op. In mei 1871 had de gemeenteraad besloten om het volksvermaak in de jaren 1872 tot en met 1875 in te korten tot één week, en vanaf 1876 helemaal geen kermis meer te houden. De discussie over de afschaffing van de kermis werd in kranten expliciet gekoppeld aan de veranderingen van de pleinen. In het radicale blad *Asmodée* schreef hoofdredacteur Visscher in maart 1876 bijvoorbeeld over het plantsoen rondom het standbeeld van Rembrandt:

> Voor de Septembermaand daar is, zal de oude Botermarkt verdwenen zijn en valt er niet meer aan te denken, er de overoude kermis te houden. […] Als 't volk – wat God verhoede – doch wat ik vrees, in September de stem verheft, dan zal dat argument het niet bevredigen, neen, dan loopt de geheele aanleg gevaar, en dan vrees ik, dat het mooie Park in een oogwenk vertrapt en vertreden zal worden.[113]

In september dat jaar kwam het inderdaad tot grote onlusten, die de geschiedenis in zouden gaan als het Kermisoproer. De Botermarkt bleek hierbij een belangrijke uitvalsbasis. Op allerlei plekken in de stad riepen aangeplakte briefjes de bewoners van de volksbuurten op om naar het voormalige kermisplein te komen. Vanaf de Botermarkt trokken groe-

pen van honderden stadsbewoners door het centrum, waarbij onderweg talrijke ruiten sneuvelden, vooral in de Kalverstraat en op de chique Herengracht.[114]

Ook voor het pas onthulde standbeeld van Thorbecke werd gevreesd. De dagen voor het oproer trof de politie op verscheidene plekken in de stad briefjes met opruiende teksten aan. Zo stond met krijt op een schutting bij het Entrepotdok geschreven:

> Kermis moet er wezen
> Kermis moet er zijn
> Anders mag de Burgemeester vreezen
> En Thorbecke van het plein.[115]

In een urinoir op de Prinsengracht, vlak bij de Prinsenstraat, stond met potlood geschreven:

> Kermis zal het wezen of de Burgemeester en Thorbecke gaan overhoop.

En op een papier aan een boom in de stad werd het volgende dichtwerkje aangetroffen:

> Kermis moet er wezen. Kermis moet er zijn anders mieteren we Thorbecke van het Thorbeckeplein.[116]

De verwijzingen naar het standbeeld van de liberale staatsman, maken duidelijk dat de plaatsing hiervan de stadsbewoners niet was ontgaan. Uit geen enkele uitspraak blijkt echter dat de oproerlingen uit waren op een aanval op de *persoon* van Thorbecke, of dat zij een beroep op politiek Den Haag wilden doen om zich in de discussie over de kermis te mengen. Het beeld vormde eerder een aanknopingspunt voor verzet tegen de veranderingen op het plein, waardoor het volksvermaak had moeten wijken. Dit was waarschijnlijk ook de reden dat de ontevreden stadsbe-

woners het standbeeld voor Rembrandt *niet* in hun protesten betrokken: de zeventiende-eeuwse schilder maakte al een stuk langer onderdeel uit van het straatbeeld en was zodoende meer in het dagelijks leven geïncorporeerd.[117]

Met de plaatsing van de standbeelden, de herstructurering van de pleinen en de roep om een fatsoenlijk gebruik van de openbare ruimte, werden locaties die al decennialang door de stadsbewoners op een bepaalde manier werden gebruikt van hen afgenomen en een nieuwe betekenis gegeven. Dit blijkt ook uit de naamgeving van de pleinen. Bij de onthulling van het standbeeld van Thorbecke had het gemeentebestuur besloten om het Reguliersplein te vernoemen naar de liberale staatsman. Datzelfde jaar onderging ook de Botermarkt een naamswijziging: in 1876 hield de dagelijkse markt helemaal op te bestaan en werd de naam veranderd in Rembrandt(s)plein. Deze gang van zaken was eveneens zichtbaar bij de andere gedenktekens in de stad: naar aanleiding van de plaatsing van de buste van Vondel in 1867, besloot het comité de naam van het twee jaar eerder geopende Rij- en Wandelpark te wijzigen in Vondelpark. Het Sarphatipark kreeg zijn naam enige tijd na de plaatsing van het gedenkteken voor Sarphati en de buste van prins Hendrik kwam te staan op de al eerder vernoemde Prins Hendrikkade. Binnen de stad ontstonden zo diverse plaatsen die expliciet aan de uitgebeelde figuren gekoppeld waren en extra nadruk op de monumenten vestigden.[118]

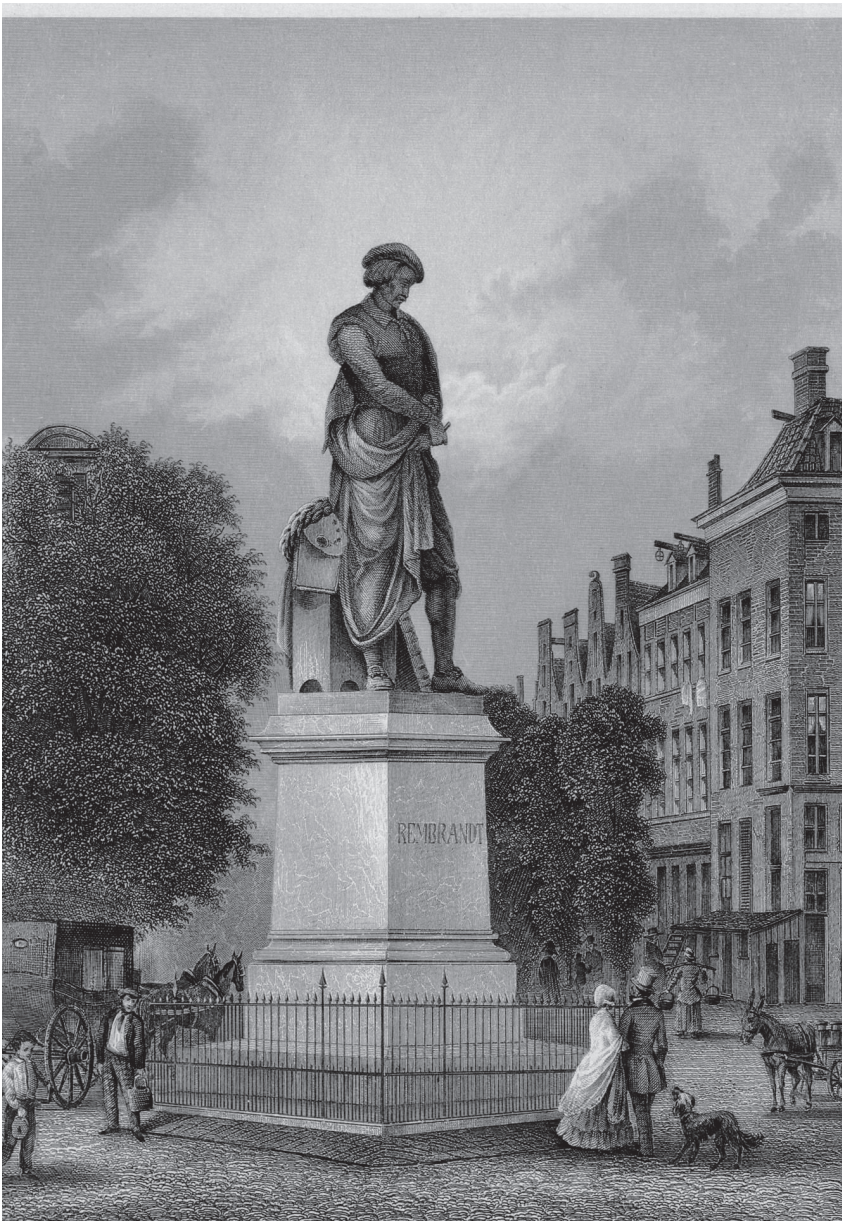
Het beeld vastgelegd

De fysieke omgeving van het standbeeld was van groot belang voor de beleving van het gedenkteken. Geschreven bronnen zijn voor een reconstructie van deze ervaringen nauwelijks voorhanden, maar met behulp van afbeeldingen valt een verscheidenheid aan dagelijkse taferelen te reconstrueren. Voor de ene passant was een standbeeld een achtergrond om zich welbewust voor te laten portretteren, voor veel anderen leken de gedenktekens nauwelijks te bestaan. Dat laatste is niet zo verbazingwekkend. Tegelijkertijd met de onthulling van het standbeeld van Rembrandt begon de stedelijke omgeving van de Amsterdammers ook op

andere manieren grondig te veranderen. Dit ging verder dan alleen de herinrichting van de Botermarkt. Het standbeeld van Rembrandt kreeg concurrentie van allerlei andere objecten in het straatbeeld: gaslampen, bankjes, brievenbussen, klokken, reclameborden en krantenkiosken met het laatste nieuws verspreidden zich in hoog tempo over de publieke ruimte.[119]

Al direct bij de onthulling van Rembrandt in 1852 verschenen diverse prenten van het standbeeld op de markt. Vaak toonden deze alleen het beeld, soms waren ook toeschouwers afgebeeld.[120] Keer op keer gaven de afbeeldingen een ideaalsituatie weer. Zo staan op een gravure van omstreeks 1855 een keurige heer en dame het standbeeld te bekijken: hij draagt een hoge hoed, zij een jurk van dunne stof en achter hen kwispelt een hondje. Wellicht zijn ze net uit het rijtuig gestapt, dat achter het monument staat te wachten. Op de achtergrond van de prent is nog een glimp op te vangen van het dagelijks leven rondom de Botermarkt: een waterdraagster sjouwt twee emmers, en een kar met een ezel ervoor gespannen komt net de afbeelding inrijden.[121] Het standbeeld werd hier verbeeld als een monument dat respect moest afdwingen en waar – vooral door de gegoede middenklasse en hogere klassen – met aandacht bij stil werd gestaan. Kortom, precies het soort aandacht dat de initiatiefnemers bij de oprichting voor ogen hadden gehad. De prenten van het standbeeld van Rembrandt waren hierin niet uniek, ook bij de weergave van de andere gedenktekens in de stad komt deze beeldtaal terug. Steeds stonden keurige voorbijgangers naar het beeld te kijken; hopelijk vol van gedachten over de betekenis van de uitgebeelde figuren of gebeurtenissen voor het vaderland.

Toen Rembrandt in 1852 werd onthuld, was om de sokkel een ijzeren hek geplaatst. Dit hek zorgde ervoor dat de toeschouwer niet te dicht bij het beeld zou kunnen komen. De aparte ruimte die hierdoor ontstond, maakte dat het standbeeld in de eerste plaats vrij bleef van eventuele vernielingen. Het hek zette hiermee een standaard voor de andere monumenten. Zo publiceerde het *Algemeen Handelsblad* in december 1856 een dringend verzoek van enkele lezers om beschermende maatregelen voor De Eendracht:

Standbeeld van Rembrandt. Gravure uit ca. 1855.
Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

> Eenige slenteraars zouden gaarne zien, dat het Monument der Eendragt met een ijzer hek wierd omgeven, als dat van Rembrandt, opdat het niet verder bepoetelt of verminkt worde, zooals reeds bemerkbaar is.[122]

Verdere details over deze beschadigingen zijn, zowel voor het monument op de Dam als het standbeeld van Rembrandt, helaas niet bekend. Het hek hield de stadsbewoners op afstand, maar stuurde tegelijkertijd de blik van de toeschouwer: de enige mogelijke handeling was om tegen het beeld op te zien. Om het standbeeld goed te kunnen aanschouwen, was het nodig om enige afstand te creëren.

Er waren wel degelijk passanten die, net als op de prenten, heel bewust bij de beelden halt hielden. Een ongedateerde foto toont bijvoorbeeld hoe een keurig geklede man met hoge hoed zich samen met (vermoedelijk) zijn vrouw voor het hekwerk op de Botermarkt laat fotograferen.[123] Uit het bestaan van de foto is af te leiden dat ze het beeld in ieder geval het opmerken waard vonden. Of het hier om Amsterdammers ging, is niet bekend. Wellicht waren het bezoekers van buiten de stad of echte toeristen. In de vergadering van de Vereenigde Commissien werd al opgemerkt dat de Botermarkt niet alleen een drukbezocht marktplein was, maar ook precies tussen twee stations was gelegen, waardoor bezoekers van buiten de stad met de schilder kennis zouden kunnen maken.[124] Een dergelijk poseren was ook te zien bij de andere beelden in de stad. Het betrof daarbij portretten van heren en dames, kindermeisjes met een stel kinderen, maar ook groepscomposities van een stel jongemannen met arbeiderspetten op voor het beeld van Vondel, of een tiental meisjes gekleed in zomerse witte jurkjes met hun begeleidster voor de buste van de Amsterdamse arts en weldoener Sarphati.[125]

Welke gedachten de op prenten en foto's vastgelegde voorbijgangers bij het aanschouwen van de beelden precies hadden, valt niet te achterhalen. Hetzelfde geldt voor de redenen waarom zij zich zo lieten portretteren. Sommige keren zullen deze voorbijgangers zich met het verhaal achter het monument hebben geïdentificeerd. In andere gevallen was de

Op de foto met de grote schilder. Fotograaf Pieter Oosterhuis, datering onbekend.
Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

foto wellicht vooral bedoeld om aan anderen te laten zien, als souvenir van een bezoekje aan de hoofdstad of als een meer algemeen blijk van culturele beschaving. Een bekende foto van de oprichters voor de buste van Vondel is een specifiek geval. Het initiatief voor het beeld van Von-

del was uitgegaan van een aantal vooraanstaande katholieken uit de hoofdstad. Zij presenteerden de zeventiende-eeuwse katholieke dichter als grootste schrijver van de Gouden Eeuw (net zoals de kunstenaars zich Rembrandt hadden toegeëigend). Op het bewaard gebleven portret staan onder anderen de katholieke architect Pierre Cuypers, die het voetstuk had ontworpen, met zijn zoon en echtgenote, en Joseph Alberdingk Thijm sr., die bij de oprichting betrokken was geweest. Door zich op deze manier te laten fotograferen, claimden zij de buste als toonbeeld van de katholieke emancipatie binnen Amsterdam.[126] Van de andere beelden in de stad zijn dergelijke afbeeldingen niet bekend.

Het beeldmateriaal toont ook een andere werkelijkheid. De meeste figuren die op de foto's te zien zijn, poseren namelijk niet bewust. Deze stadsbewoners zijn als het ware per ongeluk op de gevoelige plaat vastgelegd. Dit type afbeeldingen geeft daardoor een goed inzicht in de dagelijkse beleving van de monumenten. Het standbeeld van Rembrandt stond zoals bekend op een locatie die vooral door Amsterdammers uit de lagere klasse en middenklasse bezocht werd. Dit was al zichtbaar gemaakt op de gravure uit 1855, waar in de achtergrond een waterdraagster het burgerlijk paar passeert. De foto's van de negentiende-eeuwse Botermarkt versterken dit idee. Terwijl de fotograaf scherp stelde op het standbeeld, werden een ambachtsman (wellicht een scharenslijper) en zijn klandizie even afgeleid of stak nog net een man met een handkar over.[127] Deze stadsbewoners vormden de dagelijkse gebruikers van het plein, in tegenstelling tot de heer en dame die zich slechts eenmalig voor het standbeeld lieten portretteren. De stadskiekjes vormen daarmee een contrast met de prenten: soms werd er inderdaad bewust bij het standbeeld stilgestaan, maar het was vermoedelijk vaker dat men Rembrandt als onderdeel van de dagelijkse routine passeerde.

Voor Rembrandts buurman, Thorbecke, gold hetzelfde. Sommige Amsterdammers pikten de boodschap achter het beeld wel degelijk op. Zo keek de bekende schoolmeester en schrijver Theo Thijssen in zijn jeugdherinneringen uit 1941 terug op hoe hij met zijn vader en jongere broertje Henk op een zondagmiddag door de stad naar 'opoe Fieggen'

De Botermarkt: een doordeweeks tafereel. Fotograaf Andries Jager, 1867.
Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

wandelde. Onderweg passeerden zij het standbeeld van de liberale staatsman:

> 'Neem je petten af,' zegt vader. 'Zeker voor een dooie kerel,' zegt Henk onwillig. Maar vader licht zijn hoge zijen en ik neem met een opzettelijk plechtig gebaar mijn petje af – ik heb dat groeten van dit standbeeld al meer meegemaakt – en Henk gehoorzaamt voor securiteit ook maar. 'Ik zal jullie later wel 's vertellen wie dat geweest is, die Thorbecke,' zegt vader, net als de vorige keer, 'maar onthou maar vast dat het iemand was om je petje voor af te nemen.'[128]

Wie Thorbecke nu precies was en wat zijn verdiensten waren, zou Theo pas in latere jaren vernemen, maar dat het een figuur was om je hoed of jongenspet voor af te nemen, werd hem al vroeg door zijn vader duidelijk gemaakt.

Waar de kleine Theo Thijssen leerde om het standbeeld van Thor-

becke met achting te behandelen, legde in het voorjaar van 1896 de Amsterdamse straatfotograaf Jacob Olie twee mannen vast die nonchalant tegen het hekwerk rondom het gedenkteken leunen. De een heeft een grote overjas aan, de ander draagt een schort. Schalks kijken zij van onder hun petten naar de twee dienstmeisjes die voorbijlopen. Net nadat de vrouwen het monument zijn gepasseerd, draaien zij zich nog even om: zijn we hier getuige van een voorjaarsflirt?[129] Dit lijkt een vergaande suggestie, en de gedachte is misschien ook spannender dan de realiteit, maar andere bronnen bevestigen het gebruik van het beeld als (romantische) ontmoetingsplek. Wat bijvoorbeeld te denken van een anoniem heerschap dat in april 1895 in een contactadvertentie in *Het Nieuws van den Dag* laat weten dat hij zijn afspraak met ene 'Mej. M. B….Ma' om zeven uur aan de voet van Thorbecke heeft gemist?[130] De staatsman fungeerde in deze gevallen niet als herinnering aan liberale werken, maar als hangplek of herkenningsbaken in het stedelijk landschap.

Van de bustes van Vondel en Sarphati bestaan nauwelijks foto's met passanten. Anders dan Rembrandt en Thorbecke vormden deze beelden geen onderdeel van doorgaande routes in de stad. Zowel Vondel als Sarphati stonden in een stadspark, afgeschermd van de buitenwereld. Dit waren beelden die men niet toevallig tegenkwam, maar bewust opzocht. Van de buste van prins Hendrik, geplaatst in een plantsoen vlak bij het Centraal Station, zijn opvallend genoeg überhaupt nauwelijks afbeeldingen bekend; en al helemaal niet met mensen erop. Dit is wellicht tekenend voor de geringe populariteit van het gedenkteken, zoals ook al blijkt uit de moeizame inzameling van het benodigde bedrag voor de oprichting. De Amsterdamse elite liep duidelijk minder warm voor de Oranjes, bovendien bleek Den Haag als hofstad de aangewezen plek voor huldeblijken aan het koningshuis. In de loop van de negentiende eeuw werden aan de al eerder genoemde beelden van Willem van Oranje ook een standbeeld van koning Willem II (1854), dat begin twintigste eeuw werd verplaatst naar Tilburg, en het monument op Plein 1813 (1863-1865), ter herinnering aan de verkregen onafhankelijkheid in 1813, toegevoegd.[131]

Van alle gedenktekens in Amsterdam stond het monument op de Dam op de meest centrale plaats. Dit betekende echter niet dat het ook het meest zichtbaar was. Op een afbeelding uit 1886 lijken de meeste mensen zonder op te kijken voorbij het beeld te lopen, te midden van alle bedrijvigheid stond het monument er wat verloren bij.[132] Was de centrale locatie ooit een aanwinst, nu werkte deze in het nadeel van het gedenkteken. Al vrij snel na de onthulling ontving het *Algemeen Handelsblad* een klacht van een lezer over de aanwezigheid van allerlei uitstallingen rondom het beeld.[133] Het drijven van een handeltje op de Dam, zichtbaar op diverse afbeeldingen, was populair en trok mensen, maar verstoorde wel het door de brievenschrijver gewenste monumentale karakter van het plein.[134] Bovendien gebruikten tal van mensen de rand van het bassin als vaste hangplek. In de jaren negentig zou de situatie zelfs nog verergeren met de uitbreiding van het tramverkeer binnen de hoofdstad. De Dam vormde een belangrijk knooppunt in het tramnetwerk en het monument leek in plaats van een waardig gedenkteken, eerder een halte van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij te zijn geworden.[135] Kritiek op deze situatie van bezorgde stadsbewoners was er wel, maar de situatie bleek in de praktijk maar moeilijk te veranderen.[136]

De rol die monumenten speelden in het dagelijks leven van Amsterdammers is niet eenvoudig te reconstrueren. Wie achter de perceptie van de beelden door willekeurige stadsbewoners wil komen, is aangewezen op de toevallige vondst van schaars overgeleverde snippers aan informatie over hun ideeën, doen en laten. Via indirect bewijs, zoals brochures en gedichten, de volkse 'zamenspraken', prenten, foto's en een enkele jeugdherinnering ontstaat gaandeweg toch een beeld. Het wordt duidelijk dat de doorwerking van de boodschap achter de monumenten niet zonder meer kan worden aangenomen. Uit het handelen van voorbijgangers bleek dat de standbeelden weinig verheven gedachtes noch veel verzet opriepen. Enkelen lieten zich met een beeld op de achtergrond portretteren, maar voor de meeste Amsterdammers vormden de monumenten eerder handige bakens in het stedelijk landschap. In 1882 wees de

firma Dreckmeier klanten de weg naar hun zaak in koffie, thee en specerijen aan het Rembrandtplein 19 door een afbeelding van het standbeeld van Rembrandt in het reclamemateriaal op te nemen.[137] De presentatie van de schilder als symbool van de 'vaderlandschen kunstroem' leek hier – dertig jaar na de onthulling – volledig afwezig. Met de nationale boodschap van de standbeelden en gedenktekens leken de stadsbewoners dan ook niet zoveel op te hebben.

Een verklaring voor de onverschilligheid van de stadsbewoners kan gevonden worden in het specifieke nationale verhaal dat de monumenten vertelden. De personen (of in het geval van het monument op de Dam: de gebeurtenissen) stonden ver van de leefwereld van de gemiddelde Amsterdammer af. Het betrof hier ofwel een afstand in de tijd, zoals bijvoorbeeld in het geval van Rembrandt en Vondel, ofwel een afstand in thematiek, zoals bijvoorbeeld het liberale gedachtegoed van Thorbecke. De inzameling voor de buste van Sarphati, een Amsterdamse weldoener, riep wel enthousiasme op, maar juist over de perceptie van dit beeld is – wellicht door de plaatsing in een park in plaats van op een centraal plein – nauwelijks iets bekend. Het besef dat de standbeelden en gedenktekens in de openbare ruimte een vormende rol konden spelen, leefde bij de oprichters wel degelijk. Dit blijkt alleen al uit de discussies over de plaatsing van de beelden op centrale locaties in de stad. Maar enige belangstelling voor de reacties van de stadsbewoners viel nauwelijks te bespeuren en pogingen om hen bij de initiatieven te betrekken werden nauwelijks ontplooid. De volksspelen tijdens de onthulling van het monument op de Dam of het 'volksconcert' bij de onthulling van Thorbecke waren eerder uitzondering dan regel, en het gaat dan ook wat ver om hier van 'volksvermaak' te spreken.

De oprichters leken dan ook meer bezig met het zoeken naar en vormgeven van een eigen nationaal verhaal. De discussies rondom het standbeeld van Rembrandt laten zien dat nog lang niet vaststond wie of wat tot de nationale canon behoorden. Was Rembrandt nu Amsterdams of Nederlands, een representant van het schildersvak of van de natie? Het beeld werd tijdens de onthulling als een nationaal symbool gepresen-

teerd, maar de achterliggende boodschap was verre van eenduidig. De oprichting van het standbeeld had bovendien een duidelijke sociale functie: de schilders grepen de status van Rembrandt aan om hun eigen positie te versterken. Het ging in het geval van Rembrandt, maar ook bij de andere beelden, steeds om het uitdragen van een elitair nationalisme, de bredere bevolking kwam hierbij slechts beperkt in beeld. De weinige moeite die de oprichters namen om de betekenis van de beelden uit te leggen, resulteerde erin dat het monumentale landschap van de stad niet tot leven kwam. Onder andere het ontbreken van een bredere herdenkingscultuur, wat bijvoorbeeld rondom het monument op de Dam goed denkbaar zou zijn geweest, zorgde ervoor dat de standbeelden en gedenktekens als niet veel meer beschouwd werden dan een hoop stenen of een brok ijzer.[138]

Voor het overgrote deel van de stadsbewoners paste de verschijning van de monumenten in een veelomvattender verandering van het stedelijk landschap. In de context van een dergelijke hoofdstedelijke drukte was het niet langer vanzelfsprekend dat stadsbewoners die paar beelden nog daadwerkelijk opmerkten, laat staan dat ze de oorspronkelijke boodschap achter de monumenten zouden waarnemen. Met de oprichting van de standbeelden en gedenktekens claimde de maatschappelijke bovenlaag de stedelijke omgeving voor hun eigen grote mannen en historische momenten. De plaatsing van de beelden op pleinen en in stadsparken zorgde voor het ontstaan van nieuwe ruimtes in de stad, waarbinnen de gebruikers genoodzaakt werden zich op een andere manier te gaan gedragen. Het onbegrip dat bijvoorbeeld de veranderingen rondom de Botermarkt bij een aantal stadsbewoners opriep, was echter niet zonder risico. Zo gaf de verschijning van het nieuwe standbeeld van Thorbecke in 1876 aan het Kermisoproer bijvoorbeeld een extra dynamiek. Ook het terugkerende verwijt dat de feestelijkheden rondom de onthulling toch wel erg elitair waren, laat zien dat de samenleving aan het veranderen was. Tegen deze achtergrond groeide de behoefte aan een meer toegankelijke beleving van de natie.

Massale belangstelling voor de aubade op de Dam ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina, september 1898.
Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

De natie als performance
Het volkslied

Het achterliggende probleem bij de vaderlandse monumenten was dat deze weinig mogelijkheid tot interactie boden. De standbeelden waren onderdeel van het stedelijk landschap, maar de geïntendeerde boodschap bleef voor veel stadsbewoners onduidelijk. Hierdoor blijkt het moeilijk om de standbeelden toe te eigenen als onderdeel van een eigen nationale identiteit. Wil een nationaal symbool succesvol zijn, dan moet het aanknopingspunten bieden om aansluiting te vinden bij de bredere gemeenschap. De behoefte aan het uitdrukken van een eigen identiteit en de mogelijkheden tot actieve participatie speelden voor de stadsbewoners hierbij een belangrijke rol.

In dit hoofdstuk staat het volkslied centraal. Sinds het begin van de negentiende eeuw vormde het plechtige *Wien Neêrlands bloed* de nationale hymne van Nederland. Het *Wilhelmus*, dat pas in 1932 het officiële volkslied zou worden, was eveneens populair.[1] De term 'volkslied' beslaat echter een veel breder repertoire.[2] Het betrof hier liedjes die door 'het volk' gezongen werden. Veel van deze teksten werden door de maatschappelijke elite als onfatsoenlijk gezien en in reactie daarop zag in de negentiende eeuw een geheel nieuw repertoire het licht.[3] Deze volksliederen hadden vaak een sterk moralistisch karakter. Tegelijkertijd droegen ze tal van nationale waarden uit. Een bekend voorbeeld zijn de *Nederlandsche Liederen* van de Amsterdamse dichter-arts Jan Pieter Heije.[4] Liederen als het *Vlaggelied* of *De Zilvervloot* – over de verovering van Piet

Hein in 1628 – vertonen een overduidelijke nationalistische stijl, terwijl in andere liederen ook meer algemene burgerlijke deugden als geduld, eerlijkheid en standvastigheid worden gepropageerd. Veel van Heijes werk werd tot in de twintigste eeuw gezongen; liedjes als *Zie, de maan schijnt door de bomen* zijn tot op de dag van vandaag populair. De nadruk in dit hoofdstuk ligt echter op het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus*; andere nationale volksliedjes komen slechts zijdelings aan bod.

Gezamenlijk zingen creëert een groepsgevoel, zo weet iedereen uit eigen ervaring. In Amsterdam kwamen de stadsbewoners in uiteenlopende contexten met het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* in aanraking. In sommige gevallen hoefden zij alleen te luisteren, zoals bij uitvoeringen van het volkslied tijdens plechtige gelegenheden. Dit waren momenten waar het repertoire al van tevoren was vastgesteld. Het ging hier bijvoorbeeld om de onthulling van het standbeeld van Rembrandt of het monument op de Dam, maar ook om een aubade bij een bezoek van koning Willem III aan de hoofdstad. Deze momenten waren bij uitstek geschikt om het plechtige karakter van het volkslied te bevestigen en de associatie met de natie te construeren. Op straat zetten de Amsterdammers het nationale repertoire echter ook regelmatig uit eigen beweging in. Deze momenten vormen een eerste kennismaking met het handelen van een grote groep stadsbewoners, die zich op het eerste gezicht nauwelijks druk leek te maken om de vormgeving van een nationale gemeenschap. Wanneer en waar zongen de Amsterdammers het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus*? En hoe eigenden zij zich een nationaal repertoire toe? Precies de associatie van de volksliederen met tal van plaatsen en gelegenheden in het dagelijks leven wordt hier verkend.

Internationaal onderzoek naar de hedendaagse zangpraktijk laat zien dat de betekenis van muziek geen vaststaand gegeven is. De muziekscioloog Tia DeNora betoogt bijvoorbeeld in *Music in everyday life*:

> If we accept the idea that the process of the stabilization of meaning is itself a topic for research and not something that may be taken as read, then we cannot make assumptions about social responses to

music without also offering a description of how those responses are actually produced.[5]

Dit geldt zeker ook voor het zingen van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus*. De nationale betekenis van de volksliederen kreeg pas vorm in de dagelijkse praktijk. Door het gezamenlijk zingen konden politieke, religieuze en verschillen in stand worden overbrugd. Henk te Velde noemt een dergelijke ervaring in zijn proefschrift 'momenten van emotionele gemeenschapsbeleving'.[6] Men kon met verschillende intenties of associaties het volkslied zingen, maar dit resulteerde wel in het (tijdelijke) idee van één gedeelde emotie. Het zingen van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* vormde daarmee zowel letterlijk als figuurlijk een performance van de natie.

Vaderlandse klanken

Het *Wien Neêrlands bloed* vormde een schoolvoorbeeld van negentiende-eeuwse stichtelijke poëzie. Het lied, geschreven door de bekende dichter Hendrik Tollens en op muziek gezet door Johann Wilms, was de uitkomst van een prijsvraag uit 1815. Het idee achter de prijsvraag was de gebeurtenissen van 1813 voor het nageslacht te vereeuwigen. Zowel de tekst als muziek dienden in de 'tegenwoordige nederlandschen volkstoon' te staan en het 'eenvoudige' met het 'verhevene' te verenigen.[7] Hendrik Tollens stond bekend om zijn moralistische stijl.[8] Met het *Wien Neêrlands bloed* verwoordde hij dan ook precies de waarden van het nieuwe koninkrijk.[9] Het lied kent acht coupletten van ieder acht dichtregels. De tekst heeft een sterk nationalistische inslag, zo blijkt al direct uit het eerste vers:

Wien Neêrlands bloed door d'adren vloeit
Van vreemde smetten vrij
Wiens hart voor land en koning gloeit
Verheff' den zang als wij

Hij stell' met ons, vereend van zin,
Met onbeklemde borst,
Het godgevallig feestlied in
Voor vaderland en vorst.

Het lied is sterk religieus geïnspireerd, maar zonder daarbij partij te kiezen. Ieder couplet sluit af met een loftuiting aan de vorst, op dat moment koning Willem I, en ''t lieve vaderland'. Aan nationalistische gemeenplaatsen kortom geen gebrek.

Het veel oudere *Wilhelmus* bleek aan het begin van de negentiende eeuw echter niet vergeten. Het *Wilhelmus* is van oorsprong een geuzenlied uit de Nederlandse Opstand en had tot in de achttiende eeuw als partijlied van de Oranjes gefungeerd. Aan emotionele betekenis had het in 1813 dan ook niets verloren. In de eerste jaren van het koninkrijk werden diverse pogingen ondernomen om het *Wilhelmus* nieuw leven in te blazen. Het lied klonk echter vooral in instrumentale bewerkingen, de tekst was niet langer actueel en bovendien ver weggezakt.[10] In de tweede helft van de negentiende eeuw waren verschillende melodieën in omloop: het *Wilhelmus* werd gespeeld als de snelle en vrolijke achttiende-eeuwse Prinsenmars, maar ook klonk de meer gedragen zeventiende-eeuwse melodie uit Valerius' *Nederlandtsche Gedenck-clanck* (1626). In deze laatste vorm bleef het lied vooral onder het protestantse deel van de bevolking gedurende de negentiende eeuw in gebruik. De tekst weerspiegelt de tweestrijd van Willem van Oranje tijdens de Opstand en kon gemakkelijk geïnterpreteerd worden als een tekst van calvinistische aard. Het *Wilhelmus* werd veelvuldig opgenomen in protestantse liedbundels, veel vaker dan het *Wien Neêrlands bloed*.[11] Het gebruik van het *Wilhelmus* als volkslied was voor het katholieke deel van de bevolking dan ook niet vanzelfsprekend.

Anders dan vandaag de dag was het in de negentiende eeuw gewoner om in de openbare ruimte te zingen. Op dit 'volksgezang' klonk vanuit de hogere kringen echter veel kritiek: het populaire repertoire zou 'onfatsoenlijk' en 'onzedelijk' zijn. In de eerste helft van de negentiende

eeuw hadden al verscheidene initiatieven gepoogd het volksgezang te verbeteren, maar zonder noemenswaardig resultaat.[12] Verenigingen als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, opgericht in 1784, en de daaruit voortgekomen Maatschappij tot Bevordering van de Toonkunst, opgericht in 1829, wisten met hun liedbundels en muziekscholen de lagere klassen maar moeilijk te bereiken.[13] In hun pogingen om het nationale repertoire te verspreiden en de volksliederen de nodige waardigheid te verschaffen, waren zij gedwongen om in te spelen op een zangpraktijk die al langer bestond. De invoering van de Onderwijswet in 1857 gaf aan deze inspanningen echter een nieuwe impuls. Langzaamaan ontwikkelde zich het besef dat het niet zo veel zin had om de bevolking alleen een fatsoenlijker repertoire voor te houden, maar men ook moest proberen om hen daadwerkelijk te bereiken. Het onderwijs speelde hierbij een belangrijke rol: wie de bevolking als geheel iets wilde leren, moest immers bij de jeugd beginnen. De nieuwe onderwijswet maakte, op aandringen van verenigingen als het Nut en Toonkunst, zangonderwijs tot een verplicht onderdeel van het reguliere lesprogramma.[14]

Over de praktijk van het negentiende-eeuwse muziekonderwijs is helaas weinig bekend.[15] De handboeken die voor onderwijzers verschenen, geven vooral inzicht in de methode van muziekonderwijs. Wel werpt een landelijke enquête, in 1879 gehouden door een Commissie tot Reorganisatie van het Volkszangonderwijs, enig licht op de opbouw van de lessen.[16] Uit deze enquête blijkt dat ruim twintig jaar na de wetswijziging op alle 63 openbare lagere scholen en op 89 bijzondere lagere scholen in de hoofdstad het zingen inderdaad als vak op het lesprogramma stond. Het ging daarbij om een aanzienlijk deel van het onderwijs: voor jongens op de burgerschool gemiddeld 5 à 6 uur per week, oplopend tot circa 9 à 10 uur per week op de kosteloos toegankelijke openbare scholen en tussenscholen. Dit grote aantal uren laat zien dat er ook in de praktijk aan het muziekonderwijs veel belang werd gehecht. De Commissie vroeg de scholen tevens uit welke liedboeken zij hun leerlingen eigenlijk onderwezen. Uit het antwoord van de Amsterdamse schoolmeesters blijkt hoe zij hun leerlingen naast het werk van grote namen als Beethoven, Schu-

bert en Mendelssohn toch vooral liederen van bekende negentiende-eeuwse, Nederlandse schrijvers en componisten, zoals Jan Pieter Heije en Johannes Verhulst, bijbrachten.

Het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* werden in de enquête uit 1879 niet genoemd. Toch maakten de volksliederen wel degelijk onderdeel uit van het liedrepertoire in de klas. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het bezoek van koning Willem III aan de openbare armenschool no. 17 aan de Weteringschans, waar schoolmeester Willem Degenhardt de scepter zwaaide. In zijn memoires beschreef Degenhardt hoe zijn leerlingen, 'met extra opgekamd haar en schoongewasschen handen', in gespannen afwachting waren van de komst van Zijne Majesteit. Om half vijf 's middags bracht de politie het bericht dat de koning zich zo lang elders had opgehouden, dat zijn bezoek moest worden uitgesteld. Schoolmeester Degenhardt zag maar één oplossing om de teleurstelling te verzachten: 'Ik liet ze eens "Wilhelmus" zingen en zond ze naar huis.'[17] De keuze voor het volkslied doet nu wat onwerkelijk aan, maar laat zien dat het *Wilhelmus* klassikaal was geoefend. Dit blijkt ook uit het vervolg van Degenhardts verhaal. Nog diezelfde avond kreeg hij bericht dat Willem III de volgende dag alsnog de school zou bezoeken. Na de zaterdagochtendles trommelde de schoolmeester alle kinderen weer op om de koning, de prins van Oranje en 'verscheidene van die mooie heeren met goud' te begroeten. Ook nu zongen de leerlingen, maar dan een variatie op het *Wilhelmus*, wat erop duidt dat klaarblijkelijk ook nieuwe teksten op de bekende melodie werden onderwezen.

Was dit bezoek van koning Willem III een incidentele aanleiding, in een groter en meer georganiseerd verband kwamen de kinderen met de volksliederen in aanraking tijdens aubades. Deze grootschalig opgezette muzikale huldes, meestal ter ere van de koninklijke familie, beleefden met name in het laatste kwart van de negentiende eeuw een enorme populariteit.[18] Anders dan bijvoorbeeld de onthullingen in het vorige hoofdstuk, hadden de aubades een inclusief karakter. Zo werden de liederen die op het programma stonden vooraf verspreid over alle scholen in de stad.[19] Bij de aubade in 1887, ter gelegenheid van de

zeventigste verjaardag van koning Willem III, kreeg ieder kind een speciaal 'feest-exemplaar' van de liedbundel ter herinnering, waarbij naast het te zingen repertoire 'nog een 10-tal Vaderlandsche liederen gevoegd zal zijn'.[20] In de loop van de jaren openbaarde zich een duidelijk standaardrepertoire. De speciale bundels bevatten Oranjegezinde teksten, speciaal voor de gelegenheid geschreven, liederen afkomstig uit de *Nederlandsche Liederen* van Heije, en natuurlijk mochten ook het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* niet ontbreken. Steeds weer kreeg een nieuwe generatie zo deze teksten en melodieën ingeprent.[21]

In de weken voorafgaand aan de aubade werd het programma gerepeteerd in het klaslokaal, en vervolgens ook tijdens massale repetities op een locatie elders in de stad, zoals in 1887 toen honderden kinderen (en hun ouders) in het Paleis voor Volksvlijt bijeenkwamen. Het streven van het organiserend comité was dat iedere sociale klasse en levensbeschouwing aan het huldeblijk zou kunnen deelnemen:

> Voor wie een weinig nadacht, terwijl die duizenden stemmen, opgewekt en hartelijk, voor Koning en Vaderland de beste wenschen uitstortten en de bezieling van het nationaal gevoel ook bij de vele belangstellende volwassenen, die de kinderen vergezeld hadden, bleek, was het een treffend feit, dat in dit huldebetoon zich verschillende 'gezindten' vereenigden[22]

zo schreef *Het Nieuws van den Dag* eind maart 1887 over de repetitie voor de aanstaande feesten. Uiteindelijk zouden in april zo'n 4500 kinderen de koning op de Dam toezingen. De verwachte drukte was voor verschillende zusters van rooms-katholieke instellingen in de stad reden om hun leiding op de hoogte te stellen van hun zorgen over het welzijn van 'onze meisjes' tijdens deze 'gewaagde hulde'.[23] Een deel van de joodse schoolkinderen moest uiteindelijk zelfs afhaken, omdat de uitvoering – die op het laatste moment verplaatst moest worden – onverhoopt samenviel met een belangrijke godsdienstoefening.[24]

De aubades waren niet alleen een belevenis voor de schoolkinderen,

maar trokken ook veel bekijks van volwassen stadsbewoners. Foto's van de muzikale huldeblijken uit 1887 en 1898 laten zien hoe de Dam zwart zag van de mensen en sommige nieuwsgierigen zelfs een plekje op het dak van de aangrenzende huizen hadden gevonden.[25] Al deze toehoorders kwamen – net als bij de onthulling van bijvoorbeeld het standbeeld van Rembrandt – zeer waarschijnlijk vooral voor het spektakel: het was feest in de stad en er gebeurde iets bijzonders. De nationalistische teksten van de liederen gingen vanwege de uitvoering in de openlucht – net als de toespraken tijdens de onthullingen – vermoedelijk grotendeels verloren, maar de melodieën zeker niet. Zo vormde het zingen van het *Wilhelmus* tijdens de aubade in 1887 volgens krantenverslagen het hoogtepunt van de bijeenkomst. Het *Algemeen Handelsblad* beschreef hoe vanaf het moment dat de kinderen op de Dam het volkslied inzetten de toehoorders 'onwillekeurig' werden 'meêgesleept'. Het orthodox-protestantse dagblad *De Standaard* vond het *Wilhelmus* 'schooner dan al 't andere' klinken en zelfs de katholieke krant *De Tijd*, waarvan verwacht kon worden dat de redactie met dit geuzenlied toch iets minder op had, constateerde een 'maatvastheid, een gloed en een kracht, die bewonderenswaardig mocht heeten'.[26]

De meest gedetailleerde beschrijving van het effect op de toehoorders gaf misschien nog wel een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag*:

> Er waren er, flinke mannen, anders niet spoedig uit het veld geslagen, die nu toch, en dit niet door de gevoelige ochtendlucht, met tranen in de oogen stonden, luisterend naar het heerlijk gezang, dat voortreffelijk slaagde en met het onsterfelijk 'Wilhelmus van Nassouwe' besloten werd.[27]

Deze stijl van verslaggeving – of de tranen nu waargebeurd waren of niet – gaf precies aan waar het bij de beleving van het volkslied om draaide. Een gedeelde emotie bracht het publiek in vervoering en tilde de uitvoering naar een hoger plan. Niet de nationalistische sentimenten in de tekst deden hier het werk, maar het gevoel op dat ene moment *samen* iets te

beleven. Het bijzondere karakter werd nog eens versterkt door de locatie: de aubades vonden plaats op de Dam, in het centrum van de stad, pal voor het Koninklijk Paleis. De kinderen stonden opgesteld op de zogeheten 'kleine steentjes': een speciaal gebied voor de paleismuur, door een afwijkende bestrating gescheiden van de rest van de Dam. In het dagelijks leven haalden de Amsterdammers het niet in hun hoofd om dit deel van het plein te betreden; wie dat deed en door de dienstdoende agent betrapt werd, kon namelijk rekenen op een forse boete.[28]

Het emotionele karakter van de zanguitvoering kon enkel tot stand komen door een krachtige regie. Boven de massa uit torende op een speciaal gestoelte de figuur van de dirigent, in dit geval de componist Henri Brandts Buys. Vanaf zijn verhoging zorgde hij ervoor dat iedereen – kinderen en muzikanten – tegelijk inzette. Hoe het ook anders kon lopen, toonden verslagen van een andere aubade, op dezelfde plek, maar zo'n dertig jaar eerder. Tijdens de onthulling van het monument op de Dam in 1856 zetten op het teken van de dirigent vanuit volstrekte stilte zo'n vierhonderd kinderen allen tegelijk de eerste woorden in van het *Wien Neêrlands bloed*. Bij de tweede strofe aangekomen begon ook de muziekkapel te spelen, maar tevens – en dat was onverwacht – viel verspreid over het plein een groot aantal mannenstemmen in. 'Meer bedacht op het doen hooren harer forsche klanken dan op het houden der maat' veroorzaakte deze bijdrage volgens een op de Dam aanwezige verslaggever onder de omstanders in eerste instantie 'eenige verwarring'.[29] Een dergelijke spontane inzet kwam wellicht voort uit grote vaderlandsliefde, maar doorbrak tegelijkertijd duidelijk ook de magie van het moment.[30] Dergelijke ongecontroleerde uitingen van emoties getuigden in de ogen van de organisatoren van een gebrek aan beheersing en dat zagen zij liever niet.

Ondanks het geregisseerde karakter betekende de aubade in 1887 voor de kinderen en de toeschouwers zeker geen 'verplichte kost'. Dit blijkt wel uit het animo voor een reprise van het huldeblijk enkele dagen later. Een eigenaar van een werf in de Grote Wittenburgerstraat, vermoedelijk de Amsterdamse reder Herman Groen van Waarder, had de leerlingen

van alle scholen die aan de aubade op de Dam hadden deelgenomen, uitgenodigd om voor de bewoners van Wittenburg het hele programma nogmaals ten gehore te brengen. De bewoners van de Oostelijke Eilanden stonden bekend om hun Oranjegezinde overtuiging. De meesten van hen waren werkzaam in de scheepsbouw, dus voor de reder was het lijntje kort. Op maandagavond 18 april brachten zo'n vierhonderdvijftig kinderen begeleid door twaalf muzikanten nogmaals alle liederen ten gehore. Het optreden was volgens een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag* een groot succes en 'tot algemeen genoegen'.[31] Ook de kinderen zullen hebben genoten: na het laatste lied trokken zij in optocht naar het nabijgelegen Kattenburgerplein, waar zij werden getrakteerd op poffertjes en een paar ritten in de draaimolen – wat laat zien hoe de bewoners van Wittenburg aan hun feestje ook een geheel eigen draai wisten te geven.

Wien Neêrlands bloed en *Wilhelmus* als bindmiddel

Welke associaties de aanwezigen op de Dam hadden bij het horen van het volkslied is voor een historicus lastig te onderzoeken.[32] Wel is het mogelijk om de momenten waarop het nationale repertoire werd ingezet te achterhalen, waarmee aangesloten wordt bij tal van nieuwe verkenningen naar de rol van geluiden in het dagelijks leven.[33] Het *Wien Neêrlands bloed* en het *Wilhelmus* keerden telkens in specifieke contexten terug. In de praktijk van het zingen werd het repertoire veelvuldig aan nationale thema's gekoppeld. Door het keer op keer zingen van de volksliederen markeerden de stadsbewoners diverse gebeurtenissen als onderdeel van een samenhangend verhaal. En terwijl het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* het nationale karakter van de bijeenkomsten kracht bijzetten, versterkte de aanleiding voor het samenzijn ook weer de symboolwaarde van deze teksten en muziek.[34]

Zoals de aubade in 1887 al liet zien, waren het volkslied en de Oranjes op natuurlijke wijze met elkaar verbonden. Al sinds het aantreden van Willem III in 1849 was het gebruikelijk dat bij inspecties door de koning

het *Wilhelmus* werd gespeeld, een praktijk die door Wilhelmina in stand werd gehouden. Beide volksliederen klonken ook bij andere Oranjegezinde aangelegenheden. In de meeste gevallen ging het om officiële en geregisseerde momenten, waarbij de koning of leden van de koninklijke familie aanwezig waren. Naast de aubades of uitvoeringen bij nationale feesten en Oranje-jubilea, betrof het hier incidentele bijeenkomsten in aanwezigheid van de koninklijke familie. Zo klonk het volkslied bijvoorbeeld in april 1855 tijdens een speciale benefietvoorstelling in de Stadsschouwburg waar Willem III aanwezig was ten behoeve van de slachtoffers van de watersnoodramp die het midden van Nederland een maand eerder had getroffen.[35] In 1858, bij het slaan van de eerste paal voor het Paleis voor Volksvlijt, zong 'het werkvolk' – aldus de verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* – de koning met het *Wilhelmus* toe.[36] En in bijvoorbeeld mei 1863 klonk het *Wien Neêrlands bloed* als afsluiting van een optreden van het Amstels Mannenkoor, 'dat door alle aanwezigen zoowel als door de Vorstelijke Familie staande werd aangehoord'.[37]

Tegenover deze geregisseerde huldeblijken in aanwezigheid van de koninklijke familie staan ook tal van gevallen waar de stadsbewoners uit zichzelf het volkslied aanhieven. Zo is het fascinerend om te zien hoe bijvoorbeeld afbeeldingen van de Oranjes het zingen van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* wisten op te roepen. Tijdens de viering van het veertigjarig regeringsjubileum van Willem III in het voorjaar van 1889 vermaakte ene 'heer Wilking' in de volkse Bickerstraat de jongste bewoners met een voorstelling van nevelbeelden. Toen de lichtkunstenaar de portretten van de koning en zijn echtgenote, koningin Emma, tevoorschijn toverde, hief de – inmiddels ook met andere nieuwsgierige straatbewoners aangegroeide – groep spontaan 'uit volle borst' het *Wilhelmus* aan.[38] Een jaar later, tijdens een soirée ten behoeve van de afgebrande Stadsschouwburg, tekende Johan Braakensiek voor de ogen van het publiek een portret van de koning. Ook deze afbeelding werd vanwege 'de uitnemende gelijkenis' met spontane toejuichingen en opnieuw 'het aanheffen van het Volkslied' begroet.[39] Tijdens bioscoopvoorstellingen

rondom de eeuwwisseling klonk het volkslied wanneer beelden van de Oranjes werden getoond. 'Zijn klimax bereikt het applaus als de Koninginnen komen en Prins Hendrik,' zo schreef de journalist J.H. Altona over een bezoek aan een vertoning in theater Flora in de Amstelstraat. 'Dan staat het publiek op en zingt mee met het *Wilhelmus*.'[40]

De Oranjes hoefden echter niet fysiek aanwezig te zijn of verbeeld te worden om het volkslied te doen weerklinken. Dit bleek bijvoorbeeld op 31 augustus 1886, toen een groep stoere onderofficieren van de zeemacht ter gelegenheid van de zesde verjaardag van de kleine prinses Wilhelmina op een verenigingsbijeenkomst uit volle borst het *Wien Neêrlands bloed* liet horen.[41] Uiteraard klonken de volksliederen ook tijdens de Oranjefeesten op straat. In 1874 richtte bijvoorbeeld ene Levie de Zwart zich tot de burgemeester met het verzoek om tijdens de viering van het vijfentwintigjarig regeringsjubileum van koning Willem III in mei dat jaar rond middernacht, 'na de klokslag van 12 uur', met zijn gehele gezin op de toren van de Zuiderkerk met diverse instrumenten 'de meest bekende vaderlandsche liederen te spelen'.[42] Nu was dit een wat uitzonderlijk voorbeeld, waarbij bovendien de volksliederen in instrumentale versie ten gehore werden gebracht, veel vaker galmden de liederen uit ongeoefende kelen. Tijdens de viering van de zeventigste verjaardag van koning Willem III in april 1887 rapporteerden de kranten over het *Wien Neêrlands bloed*, *Wilhelmus* en ander nationaal repertoire vanuit alle hoeken van de stad; en voor bijvoorbeeld de inhuldiging in 1898 gold hetzelfde.

Het is natuurlijk de vraag wat de Amsterdammers op deze momenten precies zongen. In 1872, constateerde H.H. Hartman, hoofdonderwijzer te Capelle a/d IJssel, in het onderwijsblad *De Wekker* dat het grootste deel van de Nederlanders van hun volkslied maar weinig wist te maken:

> Van Tollens' Volkslied kent de groote hoop gewoonlijk niet meer dan 't eerste vers en als dat dan met schorre schreeuwende geluiden uitgegalmd wordt: 'Wien Neêrlands bloed' enz. dan heeft men waarlijk redenen genoeg om te vragen: Is dat Neerlands volk, dat

> zoo Neerlands taal verknoeit bij 't uitbalken van 't eerste woord reeds van 't Nederlandsche volkslied?

Met het traditionele geuzenlied *Wilhelmus* was het volgens de onderwijzer niet veel beter gesteld:

> En wat ons Wilhelmuslied aangaat, is er wel een sjouwerman of een turfdrager, die 't vers van Marnix kent […]. Neen! er is geen man of vrouw uit 't volk die ons Wilhelmuslied zingt. Maar wat ons volk wel zingt, als ze door een of ander militair muziekkorps op Konings verjaardag of volksfeesten 't 'Wilhelmus van Nassouwen' hooren spelen, 't is immers niets anders dan de zoutelooste variatie 'Wil-hel-lemus al van Nassouwen / Met de elleboog al door de mouwen…' of elders 'En is het dan Wil-hel-le-mus / En lus je dan geen schel-le-visch / En dat is goed'.[43]

Voor een onderwijzer waren dergelijke eigenzinnige verbasteringen natuurlijk moeilijk te verkroppen. Voor de stadsbewoners zelf zal het zingen van hun eigen interpretaties vermoedelijk weinig verschil hebben gemaakt. Het *samen* zingen stond voorop, of de woorden nu klopten of niet.

Tijdens de Oranjehuldes fungeerde het volkslied als nationaal symbool. En zoals de kritiek van onderwijzer Hartman laat zien, moest dit symbool met eerbied worden behandeld. Als het aan de journalisten lag, kon de hoofdstedelijke jeugd dit niet vroeg genoeg leren. Op 31 augustus 1895 hadden enkele honderden kinderen zich ter gelegenheid van Koninginnedag verzameld op het terrein achter het Rijksmuseum (waar in verband met de Wereldtentoonstelling voor het Hotel- en Reiswezen van dat jaar een pittoreske 'oud-Hollandse' markt was nagebouwd). Een muziekkapel op het plein zette de eerste maten van het *Wilhelmus* in en de bijval van de vele kinderstemmen bezorgde een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag* een 'treffend en heerlijk oogenblik'. Tot zijn oog op de begeleiders viel:

> Bijna al de onderwijzers en op hun voorbeeld de jongens namen onder het spelen van het Wilhelmus de hoofddeksels af, …helaas, enkele onderwijzers, meest de jongere, niet! Op dit slechte voorgaan, hielden de om hen staande jongens ook de petten op. 'Is dat opvoeding, is dat de jeugd voorgaan? Is dat aankweeking van alle burgerlijke en vaderlandsche deugden?' heeft men recht te vragen?[44]

Gelukkig was de volgende groep, waaronder een heel aantal Amsterdamse burgerwezen, een stuk beter opgevoed: zij namen zonder ook maar enige aarzeling hun petten af, constateerde de verslaggever tevreden.

Het afnemen van de pet of hoed bij het horen of zingen van de volksliederen vormde een algemeen en goed gebruik. Waar deze gewoonte precies vandaan kwam, is niet bekend. Een vergelijking met het ontbloten van het hoofd tijdens de kerkdienst, uit respect voor God, dringt zich onmiddellijk op. Maar ook in de meer alledaagse context van het groeten op straat getuigde het in deze periode van goede manieren wanneer de mannelijke voorbijganger even zijn hoofddeksel lichtte.[45] In het geval van het zingen van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* zou het gebruik kunnen worden opgevat als het tonen van respect voor de volksliederen, en voor de koning(in) en de natie. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat het *niet* afnemen van hoed en pet tijdens de viering van Koninginnedag in 1895 een protest van een aantal socialistische onderwijzers betrof. Zij pleegden in deze jaren wel vaker verzet tegen al te nationalistische uitingen. Tegelijkertijd maakte de Amsterdamse hoofdonderwijzer P. van Nifterik zich om het voorval niet zo druk. Volgens hem verdienden de onwillige onderwijzers eerder medelijden. 'Hunne jeugdige hersenen verdragen 't stralen der zon nog niet best. Met de jaren verandert dit wel,' zo schreef hij in een ingezonden brief aan de krant.[46]

De behoefte aan een waardige omgang met het volkslied kwam ook in andere contexten dan de aubades terug. In de zomer van 1888 beschreef een bewoner 'van Waterland', het gebied van vissersdorpjes ten noorden

van Amsterdam, in *De Wekker* hoe hij onlangs een muziekuitvoering in het Vondelpark had bezocht. Al direct bij aankomst bleek ''t vervelend gebabbel van groote en kleine menschen' hem een rustig genieten onmogelijk te maken. Dit veranderde echter volledig toen de kinderen op het podium het *Wilhelmus* inzetten. In contrast met al het eerdere rumoer heerste onder de aanwezigen plots een plechtige stilte. Totdat – tot grote verontwaardiging van de brievenschrijver – 'een naar het uiterlijk zeer fatsoenlijk jongmensch' hardop enkele woorden sprak. De brievenschrijver bleek echter niet de enige die aan deze onverwachte ordeverstoring aanstoot nam. 'Onmiddellijk legde een werkman, wiens verontwaardiging zich in minder nette vormen openbaarde, hem met den noodigen klem het zwijgen op,' zo constateerde hij met enige verbazing.[47] 'Deed de vorm mij pijn, de daad op zichzelve verdient toejuiching.' Het ingrijpen van deze omstander, die vanuit het perspectief van de brievenschrijver duidelijk uit een lagere sociale klasse afkomstig was en klaarblijkelijk iets te onbehouwen ingreep, diende voor de lezers van het tijdschrift als een bewijs dat hun beschavingsoffensief daadwerkelijke vruchten af begon te werpen.

Het verband tussen het nationalistische repertoire en de Oranjes ligt sterk voor de hand. De muzikale huldes en Oranjefeestelijkheden vormden echter slechts één van de nationale contexten waarin de volksliederen werden ingezet. Het gaat te ver om in de volgende alinea's een uitputtende opsomming te geven, in plaats daarvan moet een aantal voorbeelden volstaan. Belangrijk is dat het in al deze gevallen steeds om collectieve bijeenkomsten ging: men zong keer op keer samen en in groter verband. Bovendien kwamen de stadsbewoners op allerlei verschillende plaatsen met het repertoire in aanraking. Wie de gelegenheden waar het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* klonk op een kaart van Amsterdam zou intekenen, zou zien dat de volksliederen door de gehele stad te horen waren. Sommige locaties waren volledig openbaar, voor andere bijeenkomsten was een lidmaatschap van een vereniging of toegangsbewijs vereist. Het was in ieder geval niet zo dat de volksliederen alleen op centrale plaatsen als de Dam klonken. De uiteenlopende loca-

ties duiden bovendien op een grote sociale verscheidenheid in de bijeenkomsten: het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* klonken niet enkel in elitaire gelegenheden, maar ook bij het uitzwaaien van schepen op de Handelskade of op straat in een willekeurige arbeidersbuurt. De volksliederen vormden zodoende een nationaal symbool voor iedereen.

Zo klonk het nationale repertoire niet alleen bij Oranjegelegenheden, maar tevens bij feestelijke herdenkingen uit de vaderlandse geschiedenis. Een voorbeeld hiervan is de onthulling van het standbeeld van Rembrandt, waar een muziekkapel de volksliederen op de Botermarkt ten gehore bracht. Ook bij de onthulling van de andere standbeelden werd het *Wien Neêrlands bloed* of *Wilhelmus* ingezet. Hetzelfde gold voor de vieringen van gebeurtenissen uit de Tachtigjarige Oorlog, die in de tweede helft van de negentiende eeuw een hoge vlucht namen. Bij de feestelijkheden rond het vijftigjarig bestaan van het koninkrijk in november 1863 was in het bundeltje *November-liedjes*, uitgebracht door het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap en uitgegeven door de Amsterdamse uitgever Brinkman, naast diverse liederen van Heije een *Wilhelmus-lied* met een nieuwe tekst opgenomen.[48] Dergelijke contrafacten waren een veelvoorkomend verschijnsel, en hun bestaan veronderstelt in ieder geval een bekendheid met het origineel.[49] Twee jaar later, in 1865, bij de herdenking van de Slag bij Waterloo bleek bijvoorbeeld hetzelfde fenomeen. Zo adverteerde boekverkoper B.P. Cittert uit de Nieuwe Leliestraat met een nieuw Waterloolied, waarbij hij expliciet vermelde dat de tekst op de melodie van het *Wien Neêrlands bloed* gezongen kon worden.[50]

De volksliederen klonken ook bij het bezoek van buitenlandse staatshoofden aan Amsterdam. Het meest bekende en beruchte voorbeeld is wellicht de taptoe die op 1 juli 1891 als huldeblijk voor de Duitse keizer Wilhelm II werd georganiseerd. Al vroeg op de avond hadden zich honderden nieuwsgierige stadsbewoners op de Dam verzameld om te luisteren naar de militaire muziekkorpsen, die onder meer het Duitse volkslied en het *Wien Neêrlands bloed* ten gehore zouden brengen. Een kwartier voor aanvang arriveerde ook de politie. Wat er vervolgens pre-

cies gebeurde, is nooit duidelijk geworden, maar in een poging om ruimte vrij te maken voor de muzikanten, ontstonden chaos en paniek door het gebruik van de wapenstok. Wat een feestelijke gebeurtenis had moeten worden, eindigde onder het oog van de eregasten met tientallen gewonden. Een blamage voor de Amsterdamse autoriteiten, helemaal toen bleek dat in het onderzoek dat op het incident volgde de verantwoordelijke politiefunctionarissen elkaar de hand boven het hoofd hielden: het zogeheten Taptoeschandaal was geboren.[51] Belangrijker in verband met het betoog hier is echter dat het volkslied werd ingezet in combinatie met het Duitse volkslied *Heil dir im Siegerkranz*: het nationale karakter van beide liederen werd door de contrastwerking nog eens extra versterkt.

Het volkslied kon ook als protestmiddel tegen buitenlandse aanwezigheid worden ingezet, zo illustreert een voorval uit 1883. Eind mei van dat jaar hadden zo'n 350 werklieden van de Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen het werk neergelegd uit protest tegen het beleid van een Britse ingenieur. Deze ingenieur had arbeiders uit Engeland laten overkomen en hen voorgetrokken wat betreft zowel werkverschaffing als loon. Zo'n tweehonderd Amsterdamse arbeiders hadden zich voor de woning van de fabrieksdirecteur, en later van de betreffende ingenieur, verzameld en naast het uitroepen van kreten als 'Weg met den Engelschen' en 'Leve de Hollanders!' ook het *Wien Neêrlands bloed* gezongen.[52] Tegenover de buitenlandse ingenieur fungeerde het volkslied voor deze arbeiders als een niet mis te verstaan blijk van de nationale gezindheid. Het zou overigens goed kunnen dat in dit anti-Britse gedrag ook de herinnering aan de Eerste Boerenoorlog, waarover meer in hoofdstuk 4, een rol speelde. Veel Nederlanders steunden in deze periode de Zuid-Afrikaanse Boeren, de vijand van de Britten. In het voorjaar van 1884 werd bijvoorbeeld de Zuid-Afrikaanse president Kruger, de vijand van de Britten, met het Nederlandse en Transvaalse volkslied in Amsterdam ontvangen.

Tegen het eind van de eeuw kreeg ook de strijd in Nederlands-Indië bijzondere aandacht. In de zomer van 1894 was generaal Jacobus Vetter

aangewezen als opperbevelhebber in de zogeheten Lombok-expeditie. Zijn krachtdadig optreden tegen de radja en zijn familieleden kon in Nederland op grote waardering rekenen, ondanks de bloedige strijd waarmee de verovering van het eiland gepaard ging. In september 1894 was in het Concertgebouw een 'benefiet'-voorstelling georganiseerd, voor de gesneuvelden tijdens de eerste expeditie. Op het programma stond onder andere het *Wilhelmus*.[53] De tweede expeditie eindigde op 24 november, met de verovering van Tjakra Negara en de gevangenneming van de vorst. Twee dagen later stonden in Frascati de leden van de Christelijke Werkmansbond stil bij dit heugelijke nieuws. De voorzitter van de vergadering, dominee De Visser, stelde voor om per telegraaf een gelukwens naar koningin Wilhelmina te sturen; een idee dat door de vergadering enthousiast én met het zingen van het *Wien Neêrlands bloed* werd onthaald.[54] Op deze manier werd de overwinning in Lombok als een gebeurtenis van nationaal belang gemarkeerd. Ook bij de ontvangst van generaal Vetter in de hoofdstad het volgend jaar, op 7 juni 1895, klonken de volksliederen veelvuldig.

Vanuit de hoofdstad vertrokken natuurlijk ook veel Nederlanders naar verre oorden. Zo diende het zingen van het volkslied bijvoorbeeld om de verwevenheid van Nederland en de koloniën te onderstrepen. Wanneer vanaf de Handelskade een schip met militairen en andere passagiers naar Nederlands-Indië vertrok, speelde een orkest op de kade het *Wilhelmus* of *Wien Neêrlands bloed*. Vrienden, familie en een deel van de Amsterdamse bevolking zwaaiden de schepen uit, die niet zelden namen droegen die weer verwezen naar het Nederlandse koningshuis. Zo vertrok in 1894 de Wilhelmina en in 1896 de Prinses Amalia begeleid door de vaderlandse klanken naar de Oost, en kwam in 1895 de Prins Hendrik terug uit Lombok.[55] De westelijke koloniën stonden veel minder in de belangstelling, al werd in 1884 in Amsterdam de stoomvaartlijn Nederland-West-Indië geopend, waarbij het volkslied natuurlijk niet kon ontbreken.[56] Het volkslied klonk soms ook bij andere uittochten, zoals bijvoorbeeld het vertrek van de Willem Barents in 1884. De bemanning begon aan een vijf maanden durende onderzoeksreis naar Nova Zembla

en werd bij het vertrek in de vroege ochtend door veel nieuwsgierige Amsterdammers onder de klanken van het *Wien Neêrlands bloed* uitgezwaaid.[57] De expeditie werd onder andere in de kranten op de voet gevolgd en gepresenteerd als nationalistisch project.[58]

We kunnen niet in de hoofden van alle betrokkenen kijken, maar misschien wel iets suggereren over de ervaring die het zingen van het volkslied op al deze plekken teweegbracht. Het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* werden keer op keer ingezet bij bepaalde nationale momenten. De volksliederen fungeerden als bindmiddel; het waren liederen die veel stadsbewoners op school hadden geleerd. Het ging hier nadrukkelijk niet om de overdracht van een inhoudelijke boodschap, maar om een emotionele beleving. Het luisteren en zingen verschafte bij deze gelegenheden aan de stadsbewoners een middel om zichzelf te definiëren als onderdeel van een grotere groep – of dit nu aanhangers van het koningshuis, familieleden van Indiëgangers, een nieuwsgierige menigte op de Dam of theaterbezoekers waren. In het geval van de werklieden van de Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen vormde het volkslied ook een middel tot het maken van onderscheid: de Britse boosdoeners werden hier buitengesloten van de nationale gemeenschap. En het rijtje van dergelijke gelegenheden is natuurlijk nog veel en veel langer.[59]

Van verenigingshymne tot bruiloftslied

Of het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* in de loop van de eeuw ook steeds vaker te horen waren, valt zeer moeilijk vast te stellen. De belangrijkste bron voor het zingen van de stadsbewoners vormen verslagen in de lokale en nationale pers. Tegen het eind van de eeuw nam de omvang van de dagbladen echter aanzienlijk toe en kregen verslaggevers ook steeds meer oog voor wat zich op de straten van de hoofdstad afspeelde. Hierdoor zijn er aanzienlijk meer voorbeelden van het zingen van het nationale repertoire te vinden in de periode vlak voor de eeuwwisseling dan bijvoorbeeld voor het midden van de negentiende eeuw.[60] Toch zijn er voldoende aanwijzingen om te concluderen dat het *Wien Neêrlands*

bloed en *Wilhelmus* al vroeg gemeengoed waren – zoals bijvoorbeeld de 'verstoring' tijdens de onthulling van het monument op de Dam in 1856 treffend laat zien. Wel lijkt het erop dat het *Wilhelmus* tegen het eind van de eeuw langzaam populairder begon te worden dan het officiële volkslied.[61] Van het zingen van de verschillende versies, de statige uitvoering of de Prinsenmars, maakten verslagen slechts enkele keren melding; wat doet vermoeden dat aan dit onderscheid slechts beperkt waarde werd gehecht.

Verrassend is het wanneer blijkt dat de Amsterdammers het nationalistische repertoire ook veelvuldig gebruikten in tal van niet-nationale contexten.[62] De brede inzetbaarheid van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* wijst er enerzijds op dat het plechtige en unieke karakter van het volkslied in de tweede helft van de negentiende eeuw nog lang geen vanzelfsprekendheid was. Anderzijds toont deze praktijk van zingen aan dat de volksliederen in ieder geval bij een groot deel van de bevolking bekend waren én door hen benut werden. Anders dan het populaire repertoire of liederen die verbonden waren aan een bepaalde religieuze overtuiging, bood het volkslied een tekst en melodie die zowel partijen als standen als generaties oversteeg. Van belang was dan ook niet zozeer de nationale boodschap die in de teksten besloten lag, maar eerder het simpele gegeven dat op welke bijeenkomst dan ook iedere aanwezige het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* kende. Precies dit niet-nationalistische gebruik van de volksliederen – dat zichtbaar wordt in de dagelijkse realiteit van de Amsterdamse straten, theaters, verenigingslokalen en meer – maakte de liederen tot een werkelijk verbindend symbool.

Op het moment dat in 1894 de Christelijke Werkmansbond in reactie op het nieuws van de overwinning op Lombok besloot een telegram aan koningin Wilhelmina te verzenden, zette de vergadering meteen het *Wien Neêrlands bloed* in. Nu was in dit geval een koppeling met de natie – Oranje, Lombok – duidelijk aanwezig, maar de volksliederen werden ook zonder een dergelijke aanleiding op verenigingsavonden gezongen. Deze praktijk werd in krantenverslagen van dergelijke bijeenkomsten veelal afzonderlijk vermeld, maar de terloopsheid van de berichtgeving

doet vermoeden dat het hier ging om een ingeburgerd gebruik. 'Nadat nog eenige mededeelingen gedaan waren, werd het congres onder het zingen van het Wien Neerlandsch bloed gesloten,' zo besloot *Het Nieuws van den Dag* in 1895 bijvoorbeeld het verslag over de bijeenkomst van het tweede vakcongres van de Rooms-Katholieke Volksbond in Maison Stroucken aan de Leidsekade.[63] Het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* klonken onder andere als afsluiting van een vergadering of meer feestelijke bijeenkomst. Soms zongen de leden zelf, maar vaker nog zette een zangkoor of klein orkest de volksliederen in, waarbij de bezoekers van de vergadering deze staande aanhoorden.

Het zingen van de volksliederen ondersteunde het gevoel van samenzijn. En dat gold niet alleen in de gevallen van de Christelijke Werkmansbond of de Rooms-Katholieke Volksbond. Een steekproef in de grote kranten laat een heel spectrum aan verenigingen zien waar het *Wien Neêrlands bloed* of *Wilhelmus* tijdens vergaderingen werd ingezet. De ene vereniging ligt voor de hand, zoals bijvoorbeeld een bijeenkomst van de Centrale Raad van Oranjeverenigingen, maar het volkslied klonk ook op een bijeenkomst van de Maatschappij tot Nut der Jeugd, tot besluit van een tochtje van zeilvereniging Het IJ, op een viering van de Koninklijke Vereeniging Het Indisch Kruis, op een jubileumfeest van de rooms-katholieke Pius-Vereeniging of het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap, op bijeenkomsten van muziekverenigingen als Apollo en Harmonia, of een bijeenkomst ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de Vereeniging tot Bevordering van Zelfstandig Godsdienstig Leven. De liedboekjes voor jaarfeesten van de typografische vereniging De Nederlandsche Drukpers uit Amsterdam bevatten bovendien tal van nieuwe feestliederen op de melodie van het *Wien Neêrlands bloed*.[64]

In een deel van deze voorbeelden gaat het om gewone vergaderingen, in een deel om speciale jubilea. Het *Wien Neêrlands bloed* of *Wilhelmus* had hier niet alleen een samenbindende functie, maar diende tevens als huldeblijk. Zo hieven in juni 1890 bij de viering van het vijfentwintigjarig bestaan van de Kas-Vereeniging in het Grand Théâtre aan de Amstelstraat alle beambten van dit kassiersbedrijf – 'van de hoogste tot de laag-

ste, vergezeld van vrouw of meisje' – als eerbetoon aan hun leidinggevenden het volkslied aan:

> Aan het slot keerden allen zich naar het balcon, waar de gastheeren met hunne familie zaten. Er klonk een: 'Lang zullen ze leven!' de hoeden werden gezwaaid en de muziek zorgde voor begeleiding, en ten slotte werd door allen het 'Wien Neerlands bloed' aangeheven.[65]

Ook bij een eervolle aangelegenheid als prijsuitreikingen zetten de stadsbewoners het *Wien Neêrlands bloed* of *Wilhelmus* in. Zo klonken de volksliederen bijvoorbeeld bij de diploma-uitreiking voor de leerlingen van de Industrieschool van de Maatschappij voor den Werkenden Stand (1879), ter ere van de prijswinnaars van de Tentoonstelling van Kunstnaaldwerk (1887) of bij de prijsuitreiking op een internationale Bakkerij-Tentoonstelling (1894).

In lijn met het gebruik van het volkslied als huldeblijk stonden het spelen of zingen van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* als openbare serenades. Het betrof hier muzikale huldebetuigingen die, veelal 's avonds, voor iemands woning of verblijfplaats werden gebracht. Vaak ging het om verenigingen die een dergelijk huldeblijk organiseerden, maar de optredens brachten ook veel nieuwsgierige stadsbewoners op de been.[66] De reden voor dergelijke serenades was zelden van nationale aard. Zo klonk in 1866 het volkslied bij het afscheidsconcert voor het huis van B.J. Muller, majoor van de lokale schutterij. Een grote 'volksmenigte' was hier volgens verslaggevers op de been en juichte het spelen van het *Wien Neêrlands bloed* met instemming toe.[67] In 1875 bracht het muziekkorps van het Paleis voor Volksvlijt een muzikaal huldeblijk aan de Weense sopraan Pauline Lucca. Onder het raam van haar kamer in het Doelenhotel klonken het Nederlandse én Oostenrijkse volkslied.[68] Ook tijdens het drukbezochte muzikale huldebetoon aan de jubilerende pastoor Burgmeijer op het Waterlooplein in de avond van 9 oktober 1891 werd een heel nationaal programma afgewerkt, om te besluiten met het

Wien Neêrlands bloed, 'dat door allen blootshoofds werd aangehoord'.[69]

Wellicht het mooiste voorbeeld in dit rijtje volgde twee weken later, op 24 oktober 1891, toen Amsterdam afscheid nam van de Mexicaanse wonderdokter Sequah. Deze 'wonderdokter' luisterde in werkelijkheid naar de naam Charles Davenport, een kwakzalver van Britse origine. Met zijn 'prairie flower'-wonderdrank en theatrale genezingsshows hield hij de hoofdstad al een maand lang in de ban. Na afloop van de laatste voorstelling volgden duizenden stadsbewoners het rijtuig van de wonderdokter door de stad. Ondertussen dromde voor Hotel Suisse in de Kalverstraat, waar Davenport overnachtte, een ander deel van het publiek – uiteraard aangevuld met vele nieuwsgierigen – samen 'als haringen in een ton'. Een speciaal afscheidslied ('dat alle slechte eigenschappen, die in een gelegenheidsvers kunnen worden aangetroffen, in zich vereenigt') werd met stapels tegelijk onder de aanwezigen verspreid. Ook in de stoet rondom het rijtuig werden allerhande liedjes gezongen. 'Onder een donderend hoerah' stapte Sequah na een lange tocht dan eindelijk uit zijn rijtuig. Toen hij even later voor het venster van zijn hotel verscheen, hoorde hij echter niet het afscheidslied, maar hief het verzamelde publiek 'met zeldzame eenstemmigheid' het *Wien Neêrlandsch bloed* aan.[70]

Een wel heel bijzondere plek waar het *Wien Neêrlands bloed* als huldeblijk klonk, waren bruiloften en zilveren huwelijksfeesten. De advertentie waarmee boekhandelaar Cittert zijn Waterloolied aanprees, toont hoe het officiële volkslied tijdens nationale feesten werd gebruikt voor andere teksten. Veruit de meeste alternatieve teksten die op de melodie van het *Wien Neêrlands bloed* verschenen, waren bedoeld als bruiloftslied.[71] In bijvoorbeeld een *Welkomstzang*, rond 1850 verschenen bij een uitgever gevestigd op de Haarlemmerdijk, werd het pasgetrouwde koppel op de klanken van het *Wien Neêrlands bloed* onthaald met de woorden:

Wees 'welkom'! thans, gelukkig paar!
Als Bruid en Bruidegom

Te midden van uw vriendenschaar,
Wees hartlijk wellekom![72]

Een dergelijk gebruik van het *Wien Neêrlands bloed* laat zien hoezeer de melodie van het volkslied was ingeburgerd en zelfs terugkeerde in de persoonlijke sfeer.

Wanneer we de verenigingsbijeenkomsten, serenades en bruiloften laten voor wat ze zijn en inzoomen op een willekeurig jaar waarin geen nationale feesten of herdenkingen plaatshadden, wordt de niet-nationale context waarin de volksliederen klonken nog veel duidelijker. Bijvoorbeeld in 1892 waren het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* verspreid over de gehele stad te horen.[73] Opvallend hierbij was vooral de aanwezigheid van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* in de vele theaters en andere centra van vermaak. De liederen klonken bijvoorbeeld in het Paleis voor Volksvlijt, Carré, de Parkschouwburg, het Grand Théâtre, de grote zaal van Artis, het Concertgebouw of de muziekkapel in het Vondelpark. Stuk voor stuk zijn dit locaties waar stadsbewoners regelmatig samenkwamen, maar in heel wat gevallen had de gelegenheid waarbij het volkslied gezongen werd geen specifiek nationaal, en zelfs eerder een buitenlands karakter. Zo klonk het *Wien Neêrlands bloed* bijvoorbeeld na afloop van een optreden van het rondtrekkende Cirque Belge in de Parktuin, en was het *Wilhelmus* opgenomen in het programma van de Columbusfeesten (ter gelegenheid van de ontdekking van Amerika door Christopher Columbus in 1492) in het Concertgebouw.[74]

Ook in andere jaren blijkt het zingen van het volkslied in de theaters terug te keren. In een deel van de gevallen ging het om uitvoeringen met een nationalistisch karakter. Met enige regelmaat werden de Amsterdamse schoolkinderen bijvoorbeeld getrakteerd op voorstellingen met titels als *Michiel Adriaansz. de Ruijter* of *Vuur en Strijd* of *Amsterdam in 1672*, met daarbij de volksliederen toe.[75] Maar het zingen van het *Wien Neêrlands bloed* of *Wilhelmus* kwam net zo goed voor bij 'gewone', niet-nationalistische, voorstellingen. In april 1896 raakten de bezoekers van de Parkschouwburg bijvoorbeeld volledig in vervoering van een uit-

voering van het *Wien Neêrlands bloed* door een gezelschap van Franse zangers. Volgens een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag* raakte het publiek 'opgetogen' en 'zoo warm in de toejuichingen' dat 'de artisten den zang van het Volkslied vier maal moesten herhalen'.[76] Het publiek zette ook zelf de volksliederen in, bijvoorbeeld bij de bioscoopvoorstellingen tegen het eind van de eeuw, waarbij ook beelden van de koninklijke familie werden getoond (maar daarover meer in het laatste hoofdstuk).

Dat het hier ging om een vrij ingeburgerd gebruik wordt nog eens extra bewezen door een incident uit 1898. Op 11 oktober, een gewone dinsdagavond, was in Circus Arena op het Museumplein de bioscoopvoorstelling net beëindigd, toen op het toneel een grote vlam ontstond. Door het dreunende applaus van het publiek was een gedeelte van de elektrische 'kinematograaf' gevallen, waarbij de lamp van het apparaat op de zeer brandbare filmrol terecht was gekomen. Het publiek in de zaal stoof bij het zien van het gevaar overeind en probeerde zich over de banken en balustrades heen een weg naar de uitgang te banen. De hoofdbrandmeester riep de mensen op tot kalmte, terwijl eigenaar Renz manhaftig het vuur te lijf ging. De vlam was snel geblust, maar nu de paniek onder de toeschouwers nog. De oplossing voor dit probleem kwam van de orkestleider. 'Inmiddels had de muziek het Wien Neerlandsch bloed aangeheven,' zo tekende een verslaggever op, en 'het publiek, nu gerustgesteld, begon mee te zingen, de paniek was reeds in haar begin onderdrukt.'[77] Het volkslied toonde zich hier duidelijk een gedeeld repertoire en diende als uitdrukking van dank en een gevoel van veiligheid na het krachtdadige optreden van Renz en zijn werknemers.[78]

De context waarin de volksliederen te horen waren, is van groot belang voor de betekenis die aan de muziek wordt gehecht. De op het eerste gezicht wat ongewone momenten waarop het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* klonken, moeten echter niet los worden gezien van de meer voor de hand liggende nationale gelegenheden waarbij de volksliederen door de stadsbewoners werden ingezet. In al deze gevallen diende het nationale repertoire om een onderlinge verbondenheid te markeren

– of het nu ging om een aubade op de Dam of de feestelijke viering van een verenigingsjubileum maakte dan weinig uit. In veel van de gevallen waren de liederen bovendien bedoeld als bijzonder huldeblijk. Van een onderscheid tussen koning Willem III en wonderdokter Sequah bleek in de praktijk geen sprake: het *Wien Neêrlands bloed* achtten de stadsbewoners voor beiden geschikt. Door het zingen van het nationale repertoire op al deze verschillende momenten droegen de Amsterdammers tevens bij aan de verspreiding van het volkslied als belangrijk symbool. De verschillende contexten waarin het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* werden ingezet zijn fascinerend, en de voorbeelden doen een nog veel gevarieerdere zangpraktijk vermoeden.

Ongenode geluiden

De verbindende kracht van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* werd nog eens versterkt doordat in de openbare ruimte één groep zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw nadrukkelijk *tegen* het nationale repertoire keerde. In 1871 schreef de Amsterdamse socialist Piet Luitink het *Vrijheidslied*, dat zich al snel tot het lijflied van de prille socialistische beweging in Nederland zou ontwikkelen. Net zoals het volkslied een vergadering van bijvoorbeeld de Rooms-Katholieke Volksbond besloot, zongen socialisten het *Vrijheidslied* als afsluiting van hun bijeenkomsten.[79] Ook klonk het socialistische repertoire vanaf de jaren tachtig steeds vaker op straat. De autoriteiten keken deze ontwikkeling met de nodige bezorgdheid aan. De Amsterdamse socialisten stonden met hun ideeën over klassenstrijd en internationale verbroedering lijnrecht tegenover de bij gemeentebestuur, politie en veel stadsbewoners heersende opvattingen van vaderlandslievendheid. Met nationalisme hadden zij weinig op, en ook verzetten zij zich tegen de monarchie, zoals in het volgende hoofdstuk nog uitgebreid aan de orde zal komen. Het *Vrijheidslied* bleek dan ook een perfecte tegenhanger van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus*; het nationale repertoire werd hier onderdeel van een politieke strijd.

Wie met welk geluid de straat beheerste, blijkt voor de negentiende-eeuwse stadsbewoner geen onschuldige kwestie. Het krachtige tegengeluid dat de socialisten met het *Vrijheidslied* en ander liedrepertoire lieten horen, had in de jaren tachtig al enkele malen tot een tijdelijk verbod op optochten en demonstraties geleid.[80] De autoriteiten probeerden op deze manier de 'roden' letterlijk het zwijgen op te leggen. In hun beleving vormde het zingen van het socialistische repertoire niet alleen een verstoring van de openbare orde, maar ook een politiek gevaar. De ontwikkeling van een eigen lijflied hielp de socialisten om op kleinere schaal eenzelfde groepsgevoel te creëren als veel andere, niet-socialistische stadsbewoners ervoeren bij het horen van het *Wien Neêrlands bloed* of *Wilhelmus*. De openingsregel – 'Op, mannen, broeders, saam verenigd! – laat over de samenbindende intenties van het lied geen twijfel bestaan. De Amsterdamse socialisten trokken niet alleen na afloop van hun eigen bijeenkomsten zingend door de straten van de hoofdstad, ook begonnen ze doelbewust nationale feestelijkheden met een luidruchtige aanwezigheid te verstoren. Beide repertoires kwamen zodoende tegenover elkaar te staan, met heftige confrontaties tussen de verschillende groepen stadsbewoners tot gevolg.[81]

Dit blijkt goed uit een voorval tijdens de viering van Koninginnedag in 1894. Voor de middag van 31 augustus, de veertiende verjaardag van koningin Wilhelmina, stond een feestelijke optocht van muziekkorpsen door de stad gepland. Tegen het middaguur verzamelden de muzikanten zich op het Frederiksplein. Ondertussen waren hier ook enkele socialisten gearriveerd, 'gevolgd door vele nieuwsgierigen'. Eerst trakteerden zij kolonel Lutz en zijn manschappen op het *Vrijheidslied*, maar dit leverde de socialisten niet de gewenste respons op. Toen vervolgens de instrumenten van het eerste muziekkorps klonken, begonnen zij opnieuw te zingen en ontplooiden ze bij wijze van vlag 'een stuk rood doek'. De autoriteiten konden dit niet tolereren en grepen direct in: het verantwoordelijke groepje werd door zes agenten met sabels uiteengeslagen. Zo gauw gaven de onruststokers zich echter niet gewonnen. Terwijl de

muzikale optocht onder grote belangstelling over de Stadhouderskade trok, wist een deel van de socialisten zich naar voren te werken. Daar zong de troep, volgens het verslag in het *Algemeen Handelsblad*, 'lustig zijn eigen wijsjes tegen de instrumenten der korpsen in, hetgeen een vrij groteske vertooning opleverde'.[82]

Eindbestemming van de optocht was het grote feestterrein achter het Rijksmuseum. Voor de ingang van het terrein vormden de aanwezige agenten 'een gangetje van één menschbreedte', waardoor muzikanten en publiek de afgebakende ruimte konden betreden. Het feestterrein moest door dit ingrijpen van de politie vrij van socialisten blijven die de bijeenkomst zouden kunnen verstoren. Alleen zo kon het gewenste gevoel van eenheid en verbondenheid dat door het optreden van de muziekkorpsen met het spelen van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* zou worden opgeroepen, door de aanwezige stadsbewoners ongestoord worden beleefd. Wat zich ondertussen buiten de afgrenzing afspeelde, las het publiek achteraf in de kranten. Een klein aantal onruststokers, 'met stokken gewapend', gaf aan een oproep van de eigen leiders om zich te verspreiden geen gehoor en maakte het bij de ingang van het feestterrein een dienstdoende agent knap lastig. Gelukkig, volgens het *Handelsblad*, wist deze met behulp van 'zijn eigen sabel' en 'bijgestaan door een hulpvaardigen slachter' de 'ongenoode gasten van het grondgebied van Nieuwer-Amstel te verwijderen'.

Met hun luidruchtige optreden in de openbare ruimte maakten de socialisten inbreuk op de vanzelfsprekendheid waarmee in de decennia daarvoor de zangers van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* de straten van de hoofdstad hadden opgeëist.[83] Opmerkelijk detail hierbij vormde het feit dat het *Vrijheidslied* was gedicht op de wijze van de Franse *Marseillaise*. Het gebruik van melodieën van officiële volksliederen voor eigen socialistisch repertoire bleek binnen de vroege arbeidersbeweging niet ongewoon en een internationaal verschijnsel.[84] Naast de *Marseillaise* kwamen in de socialistische liedbundels van Nederlandse bodem bijvoorbeeld ook het Engelse, Duitse, Oostenrijkse en Transvaalse volkslied veelvuldig als wijsaanduiding terug.[85] Eenzelfde strategie

pasten de Amsterdamse socialisten toe bij ander nationalistisch repertoire; zo bleken bijvoorbeeld ook de *Nederlandsche Liederen* van Heije een bron van inspiratie.[86] De bekendheid met de muziek maakte de alternatieve socialistische liederen gemakkelijk te onthouden en gaf deze misschien zelfs een zekere statuur. De nieuwe woorden gaven het nationalistische repertoire desalniettemin een compleet tegengestelde invulling.[87]

Wien Neêrlands bloed *als strijdmiddel*

Een spotprent die begin jaren negentig in het anarchistische weekblad *De Roode Duivel* verscheen, wist de impact van de botsende liedrepertoires treffend te verbeelden.[88] De afbeelding toont 'de liefelijke gelaatstrekken van een Amsterdamschen smeris' wanneer deze het volkslied of het *Vrijheidslied* hoort klinken. Het gezicht van 'lachebek', een politieagent met een brede glimlach op zijn gezicht, verbeeldde uiteraard de reactie op het *Wien Neêrlands bloed*, 'huileba lk' illustreerde de verhouding van de autoriteiten tot het socialistische repertoire. In de stad werd tijdens nationale feesten, maar soms ook op momenten daarbuiten, steeds duidelijker een tweedeling hoorbaar. Muziek fungeerde als een strijdmiddel, waarbij door de optredens van de socialisten ook het nationalistische geluid in de openbare ruimte een sterkere politieke lading kreeg. De lokale autoriteiten, en dan met name de burgemeester en de politie, namen hier een ingewikkelde positie in. Door de socialisten werden zij, zoals onder andere uit de spotprent blijkt, verweten de kant van het *Wien Neêrlands bloed* te kiezen. En inderdaad, het was nog maar de vraag of wanneer de situatie uit de hand liep de wapenstok ook tegen bijvoorbeeld aanhangers van het koningshuis zou worden ingezet.

Op 15 april 1893 trok een groep van zo'n honderdvijftig militairen zingend door de stad. In de buurt van de Dam klonken het *Wien Neêrlands bloed* en andere volksliederen; voor het Paleis – waar op dat moment koningin Wilhelmina en haar moeder verbleven – werd uit volle borst een 'Oranje boven' aangeheven. *Het Nieuws van den Dag* noemt het optreden van de militairen een reactie op eerdere 'relletjes', door enkele 'socialistische knapen'. Wat begon als een Oranjegezinde uiting, liep

vanaf dit moment dan ook snel uit de hand. Na de demonstratie op de Dam trok de groep militairen 'versterkt door een groote menigte', verder door de Kalverstraat.[89] Met een omweg kwamen zij in de Oranjegezinde Uilenburgerstraat terecht, waar aan de bewoners een ovatie werd gebracht en de groep als dank hiervoor een vlag ontving. Met dit rood-wit-blauwe dundoek voorop trok de menigte weer terug, naar het centrum van de stad. Hier hadden zich in de tussentijd enkele socialisten gestationeerd. Omstreeks half tien raakten beide partijen 'op hevige wijze slaags': van weerszijde werden 'leelijke klappen' uitgedeeld en in al het gedrang werden mensen onder de voet gelopen. Een detachement politie moest eraan te pas komen om de orde te herstellen en gebruikte stok en sabel om de vechtenden te scheiden.

Nog tot middernacht zou het in de stad onrustig blijven. Er was geen twijfel over mogelijk dat het *Wien Neêrlands bloed*, en zeker ook het overige nationalistische repertoire, aan het begin van de avond als verzamelteken van de Oranjevrienden had gefungeerd. De militairen gaven met dit optreden in ieder geval blijk van hun Oranjegezindheid voor een breed publiek. Met het nationalistische geluid brachten de honderdvijftig militairen een veel grotere groep op de been en claimden zij de stedelijke ruimte. Het gezang was hier ook nadrukkelijk tegen de socialisten gericht.

De volgende avond onthielden de militairen zich van elk publiek vertoon, maar nu waren het 'eenige honderden knapen en meisjes' die, aldus *Het Nieuws van den Dag*, 'met hun averechtsche wijze om aan hun Oranjegezindheid uiting te geven' de straat op gingen. Een groep van zo'n vijfhonderd man nam later op de avond het socialistisch bierhuis *Voorwaarts* aan de Nieuwstraat te grazen: 'Vóór dit huis werden vaderlandsche liederen en de bekende dreun: "weg met den sociaal" aangeheven en werd met wandelstokken tegen de deur geslagen.'[90] De bezoekers van het café lieten dit natuurlijk niet over hun kant gaan: zij antwoordden met het *Vrijheidslied* en stormden – eveneens met stokken bewapend – naar buiten.[91] Opnieuw trad de politie op, tegen socialisten én Oranjevrienden. Tot wel vier keer toe moest volgens de krant de nauwe

straat worden schoongeveegd. De autoriteiten hadden zeker in de gaten dat het volkslied door dergelijke spontane manifestaties opnieuw kracht kreeg: in contrast met het socialistische repertoire werd het nationalistische karakter van het *Wien Neêrlands bloed* op weer een nieuwe manier bevestigd. Maar de inzet van het volkslied als strijdmiddel was toch vooral een ongewenste ontwikkeling: het ging hier om een onbeschaafde uiting en de botsingen leidden tot verstoring van de openbare orde.

Het gebruik van het *Wien Neêrlands bloed* als provocerend strijdmiddel bleek een terugkerend verschijnsel. Toen begin mei opnieuw troepen zingende jongens door de stad trokken, oordeelde *Het Nieuws van den Dag* weinig positief: 'Intusschen is 't te wenschen dat deze uitingen van vaderlandsliefde voor bepaalde feestelijke gelegenheden mogen bewaard blijven,' zo schreef de krant. Tijdens de viering van Koninginnedag in 1895 kwamen rood en oranje opnieuw met elkaar in botsing. Na afloop van het feestelijke vuurwerk op de Amstel klonk 'uit eenige honderden keelen' plots het *Vrijheidslied*. Aanvankelijk leek er niets aan de hand: volgens een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* hieven 'enkele troepjes' als reactie een 'Oranje boven!' aan en al snel leek de rust te zijn weergekeerd. Lang zou dit echter niet duren. Een paar honderd meter verderop begonnen de socialisten én de Oranjevrienden opnieuw: 'Zingende trok de troep door de Utrechtschestraat en de Kalverstraat naar den Dam, en daarachter duizenden, die weer anti-socialistische liederen lieten hooren.'[92] De avond eindigde opnieuw in heftige vechtpartijen: ter hoogte van de Hasselaarssteeg vonden de eerste schermutselingen plaats, op de Korte Nieuwendijk voerden de Oranjevrienden een charge uit, en bij de Kapelsteeg kwam het tot een 'formeel gevecht' tussen beide partijen: 'Er werd verwoed met stokken en vuisten geslagen, en het werd een oogenblik zoo erg, dat enkele ruiten in den strijd gebleven zijn,' aldus het *Algemeen Handelsblad*.[93]

Het gebruik van het volkslied als strijdmiddel was overigens niet alleen voorbehouden aan een stel straatvechters. Ook in de arena van de meer 'fatsoenlijke' politiek kwam deze praktijk voor, zo blijkt in dezelfde periode uit het zingen van het *Wilhelmus* bij de bekendmaking van verkiezingsuitslagen. Na afloop van de verkiezingen verdrongen zich voor

de redactielokalen van de grote kranten tientallen nieuwsgierigen. Eén voor één verschenen op grote, elektrisch verlichte borden, de namen van de gekozen kandidaten:

> Elk nieuw bericht, dat op onze borden werd aangeplakt – nu niet meer geschreven, maar met duidelijke letters en cijfers gedrukt, zoodat toeschouwers van de dertigste rij er ook nog wat aan hadden – werd tegelijk met hartelijk gejuich en met boos gefluit begroet. Nu eens klonk uit de duizenden en duizenden tellende menigte het Volkslied uit onbeklemde borst, dan beproefden enkelen het Vrijheidslied der socialisten aan te heffen.[94]

Tot ongeregeldheden kwam het niet, maar het partijdige karakter van het volkslied zoals dat tijdens de botsingen op straat tot uiting kwam, werd hier zonder meer gekopieerd. In het begin van de twintigste eeuw bleek dit gebruik zelfs tot in de deftige Tweede Kamer doorgedrongen. Toen na de aanname van de wet voor de achturige werkdag in 1919 enkele Kamerleden van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij vol trots de *Achturenmars* door de plenaire vergaderzaal lieten schallen, beantwoordde men dit ter rechterzijde prompt met de inzet van het *Wilhelmus*.[95]

Een nieuw lied

Na het overlijden van koning Willem III in november 1890 werd volgens *Het Nieuws van den Dag* 'vrij algemeen in ons land de behoefte gevoeld aan eene wijziging van onze Volksliederen, die past op de veranderde tijdsomstandigheden'.[96] De krant doelde daarmee niet op politieke ontwikkelingen – het socialistische geluid – of sociale onrust, maar op een heel ander probleem. Het volkslied van Tollens, geschreven tijdens de regeerperiode van koning Willem I, verwees in ieder vers naar een mannelijke 'vorst' en 'koning'. Willem III werd echter opgevolgd door zijn tienjarige dochter Wilhelmina, die totdat zij meerderjarig zou zijn onder

de hoede van haar moeder, koningin-regentes Emma, het land zou regeren. Dit betekende dat het *Wien Neêrlands bloed* dus aan deze nieuwe situatie moest worden aangepast. Begin 1891 waren in tal van bladen en tijdschriften reeds verschillende voorstellen gepresenteerd. *Het Nieuws van den Dag* voegde daar in de editie van 7 april nog eens twee nieuwe versies aan toe van zowel het *Wien Neêrlands bloed* als het *Wilhelmus*. Al deze initiatieven riepen echter wel de vraag op wie nu eigenlijk bepaalde wat *het* volkslied was?

De nieuwe teksten in de krant waren een initiatief van de Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang. Deze Amsterdamse vereniging, opgericht in 1872, verstrekte gratis zangonderwijs aan honderden kinderen, waarvan een heel aantal afkomstig waren van de openbare armenscholen in de stad.[97] In de vereniging waren vooral onderwijzers actief, die zich met hun activiteiten nadrukkelijk op de lagere sociale klassen richtten – een nieuwe stap in de beschaving van het volksgezang.[98] Ieder voorjaar organiseerde de vereniging een grootse muziekuitvoering, toegankelijk voor publiek. In 1891 dreigde echter een groot probleem. Als terugkerend onderdeel van het programma mocht het *Wien Neêrlands bloed* ook deze april niet ontbreken, maar verwijzingen naar 'koning' Willem III konden niet meer. In allerijl had het bestuur verschillende liederen verzameld waarin het overleden staatshoofd was vervangen door 'vorstin', 'koningin' en 'Wilhelmina'. Uiteindelijk viel de definitieve keuze op nieuwe teksten van schoolhoofd en stadsgenoot J.W. van Dalfsen. Heel lang had men hier waarschijnlijk niet over na hoeven denken, aangezien Dalfsen al een aantal jaar onderdeel vormde van het verenigingsbestuur.

De Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang stuurde de nieuwe versies van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* op naar *Het Nieuws van den Dag* in de hoop dat het grote publiek van de wijzigingen kennis zou nemen en er 'gelukkig' mee zou zijn. Daarnaast bood de secretaris van de vereniging, schoolhoofd J.H. Gaarenstroom, iedere belangstellende een gratis exemplaar van de nieuwe teksten aan. Op die manier zouden de liederen niet alleen zo breed mogelijk verspreid worden, maar moest het bovenal lukken om 'eenheid' in het zingen van het volkslied te

verkrijgen.[99] Een reactie op dit eigengereide voorstel kon natuurlijk niet uitblijven. Zes dagen later, op 13 april, publiceerde *Het Nieuws van den Dag* de ingezonden brief van 'Een Rijks-Ambtenaar'. Met verwondering had deze de nieuwe teksten in de krant gelezen. De ambtenaar was verbaasd, omdat al eerder door de heer J. Knoppers W. Kzn. uit Franeker een gewijzigd volkslied was opgesteld en ook deze hoopte dat zijn tekst goed door het volk ontvangen zou worden. In het streven naar nationale gelijkvormigheid kon de ambtenaar zich zonder meer vinden, maar op het door de vereniging veronderstelde algemene karakter van de voorgestelde liedteksten had hij kritiek. 'Waarom wordt het volkslied van den Heer J.W. van Dalfsen, te *Amsterdam*, boven dat van den Heer Knoppers gesteld?'[100]

Als 'volbloed-vaderlander' kon deze 'Rijks-ambtenaar' het niet verkroppen dat slechts 'enkele leden' van een vereniging over een wijziging van het volkslied besloten. Het zou toch niet meer dan redelijk zijn wanneer 'ook andere plaatsen des Rijks' hun stem konden uitbrengen, want alleen dan 'zal dat lied werkelijk een volkslied blijven'. Het ontbreken van enige centrale autoriteit in het verloop van de discussie over de nieuwe teksten is dan ook opvallend. Het herschrijven en actualiseren van het volkslied was geen staatszaak, maar bleek door lokale clubs en tal van enthousiaste dichters te worden opgepakt. Regionale rivaliteit stond een snelle overeenstemming over het hoofdstedelijk voorstel in de weg. Met zijn cursivering van 'Amsterdam' stelde de 'Rijks-ambtenaar' de initiatieven van Van Dalfsen en Knoppers voor als een strijd tussen de hoofdstad en Franeker. De hoofdstedelijke assertiviteit die de Vereeniging in de promotie van haar initiatief tentoonspreidde, bracht volgens hem het nationale karakter van het volkslied dan ook danig in gevaar. De discussie die zich de dagen erna in de krant ontspon, toonde bovendien de betekenis die de mening van 'het volk' eind negentiende eeuw had verkregen.

In de krant van 16 april kreeg verenigingssecretaris Gaarenstroom de gelegenheid om op de 'Rijks-ambtenaar' te reageren. Diens bezwaar tegen de totstandkoming van de nieuwe versies begreep hij wel. Gaaren-

stroom had gehoopt dat een letterkundige van naam met een nieuw voorstel zou komen of dat 'een groot genootschap, dat in ons land vele vertakkingen heeft' – hij doelde hier waarschijnlijk op de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen – de taak op zich zou nemen. Het besluit van de vereniging om voor de teksten van Van Dalfsen te gaan, was dan ook eigenlijk uit nood geboren. Op de vraag waarom de Amsterdamse versie verkozen werd boven de variant uit Franeker gaf Gaarenstroom geen antwoord. In plaats daarvan benadrukte hij hoe het aan het Nederlandse publiek was om te kiezen. En gezien de postbestellingen die de afgelopen week vanuit het gehele land bij het bestuur waren binnengestroomd, zat het volgens Gaarenstroom met de Amsterdamse tekst wel goed.

Het beroep van Gaarenstroom op de voorkeur van het publiek in deze kwestie klonk heel vooruitstrevend, maar de edelmoedigheid van de vereniging werd vier dagen later door een nieuwe brievenschrijver volledig doorgeprikt. Ene 'Dixi' verklaarde in zijn brief van 20 april hoe onterecht en aanmatigend het was dat de secretaris zich niet verantwoordde over de voorkeur voor de Amsterdamse versie: 'Genoemd bestuur is toch zeker allerminst als eenvoudig decreteerende autoriteit op het gebied van kunst en letteren te achten.' Zowel de 'Rijks-Ambtenaar' als 'Dixi' keerden zich tegen het paternalistische en soms wat arrogante pleidooi van Gaarenstroom. Verbetering van het volksgezang was een nobel streven, maar niet langer over de hoofden van de doelgroep heen. De secretaris zelf schoof deze verwijten van zich af en beriep zich op de populariteit van de door de vereniging verstrekte liedblaadjes. 'Dixi' betitelde het publicatieoffensief van de Amsterdamse vereniging echter als een 'stormmarsch', waarin de Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang 'het Nederlandsche volk vervolgt en daarbij onze onderwijzers tot hulptroepen indaagt'.

Een goede marketingstrategie – zoals de 'stormmarsch' van de Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang – kon ervoor zorgen dat de ene tekst meer gehoor kreeg dan de andere, maar een dergelijke campagne stuitte tegelijkertijd op felle kritiek. Het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* hadden rond de eeuwwisseling duidelijk een aparte status binnen het

vaderlandse liedrepertoire verkregen. Wijzigingen in tekst en melodie werden dan ook nauwlettend in de gaten gehouden. In een poging om de discussie af te sluiten, kwam de redactie van *Het Nieuws van den Dag* met het voorstel om dan toch maar weer een nieuwe prijsvraag uit te schrijven, net als in 1815.[101] Dit plan werd echter niet gerealiseerd en zou ook vergeefse moeite zijn geweest, want de dagen van het *Wien Neêrlands bloed* waren geteld. Koning Willem III had al in 1855 bepaald dat bij koninklijke inspecties door hem of de kroonprinsen het *Wilhelmus* moest worden gespeeld, een besluit dat in 1898 door koningin Wilhelmina opnieuw werd bevestigd.[102] De institutionalisering van het volkslied was echter nog verre van voltooid: het zou nog tot 1932 duren voordat het oude geuzenlied officieel als volkslied van het koninkrijk zou worden bekrachtigd.

Een nieuwe klank

Het idee de populaire liedcultuur te moeten beschaven bleek hardnekkig, maar dat men hierbij aan moest sluiten bij de leefwereld van de bevolking zelf werd tegen het eind van de eeuw steeds duidelijker. In het voorjaar van 1898 deed de Vereeniging tot Verbetering van de Volkszang een nieuwe poging. In september dat jaar zou de achttienjarige Wilhelmina in de Nieuwe Kerk als koningin worden ingehuldigd. Speciaal voor deze feestelijke gebeurtenis had de vereniging een fraaie, in oranje gekafte bundel uitgebracht met een achttal liederen voor het 'kroningsfeest'.[103] Doel van deze uitgave was volgens de inleidende woorden van de voorzitter en het schoolhoofd Jacob Stamperius opnieuw om enige eenheid te brengen in het repertoire dat bij de aanstaande feesten op straat gezongen zou worden. Een bijzonder middel daartoe was het voor de gelegenheid vervaardigde *Kroningslied*. Dit lied, gekozen uit 183 inzendingen op een door de Vereeniging uitgeschreven prijsvraag, bezong de jeugdige Wilhelmina en de onverbreekbare band tussen het volk en koningshuis. De tekst was geschreven door F.J. Haverkamp, bestuurslid van de vereniging en tevens hoofd van de lagere school aan de Bloemgracht (later verplaatst naar de Oldenbarneveltstraat).[104]

Bedoeling van de Vereeniging was om het *Kroningslied* via het onderwijs te verspreiden, zoals in eerdere jaren ook bij de liederen voor de aubades gangbaar was geweest. De eerste oplage van het boekje, bestaande uit twintigduizend exemplaren en verkocht voor tien cent per stuk, was eind maart volledig uitverkocht en zeker twaalf herdrukken zouden volgen.[105] Vlak voor de inhuldiging werd het *Kroningslied* met tekst en muziek bovendien in een enkele krant afgedrukt.[106] Maar het bleef niet bij verspreiding op papier. In februari 1898 berichtte *De Tijd* dat de intendant van het Paleis op de Dam aan de klokkenist had opgedragen om, mits er geen technische obstakels waren, het 'door de Vereeniging tot verbetering van den volkszang bekroonde Kroningslied' op het paleiscarillon te zetten.[107] Wanneer dat gebeurde, zou het *Kroningslied* iedere dag in de stad te horen zijn. Dat de klokkenist daadwerkelijk aan zijn opdracht had voldaan, werd bevestigd toen de krant vlak voor de inhuldiging over het *Kroningslied* wist te melden dat 'het carillon van het Paleis, door dit lied bij de heele uren te spelen, krachtig medewerkt om er de wijs goed in te krijgen'.[108]

Een beter verspreidingsmiddel kon de Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang zich niet wensen. Het slaan van kwartieren, halve en hele uren en het bijbehorende geluid van de carillons waren onlosmakelijk verbonden met de stedelijke omgeving.[109] Bewust of onbewust moeten de stadsbewoners de melodieën dan ook in zich hebben opgenomen – want zoals ene 'D.' in 1893 in *Het Nieuws van den Dag* opmerkte: 'men moet ver vluchten om het [klokkenspel] niet te hooren'.[110] Daarbij blijken de Amsterdammers via de torens al veel langer met nationalistisch repertoire in aanraking te komen. In 1861 verscheen in het *Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad* een klacht over het klokkenspel van de Munttoren, dat naast een Franse operamelodie ieder half uur 'eeuwig en ergerlijk' het *Wij leven vrij, wij leven blij* liet horen.[111] Ruim dertig jaar later benadrukte ene 'K.' in het *Algemeen Handelsblad* opnieuw het doordringende karakter van het carillongeluid op deze plek, al bracht het klokkenspel nu het *Wilhelmus* ten gehore.[112] Het repertoire is moeilijk te traceren, maar een eerste inventarisatie in de kranten leert dat ook van de torens van de Westerkerk, Zuiderkerk en Oude Kerk zo nu en dan nationalistische melodieën klonken.[113]

Overigens kon het met de interpretatie van dergelijk klokkenspel soms helemaal misgaan. In het voorjaar van 1894 klonk vanaf het Paleis op de Dam *In naam van Oranje, doe open de poort*, een lied uit 1872 dat de inname van Den Briel tijdens de Tachtigjarige Oorlog herdenkt. Het katholieke dagblad *De Tijd* hoorde echter iets anders: 'Zondag namiddag te kwart voor één uur speelde het carillon van het Koninklijk Paleis op den Dam het wijsje, waarop de socialisten gewoon zijn het *Stemrechtlied* te zingen.'[114] Was het lied waarmee de oproerige arbeiders zich de afgelopen tijd in de straten van de hoofdstad hadden begeven, nu ook doorgedrongen tot de kringen van het koninklijk huis? En wat als het zich op deze manier nog verder verspreidde? Het bericht in *De Tijd* laat zien dat de impact van het *Stemrechtlied* – 'doe open de stembus, het volk staat er voor' – wellicht groter was dan de bekendheid met het Oranjegezinde origineel. De strategie van socialisten om een algemeen bekende melodie te gebruiken voor een nieuwe, eigen tekst was hier dus duidelijk geslaagd.

Voor de verspreiding van het *Kroningslied* in 1898 was het ieder uur terugkerend getingel van het Paleiscarillon niet genoeg. In juni 1898 kwam een lezer van het *Algemeen Handelsblad* met nog een andere manier om het lied bij de stadsbewoners onder de aandacht te brengen. Ene 'H. de R.' opperde in een ingezonden brief naar de krant het idee om dit lied samen met enkele andere nationalistische melodieën ook door draaiorgels te laten spelen.[115] Binnen een dag reageerde de Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang enthousiast op dit voorstel. Voorzitter Jacob Stamperius deelde aan het *Handelsblad* mede dat hij hoopte dat 'binnenkort de Amsterdammers het Kroningslied, op een goed orgel gezet, door de straten zullen hooren weerklinken'.[116] De Vereeniging had op straat inmiddels al een orgel gesignaleerd dat het *Wilhelmus* en *Wien Neêrlands bloed* liet horen, 'maar 't laatste jammerlijk verknoeid, er is een heele regel uit weggelaten'. Een andere ingezonden brievenschrijver sloot zich hierbij aan en stelde bovendien voor om de betreffende instrumenten ook met oranje of 'eenig ander kenmerk' te versieren, 'opdat men wete: dat orgel speelt ons Kroningslied'.[117]

Vanaf het moment dat het draaiorgel eind jaren zestig in de stad zijn intrede deed, werd de muziek beschouwd als een echt volksvermaak.[118] Nieuwe liedjes werden snel opgepikt: overdag neurieden volgens tijdgenoten de 'dienstmeiden en touwslagersjongens' de melodie een paar keer mee, ze kochten de tekst voor een paar centen van de orgelman of bedachten hun eigen woorden, en 's avonds bleek het nieuwe nummer in de hele buurt een succes.[119] De orgels brachten voornamelijk buitenlands repertoire ten gehore – al was het alleen maar omdat zij veelal uit Frankrijk en Duitsland werden geïmporteerd.[120] Het aanbod bestond grotendeels uit liedjes afkomstig uit de nieuwste operette- en revuevoorstellingen, maar ook de meeslepende aria's uit de grote opera's mochten niet ontbreken. Nederlandse volksliedjes waren opvallend afwezig, laat staan dat bijvoorbeeld het *Wilhelmus* of het *Wien Neêrlands bloed* te horen was. Buitenlandse volksliederen klonken dan weer wel. Zo was een van de nummers die mede dankzij de orgeldraaiers begin jaren zeventig immense populariteit verwierf nota bene het volkslied van het pasgevestigde Duitse Keizerrijk, *Die Wacht am Rhein*.

In gebrekkig Duits of anders gewoon in een eigengereid 'orgeldraaijers-hollandsch' klonk *Die Wacht am Rhein* in het voorjaar van 1872 dagelijks door de straten van de hoofdstad.[121] In juni 1872 berichtten kranten dat, speciaal voor de verjaardag van koningin Sophie, de melodie ook was doorgedrongen tot de klokkentoren van het Paleis op de Dam. De meeste redacties reageerden neutraal of zelfs positief op dit gegeven – Sophie was tenslotte van origine Duitse –, al zag ook hier *De Tijd* in het klokkenspel een beschamend ontbreken van nationaal bewustzijn.[122] Toen een paar maanden later het carillon van de Westertoren, ter gelegenheid van de 32ste verjaardag van kroonprins Willem, *Die Wacht am Rhein* maar liefst tweemaal achtereen over de daken liet klinken, noemde het orthodoxe-protestantse dagblad *De Standaard* dit – vermoedelijk gezien de eerdere kritiek op het on-Nederlandse karakter – dan ook 'dapperlijk'.[123] In de pers bleven de bezwaren aanwezig, maar bij de meeste stadsbewoners kon het lied niet meer stuk. Nog in 1877 werd opgemerkt dat het toch niet zo kon zijn dat 'ons volk' op de verjaardag van de koning niets anders wist

te zingen dan dit on-Nederlandse lied; een klacht die tot het einde van de eeuw met enige regelmaat zou opduiken.[124]

Het succes van *Die Wacht am Rhein* zorgde voor het besef dat de populariteit van het orgel ook nieuwe mogelijkheden bood. Het idee om zogenaamde 'draaiorgel-zendelingen' in te zetten voor de verspreiding van een specifiek liedrepertoire was in 1898 dan ook niet nieuw. Al begin jaren zeventig gingen stemmen op om de instrumenten te gebruiken om 'fatsoenlijke' liedjes te verspreiden. De onderwijzer Hartman stelde, in hetzelfde artikel als waarin hij de eigenzinnige interpretaties van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* aan de kaak stelde, dat wie het populaire volksgezang wilde veranderen terug zou moeten keren naar de bron. Door het 'van bombast en nonsens overvloeiende straatlied' te vervangen door degelijker alternatieven 'geschikt voor den werkman' kon men al een eind komen. Maar wie die nieuwe teksten vervolgens in grote oplage liet drukken en ze vervolgens 'door orgeldraaiers tegen een goedkoopen prijs liet verkoopen en verspreiden' was volgens de onderwijzer van succes verzekerd: 'Gewis 't volk zou ze wel zingen en daartoe heel wat eerder overgaan, dan de versjes met hunne kinderen te zingen, die deze in de school geleerd hebben.'[125]

Met het aanbod van nationalistisch repertoire op de hoofdstedelijke draaiorgels schoot het in de jaren die volgden echter nog niet zo op.[126] Een van de redenen voor het ontbreken van nationaal repertoire zou een gelijktijdig en conflicterend beschavingsoffensief kunnen zijn. Het doordringende geluid van de draaiorgels en het toenemend aantal exemplaren op straat deed sommige inwoners van de hoofdstad – en met name hen die schrijf- of denkwerk verrichtten – al snel spreken van een heuse 'orgelplaag'.[127] *De Tijd* zag het inhuldigingsjaar dan ook met enige angst tegemoet. De krant probeerde de lezer zich voor te laten stellen hoe het zou klinken wanneer op alle draaiorgels in de stad het *Wilhelmus* was geplaatst en het lied 'elken dag, tien, twintig, dertig maal' door de straten zou schallen. Het dagblad vreesde dat het middel erger zou blijken dan de kwaal en dat, hoe 'onpatriotisch' het ook mocht overkomen, vele verstandige stadsbewoners zouden verzuchten:

> Liever de foltering van onze ooren gedurende een week door het onharmonisch gebrul der feestvierende menigte, dan een jaar lang de muzikale marteling, telkens en telkens door het oude Wilhelmus als door een nachtmerrie te worden vervolgd.[128]

Of het *Kroningslied* van de Vereeniging ter Bevordering van den Volkszang in 1898 daadwerkelijk door de draaiorgels ten gehore werd gebracht, is niet bekend. Het voornemen was er, maar in de krantenverslagen rondom de feestelijkheden dook het lied niet als orgelrepertoire op. Van groter belang is echter dat de discussie over het *Kroningslied* laat zien hoe er nagedacht werd over nieuwe manieren om de gewone man te bereiken. Volgens een ingezonden brief van de vereniging in *Het Nieuws van den Dag* had de bundel met kroningsliederen haar doel bereikt en voerden het *Wilhelmus*, *Vlaggelied* en *Kroningslied* tijdens de feestdagen de boventoon.[129] Ook een verslaggever van de krant constateerde dat de kwaliteit van de zang verbeterd was en noemde het een goed teken 'dat liederen, die kinderen op school hebben geleerd, door ouderen gezongen worden, als: "Koningin der Nederlanden," enz.'.[130] Twee maanden na de inhuldiging wees een brievenschrijver er echter op hoe 'de straatliedjes, uit schouwburgen en cafés, door de orgeldraaiers over het land verspreid' nog steeds een zodanige aantrekkingskracht op de massa hadden, 'dat zij in vele gevallen de concurrentie tegen onze oorspronkelijke vaderlandsche zangen glansrijk volhielden'.[131] Een originele manier om de doelgroep te bereiken, was dus – in ieder geval voorlopig – gestrand.

Op straat, tijdens verenigingsbijeenkomsten, in de theaters of vanaf een draaiorgel: het nationale liedrepertoire en bovenal het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* waren in de tweede helft van de negentiende eeuw op tal van plaatsen te horen. De volksliederen vormden een gedeeld goed, dat kon worden ingezet om een bijeenkomst extra waardigheid te verschaffen, iemand hulde te betuigen of simpelweg een gevoel van saamhorigheid te versterken. Opmerkelijk daarbij is dat stadsbewoners met uiteenlopende sociale achtergronden en religieuze voorkeuren zich in

een variëteit aan contexten van de volksliederen bedienden. Zij koppelden het *Wien Neêrlands bloed*, *Wilhelmus* of andere vaderlandslievende liederen uit eigen beweging aan tal van nationale thema's, terwijl hetzelfde repertoire ook op allerlei onverwachte momenten ten gehore werd gebracht. Ook de tegengestelde geluiden op straat, en de heftige confrontaties tussen verschillende groepen stadsbewoners die soms hierop volgden, bevestigden de rol van het nationale liedrepertoire in de vormgeving van een eigen identiteit.

Het ging hier om een actieve performance in groepsverband. Dat de eigenzinnige uitvoeringen van het *Wien Neêrlands bloed*, *Wilhelmus* en ander liedrepertoire sommige stadsbewoners tegen het eind van de eeuw nog steeds als 'onharmonisch gebrul' in de oren klonk, doet aan de intenties weinig af. Keer op keer gaven de stadsbewoners in hun uitvoeringspraktijk aan de nationale liederen een verbindende kracht – of het nu ging om schor en schreeuwend gezang of een luisteren in stilte. Met de samenstelling van liedbundels en de organisatie van grootschalige aubades probeerden onderwijzers en zangverenigingen toenadering te zoeken tot de gewone Amsterdammers. Hierin verschilden zij van de oprichters van de standbeelden en gedenktekens, die vooral bezig waren met het vormgeven van hun eigen nationale verhaal. De inspanningen van deze volksverheffers richtten zich tegelijkertijd juist op een 'verdeftiging' van het nationale liedrepertoire. Het streven om de lagere klassen fatsoenlijk te leren zingen was onderdeel van een breder beschavingsproject. Het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* moesten op de juiste toon, met de juiste tekst en bovenal met de nodige eerbied ten gehore worden gebracht. De rol van de talrijke zangverenigingen die in de tweede helft van de negentiende eeuw werden opgericht, is hier buiten beschouwing gebleven. Het Amstels Mannenkoor is in dit verband een interessante casus; vanaf de oprichting in 1851 bracht dit koor als een van de weinige zangverenigingen voornamelijk Nederlandstalig repertoire.[132]

Waar het zingen in het klaslokaal lastig te reconstrueren blijkt, bieden krantenverslagen de mogelijkheid om inzicht te krijgen in het diverse gebruik van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* in de dagelijkse praktijk. Advertenties in de kranten bieden tevens inzicht in de wereld van de druk-

pers: op welke momenten werd met het volkslied geadverteerd, waar in de stad waren deze uitgaves te koop, en in welke bewerkingen? En in een zeldzaam geval gunt de commercie ons ook een kijkje bij de negentiende-eeuwer thuis, zo blijkt uit een kleine advertentie op de allerlaatste pagina van *Het Nieuws van den Dag* van 7 mei 1884 waarin een goudvink, 'welke het Nederlandsche Volkslied voluit zingt', te koop wordt aangeboden.[133] Niet alleen was er iemand die de moeite had genomen om de vink op vroege leeftijd van alle beschikbare deuntjes nu juist het *Wien Neêrlands bloed* of *Wilhelmus* aan te leren, ook hing het kooitje ergens in een huis. De advertentie toont daarmee aan hoever een nationaal symbool in het dagelijks leven van de stadsbewoners kon doordringen.

De diversiteit aan gelegenheden waarbij het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* gespeeld en gezongen werden, droeg bij aan de associatie van de liederen met verschillende nationale thema's én zorgde keer op keer voor een bevestiging van het nationale karakter. De expressie en constructie van een nationaal symbool vielen hier samen. Niet altijd betrof het zingen van het volkslied echter een geïntendeerd nationalisme – de serenade voor wonderdokter Sequah of de inzet van het *Wien Neêrlands bloed* naar aanleiding van het omvallen van een filmprojector in Circus Arena kunnen moeilijk als primair nationalistische uitingen worden opgevat. Ook is het de vraag of de confrontaties met de socialisten soms niet meer een vorm van pesterijen waren, dan dat zij getuigden van een doorleefd vaderlandsgevoel. Hier openbaart zich een mechanisme dat in de volgende hoofdstukken vaker terug zal komen: al was de inzet van het zingen niet zonder meer nationaal, opgeteld resulteerden deze uitingen wel in de verspreiding van het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* als collectief symbool. Het spelen en zingen van het volkslied stimuleerden zodoende een culturele eenwording. Of zoals de bekende politicus en publicist Conrad van Deventer eind negentiende eeuw over het *Wilhelmus* concludeerde:

> Het is op dit oogenblik de eenige melodie die een groot Nederlandsch publiek niet hooren kan, zonder als één man op te rijzen.[134]

Erepoort ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van koning Willem III in de Willemsstraat. Fotograaf Henri de Louw, april 1887.
Rijksmuseum, Amsterdam

Om de eer van de straat
Oranjeliefde

Een terugkerend thema in het Nederlands nationalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw was het wijdverbreide enthousiasme voor het koningshuis. Deze Oranjeliefde ging terug op de mythe van een eeuwenlange connectie tussen Nederland en de Oranjes, een historische band die steeds opnieuw kon worden aangesproken.[1] De belangrijke rol van de Oranjes was al te zien bij de onthulling van het standbeeld van Rembrandt, de aubades tijdens Oranje-jubilea of de inzet van het volkslied bij het aanschouwen van de portretten van Willem III of Wilhelmina. Ook in de literatuur over het negentiende-eeuws orangisme ligt de nadruk sterk op deze ceremoniële functie van het koningshuis.[2] Historici hebben laten zien hoe de bestuurlijke macht in deze periode verschoof van de koning naar de Tweede Kamer en hoe de invloed van de Oranjes zodoende steeds verder werd ingeperkt. Het koningshuis ontwikkelde zich als gevolg hiervan steeds sterker tot een symbool dat zich boven de partijen kon verheffen en fungeerde als een middel om de natie samen te brengen. Door de organisatie van bijvoorbeeld Oranjefeesten werd in toenemende mate toenadering gezocht tot het gewone volk. Anders dan de literatuur over natievorming en de Oranjemonarchie soms lijkt te suggereren, was de bijdrage van gewone burgers aan de vormgeving van deze populaire Oranjeliefde groot.[3]

Om inzicht te krijgen in de manieren waarop Amsterdammers aan hun enthousiasme voor het koningshuis uiting gaven, en wat dit Oranjegevoel

nu precies voor hen betekende, staat in dit hoofdstuk één enkele straat centraal: de Willemsstraat.[4] De Willemsstraat was gelegen in het noorden van de Jordaan, een buurt waarin veel arbeiders en kleine ambachtslieden woonden. De populaire Oranjeliefde in de Jordaan ging in ieder geval terug tot 1813 en de intocht van Willem I in Amsterdam, maar stamde naar alle waarschijnlijkheid uit een vroegere periode.[5] De Willemsstraters stonden rond het midden van de negentiende eeuw dan ook al bij velen bekend om hun Oranjegezindheid, maar werden vanwege hun sociale achtergrond niet als vanzelfsprekend bij de initiatieven van officiële feestcomités betrokken. Dit weerhield hen er echter niet van om op eigen gelegenheid hun enthousiasme voor het koningshuis vorm te geven. Buurtstructuren en persoonlijke netwerken speelden hierbij een cruciale rol. Wie de archieven doorspit, ziet hoe de populaire Oranjeliefde nauw met het lokale, stedelijke leven was verweven. Door in te zoomen op de Willemsstraat wordt het mogelijk om dichter bij het nationale gevoel van de individuele stadsbewoners te komen, hun handelen in kaart te brengen en beweegredenen te begrijpen.

De kroontjes en vlaggen waarmee de Willemsstraters hun straat versierden, de volksspelen waar zij met andere Amsterdammers om een ereplaats streden en de optochten richting andere Oranjebuurten waren concrete middelen waarmee de bewoners van deze arbeidersbuurt zich aan de rest van de stad als aanhangers van het koningshuis konden tonen. Talrijke persoonlijke briefjes en rekesten gericht aan het gemeentebestuur geven de motivaties en ideeën van deze gewone stadsbewoners uit eerste hand weer. Maar ook relatief saaie bronnen, zoals de inschrijvingslijsten voor de volksspelen, kunnen spannende inzichten opleveren. Want welke buurtbewoners deden er eigenlijk aan het zaklopen of mastklimmen mee, hoe waren zij met elkaar verbonden? De toenemende zichtbaarheid van de Oranjeliefde in de stad riep ook verzet op. Tijdens de Oranjefurie van 1887 gingen socialisten en de aanhangers van het koningshuis met elkaar op de vuist. De rapporten en verhoren in het politiearchief geven aan de Willemsstraters die bij deze ongeregeldheden betrokken waren een gezicht, de verslagen in de kranten tonen de pu-

blieke reacties. Tegen het eind van de eeuw werden de Oranjefeesten steeds grootschaliger en strakker georganiseerd. Ook de Oranjegezinde Willemsstraters gingen hierin mee en verenigden zich in de zogeheten Oranjevriendenkring. In de aanloop naar de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898 namen zij het initiatief tot de bouw van de Gouden Koets: een hoogtepunt in de geschiedenis van de buurt.

Willemsstraat

Op maandag 24 augustus 1857 trok een bonte stoet van zo'n driehonderd kinderen – allen op hun best gekleed – met kransen en banieren door de Willemsstraat. Aan het eind van de straat, bij de Lijnbaansgracht, hield de groep stil en keek zij vol verwachting omhoog naar de gevel van het hoekhuis. Daar hadden de bewoners van de straat 's ochtends een nieuw straatnaambord bedekt met de oude naam, Goudsbloemgracht.

In oktober 1856 had het stadsbestuur besloten om de Goudsbloemgracht als een van de eerste grachten in de Jordaan te dempen. De hoofdstad kampte al geruime tijd met een tekort aan fatsoenlijke huisvesting en de hygiëne liet – zeker in de arbeidersbuurten – een hoop te wensen over. Stadsuitbreiding was in de eerste helft van de negentiende eeuw nog niet aan de orde, waardoor binnenplaatsen werden volgebouwd met sloppen en de bestaande, vaak al bouwvallige panden werden opgedeeld in verschillende woonruimtes.[6] Ondertussen vormde het grachtenstelsel een bron van besmettelijke ziektes: terugkerende cholera-epidemieën maakten grote aantallen slachtoffers. De ziekte verspreidde zich via het drinkwater, dat verontreinigd was met de uitwerpselen van cholera-lijders. Tijdgenoten weten de epidemieën echter aan de stinkende dampen die opstegen uit het vervuilde water en het rottende afval dat her en der op achtererven werd verzameld.[7] Omstreeks 1856 bedroeg de algemene sterfte in Amsterdam bijna 3 procent per jaar, in de noordelijke Jordaan bijna 4 procent en in de bewoonde gangen maar liefst bijna 5 procent van het totaal aantal inwoners van de stad.[8] Langzaamaan ontstond het besef dat in deze situatie verandering moest komen.

De demping van de Goudsbloemgracht vormde hiervan het begin. Vlak voor de feestelijke opening van de nieuwe straat in 1857 richtte een deel van de bewoners zich met een bijzonder verzoek tot het college van burgemeester en wethouders. In een uitgebreide brief stelden zij voor om de gedempte Goudsbloemgracht te vernoemen naar koning Willem I. Het vernoemen van straten of gebouwen was in deze periode nog niet gebruikelijk. De namen uit de Franse tijd verdwenen na de stichting van het nieuwe koninkrijk in 1813 snel uit het straatbeeld en taalgebruik. Het Napoleonplein veranderde terug in de Dam en de net voltooide Quartier Saint-Charles werd omgedoopt tot Oranje-Nassau Kazerne. Na deze eerste negentiende-eeuwse verwijzing naar de Oranjes zou het echter nog tot 1839 duren voordat in de hoofdstad de Sofiabrug, vernoemd naar de kersverse echtgenote van koning Willem III, werd geopend. De Willemspoort volgde een jaar later, ter gelegenheid van de inhuldiging van Willem II.[9] De inwijding van de Willemsstraat in 1857 voegde vervolgens een vierde verwijzing naar de monarchie toe aan het Amsterdamse straatnamenrepertoire. Het verzoek aan het stadsbestuur was dus origineler dan het op het eerste gezicht lijkt. Helemaal omdat het – in tegenstelling tot de eerdere Oranjegezinde straatnamen – van de straatbewoners zelf afkomstig was.

Op 24 augustus 1857 werd de nieuwe straat officieel ingewijd. Op de straathoek hief een orkest het *Wien Neêrlands bloed* aan en mocht een van de kinderen uit de stoet het oude straatnaambord met een koord wegtrekken. Van alle kanten klonk het: 'Willemstraat! Leve de Koning! Leve de burgemeester!'[10] Nadat dezelfde ceremonie op de andere hoek van de straat had plaatsgevonden, werden de oude straatnaamborden plechtig overhandigd aan de oudste en jongste bewoner. De 78-jarige weduwe Johanna Maria van der Maas-Walters, 'die reeds buiten hare woning op eene verhevene zitplaats door de menigte was gesteld en reikhalzend den stoet tegemoet zag', viel als oudste Willemsstrater de eer te beurt. Voor de gelegenheid was een passend gedicht geschreven, waarin de nieuwe straatnaam verbonden wordt met liefdevolle gevoelens voor

Amsterdam, Oranje én Nederland. De tekst kenmerkt zich door een verheven, haast overdreven emotionele toon:

> Ontvang uit naam der stad, o oudste dezer gracht,
> Dit bordje met den naam, dien eens deez' gracht moest dragen;
> 't Is een gedachtenis u van deez' stad gebracht,
> Opdat tot Amstels eer uw nakroost moog gewagen:
> De kunst heeft Goudsbloemgracht in Willemstraat herschapen,
> Bedenk ten allen tijd wiens naam deez' straat mag dragen,
> 't Is die van Neêrlands Vorst, dien gij verkozen hebt.
> Blijf dus door moed en trouw en deugd Oranje schragen.
> En wie dit bordje ook in later tijd ontvangt,
> 't Gevoel voor land en vorst, het gloeije door zijn' adren,
> De stemming van deez' dag getuig' aan 't kroost dier vadren
> Hoe veel het Neêrlandsch volk voor vorsten over heeft;
> Wie stemt in dit gevoel, hij juicht: 'de Koning leev'!'[11]

Ooggetuigen noemden de vreugde van de bejaarde straatbewoonster onbeschrijfelijk: de tranen vloeiden haar langs de wangen.

Hoewel de informatie in het bevolkingsregister niet helemaal volledig is, is het mogelijk om een goed beeld te krijgen van de sociale samenstelling van de Willemsstraat in het midden van de negentiende eeuw.[12] Ongeveer 70 procent van de bewoners was Nederlands-hervormd, een kleine 20 procent rooms-katholiek en de resterende 10 procent behoorde tot een protestantse splintergroepering. Van de ruim vierhonderd bewoners waarbij een beroep was opgetekend, waren er 92 geregistreerd als sjouwer, 68 als werkman en 73 als werkster. Ook de vishandel was in de Willemsstraat met 6 viskopers en 42 visvrouwen goed vertegenwoordigd. Andere beroepen werden in kleinere getale uitgeoefend. Zo telde de straat bijvoorbeeld ook zes schoenlappers, vijf naaisters, twee voddenzoekers en een scharenslijper. Al met al ging het hier om de onderkant van de Amsterdamse arbeidsmarkt, al kwamen na de demping van de gracht ook geschoolde arbeiders en zelfs enkele 'nette' burgers, zoals een

hoofdonderwijzer, in de straat wonen.[13] De mobiliteit van de bewoners was niet heel groot: gezinnen bleven lange tijd in de straat wonen, kinderen verhuisden een paar deuren verderop of traden met buren in het huwelijk. Het was deze hechte gemeenschap die de straat rond het midden van de negentiende eeuw vormde, die een belangrijke voorwaarde schiep voor de organisatie van het gedeelde enthousiasme voor Oranje.

Met de nieuwe straatnaam gaven de Willemsstraters uitdrukking aan een al langer bestaand Oranjegevoel in de buurt. Hun initiatief vormde onmiskenbaar een eerbetoon aan het koningshuis, in het bijzonder aan de eerste vorst van het nieuwe koninkrijk. Het is opmerkelijk dat de Willemsstraters *niet* verwezen naar de zittende koning, Willem III, zoals bijvoorbeeld in 1863 in de Utrechtse Oranjegezinde Wijk C wel gebeurde.[14] In de brief aan het stadsbestuur gaven de bewoners als reden voor hun verzoek de 'liefderijke regeering van het Huis van Oranje' en ook de 'ondubbelzinnige bewijzen van gehechtheid' aan de Oranjes die de straat bij eerdere gelegenheden aan de dag had gelegd.[15] Niet voor niets was de inwijding van de straat ook gepland op 24 augustus, de verjaardag van de in 1843 overleden koning Willem I. Deze keuze lichtten de Amsterdamse Oranjevrienden in hun verzoek overigens niet nader toe. Naast een eerbetoon was de nieuwe naam vooral een manier om de eigen straat te profileren. Het straatnaambord herinnerde de buurt iedere dag op subtiele wijze aan de liefde van de bewoners voor het koningshuis. En ook voor Amsterdammers die zich minder vaak in dit deel van de Jordaan ophielden, zou de Willemsstraat uitgroeien tot een symbool van de volkse Oranjeliefde.

Een antwoord van het stadsbestuur op het verzoek wachtten de straatbewoners dan ook niet af. Was de naamswijziging van Botermarkt naar Rembrandtplein een initiatief van het stadsbestuur, met de inwijding van de Willemsstraat veroverden de bewoners zich op eigen initiatief een plaats in de hoofdstad. Een oplettende politieagent bemerkte tijdens zijn ronde door de buurt dat de bewoners voorafgaand aan de officiële beslissing al eigenhandig nieuwe straatnaamborden hadden opgehangen, waarop met krijt 'Willemstraat' geschreven was.[16] De feestelijke opening

van de nieuwe straat was georganiseerd in samenwerking met een comité van notabelen. Ook burgemeester Cornelis Boot vereerde de Willemsstraters met een bezoek. De burgemeester had volgens de bewoners niet alleen voor de demping van de gracht gezorgd, het was volgens hen ook met dank aan de inmenging van het gemeentebestuur dat koning Willem III toestemming gegeven had tot naamswijziging van de straat.[17] Tijdens de plechtigheden stond echter niet het stadsbestuur of een comité bestaande uit stadsbewoners afkomstig uit de meer gegoede kringen vooraan, maar de dienstbodes, sigarenmakers en visvrouwen uit de buurt.[18] Het was precies deze eigengereidheid en assertiviteit waar de arbeidersbuurten van Amsterdam om bekendstonden, en die in dit geval ten behoeve van het nationale verhaal werd aangewend.

Feestelijke Oranjebuurten

Het Huis van Oranje en het vaderlandse verleden waren in de negentiende eeuw nauw met elkaar verweven. Koning Willem III vormde niet alleen het staatshoofd, maar fungeerde ook als erfgenaam van eerdere Oranjes. Tijdens feesten en herdenkingen, in het bijzonder van de grote momenten uit de Tachtigjarige Oorlog, werd deze band met het verleden keer op keer bevestigd en herdacht. [19] Hoewel grote groepen van de bevolking bij het koningshuis betrokken waren en Oranjeliefde voortdurend onder de oppervlakte aanwezig was – zoals bijvoorbeeld het initiatief voor de naamgeving van de Willemsstraat laat zien – vormden dergelijke vieringen kortstondige en onalledaagse evenementen. De feestelijkheden zorgden voor een onderbreking van het dagelijks leven en creëerden een moment waarop de nationale gedachte collectief en in de openbare ruimte kon worden beleefd. Over de praktische organisatie van de feestelijkheden, en dan met name de inspanningen van onderop, is echter nog niet zoveel bekend.

Als hoofdstad diende Amsterdam het voorbeeld te geven aan de rest van het land. In de organisatie van de feestelijkheden namen het stadsbestuur en een speciaal voor de gelegenheid opgericht feestcomité vaak het voortouw. De organisatoren stelden zich tot doel om alle stadsbewoners

bij de viering te betrekken. Het ging immers om een 'nationaal feest' en Oranje was vanouds al populair onder brede lagen van de bevolking. Daarbij vormden de feestelijkheden een ideale gelegenheid om de lagere sociale klassen te doordringen van een nationale gedachte. De verwachtingen waren dan ook vaak hooggespannen. Onder het mom van Oranjeliefde deden de feestcomités allerlei uitspraken die de sociale onverdeeldheid dienden te markeren. Zo kondigden in 1874, bij de viering van het vijfentwintigjarig regeringsjubileum van Willem III, de organisatoren al van tevoren aan dat door de zorgvuldige voorbereidingen de feestviering 'niet de luidruchtige uiting eener kortstondige opgewondenheid' zou worden, maar een 'waardige wijding eener grootsche gedachte'.[20] Die gedachte was, volgens het biljet dat in januari verscheen, 'de Vereeniging van Vorst en Volk, in staatkundig samenwerken en onderlinge verknochtheid, tot één harmonisch geheel'.

De gemiddelde Amsterdammer had met een dergelijk streven echter weinig te maken. Onafhankelijk van het centrale feestcomité besloten verschillende straten en buurten vaak om eigenhandig aan hun Oranjegevoel uitdrukking te geven. De Willemsstraat was daarbij zeker niet de enige Oranjegezinde straat van Amsterdam. In de Jordaan stonden bijvoorbeeld ook de bewoners van de Westerstraat bekend om hun hartstochtelijke aanhang van het koningshuis. Elders in de stad waren bijvoorbeeld de Zandhoek, gelegen op het Realeneiland ten noorden van de Jordaan, de Jonker- en Ridderstraten in het oosten van de stad, de Jodenhoek en de Oostelijke Eilanden bolwerken van Oranjeliefde.[21] Het was op al deze plekken dat de stadsbewoners zelf het initiatief namen tot de viering van een nationale gedenkdag of koninklijk jubileum. De strikt lokale organisatie was daarbij van cruciaal belang. De sociale verbanden binnen de buurt zorgden ervoor dat bewoners bij de feestviering betrokken raakten. Zij gaven niet alleen blijk van een enthousiasme voor de Oranjes, maar zetten zich ook in om de vaak wat armoedige buurt waarin zij woonden in een goed daglicht te stellen. De inspanningen van de bewoners van de Willemsstraat waren in dat opzicht niet uitzonderlijk, maar genoten in de stad wel grote bekendheid.

Straatversieringen

Bij ieder nationaal feest of Oranjefeest verkozen diverse straten en buurten een lokaal comité dat de versieringen zou coördineren. Weken van tevoren discussieerden de buurtbewoners over de organisatie en vormgeving van de decoraties, en dan moesten de erebogen en guirlandes ook nog daadwerkelijk worden gemaakt. Voor minder bedeelde bewoners, zoals bijvoorbeeld de Willemsstraters, moet de mogelijkheid om zelfstandig zoiets groots te organiseren een aantrekkelijk vooruitzicht zijn geweest. Tevens bracht het lidmaatschap van een versieringscomité een persoonlijke statusverhoging met zich mee. In april 1887, in de aanloop naar de voorbereiding van de zeventigste verjaardag van koning Willem III, beschreef een vermoedelijk gegoede stadsbewoner een gesprek tussen hem en zijn 'oppasser', een soort persoonlijke bediende:

> Toen ik onlangs thuis kwam van eene buurtvergadering, waarop ik tot lid eener regelingscommissie was benoemd, kwam mijn oppasser mij met omhaal van veel woorden mededeelen dat hem nog [een] grootere eer was tebeurtgevallen, daar hij tot president van zijn straat was gekozen. Er lag in zijn woorden een duidelijke vingerwijzing, dat hij gedurende de eerste weken behandeld wenschte te worden op den voet van den meestbegunstigden collega en ik nam dien *hint* van den oppasser-president ter harte en bood hem een extra-fijne sigaar aan.[22]

Het voorzitterschap van het buurtcomité was een eervolle taak en zorgde voor een versteviging van de sociale positie in de buurt.

Niet voor niets keerden in de Willemsstraat keer op keer dezelfde namen terug als organisatoren. De eerste ondertekenaar van het verzoek tot naamswijziging van de Goudsbloemgracht in 1857 was de 52-jarige Jacobus Mens. Jacobus stond bekend als 'burgemeester van de Willemstraat', een titel die zijn sociale positie treffend samenvatte.[23] Hij woonde vermoedelijk al zijn hele leven in de Willemsstraat en trouwde in 1825 met de Nederlands-hervormde Heintje Hint.[24] Samen kregen zij voor

zover bekend acht kinderen, die toen zij volwassen waren geworden ook in de Willemsstraat bleven wonen. Hetzelfde gold voor Jacobus' broer Abraham. De vroegste aantekening van een beroep vermeldt dat Jacobus behangseldrukker was, andere bronnen werpen echter licht op zijn veelzijdigheid. Na zijn dood werd hij herinnerd als iemand 'die volgens de booze wereld vroeger zijn kost verdiende met op straat onbruikbare scheermessen voor weinig geld aan ligtgeloovige voorbijgangers aan te smeeren en later huisjesmelker geworden was'.[25] Ook werd hij genoemd als informele geldverstrekker, die bij kon springen als op de laatste dag van de week toch de eindjes niet aan elkaar konden worden geknoopt.[26] Tevens was hij, rond het midden van de eeuw, korte tijd actief als opzichter voor de woningbouwvereniging in de straat.[27]

De basis in de buurt, door zowel familie als beroep, bood Jacobus de mogelijkheid om aan zijn grote liefde voor Oranje vorm te geven. En belangrijker nog: hij wist de andere Willemsstraters hierin mee te krijgen. Zo was de organisatie van straatversieringen tijdens Oranjefeesten hem op het lijf geschreven. In 1858 verzocht Jacobus voor de achttiende verjaardag van kroonprins Willem het stadsbestuur om in de straat een erepoort te mogen oprichten.[28] In 1863 deed hij dit opnieuw, samen met ene Nicolaas Lankhorst, voor de herdenking van vijftig jaar Nederlandse onafhankelijkheid. Na Jacobus' overlijden in 1869 volgde zijn 42-jarige zoon Jacobus jr. hem op. Deze werd na een aantal jaar bijgestaan door de vier jaar jongere voddenhandelaar Jan Jongbloed, wiens familie uiteindelijk de voortrekkersrol in Oranjeliefde van de familie Mens over zou nemen. Een grote overgang was dat overigens niet, want Jan Jongbloed jr. (geboren in 1851) zou trouwen met een nichtje van Jacobus Mens jr. (en dus een kleindochter van Jacobus sr.).[29] Jacobus en Jan zorgden in 1872 tijdens de herdenking van de inname van Den Briel (1572) voor het eerst samen voor de straatversiering. Bij volgende gelegenheden, zoals het vijfentwintigjarig regeringsjubileum van Willem III in 1874 of de zeventigste verjaardag van de koning in 1887, sloten onder anderen Jacobus' broers Leendert en Abraham en Jan Jongbloed jr. zich aan.

De verschillende buurtcomités onderhielden contact met de over-

koepelende organisatie op stadsniveau. Voor het oprichten van een erepoort of andere straatversiering was toestemming nodig van het stadsbestuur. Veel van deze verzoeken, veelal gericht aan de burgemeester, zijn bewaard gebleven. De afzenders waren afkomstig uit gegoede buurten zoals de grachtengordel, maar bovenal uit de echte arbeiderswijken van de stad.[30] Uit de woordkeus wordt duidelijk dat de stadsbewoners hun enthousiasme voor de monarchie opvoerden als beweegreden voor hun verzoek. Het lijkt hierbij om een daadwerkelijke orangistische overtuiging te gaan, niet om een gewiekste retoriek die enkel tot doel had het stadsbestuur te behagen. Zo richtte in 1858 Jacobus Mens een verzoek aan het 'Edelachtbaar Bestuur, Bevredigers in volksgenot en orde' tot toestemming om – 'tot opwelling van goede geest voor het Huis van Oranje en gehechtheid der Burgerij aan de Besturing der stad harer inwoning' – de inwijding van de Willemsstraat te herdenken.[31] De variatie in stijl en uiterlijk doet vermoeden dat deze briefjes daadwerkelijk door de buurtcomités zelf waren opgesteld en niet door een derde – die bijvoorbeeld de pen beter machtig was – werden geschreven.[32]

De benodigde goedkeuring voor de straatversieringen werd eigenlijk altijd verleend. De verzoeken om materiële hulp, bijvoorbeeld gratis hout of sparrengroen, wees het stadsbestuur echter consequent af. Hetzelfde gold voor de vraag om geld. Het bekostigen van de omvangrijke versieringen was voor de gemiddelde Amsterdammer niet eenvoudig. Een goed voorbeeld hiervan is een verzoek uit 1872, verstuurd in de aanloop naar de herdenking van de inname van Den Briel. Een aantal zelfbenoemde 'Mannen van Oranje', wonende op het Realeneiland, legde burgemeester Cornelis den Tex uit hoe het buurtcomité in geldnood was gekomen:

> …ons nederig verzoek is dan om op het Reale Eiland Eerepoorten te mogen plaatzen maar daar zulks met kosten gepaart gaat zoo is onze opbrengst in onze omgeving niet groot geweest want het Eiland bestaat het meest uit de handwerks stand en bedelen mogen

> wij niet en onze voornaamste milde gevers zijn ons door den dood ontvallen namentlijk de Heeren Booi en Haverkamp…[33]

De opgesomde problemen – geen eigen vermogen, een verbod op bedelen, en het ontbreken van steun uit liefdadigheid – waren ook in verzoeken uit andere straten een terugkerend thema. Met de weigering materialen te leveren of extra financiering te verschaffen, onderstreepte het stadsbestuur dat het de straatversieringen als een project van de stadsbewoners zelf zag. Tegelijkertijd lieten de autoriteiten een kans liggen om een nationalistisch en onder de bevolking zeer populair initiatief te steunen.

Hoe kwamen de Oranjevrienden dan aan het benodigde geld? Collecteren was de meest beproefde methode. Hiervoor moest weliswaar toestemming aan het stadsbestuur worden gevraagd, maar deze werd in de meeste gevallen zonder problemen verleend. De straatbewoners trokken vervolgens langs de huizen in de buurt, een gebruik dat door de meer gegoede stadsbewoners soms enigszins denigrerend als 'bedelpraktijk' werd aangemerkt.[34] De alomtegenwoordigheid van het collecteren voor de straatversieringen blijkt ook uit meldingen van misbruik. Zo kregen de Willemsstraters bijvoorbeeld te maken met stadsgenoten die uit hun naam om geld zouden vragen. In 1863 had Jacobus Mens een bericht in de krant laten plaatsen om stadsbewoners voor deze oplichters te waarschuwen. En ook nog tijdens de feestelijkheden dat jaar stonden de Willemsstraters aan de ingang van hun straat om de bezoekers te waarschuwen geen 'zoogenaamde oranjecent' te geven.[35] Het uiteindelijke streven was om zonder enige hulp van buitenaf de straatversieringen te kunnen realiseren. Zo prijkte tijdens de feestelijkheden in 1872 op een erepoort in de Willemsstraat het opschrift: 'Uit ons privee door eigen kracht, en niet door beedlen zaamgebracht'.[36]

De Amsterdamse wijnhandelaar Dirk Christiaan Meijer jr., die dit opschrift voor het nageslacht noteerde, meende dat het vers van 'een eigenaardig cachet van naieveteit' en 'zelfsheid' getuigde. Een dergelijke opmerking laat goed zien hoe sommige welgestelde Amsterdammers over

de inspanningen van de minder bedeelde stadsbewoners dachten: ze deden hun best, maar het bleven toch wat onbeholpen pogingen om in de 'echte' wereld mee te komen. De inspanningen van de Willemsstraters hielpen echter om dit beeld van hun straat en sociale klasse bij te stellen. Hun straatversieringen waren niet alleen een uiting van nationaal gevoel, maar wekten dit tegelijkertijd ook op. Wat betreft vormgeving en thematiek weken de erepoorten, vlaggen, opschriften en afbeeldingen in de Willemsstraat niet af van wat er in andere buurten of op de meer gegoede grachten te bezichtigen was. Wel waren de versieringen in de Willemsstraat bijzonder in hun overdadigheid, en om die reden het bezoeken waard.

De vormgeving van de straatversieringen was indrukwekkend en getuigde in veel gevallen van een onmiskenbaar nationale gedachte. Het meest in het oog in de Willemsstraat sprongen de erepoorten: metershoge bouwwerken, meestal opgetrokken uit hout, versierd met sparrengroen en allerhande opschriften en schilderingen. Uit krantenverslagen en foto's is af te leiden hoe de erepoorten getooid waren met vlaggen: de Nederlandse driekleur en natuurlijk ook de oranje vlag. Ook waren in de versieringen wapens verwerkt: van de stad Amsterdam, de provincie én het rijk. Verwijzingen naar de koninklijke familie zelf waren zichtbaar in het gebruik van portretten en bustes en initialen. Het meest interessant waren echter de opschriften. In 1863 waren de bogen in de Willemsstraat bijvoorbeeld beschilderd met leuzen als 'Nederland en Oranje' of 'Hulde aan Willem I, Willem II en Willem III'.[37] Hiermee toonden de bewoners dat zij de reden van de feestviering – het begin van de Nederlandse monarchie – maar al te goed begrepen. In 1887, met de viering van de zeventigste verjaardag van Willem III, doken op een erepoort in de Willemsstraat naast de leus 'Lang leve de Koning' ook de woorden 'Vreest God, eert den Koning' en 'Getrouw aan God en Oranje' op.[38]

De combinatie van God, Nederland en Oranje vormde de basis van een groot-protestants maatschappijbeeld dat in de loop van de negentiende eeuw vorm had gekregen. God was in deze visie de God van Nederland, Nederland de door Hem uitverkoren natie, en Oranje de uitvoerder van

Zijn plan voor het verloop van de Nederlandse geschiedenis.[39] Het koninklijk huis was opgenomen in een religieus discours: het ging hier niet zozeer om de koning als onderdeel van een staatkundige constructie, maar eerder om een soort Godsvertrouwen dat op de Oranjes werd geprojecteerd. Lokale verenigingen, onderwijzers en dominees droegen dit 'protestantse orangisme' in de negentiende eeuw met hartstocht uit en juist de Willemsstraat lag in een buurt die al enkele decennia te maken had met verschillende pogingen tot evangelisatie.[40] Zo'n 80 procent van de straatbewoners had een protestantse achtergrond, waaronder zoals eerder opgemerkt ook de familie Mens. In 1887 signaleerde een verslaggever op het huis van Geertruida Mens, dochter van Jacobus sr., in een volkse spelling dan ook de ontboezeming: 'O God, zegend Uw het Vorstelijk driepaar en ons dierbaar Vaderland'.[41] De straatversiering maakte duidelijk dat de bewoners de protestantse maatschappijvisie hadden overgenomen en op eigen initiatief bij een Oranjefeest reproduceerden.

Het resultaat van alle inspanningen was voor iedereen zichtbaar: voor de buurtbewoners zelf alsook voor de stadsgenoten die in het dagelijks leven wellicht nog nooit een voet in een arbeidersbuurt als de Jordaan hadden gezet maar dit onder het mom van Oranjeliefde nu veilig konden doen. De *Amsterdamsche Courant* adviseerde de Amsterdammers die in 1874 tijdens de feestelijkheden rondom het vijfentwintigjarig jubileum van Willem III de stad ingingen:

> èn om te zien, èn om een blijk van sympathie te geven aan de nijvere, wakkere, Oranjegezinde bevolking der Willemstraat, dat bijna vergeten plekje onzer groote stad met een bezoek te vereeren. Amsterdammers weten hoe goed zij daar steeds ontvangen worden en hoe gaarne de Willemstraat visite krijgt van dat groote deel der bevolking dat ze anders nooit te midden der haren ziet.[42]

Al waren dergelijke bezoekjes beperkt tot de feestdagen en dus slechts van tijdelijke aard, de collectieve inspanningen voor het Oranjefeest zorgden voor een toenadering tussen de verschillende standen.

Competitie

Hoe uitbundiger de straatversieringen, hoe groter de liefde voor het koningshuis, zo leek de heersende gedachte. Dit idee werd nog eens gestimuleerd door een toenemende belangstelling van het officiële feestcomité en andere verenigingen voor de decoraties. Getroffen door de inspanningen van de lagere sociale klassen begonnen zij prijzen uit te reiken voor de meest geslaagde versieringen. In 1872 gebeurde dit voor het eerst. Dat jaar kreeg de Willemsstraat van de pas opgerichte Vereeniging tot Veredeling van het Volksvermaak de eerste prijs toegekend, bestaande uit een diploma en vijftig gulden.[43] In 1887 was opnieuw een wedstrijd georganiseerd. De Willemsstrater Jan Jongbloed ontving toen een getuigschrift eerste graad en een bedrag van vijftig gulden. Eenzelfde prijs ging naar de Kleine Kattenburgerstraat en de Ridderstraat; in de Jordaan ontvingen diverse straten een getuigschrift zonder beloning.[44] Het juryrapport van dat jaar merkte op hoe de meer welvarende buurten nog een hoop konden leren: door allemaal de handen uit de mouwen te steken, was in de arbeidersbuurten met uiterst geringe middelen een omvangrijke versiering tot stand gebracht, die even indrukwekkend was als de decoraties op de grachten. 'In evenredigheid van krachten, hebben de volksbuurten dan ook belangrijk meer gedaan dan de meer voorname wijken,' aldus het comité.[45]

De officiële feestgids ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Willem III schreef in 1887 dan ook over de 'edele wedstrijd' die was ontstaan 'in alle kringen en standen der maatschappij'.[46] De organisatie van de versieringen door middel van buurtcomités zorgde tevens voor een toenemende competitie tussen de verschillende wijken in de stad. Deze wedijver leidde tot een uitbreiding van de versieringen over de stad en zodoende een toenemende zichtbaarheid van de nationale en Oranjegezinde symboliek. Tegelijkertijd werd het enthousiasme voor het koningshuis gekoppeld aan fatsoenlijk burgerschap: de straat die de mooiste versieringen had, kon rekenen op waardering door de lokale autoriteiten. Hiermee deed het comité een beroep op het eergevoel van de buurten: trots op de eigen straat was wellicht een even belangrijke moti-

vatie voor het oprichten van een erepoort als sympathie voor de Oranjes. De bevestiging door middel van een prijs zorgde ervoor dat men zich af kon zetten tegen andere straten en buurten, die nu de verdenking op zich lieten vallen minder vaderlandslievend te zijn. De effectiviteit van de prijsuitreiking werd bovendien nog eens vergroot doordat het initiatief voortbouwde op een activiteit die de stadsbewoners zelf ontplooiden.

De buurtcomités bleken ook zelf om erkenning 'van bovenaf' te vragen. Niet alleen de teleurstellingen bij het uitblijven van een prijs zijn daar een voorbeeld van, maar ook het toenemend aantal verzoeken aan de koning om tijdens zijn aanwezigheid in Amsterdam bepaalde straten te komen bezoeken.[47] Bijvoorbeeld in april 1887 ontving het stadsbestuur brieven uit alle hoeken van de stad. De motivaties die de stadsbewoners gaven, waren niet altijd even uitgebreid, maar ontzag voor het koningshuis klonk altijd duidelijk door. Zo deed het comité van de Rapenburgerstraat op 12 april 'een zeer nederig verzoek' aan burgemeester Van Tienhoven in de hoop dat 'onze geachten, beminden en geëerbie[di]gden Vorstelijke Familie' de fraai versierde straat kwam bezoeken.[48] Willem III gaf aan deze verzoeken maar mondjesmaat toe, al werd bijvoorbeeld wel de Willemsstraat op een gegeven moment in de jaarlijkse rijtoer van de koning door Amsterdam opgenomen. De indruk dat sommige straten hier werden voorgetrokken, leidde tot een sterke jaloezie tussen de buurten. De Oostelijke Eilanden, die toch wat geïsoleerd lagen, waren in 1887 bijvoorbeeld uitgesloten van de rondrit. 'De onvrede is sterk,' zo berichtte Frans Mellink, onderwijzer op Wittenburg, tijdens de feestelijkheden met spoed aan de burgemeester. 'Ik hoorde al zoo, zijn wij Wittenburgers minder dan de Joden of de Jordaners'?[49]

Optochten door de stad

Rond het midden van de negentiende eeuw was het buurtgevoel in de Amsterdamse arbeiderswijken sterk aanwezig. Dat had niet alleen te maken met de sociale achtergrond van bewoners of onderlinge afhankelijk-

heid, maar ook met ruimtelijke begrenzingen.[50] Veel van de arbeiderswijken waren door straten of grachten afgesloten van de rest van de stad. Wie vanuit het centrum de Jordaan in wilde, moest een steile brug over de Prinsengracht nemen en stuitte vervolgens altijd eerst op een dichte huizenrij. De dwarsstraten van de hoofdgrachten vonden nergens aansluiting op de doorgaande straten van de Jordaan. De arbeidersbuurten op de Oostelijke Eilanden – Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg – waren slechts door twee bruggen verbonden met de rest van de stad. Ook de Jodenhoek was grotendeels omgeven door water. Hoewel deze buurten uiteraard niet los van de stad als geheel stonden, versterkten de fysieke beperkingen van het stratenpatroon het lokale netwerk. Hierdoor ontstonden gemeenschappen met een sterke eigen identiteit.[51] Dit fenomeen was overigens niet typisch Amsterdams: dergelijke gemeenschapsvorming was ook zichtbaar in andere grote steden, in Nederland en daarbuiten.[52] Bovendien gold het hier niet een exclusief negentiende-eeuws verschijnsel: over de moderniteit van buurtgemeenschappen is in de literatuur volop gediscussieerd.[53]

Terwijl de straatversieringen tijdens Oranjefeesten vooral voor lokale trots en de bevestiging van de buurtgrenzen zorgden, bracht het collectieve karakter van de Oranjeliefde op andere momenten de stadsbewoners juist tot elkaar. Zo trok op 11 november 1863 een groep bewoners van het eiland Kattenburg met vlaggen, lampionnen en muziek door de stad. Einddoel was de Willemsstraat, op hemelsbreed zo'n drie kwartier lopen afstand. Bij aankomst wachtte de Kattenburgers een hartelijke ontvangst met eten en drinken. Jacobus Mens stond uiteraard vooraan en bood de aanvoerder van de optocht als blijk van vriendschap de erewijn aan.[54] Hoewel de optocht plaatsvond op Sint-Maartensavond, en om die reden wellicht aansloot bij een reeds bestaande traditie, had het geheel toch een orangistisch tintje. De scheepstimmerlieden van Kattenburg hadden het in de Patriottentijd opgenomen voor stadhouder Willem v en werden sindsdien beschouwd als trouwe aanhangers van Oranje. Of de optochten een voorproefje waren van de feestelijkheden rondom de herdenking van vijftig jaar onafhankelijkheid die diezelfde

maand plaats zouden vinden, is niet met zekerheid vast te stellen. De reactie van de Willemsstraters doet dit echter wel vermoeden. De volgende avond brachten zij de Kattenburgers namelijk een tegenbezoek; het ene Oranjebolwerk zocht het andere op.

De Oranjeliefde zorgde voor wederzijdse (h)erkenning. Had Jacobus Mens de aanvoerder van Kattenburg bij zijn bezoek aan de Willemsstraat de erewijn aangeboden, op Kattenburg hadden volgens diverse bronnen 'de hoofden der beide partijen met elkander een kop chocolade' gedronken.[55] Uit de beschrijvingen van de optochten blijkt dat het afbakenen van de eigen buurt echter nog steeds een belangrijke rol speelde. Toen de Willemsstraters Kattenburg naderden, waren de eilandbewoners hen al tegemoet gekomen met hun vaandel waarop met grote letters tussen twee bijlen geschreven stond 'Hollandsche Jongens' – een verwijzing naar hun bijnaam 'de Bijltjes' en de rijke traditie van scheepsbouw in deze buurt.[56] Ook bij andere bezoeken, in latere jaren, werd er melding gemaakt van banieren met daarop symbolen van de buurt, of kleding en vlaggen met teksten die naar verenigingen in de straten verwezen. Bijvoorbeeld in april 1872, rond de herdenking van de inname van Den Briel, trokken de bewoners van de Valkenburgerstraat in een optocht op naar de Willemsstraat. Bij het naderen van het einddoel zou een oude vrouw geestdriftig gejuicht hebben 'Leve de Willemsstraat!' Zelf kwamen de Jodenhoekers binnen 'twee aan twee, geregeld en netjes, allen in 't zwart met witte dassen en een bandelier om met het woord: Valkenburgerstraat'.[57]

De nadruk op het buurtgevoel zou de indruk kunnen wekken dat de stadsbewoners het nationale karakter van de optochten van ondergeschikt belang achtten. Niets was echter minder waar. De optochten waren in de eerste plaats een manier om *samen* het Oranjefeest te vieren. Het rondtrekken door de stad was, net als de straatversieringen, een collectieve praktijk. Tijdgenoten merkten op hoe bewoners van verschillende straten, en vaak in het bijzonder afkomstig uit de achterbuurten van de stad, zich in een stoet verenigden. De wens van stadsbewoners om aan een rondgang door de stad deel te nemen, bleek groot. Tijdens de feeste-

lijkheden in 1872 had de al eerder geciteerde wijnhandelaar Meijer een bedelbrief ontvangen van enkele 'zouwerlui van het intere poo-dok' – sjouwers werkzaam in de pakhuizen op het Entrepotdok. Ook zij hadden graag een optocht willen houden tijdens dit vaderlandse 'veest', maar helaas ontbrak het hun aan de benodigde financiële middelen.[58] In zijn verslag van de feesten ter gelegenheid van de herdenking van de inname van Den Briel betitelde Meijer 'de liefhebberij voor optogten' dan ook als 'algemeen'.[59] Het verzoek laat tevens zien hoe deze praktijk – net als de straatversieringen – onderdeel van het Oranjerepertoire aan het worden was.

Bezoeken uit de Jodenhoek namen hierbij een bijzondere positie in. De Amsterdamse Joden stonden bekend om hun trouw aan het gezag en bovenal hun liefde voor het Nederlandse koningshuis.[60] De Amsterdammer Pieter Harmen Witkamp maakte in zijn verslag van de feestelijkheden in 1863 melding van de wens van een joodse groentevrouw. 'Onze natie,' zo tekende hij de woorden uit haar mond op, 'wilde ook zoo gaarne een optogt houden en met die brave Willemstraters een hoezee voor Koning en Vaderland aanheffen'. Tekenend voor de plaats van de joden in de Nederlandse samenleving is hoe de vrouw spreekt over een eigen 'natie'. De buurtbewoners waren echter terughoudend in het organiseren van een optocht, omdat zij vreesden voor antisemitische opmerkingen onderweg:

> Daarom lieten we vragen of wij ook ontvangen zouden worden als de Kattenburgers en de Zandhoekers, en men zei ons: 'komt en we zullen u ontvangen zooals het stadgenooten past'. En inderdaad, onze mannen en jongelingen zijn ontvangen als waren we van denzelfden stam en dezelfde afkomst. En wij arme vrouwen volgden den stoet, en werden daar als vriendinnen door de vrouwen van de Willemstraters ontvangen, en toen die arme Joden met de arme Christenen zoo broederlijk en zusterlijk feest vierden, toen stonden ons de tranen in de oogen.[61]

Juist de Oranjeliefde bleek religieuze verschillen te kunnen overstijgen.

Ook de aankleding van de optochten liet weinig twijfel bestaan over de belangstelling voor de natie en het koningshuis. Voorafgaand aan het bezoek aan de Kattenburgers in november 1863 verzamelden de Willemsstraters zich voor de woning van Jacobus Mens, die voor de gelegenheid van top tot teen in het oranje gekleed ging.[62] Tijdens de optocht in 1872 werden eveneens de andere straatbewoners gesignaleerd in bijzondere kleding of met extra oranje versieringen. Jacobus' weduwe en zoon maakten toen een bijzondere indruk met hun verschijning: de een in het wit gekleed, de ander in het oranje, beiden op flinke paarden – 'de oude vrouw ook en cavalier met een pantalon aan'.[63] Eenmaal op weg moet de stoet van Willemsstraters dan ook een indrukwekkend schouwspel geboden hebben. Fakkels en lampionnen verlichtten de weg, en de straatbewoners droegen vlaggen en wimpels met zich mee. In 1863 zouden richting Kattenburg zelfs mannen met hoge hoeden en Oranjesjerpen, 'vermomd' als hoge heren, op grote werkpaarden de massa hebben begeleid. En mocht er nog een omstander aan de bedoelingen van de groep hebben getwijfeld: ook de 'vaderlandse liederen' die werden gezongen, lieten zien dat de buurtbewoners de bezoeken daadwerkelijk verbonden aan een nationale gedachte.[64]

Het meest sprekend waren echter de routes zelf. In 1863 vormde de eerste stop van de Willemsstraters op weg naar Kattenburg het politiebureau aan de Noordermarkt. Hier hield de groep stil om de aanwezige agenten met een gezongen *Wilhelmus* te huldigen. Via de grachten, Doelenstraat, Kloveniersburgwal, Geldersekade en Bantammerstraten kwamen de Willemsstraters in de buurt van de Oostelijke Eilanden. Ondertussen liet de stoet, inmiddels aangegroeid tot een paar duizend man, voor het huis van politiecommissaris De Wit het *Wien Neêrlands bloed* klinken, waarop deze met zijn gezin naar buiten kwam op de optocht te salueren. Even verderop werd een graanpakhuis begroet met een 'Oranje boven!' en een laatste stop werd gemaakt bij het huis van martelaar De Jong, die in februari 1813 werd doodgeschoten vanwege zijn poging om het Napoleontische regime omver te werpen. De hierop volgende ver-

broedering met de Kattenburgers duurde eigenlijk maar kort, en langs de Amstel en Keizersgracht begaf de stoet zich naar de woning van burgemeester Messchert van Vollenhoven, die de Oranjevrienden hartelijk ontving. Ook hier klonk een volkslied en werd 'bengaalsch vuur' ontstoken. De avond werd afgesloten door het ontsteken van een vuurwerk voor het Paleis op de Dam, onder begeleiding van een luidkeels 'hoezee!' en 'leve de koning!'.[65]

De plekken die de groep onderweg had aangedaan waren tastbare symbolen van staatsmacht, Nederlandse welvaart en Oranje. Bovendien blijkt uit de huldeblijken ontzag voor de autoriteiten. Uit het feit dat de groep op al deze punten halt hield, mag worden afgeleid dat de route van tevoren was uitgestippeld en de groep bewust langs deze locaties werd geleid. Omdat het bij wet verboden was om spontaan een optocht door de stad te houden, moesten de stadsbewoners – net als in het geval van de straatversieringen – bij het stadsbestuur een verzoek indienen. Uit deze brieven spreekt opnieuw grote gezagsgetrouwheid. Van de optocht van de Willemsstraters in 1863 is geen aanvraag bewaard gebleven, maar bijvoorbeeld in april 1872 wilde een comité uit de Oostenburger Middenstraat een gekostumeerde optocht van zo'n twee- tot vijfhonderd personen door de straten en grachten van Kattenburg en Wittenburg houden. Het comité stelde de burgemeester echter voor om de optocht – die de inname van Den Briel zou herdenken – niet op 1 april maar de dag daarna te laten plaatsvinden, 'aangezien er op den 1ste April te veel te doen zal zijn tot de handhaving der goede orde'.[66] Een opmerkelijk begrip voor de zorgen van het stadsbestuur, dat de burgemeester enkel kon prijzen.

Door een omweg via de grachten te nemen en niet rechtstreeks door het centrum van de stad te trekken, lieten de Willemsstraters in 1863 zichzelf en hun enthousiasme voor het koningshuis ook aan de andere inwoners van Amsterdam zien. Dat leidde tot een onderlinge verbroedering van de verschillende arbeidersbuurten en ook tot saamhorigheid met andere sociale groepen. Waar de straatversieringen vooral lokale projecten waren, waarbij nieuwsgierige Amsterdammers echt de achter-

buurten in moesten om deze te kunnen aanschouwen, legden de volkse Oranjevrienden met hun optochten door de stad een veel grotere claim op de openbare ruimte. Hun kleurrijke en vooral ook luidruchtige aanwezigheid leidde niet tot – publieke – klachten van de meer aanzienlijke stadsbewoners. Sterker nog, zolang direct contact achterwege bleef, konden de verschillende standen het prima met elkaar vinden. Tijdens hun tocht over de Prinsengracht, Keizersgracht en Herengracht ontbrak het de Willemsstraters niet aan sympathie: 'Voor menig raam toch zag men de bewoners met doek en hoeden wuiven, of met Oranjesjerpen om, ten teeken dat, al mogten ook standen hen van elkander scheiden, Oranje toch wederom het middelpunt was dat allen vereenigde.'[67]

Volksspelen

De organisatie van volksspelen kwam al aan de orde in het eerste hoofdstuk, als experiment in het kader van de onthulling van het monument op de Dam. Het idee van dergelijk volksvermaak was echter niet nieuw. Rondom nationale feesten en Oranjefeesten was het al veel langer gebruikelijk om publieke spelen te organiseren, bijvoorbeeld bij de jaarlijkse herdenking van de Slag bij Waterloo in de eerste helft van de negentiende eeuw, of de openbare viering van de verjaardag van koning Willem I.[68] Toen in 1858 koning Willem III de hoofdstad zou bezoeken, ditmaal omwille van de achttiende verjaardag van zijn oudste zoon, vroeg de pas aangetreden burgemeester Jan Messchert van Vollenhoven zich dan ook af of er niet opnieuw een dergelijk volksvermaak georganiseerd moest worden, 'op gelijke wijze als zulks heeft plaats gehad op den 26n Aug. 1856'.[69] Ook bij de inhuldiging van de Willemsstraat in 1857 werden – op veel kleinere schaal – spelen als zaklopen en mastklimmen georganiseerd. Hier was het initiatief door de straatbewoners zelf genomen: op uitnodiging van Jacobus Mens werd een comité gevormd, bestaande uit Willemsstraters en de heren Hendrik Westermann, Eduard Verweegen en Jan Coers, die overigens alle drie ook betrokken waren geweest bij de organisatie van de volksspelen rondom de onthulling van het monument op de Dam.[70]

Hetzelfde driemanschap nam ook de leiding bij de volksspelen in 1858. Sterker nog, de samenstelling van de comités in beide jaren was zelfs grotendeels hetzelfde.[71] De organisatoren waren voornamelijk afkomstig uit de hogere middenklasse. De 24-jarige Westermann, woonachtig in de Reguliersdwarsstraat, en de 28-jarige Verweegen, woonachtig op de Nieuwezijds Voorburgwal namen het voorzitterschap op zich. Beiden stonden in het adresboek van dat jaar vermeld als ambtenaar. Van Westermann is bekend dat hij in dienst was van de gemeente, hij wist uiteindelijk op te klimmen tot hoofdcommies van de afdeling Militie en Schutterij.[72] De 44-jarige Jan Coers stond vermeld als makelaar in 'vaste goederen en mobilair', en woonde in de Utrechtsestraat. De andere organisatoren hadden een vergelijkbare achtergrond. Zo waren naast het driemanschap bijvoorbeeld timmerman Hendrik Lotz, woonachtig op de Herengracht, actief; de deurwaarder en rederijker Pieter Adriaan van Overeem; de commissionair Jan van Hemert, woonachtig op de Lauriergracht; Pieter Zuijdhoek, fabrikant in witte zeep, woonachtig op het Haarlemmerplein; Lubertus van Deth, winkelier 'in garen, band, wol, saijet' in de Kalverstraat; en makelaar en 'ondernemer van publieke verkoopingen' Theo van Campen, woonachtig in de Raamstraat.

Het streven van het comité was dat alle inwoners – zij het aan leeftijdsgrenzen gebonden – aan de volksspelen konden deelnemen. Ruim van tevoren werd er via kranten en aanplakbiljetten bekendgemaakt waar en wanneer de festiviteiten zouden plaatsvinden. Was in 1856 nog een lijst met de namen en adressen van de deelnemers ter controle aangeboden aan de politie, in 1858 moesten de deelnemers zelf zich inschrijven op het dichtstbijzijnde politiebureau. Op deze manier werd voorkomen dat mensen die van buiten de stad kwamen of iets op hun kerfstok hadden aan de feestelijkheden zouden deelnemen. Toch bleek een inschrijving niet voor iedere fatsoenlijke Amsterdammer weggelegd. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat in de praktijk – net als in 1856 – enkel mannen en jongens op de inschrijvingslijsten voorkwamen. Voor vrouwen waren de volksspelen niet toegankelijk: lichaamsbeweging droeg in de negentiende eeuw al snel het stempel van onzedelijkheid, en helemaal in

het geval van wedstrijdonderdelen als zaklopen of – nog erger – het klimmen in de kokanjemast. Dat deze restrictie als vanzelf sprak, blijkt uit het feit dat ze in geen enkele kennisgeving expliciet wordt vermeld. Een voorzichtig protest was in 1858 echter al wel zichtbaar, zo blijkt uit een klacht van vijf meisjes aan het adres van het organiserend comité:

> wij meisjes wenschte egter daar ook wel aan deel te nemen dus vlijen wij ons met de hoop dat ued[elachtbare] nu ook om ons zal denken daar er anders niets voor ons overschiet dan toekyken en voorgedrongen worden.[73]

Een niet mis te verstane oproep, maar vooralsnog zonder resultaat.

In totaal deed er in deze jaren een toenemend aantal stadsbewoners aan de spelen mee: in 1858 hadden er 379 Amsterdammers ingetekend, in 1863 was dit aantal gestegen naar 730 deelnemers. Voor 1874 kan geen totaal berekend worden, maar waren er wel 147 deelnemers uit de Jordaan.[74] Op basis van de deelnemerslijsten is ook de sociale achtergrond van de deelnemers te reconstrueren. Vrijwel alle adressen die op de lijsten vermeld werden, waren te vinden in de arbeidersbuurten van de stad. Bewoners uit de Jordaan, Jodenhoek, de Westelijke en de Oostelijke Eilanden en uit de nauwe straatjes en steegjes in het stadscentrum meldden zich voor het volksvermaak aan. Opmerkelijk is dat twee keer de Willemsstraat met de meeste deelnemers was vertegenwoordigd. In 1858 namen er tien Willemsstraters aan de spelen deel (gevolgd door negen deelnemers uit de Koningstraat en acht uit de Anjeliersstraat, Elandstraat en van de Lijnbaansgracht) en in 1874 schreven maar liefst 23 Willemsstraters zich in (gevolgd door zeven deelnemers uit de aangrenzende Goudsbloemstraat, de Lindenstraat en Lindengracht). De spelen in 1863 werden door slechts vier Willemsstraters bezocht (tegenover bijvoorbeeld achttien deelnemers van de Lijnbaansgracht).

Het is moeilijk te bepalen in hoeverre het deelnemen aan de volksspelen bijdroeg aan het nationaal besef van deze stadsbewoners. De afgebakende terreinen waren in ieder geval versierd met nationale en oranje

vlaggen, soms was er een openingsceremonie, en ook werden er nationalistische liedjes gezongen ter begeleiding van de verschillende onderdelen. Ook in 1858 spaarde de commissie kosten noch moeite om de feestelijke aanleiding van de spelen tot uitdrukking te brengen.[75] De ingang van het feestterrein op het Funen, een terrein op de Oostelijke Eilanden, werd gevormd door een erepoort, versierd met trofeeën, vlaggen, wimpels en de wapens van zowel het rijk als Amsterdam. Boven het stadswapen prijkte het woord 'volksfeest', met aan weerszijden de jaartallen 1840 en 1858, verwijzend naar de verjaardag van de prins. Op de vier hoeken van het terrein stond een in nationale kleuren geschilderde kokanjemast, met een versierde kroon in de top, en daarbovenop nog de nationale vlag. De deelnemers betraden het terrein in een georganiseerde optocht en droegen nationale vaandels mee. Het startsein werd gegeven door de tonen van het *Wien Neêrlands bloed*. Hoogtepunt was misschien wel het bezoek van de Prins van Oranje; de deelnemers begroetten hem in ieder geval enthousiast met kreten als 'Leve de Kroonprins' en 'Leve de Prins van Oranje'.

Hoewel de aandacht van de kroonprins natuurlijk een hele eer was, vormden voor de deelnemers de mooie prijzen die met de wedstrijden te winnen waren waarschijnlijk een belangrijker reden om mee te doen. Zo sleepten Leendert, Abraham en Jacobus Mens door de jaren heen bijvoorbeeld niet alleen vijf halve mudden steenkolen, drie pakken tabak, een beurs met geld en een pijpje in de wacht, maar ook een gouden vestketting en twee zilveren horloges.[76] Het ging hier om een materiële beloning, maar vooral ook om de eer. De prijzen waren een tastbare herinnering aan de feestdag en uitermate geschikt om mee te pronken. In een kort verslag van de spelen in 1858 schreef de voorzitter van het Funen-comité, Hendrik Westermann, hoe ene Gerrit Nieuwenhuijsen, 'een stoute mastklimmer', bij het in ontvangst nemen van zijn prijs de zilveren tabaksdoos die hij met de spelen in 1856 had gewonnen aan een koord op zijn borst had gehangen. Een andere mededinger verzekerde Westermann dat de overhemden die hij twee jaar eerder had verkregen, 'nog voortdurend door hem en zijn broeder werden gedragen, doch alleen op

zon- en feestdagen'. Ene Albert Stark was zelfs een dag na de feestelijkheden nog bij de voorzitter geweest om te vragen welke inscriptie hij in de kast van zijn zilveren horloge zou kunnen laten graveren. Tevens vroeg hij om een nieuw brevet, 'ten einde binnen zijne woning in een lijstje te kunnen ten toon hangen'.[77]

Vormden de straatversieringen een project van de eigen buurt, tijdens de volksspelen kwamen de deelnemers in aanraking met Oranjevrienden afkomstig uit alle hoeken van de stad. Daarnaast zorgden de locaties van de spelen ervoor dat de stadsbewoners vertrouwd raakten met nieuwe plekken in Amsterdam buiten hun eigen, dagelijkse omgeving. De volksspelen verschaften dus niet alleen vermaak en mooie prijzen, maar ook een oefening in mentale schaalvergroting. In 1856, bij de onthulling van het monument op de Dam, koos het comité voor het Funen in het noordoosten van de stad en voor het exercitieveld bij de Raampoort, gelegen aan de westelijke rand. Beide locaties lagen in, of in de buurt van, de grote arbeiderswijken en waren voor de beoogde bezoekers dus ook gemakkelijk bereikbaar. Twee jaar later, bij de viering van de achttiende verjaardag van de kroonprins, zouden de volksspelen opnieuw op het Funen, en nu ook op de Botermarkt plaatsvinden. Zoals al was gebleken bij de oprichting van het standbeeld van Rembrandt in 1852 vormde de Botermarkt een belangrijk knooppunt in de stad. De meningen over de geschiktheid van deze locatie liepen echter uiteen: de bewoners van de Botermarkt vonden de komst van de volksspelen een aantrekkelijk vooruitzicht, de deelnemers aan de spelen waren minder enthousiast.

Toen in 1858 het stadsbestuur nog over de locatie twijfelde, klom een aantal bewoners van de Botermarkt direct in de pen. Was de Botermarkt niet het fraaiste plein en middelpunt der stad? En zouden de omwonenden, die 'onder de zwaarste en drukkendste lasten gebukt gaan', niet ook 'een weinig in de voordeelen kunnen deelen'?[78] Voor zover de achtergrond van de ondertekenaars van de brief aan het stadsbestuur te achterhalen valt, blijkt het om tappers en logementhouders te gaan; precies diegenen die op de talrijke feestgangers winst zouden kunnen maken. Om diezelfde reden namen ook andere Amsterdammers contact op met

het stadsbestuur. Zo meenden enkele bewoners van het Haarlemmerplein dat de volksfeesten niet alleen op het Funen en de Botermarkt plaats zouden moeten hebben, maar op 'verschillende pleinen'. Uiteraard kwam hun eigen, net opgeknapte plein als eerste in aanmerking. Zouden de spelen hier plaatsvinden dan zou het stadsbestuur de bewoners naar eigen zeggen in de gelegenheid stellen om 'eenige verdiensten te genieten en zoo doende hunnen zware lasten te helpen verlichten'.[79] De volksspelen waren voor deze stadsbewoners dus niet zozeer een feest ter ere van het koningshuis, maar eerder een belangrijke inkomstenbron.

De bewoners van de Willemsstraat waren over de keuze voor de Botermarkt een stuk minder te spreken. Te voet was het plein in ongeveer een half uur te bereiken, maar dit vond een aantal Willemsstraters veel te ver. In september 1858 verscheen, ter gelegenheid van de jaarlijkse kermis die ook op de Botermarkt en het nabijgelegen Amstelveld gehouden werd, een *Eerbiedig rekwest* aan het stadsbestuur waarin deze Jordaanbewoners verhaalden hoe beide pleinen 'bitter afgelegen' waren. 'Ja, gaan w' eens naar de kermis toe, dan zijn wij voor onz' aankomst moe,' zo dichtte de onbekende auteur van het werkje.[80] Naar alle waarschijnlijkheid ging het hier niet zozeer om een fysieke belemmering: vijf jaar later bleek tijdens de optocht richting de Oranjevrienden op Kattenburg een uitgebreide omweg bijvoorbeeld geen enkel probleem. De Willemsstraters ervoeren eerder een mentale afstand. In 1863 vormde het lopen zelf al een deel van de pret en de Oranjevrienden legden met hun vlaggen en muziek een duidelijke claim op de openbare ruimte. In 1858 ging het enkel om een tocht naar het feestterrein: het gevoel daarbij een vreemd territorium – en dan in het bijzonder de welgestelde grachtengordel – te moeten doorkruisen, was vanuit het oogpunt van de Jordaanbewoners niet aantrekkelijk.

Opnieuw bleek het vertrouwde kader van de straat een uitgelezen middel om deze drempel te verlagen. Zo gaven in 1858 de broers Abraham en Leendert Mens zich beiden op om deel te nemen aan het beklimmen van de kokanjemasten op de Botermarkt. Jan Jongbloed sr. ging met hen mee en ook Hendrik van Dooren, die bij Jan in huis

woonde sloot zich bij de groep aan. Bij volgende vieringen lieten de deelnemerslijsten eenzelfde verwevenheid van huis- en familiebanden zien. In 1863 deed Leendert mee aan het mastklimmen bij de Zaagmolenpoort, met zijn andere broer Jacobus. Abraham Mens zou dit jaar ook aan de volksspelen deelnemen, maar hij woonde inmiddels in het Groot Hemelrijk en ging naar het feestterrein op het Amstelveld. In 1874 is van de familie Mens alleen Leendert nog in de lijsten terug te vinden, maar dan wel als eerste inschrijving uit de Willemsstraat. Als tweede op de lijst staat Pieter van Meetelen, die in 1887 samen met Leendert, Abraham en Jan Jongbloed jr. in het versieringscomité zou zitten. Deze Jan Jongbloed (die met het nichtje van Leendert, Abraham en Jacobus jr. zou trouwen) had zich ook ingeschreven, samen met zijn broer Willem. Een neef van Jan en Willem, Jan Fredrik Wallroth, deed als Willemsstrater ook met de spelen mee. Uit hetzelfde huis als Leendert Mens kwamen de deelnemers Hermanus Fransen (leeftijdsgenoot van Leendert) en Hendrik Taile. Ook de vijftienjarige Hendrik Kat, een broertje van Juliana Kat, de echtgenote van Leendert, deed mee; evenals een achterneef van Juliana, Hendrik Hilster. Tot slot waren nog Jan Adrianus Verbrugge en Johannes Guntenaar, twee huis- en leeftijdsgenoten van elkaar, van de partij.

Deze lange en ingewikkelde opsomming geeft aan hoe tijdens de viering van het vijfentwintigjarig jubileum van koning Willem III maar liefst elf van de twintig deelnemers uit de Willemsstraat door huis-, comité- en familiebanden met elkaar verbonden waren. Het lijkt onwaarschijnlijk dat deze verwevenheid berust op toeval: naast het plezier dat de straatbewoners door samen naar het feestterrein te gaan met elkaar beleefden, zorgde het buurtgebonden netwerk voor een veilige en bekende basis om tijdens de feestelijkheden de rest van de stad te verkennen.

De uitbreiding van de festiviteiten over de stad leidde tot een toenemende zichtbaarheid van de Oranjeliefde. Tegelijkertijd vergrootte de zichtbare aanhang van het koningshuis ook de kans op conflicten. Rond de herdenking van vijftig jaar onafhankelijkheid in 1863 onderschepte de politie verscheidene oproepen tot protest. Ene Bert, loopjongen van boekhandelaar Sijbrandi op de Herengracht, had op het bureau een briefje gebracht:

> Al degeene die werk willen hebben die komen op de dam op de dertiende November zul[l]en daar vast werk verschaft worden, maar geen Oranje mee brengen wij zullen die groote smeerlappen wel eens op voor man zetten.[81]

Bert verklaarde dat zijn moeder het briefje had gevonden in een winkel in de Egelantiersstraat, midden in de Jordaan. Ook in de aangrenzende Tuinstraat was een dergelijke oproep aangetroffen, en banketbakker Volken onderschepte een gelijkluidende tekst op de Dam.[82] Ondanks de krukkige formuleringen was de boodschap helder: in deze tijden van economische crisis had de werkloze Amsterdammer van Willem III en zijn Oranjevrienden volgens de onruststokers weinig heil te verwachten. Een dergelijk geluid had de hoofdstad, druk in de weer met de voorbereidingen voor alle Oranjefestiviteiten, tot dan toe nog niet gehoord.

Sinds de Grondwetswijziging van 1848 was in Nederland de bestuurlijke macht van de koning drastisch ingeperkt. Bovendien leek ook Willem III zelf in staatszaken maar weinig geïnteresseerd.[83] Met zijn publieke optredens verstevigde hij vooral de ceremoniële kant van het koningschap: de jaarlijkse bezoeken van de koninklijke familie aan de hoofdstad waren daar een goed voorbeeld van.[84] De nationale symboolfunctie van de Oranjes kon de bevolking bijeenhouden, maar juist ook leiden tot ontstemming. Hoewel de briefjes die in november 1863 op het bureau van de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie belandden alle zonder afzender

bleken, waren zij met grote waarschijnlijkheid afkomstig uit socialistische hoek. Voor de klassenbewuste socialisten vormde Willem III in toenemende mate de personificatie van hol gezag en zinloze rituelen.[85] Op ondubbelzinnige wijze werd in de socialistische pers en tijdens socialistische meetings aan het idee van Willem III als 'volkskoning' een einde gemaakt.[86] De autoriteiten en beschaafde burgerij beschouwden de opkomst van het socialisme als een bedreiging van de maatschappelijke orde. Maar ook de Oranjevrienden in de Amsterdamse arbeiderswijken voelden aan dat zij 'hun' Willem moesten verdedigen.

Rood versus Oranje

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw stonden 'rood' en 'oranje' dan ook fel tegenover elkaar. De Amsterdamse Oranjevrienden kenmerkten zich door een sterk ontwikkeld zelfbewustzijn. Hoewel de meeste bewoners van volksbuurten als de Jordaan wat betreft hun levensomstandigheden onder aan de sociale ladder stonden, werden hun inspanningen tijdens Oranjevieringen door de burgerlijke pers en autoriteiten volop geprezen. De Oranjevrienden konden zich hierdoor beschouwen als gerespecteerde burgers, met een actieve rol in de vormgeving van het nationale verhaal. Anders dan bij de socialistische stadsgenoten nam gezagsgetrouwheid in hun maatschappijvisie een centrale positie in. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het zingen van het volkslied voor het huis van politiecommissaris De Wit en burgemeester Messchert van Vollenhoven, of uit al de 'nederige' en 'minzame' aanvragen voor een bijdrage aan de straatversieringen bij het stadsbestuur. De koning en zijn familie stonden in deze gezagsstructuur natuurlijk bovenaan. Op het moment dat dit maatschappelijke evenwicht door inmenging vanuit socialistische hoek verstoord dreigde te raken, was in de ogen van de Oranjevrienden dan ook slechts één oplossing mogelijk: tegen dergelijke vaderlandsloze revolutionairen moest hardhandig worden opgetreden.

In februari 1887 vormde de viering van de zeventigste verjaardag van koning Willem III aanleiding tot heftige confrontaties.[87] Op diverse plekken in de stad werden socialistische trefpunten aangevallen door

aanhangers van het koningshuis. In de Jordaan vormden de socialistische boekhandels van Karel Antonie Bos en Jan Fortuyn het doelwit. Karel Bos had in de dagen voorafgaand aan de verjaardag van Willem III volgens Oranjevrienden uitermate tartend gecolporteerd met de socialistische krant *Recht voor Allen*, waarin regelmatig antimonarchistische artikelen verschenen. Nog hinderlijker was het dat hij weigerde om het pas verschenen pamflet *Uit het leven van Koning Gorilla* uit zijn uitstalkast te halen. Deze publicatie geeft een beschrijving van een jonge telg uit 'een Gorilla-geslacht, dat door wanbestuur en knevelarij het volk diep ongelukkig had gemaakt' en die in vierentwintig pagina's vol spilzucht, dronkenschap en seksuele escapades zijn geloofwaardigheid verloor.[88] Hoewel het nergens expliciet vermeld stond, was voor iedere lezer duidelijk: 'koning Gorilla' kon niemand anders zijn dan koning Willem III. De populariteit van het werkje was de aanhangers van het koningshuis dan ook een doorn in het oog. Zo herinnerde uitgever Jan Fortuyn zich later: 'Het verkoopen van het Gorilla geschrift in de winkels van Bos en mij was de Oranjeklanten zeer ergerlijk; de verkoop was enorm; op een Zaterdagavond verkocht ik er 2500.'[89]

De aanhangers van Willem III lieten het er echter niet bij zitten. Op zaterdagmiddag 19 februari, de verjaardag van de koning, trokken enkele Willemsstraters onder het zingen van 'hop, hop, hop, hangt de socialisten op' herhaaldelijk voorbij de woning van Fortuyn. Onder de aanvoerders van de groep werd onder anderen de bekende buurtfiguur Malle Marten en – geheel gekleed in het oranje – een van de zonen van Jacobus Mens sr. gesignaleerd.[90] Malle Marten was colporteur van het *Vliegend Blad*, een krantje dat probeerde om alles wat aan het socialisme vijandig was onder de leuze van 'Oranje boven!' te scharen. Bleef het 's middags op straat nog bij zingen en dreigen, later op de avond sneuvelden van beide socialistische winkels de eerste ruiten. Dit was echter slechts een voorproefje van de vernielingen die de volgende dag zouden plaatsvinden. Toen Bos de volgende ochtend wakker werd, was als extra verrassing ook nog zijn voorgevel geheel beplakt met oranje papier.[91] Vlak nadat hij zijn winkelpui weer op orde had gebracht, werd deze op-

nieuw belaagd en dit keer volledig in puin geslagen door – volgens de eigenaar – 'een bende volk voorzien van een Oranje en Nederlandsche vlag'.[92]

Het gewelddadige optreden van de Oranjevrienden was opmerkelijk. Hadden zij zich eerder door middel van zang en vlagvertoon in de openbare ruimte doen gelden, nu gingen zij over op dreigen, het vernielen van panden en fysiek geweld. Naast de aanvallen op de winkels van Bos en Fortuyn, kreeg bijvoorbeeld ook de socialistische colporteur Cramer, terwijl hij in de Willemsstraat met *Recht voor Allen* ventte, een pak slaag te verduren.[93] En ook de vrouw die in de Eerste Goudsbloemdwarsstraat openlijk zou hebben gehoopt nog eenmaal haar handen te kunnen wassen in 'Oranje bloed' werd door omstanders te grazen genomen omdat zij met haar uitspraak de verdenking op zich laadde tot het rode kamp te behoren.[94] De ongeregeldheden bleven bovendien niet beperkt tot de Jordaan. Naast de winkels van Bos en Fortuyn werd in de avond van 22 februari ook het bierhuis van socialist Paulus Jacobus Penning aan het Waterlooplein mikpunt van Oranjegezinde woede. Deze aanval ontaardde in complete chaos: binnen en buiten het café gingen beide partijen met elkaar op de vuist en het interieur van De Leeuw van Waterloo werd volledig verwoest. Een politieagent die na afloop het flauw verlichte bierhuis op achtergebleven zielen inspecteerde, hoorde van onder het biljart zacht een persoon roepen. Zijn verslag luidde: 'Die door mij is verweiderd onder het uitroepen help mij ik ben een oranje man.'[95]

'Gelijkheid kan er toch nooit bestaan'

Hoe valt het handelen van de Willemsstraters en andere aanhangers van het koningshuis tijdens de zogeheten Oranjefurie te verklaren? In de eerste plaats paste het optreden van de Oranjevrienden binnen een traditie van buurtgebonden oproerigheid.[96] Een jaar eerder, in 1886, hadden de Willemsstraters zich al tijdens het bekende Palingoproer doen gelden. Slechts op een paar honderd meter afstand van het Oranjebolwerk had het socialistische *Vrijheidslied* geklonken en liepen mannen en vrouwen met rode strikken op de borst. Tijdens deze verhitte julidagen rukten

Leendert en Jacobus Mens de rode en zwarte vlag van de brug over de Lindengracht en claimden zij het tastbare middelpunt van de 'revolutionaire' strijd terug voor de 'fatsoenlijke' inwoners van Amsterdam.[97] Maar bijvoorbeeld ook tijdens het Kermisoproer in 1876 – dat in het eerste hoofdstuk al even aan de orde kwam – vertoonden de buurten die zich actief in de strijd mengden opvallende overeenkomsten met het herkomstgebied van de Oranjevrienden.[98] Tevens konden in deze periode persoonlijke kwesties uitgroeien tot conflicten tussen buurten en met geweld worden 'opgelost'.[99] Het idee dat de aanhangers van het koningshuis zich enkel bezighielden met het versieren van de straat en braaf deelnamen aan de volksspelen is een vertekening; ze konden net zo oproerig zijn als hun socialistische buurtgenoten.

Dit idee van traditionele oproerigheid wordt nog eens versterkt door de leeftijd van de betrokken Oranjevrienden. Van een georganiseerd plan waarin de Jordaanbewoners besloten zouden hebben om naar het Waterlooplein te komen, was volgens de politie geen sprake. Ondanks enkele geruchten aan socialistische zijde, is bij de heftige gevechten rond het café van Penning van de al wat oudere Leendert en Jacobus Mens – respectievelijk 33 en 60 jaar – bijvoorbeeld geen spoor te vinden.[100] In de verhoren van de politie figureerden vooral jongere jongens. Zij waren eenvoudig te mobiliseren en altijd in voor een opstootje. De grens tussen baldadigheid en een serieus protest viel hierdoor niet altijd even duidelijk te trekken.[101] Hun aanwezigheid was overigens niet heel opmerkelijk: al in zeventiende- en achttiende-eeuwse verslagen van oproeren en tumult traden jonge jongens op de voorgrond. In februari 1887 had de vijftienjarige Hendrik Roselle uit de Goudsbloemstraat een inspecteur van de politie verteld dat een zekere Brandonk of Brandon, wonende in dezelfde straat, als eerste met een stuk hout een ruit van het bierhuis had ingeslagen. Twee Willemsstraters zouden dit voorbeeld hebben gevolgd: de zestienjarige Jan van der Zee stootte met een stok door een venster en de veertienjarige Hein van Brugge stak een vlag naar binnen.[102]

Bij nader onderzoek ontkende pakhuisknecht Jan van der Zee echter op het Waterlooplein te zijn geweest. Wel was hij diezelfde avond om

half elf met een groep Willemsstraters naar de Hazenstraat getrokken, maar niemand had stokken of andere voorwerpen bij zich anders dan 'een Hollandsche en Oranje vlag met stok'. Jan had gezien hoe bij de boekwinkel van Bos ruiten werden ingegooid, maar was vervolgens zelf zodanig door een onbekend persoon met een beitel toegetakeld dat hij zich nog diezelfde avond in het Binnengasthuis had laten verbinden.[103] De genoemde Hein van Brugge bleek voluit Hendrik Willem Johannes Verbrugge te heten, een ganzenplukker uit de Willemsstraat en twee jaar ouder dan Roselle hem had ingeschat. Volgens het proces-verbaal was Hein op de avond van 22 februari inderdaad met een groep mannen en jongens uit de Willemsstraat en omliggende buurten met een vlag in de hand naar het Waterlooplein getrokken. Daar had hij gehoord dat men van plan was om bij De Leeuw van Waterloo de ruiten in te slaan. Onbekende jongens probeerden toen tevergeefs de stok met de vlag van hem af te nemen en onmiddellijk daarop hoorde hij het gerinkel van glas. Hein besloot naar eigen zeggen om samen met enkele omstanders naar huis te gaan en nam de vlag met zich mee.[104]

Een tweede informant van de politie, de negentienjarige Jan Stukkenbroek uit de Derde Goudsbloemdwarsstraat herinnerde zich echter ook ene 'Hein'. Op weg naar het Waterlooplein had hij de jongen uit de Willemsstraat op zijn schouders zitten, terwijl deze een vlag in zijn hand had. Of deze 'Hein' met de vlaggenstok een venster in het café van Penning had stukgeslagen, kon Stukkenbroek niet met zekerheid zeggen.[105] Het lijkt erop dat Hein Verbrugge zich door deze verklaring wat ongemakkelijk was gaan voelen, want bij een tweede verhoor was zijn verhaal opeens een stuk minder heldhaftig. Vanaf de Blauwbrug tot aan het Waterlooplein had Hein met een vlag in de hand op de schouders gezeten van een hem onbekende jongen. Hij ontkende vervolgens echter de ruiten van het bierhuis te hebben stukgeslagen. Volgens zijn nieuwe verklaring was hij zelfs nooit op het Waterlooplein aangekomen: bij het plantsoen voor de Lange Houtstraat had Hein van zijn kameraden afscheid genomen om direct naar huis terug te keren. Wat er die avond precies gebeurd was, kwam de politie niet te weten.[106]

Ondanks de betrokkenheid van veel jonge jongens overstegen de ongeregeldheden in februari 1887 echter de traditionele buurtruzies. Uit het repertoire en uiterlijke vertoon blijkt hoe de verdediging van koning Willem III in de beleving van de Oranjevrienden vooropstond. Het buurtnetwerk vervulde hierbij opnieuw een belangrijke functie. Tijdens de Oranjefurie bleek de Willemsstraat, en in het bijzonder de familie Mens, een belangrijke uitvalsbasis voor Oranjevrienden afkomstig uit andere delen van de stad. Met nationale vlaggen en Oranjevlaggen als herkenningsteken trokken groepen de Jordaan binnen. Het ging daarbij – volgens de burgerlijke pers – om grote aantallen stadsbewoners. 'Te ongeveer acht uren kwam een hoop volk, die, nu eens aangroeiend, dan weer verminderend, dikwijls meer dan duizend personen sterk was, van den Zeedijk af,' zo noteerde een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag*. Via de Haarlemmerdijk trok deze groep naar de Willemsstraat, 'waar uit een aantal bovenverdiepingen met vlaggen werd gewuifd'. In de straat kon de familie Mens op nog een extra eerbetoon rekenen. Voor de woning van een van de familieleden, wie is niet bekend, hield de stoet een ogenblik stil en hieven de Oranjevrienden het *Wien Neêrlands bloed* aan.[107]

Het blijft lastig te verklaren waarom juist het gros van de Willemsstraters zich tot het koningshuis voelde aangetrokken, terwijl een aantal straten verderop Bos en Fortuyn het socialisme aanhingen. Deze Jordaanbewoners hadden immers allen min of meer dezelfde sociale achtergrond. De sociale verbanden binnen de straat en vooral de rol van voortrekkers als de broers Jacobus jr. en Leendert Mens (in ieder geval bij de ongeregeldheden binnen de Jordaan) lijken in ieder geval een sturende kracht. Meerdere malen moest de politie ingrijpen en groepen buurtbewoners verzoeken om weer naar huis te gaan. Bijvoorbeeld op woensdag 23 februari, na de bestorming van het café van Penning op het Waterlooplein, sprak inspecteur Boas om negen uur 's avonds in de Willemsstraat nog een 'onafzienbare menschen massa' toe. De groep gaf aan naar de Tuinstraat te willen, waar de uitgeverij van Fortuyn gevestigd was.[108] Het leek er even op dat men aan het verspreidingsbevel van de

politie gehoor gaf, maar *Het Nieuws van den Dag* wist de volgende dag te melden dat nog diezelfde avond een stoet uit de Willemsstraat naar de Tuinstraat was vertrokken. Al in de eerste dwarsstraat liet een man opnieuw een Oranjevlag waaien waarop een uitbundig gejuich volgde.[109]

Het gedrag van de Oranjevrienden kreeg tijdens de Oranjefurie een sterke politieke lading. De socialisten waren in de ogen van de aanhangers van het koningshuis verraders van de nationale zaak en vooral van koning Willem III. Deze politisering baarde de autoriteiten en burgerlijke pers enigszins zorgen. Dat zich botsingen hadden voorgedaan was volgens veel kranten niet verwonderlijk: de eenmaal wakker geworden Oranjegeest was moeilijk in bedwang te houden wanneer zij zich keerde tegen de socialisten 'die rood in plaats van oranjelint' droegen.[110] Wel schrok de burgerlijke pers van het felle optreden van de bewoners van de arbeidersbuurten in de stad. De doorgaans als fatsoenlijk geportretteerde aanhangers van het koningshuis werden in de krantenkolommen nu ook met benamingen als 'grauw' aangeduid.[111] Het gewelddadige karakter van de ongeregeldheden werd dan ook sterk afgekeurd. 'Men bedenke toch dat dergelijke daden onder de Oranjeleus nooit door een Oranje goedgekeurd zouden worden,' zo oordeelde bijvoorbeeld de conservatieve *Amsterdamsche Courant*.[112] In tegenstelling tot het optreden van de politie, die tijdens de confrontatie op het Waterlooplein vooral socialisten had gearresteerd, legden sommige kranten de verantwoordelijkheid voor de ongeregeldheden zelfs volledig bij de Oranjevrienden.[113]

Het is belangrijk om te beseffen dat het hier om een uitdrukkelijk burgerlijk perspectief gaat. Hoewel het optreden van de volkse Oranjevrienden zonder meer gewelddadig was, handelden zij volgens henzelf vanuit het idee de samenleving juist een dienst te bewijzen. Dit was een jaar eerder al gebleken tijdens het Palingoproer in 1886. De broers Leendert en Jacobus Mens hadden als dank voor hun heldhaftige optreden op de Lindengracht een briefkaart ontvangen van enkele 'bewoners van de Jordaan'. Uit de tekst sprak een grote afkeer van de 'opgeruiden menigte' en vooral van de 'groote lafaard' Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een van de bekendste socialistische voormannen in deze periode. Tekenend zijn

echter de woorden waarmee de brievenschrijvers hun analyse van de ongeregeldheden besloten: 'Dus brave Willemstraaters nogmaals dank. Bescherm de agenten en sla geen geloof aan opruiers. Gelijkheid kan er toch nooit bestaan.'[114] Deze laatste woorden – 'gelijkheid kan er toch nooit bestaan' – laten zien hoe fundamenteel het wereldbeeld van deze groep Jordaners verschilde van de ideeën van de socialistische buurtbewoners. De opvatting verwoord in de briefkaart dat de 'brave Willemstraaters' zich behoorden te schikken naar de wens van de autoriteiten stond immers lijnrecht tegenover het meer revolutionaire gedachtegoed.

Gehoorzaamheid en gezagsgetrouwheid stonden voor de Oranjevrienden voorop; sociale gelijkheid was een onbereikbare maar vooral onwenselijke zaak. Vanuit die gedachte bezien, is het niet verwonderlijk dat de Willemsstraters er alles aan deden om het staatshoofd tegenover de socialistische beschimpingen te verdedigen.[115] Tegelijkertijd ging het hier om een eigen interpretatie van wat goed burgerschap zou zijn: de Oranjevrienden maakten op dit punt handig gebruik van de machtsstructuren die de maatschappelijke bovenlaag voorstonden. In het geval van het Palingoproer werd het optreden van de broers Mens door de autoriteiten ook beloond: Jacobus en Leendert werden beiden benoemd tot Broeder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.[116] De overheid keurde hiermee het assertieve optreden tegen de socialisten dus nadrukkelijk goed. Tijdens de Oranjefurie stonden de autoriteiten – net als bij het politiek gebruik van het volkslied – voor een dilemma: hardhandig optreden tegen socialisten was geen probleem, maar wat deed men met de aanhangers van het koningshuis? Als oplossing werd geprobeerd de ongeregeldheden zo snel mogelijk te vergeten. Bij de officiële viering van de zeventigste verjaardag van de koning in april refereerden de kranten nauwelijks aan de gebeurtenissen van twee maanden eerder of overschreven zij deze met positieve verhalen.

Voor de Willemsstraters zelf was het lastig om zich te identificeren met de nationale projecten van de elite. Bij het versieren van de straat of organiseren van een optocht zochten zij weliswaar toenadering tot het stadsbestuur of feestcomité, maar deze relatie bleef altijd een onge-

lijke. Eenvoudiger bleek het om de Oranjeliefde en nationale gezindheid vorm te geven door zich af te zetten tegen de socialistische 'soortgenoot', die de symboliek van vlaggen en liederen maar al te goed begreep. Vanuit dit perspectief kan gesteld worden dat rood en Oranje elkaars vijanden waren, maar elkaar net zo goed nodig hadden: de aanwezigheid van rood in de buurt liet het Oranje nog feller kleuren. Tijdens de officiële viering van de zeventigste verjaardag van de koning in april 1887 lieten de Willemsstraters dan ook niet na om tegenover verslaggevers te benadrukken wat een keurige burgers zij wel niet waren. Betrof het hier een slim charmeoffensief? Gezien de overige inspanningen voor het koningshuis ligt het meer voor de hand dat de straatbewoners zichzelf daadwerkelijk zo zagen. 'Begrijpt uwee wel meheer,' zo citeerde *De Amsterdammer* een bewoner van de straat, 'de menschen hier hebben nou meteen ereis willen laten kijken, dat de Koning en zijn huis nog in eere zijn en dat de Soosiejalen, al schreeuwen ze nog zoo hard hier in de Willemstraat geen aanhang vinden'.[117]

Oranjevriendenkring

In een periode waarin sociale en politieke veranderingen de verhoudingen in de samenleving op de proef stelden, zouden invented traditions zoals de band tussen Nederland en Oranje een maatschappelijk houvast kunnen bieden. De verdeeldheid in de samenleving moest bezworen worden, juist met een beroep op de eenheid die in de Oranjeliefde altijd zo'n belangrijke rol had gespeeld. Met name voor de liberale elite, in Amsterdam en in de rest van Nederland, bleek de organisatie van Oranjefestiviteiten een manier om een gedeelde Nederlandse identiteit te bevorderen.[118] In toenemende mate probeerden autoriteiten en feestcomités het 'volk' bij de feestelijkheden te betrekken. De liberaal-protestantse Vereeniging tot Veredeling van het Volksvermaak, opgericht in 1871, ontwikkelde zich in deze periode van een algemene vereniging, die tot doel had het volksgeluk te bevorderen door het 'veredelen' van spelen en festiviteiten, tot een heuse Oranjeclub.[119] In dit verband zorgde ook de

geboorte van kroonprinses Wilhelmina in 1880, na het overlijden van de drie mannelijke troonopvolgers, voor een optimistische stemming en hoopvol toekomstperspectief. Nieuwe feesten kwamen tot stand, zoals Prinsessedag (en later Koninginnedag), en ook de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898 moest – bijna vijftig jaar na de inhuldiging van haar vader – een viering van de nationale eenheid worden.[120]

Terwijl lokale autoriteiten en verenigingen midden jaren tachtig begonnen met het uitbreiden en versterken van de rituelen rondom Oranje, veranderde er vanuit het perspectief van de Amsterdamse bevolking wat betreft de vieringen echter maar weinig. Alle elementen van het officiële feestprogramma – de straatversieringen, optochten en volksspelen – waren sterk verankerd in activiteiten die door de stadsbewoners zelf al werden ontplooid. Wel vonden de festiviteiten plaats op een steeds grotere schaal. Beperkten de versieringen zich in de jaren vijftig bijvoorbeeld tot enkele straten en grote pleinen als de Botermarkt, tegen het einde van de eeuw trof men Oranjegezinde decoraties aan verspreid over de gehele stad. Ook de rijtoeren van koning Willem III en later koningin Wilhelmina werden steeds omvangrijker.[121] Uiteraard speelde de stedelijke uitbreiding door het bouwen van nieuwe wijken hierbij een belangrijke rol. Voor de autoriteiten leidde dit tot een toenemende organisatiedruk.

Parallel hieraan begonnen op lokaal niveau ook de Oranjevrienden zich te organiseren. In 1884 richtte een aantal Willemsstraters de 'Oranjevriendenkring' op. De vriendenkring vormde een ontmoetingsplek voor aanhangers van het koningshuis en zorgde er tevens voor dat de Oranjeliefde van de straatbewoners vastere vorm kon krijgen. Het verenigingsgebouw bevond zich in een gang achter de huizen van de Willemsstraat en fungeerde als een klein museum van de lokale Oranjeliefde. In de ruimte stond een aantal kasten met daarin banieren, waaronder het vaandel van de vereniging en een klein banier, waarmee de kinderen van de Oranjegezinde Willemsstraters eens naar de Dam waren opgetrokken. Aan de muur hingen onder meer een stamboom van het Huis van Oranje-Nassau, portretten van de koninklijke familie, alsook een

plaat met daarop 'Een huiselijk tafereel van wijlen Koning Willem III, zijne gemalin Koningin Emma en H.D. dochtertje, het prinsesje Wilhelmina'.[122] In het midden van het lokaal waren enkele simpele houten banken geplaatst.[123] Zowel de jonge als oude Willemsstraters kwamen hier samen voorafgaand aan een Oranjefeest om bijvoorbeeld te vergaderen over de feestviering of de liederen voor de aubade te oefenen.[124] Ook Oranjeverenigingen van elders konden in het lokaal terecht, zoals in 1897 bijvoorbeeld het versieringscomité uit de aangrenzende Palmstraat ondervond.[125]

Het idee van 'sociabiliteit', de behoefte om samen te komen met gelijkgestemden, is kenmerkend voor het Nederland van de negentiende eeuw. De oprichting van de Oranjevriendenkring paste dan ook binnen een breder gedeeld verenigingsleven.[126] Vanaf de jaren zeventig groeide het aantal clubs en genootschappen explosief en waren verenigingen ook steeds vaker toegankelijk voor burgers uit de lagere sociale klassen. De talrijke vakverenigingen die in de laatste decennia van de negentiende eeuw werden opgericht zijn hier wellicht het beste voorbeeld van. Maar arbeiders konden bijvoorbeeld ook lid worden van politiek of religieus georiënteerde clubs. Deze verenigingen richtten zich op onderlinge vriendschap en verzekering, en waren in een aantal gevallen ook opgericht door arbeiders zelf. De Oranjevriendenkring verschilde van deze clubs op een belangrijk punt: de vereniging richtte zich niet alleen op een gezellig samenzijn, maar ook op een doel buiten de eigen groep, namelijk het stimuleren van een veel breder gedeeld enthousiasme voor het koningshuis. De naam die de Willemsstraters kozen, een combinatie van 'vrienden' en 'Oranje', is in dit opzicht dan ook tekenend.

Toen verscheidene Amsterdamse kranten in de zomer van 1896 een eerste oproep plaatsten om huldeblijken, versieringen en activiteiten voor de inhuldiging van Wilhelmina te bedenken, werd ook door de Willemsstraters een vergadering belegd. Dat de nieuwe koningin een groots geschenk moest krijgen, stond voor hen vast. Volgens de overlevering werd dan ook in het lokaal van de Oranjevriendenkring besloten tot het bouwen van niets minder dan de Gouden Koets.[127] De Willems-

straters konden dit natuurlijk niet op eigen kracht en zochten steun voor hun plannen bij Amsterdamse notabelen, maar bovenal bij andere Oranjegezinde buurtcomités. Dit leidde tot de oprichting van een nieuw samenwerkingsverband: de Vereeniging van het Amsterdamsche Volk tot het Aanbieden van een Huldeblijk aan Hare Majesteit Koningin Wilhelmina. In het dagelijks bestuur van deze vereniging nam een aantal Willemsstraters belangrijke posities in. Jan Jongbloed, die de familie Mens in de voortrekkersfunctie had opgevolgd, was verkozen tot voorzitter. Hij werd in die taak ondersteund door Bartholomeus van Rietschote, de echtgenoot van Geertruida Mens. De Willemsstrater Paulus Kist vervulde de functie van penningmeester. De secretaris, ene N. Renz (of Rens), woonde in de Palmdwarsstraat, een zijstraat van de Willemsstraat.[128]

De bestuursleden uit de Willemsstraat hadden de nodige ervaring. Zij waren in dezelfde functies actief in de zogeheten Kroningsvereniging, die zich bezighield met de straatgebonden feestversiering. Bovendien waren Jan Jongbloed en Paulus Kist respectievelijk commissaris en penningmeester van de Oranjevriendenkring, en Renz zou het later nog tot voorzitter van deze vereniging schoppen. Kist zat in 1898 samen met Renz ook in een comité voor de kinderfeesten tijdens de inhuldiging. Renz was daarnaast nog lid van de Christelijke Vriendenkring, waarover verder helaas niet zoveel bekend is, terwijl Bartholomeus van Rietschote de functie van penningmeester vervulde in zowel het Mannencollege als de Christelijke Broederkring der Vereeniging van Fabriekarbeiders en zich als tweede voorzitter inzette voor de vereniging Door Eendracht Verbetering – opnieuw verenigingen die in de archieven moeilijk terug te vinden zijn.[129] Vooral de overlap tussen de verschillende Oranjegezinde activiteiten van de bestuurders is opvallend. Het lijkt erop dat het initiatief voor een huldeblijk voor koningin Wilhelmina ook na de vorming van een Amsterdamse vereniging in de Willemsstraat bleef liggen.

Samenwerking tussen de Oranjegezinde volksbuurten van de hoofdstad vormde de basis van het initiatief. In een brief van 15 september 1896 werd vanuit de Willemsstraat voor het eerst contact gelegd met de parti-

culier secretaris van koningin-regentes Emma, jonkheer De Ranitz. Secretaris Renz beschreef het voornemen tot de Gouden Koets hier als een project van duizenden Oranjegezinde Amsterdammers, allen afkomstig uit de lagere sociale klassen:

> Een groot aantal personen uit de Amsterdamsche Volksklasse in de wijken: Willemstraat, Jordaan, Kattenburg, Wittenburg, Oostenburg (de zoogenaamde Oranje eilanden), Zandhoek, St. Pietersteeg, Jonker- en Ridderstraten enz. vertegenwoordigende, duizenden en duizenden Oranjemannen, hebben het voornemen opgevat aan Hare Majesteit Koningin Wilhelmina ter gelegenheid van Hare Majesteits meerderjarigheid en kroning een kostbaar Galarijtuig als Volkshuldeblijk aan te bieden.[130]

De Gouden Koets zou een 'volkshuldeblijk' zijn, omdat het rijtuig voor het grootste deel vanuit kleine bijdragen van gewone Amsterdammers zou worden bekostigd. Voor vijf of vijfentwintig cent konden stadsbewoners bijvoorbeeld in sigarenwinkels een bijdrage leveren. Wie vijfentwintig cent doneerde, mocht de koets komen bezichtigen voordat deze officieel aan Wilhelmina zou worden aangeboden. En wie meer dan vijf gulden in het fonds stortte, kon zich zelfs donateur noemen.[131]

Over de hoogte van de schenkingen is niets bekend, en hetzelfde geldt voor de sociale herkomst van eventuele donateurs. Of de Gouden Koets daadwerkelijk een volkshuldeblijk is geweest, blijft dan ook een open vraag. Opmerkelijk is de expliciete verwijzing in de brief naar de verschillende buurten. Hoewel de Gouden Koets uiteindelijk als geschenk van het gehele Amsterdamse volk zou worden gepresenteerd, bracht de vereniging zelf een duidelijke scheiding aan. De buurten die Renz in zijn brief aan jonkheer De Ranitz noemt, waren namelijk precies die stadsdelen die ook bij eerdere gelegenheden al van hun enthousiasme voor het koningshuis hadden getuigd. Hier waren tijdens nationale en Oranjefeesten de straten het uitbundigst versierd en bracht men elkaar in optochten een bezoek. Deze insteek veranderde toen koningin Wilhelmina

aangaf dat zij tijdens haar inhuldiging uit principe geen geschenken aan zou nemen. De teleurstelling was uiteraard groot en de Willemsstraters beriepen zich nu op een nog bredere basis, namelijk de burgerij van heel Amsterdam. 'Overtuigd van de groote blijdschap, die een breede zoom van burgers onze stad zou worden aangedaan,' probeerde de vereniging de koningin te overreden om de koets in ieder geval tijdens de inhuldigingsfeesten in het Paleis voor Volksvlijt te komen bezichtigen.[132]

Hoewel de vereniging zich zelfstandig goed leek te kunnen redden en zonder enige terughoudendheid correspondeerde met het Koninklijk Huis, opereerde zij niet helemaal alleen. Naast het dagelijks bestuur stond een erecomité, bestaande uit voornamelijk notabele stadsbewoners. Dominee De Visser, oprichter van de Christelijke Nationale Werkmansbond en in de Jordaan beter bekend als 'vadertje Visser', was erevoorzitter. Andere commissieleden waren onder anderen Theo Heemskerk, Tweede Kamerlid voor de Anti-Revolutionaire Partij; Willem Hovy, ondernemer en antirevolutionair gemeenteraadslid; Herman Jan Rahusen, koopman en gematigd liberaal lid van de Eerste Kamer; notaris W.S.J. van Waterschoot van der Gracht; en de doopsgezinde Jan Herman van Eeghen, commissaris bij de firma Spyker, die de vervaardiging van de Gouden Koets voor haar rekening nam.[133] Het bestaan van dit 'erecomité' deed sommige tijdgenoten, zoals de sociaalliberaal Pieter Lodewijk Tak, twijfelen aan het volkse karakter van het hele initiatief.[134] De socialist Louis Hermans zag het hele project zelfs als één grote reclamestunt van de firma Spyker en riep in zijn brochure *De Gouden Kwartjeswagen* de Amsterdammers op om het initiatief van deze 'berekenende zakenmenschen' en 'aanstellerige eerzuchtduikelaars' te boycotten.[135]

Het is inderdaad waarschijnlijk dat figuren als Van Eeghen een essentiële rol hebben gespeeld in de totstandkoming van het geschenk, maar tegelijkertijd waren het voorzitter Jongbloed en secretaris Renz die de communicatie met het koningshuis voor hun rekening namen. Het ligt dan ook meer voor de hand om te denken in termen van samenwerking tussen het dagelijks bestuur en de Amsterdamse notabelen, dan dat het hier ging om een eenzijdig beschavingsoffensief. Bij de opening van de

tentoonstelling van de Gouden Koets in het Paleis voor Volksvlijt, op 12 augustus 1898, benadrukte erevoorzitter De Visser in zijn toespraak dan ook de verbindende functie van het initiatief. De Gouden Koets was volgens hem tot stand gekomen doordat Amsterdammers uit alle lagen van de bevolking met een gift hadden bijgedragen. Ook benadrukte hij hoe 'hoog- en laaggeplaatsten' met elkaar in overleg getreden waren. 'Die koets staat hier,' zo concludeerde De Visser, 'omdat, mannen, anders door diepgaande verschillen gescheiden, elkander broederlijk de hand hebben gereikt – uit liefde tot Oranje'.[136] Dat het hier ging om meer dan fraaie nationalistische retoriek blijkt uit de woorden van de volgende spreker. Tweede penningmeester Fiesler plaatste namens het dagelijks bestuur de inspanningen van de Oranjevrienden terug in de bescheiden context waar zij vandaan kwamen, namelijk de Amsterdamse volksbuurten:

> Wie onzer zou gedacht hebben dat de Jordaanders, Kattenburgers en andere buurtbewoners zoo iets grootsch tot stand zouden kunnen brengen…[137]

Het einde van een generatie

Rond 24 augustus 1907 verscheen in de kranten een opvallend bericht. Precies vijftig jaar na de naamsverandering bezochten verslaggevers de Willemsstraat. Meer dan de gewone drukte viel hier echter niet waar te nemen.[138] Het verhaal achter de naamgeving van de straat in 1857 bleek na de eeuwwisseling nauwelijks meer onder de Willemsstraters te leven. Een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag* hoorde hoe Jan Jongbloed jr. in de straat overlegde met twee andere Oranjevrienden, De Ridder en Loberegt. 'Jongbloed schudde meewarig het hoofd. "'t Komt precies uit", zeide hij, op zijne vingers tellende. "Ja, 't is omstreeks 50 jaar geleden. Ik heb nog de medaille, die mijn oome Arie Jongbloed gekregen heeft bij het groote feest."' Het bezoek van *Het Nieuws van den Dag* laat zien hoe de Oranjeliefde in toenemende mate afhankelijk werd van een

kleine, vergrijzende groep. Samen met de verslaggever begaven de drie Willemsstraters zich naar het gebouw van de Oranjevriendenkring:

> We kwamen met ons vieren in het clublokaal 'Oranje's Vriendenkring', waar het nieuwe vaandel staat. Het huisje, dat nog veertienhonderd gulden gekost heeft, staat op een klein pleintje achter eenige huisjes in het midden der straat, welke thans onbewoonbaar verklaard zijn. Zaterdags en Dinsdags houden de oude Willemstraters, die zich verheven gevoelen boven alle bewoners, die niet in de straat geboren zijn, daar sociëteit en bespreken dan allerlei belangen.[139]

Jongbloed kon maar niet geloven dat ze vergeten waren om een feest te organiseren en opperde het plan om alsnog te gaan vlaggen. '"Durf je dat", vroegen De Ridder en Loberegt, zonder 't Renz (den voorzitter) gevraagd te hebben?' Jongbloed liet zich echter niet door de mening van de voorzitter van de Oranjevriendenkring weerhouden en ging op zoek naar de vlag.

Door de toenemende organisatie van de Oranjeliefde tegen het eind van de negentiende eeuw, verdween de lokale betrokkenheid langzaamaan uit beeld. Het lokaal van de Oranjevriendenkring – in 1899 nog eens vervangen door grotere nieuwbouw – was dan wel een tastbare representatie van het enthousiasme voor het koningshuis in de straat, maar hier kwamen in 1907 vooral nog de 'oude Willemstraters' bijeen. De jongere generatie straatbewoners voelde klaarblijkelijk minder behoefte om zich bij de Oranjeactiviteiten aan te sluiten. Leendert Mens, zoon van de oude 'Bokkebek', leefde tot 1906, maar speelde eind negentiende eeuw nauwelijks meer een rol van betekenis. Jan Jongbloed jr., die in 1874 samen met Leendert in het versieringscomité van de straat had gezeten en datzelfde jaar met de familie Mens aan de volksspelen had deelgenomen, was inmiddels de vijftig gepasseerd. Naast deze generatiewisseling speelde ook de veranderende buurtstructuur een rol. De Willemsstraters woonden rond de eeuwwisseling minder lang in dezelfde straat en daar-

door nam ook de mogelijkheid om in de buurt versieringen te organiseren af. Observaties van tijdgenoten bevestigden dit nog eens: ook zij weten het verdwijnen van de lokale beleving van de Oranjeliefde aan de toegenomen mobiliteit in Amsterdam en Nederland.[140]

Tegelijkertijd veranderde er buiten de straat een aantal zaken. De tweede helft van de negentiende eeuw kenmerkte zich door een onophoudelijke stroom aan nationale feesten en Oranjefeesten; begin twintigste eeuw nam dit aantal vieringen echter drastisch af. Bovendien groeide het aanbod van alternatieve vormen van vermaak. Een erepoort bouwen was natuurlijk leuk, maar hetzelfde gold voor bijvoorbeeld een bezoek aan de bioscoop, waar men de inhuldiging van koningin Wilhelmina nog eens rustig opnieuw kon beleven of zelfs kon zien hoe de vorstin andere plaatsen dan Amsterdam bezocht. De organisatie van de Oranjeliefde in verenigingsverband zorgde ervoor dat Oranjegezinde initiatieven langzaamaan los kwamen te staan van de lokale sociale omgeving. De Oranjevriendenkring werd door straatbewoners gedragen, maar verbond zich in het initiatief voor de Gouden Koets tevens duidelijk met de bestuurlijke elite en de stad als geheel. Het stadsbestuur zelf mengde zich bovendien steeds nadrukkelijker in de organisatie. De regelzucht rondom de inhuldiging van 1898 – tot en met een waarschuwing voor de gevaren van het gooien van confetti aan toe – laat zien hoe de autoriteiten de regie inmiddels grotendeels van lokale clubs en buurtverbanden hadden overgenomen.[141]

Een oprechte betrokkenheid bij het koningshuis lag aan de basis van het lokale Oranjegevoel in de arbeidersbuurten. Dat begon al met de straatnaam die de Willemsstraters in 1857 voor de pas gedempte gracht uitkozen. Het beroep dat zij daarbij deden op eerdere uitingen van Oranjegezindheid laat zien dat zij hier aansluiting zochten bij een al langer bestaande traditie.

Opvallender was echter de rol die specifiek lokale factoren en tal van eigen belangen speelden in de vormgeving en verspreiding van het nationalistische en orangistische repertoire. Het ging daarbij in de eerste

plaats om een sterk idee van buurttrots en standsbesef. Het uitdrukken van de Oranjeliefde in de openbare ruimte hielp de Willemsstraters om het imago van hun straat te verbeteren en zich te profileren binnen de Jordaan, maar ook binnen Amsterdam als geheel. Naast buurttrots speelde persoonlijke status een belangrijke rol. Dit blijkt bovenal uit de positie in de Willemsstraat van iemand als Jacobus Mens, maar ook uit de terloopse opmerking van de verslaggever over de voorzitters van de Oranjevriendenkring die zich 'verheven gevoelen boven alle inwoners'. Vanuit sociaal oogpunt lag ook in het vermaak dat de festiviteiten boden een belangrijke aantrekkingskracht. Het argument van commerciële baten, dat de bewoners van de Botermarkt en Haarlemmerplein in de aanloop naar de volksspelen in 1858 naar voren brachten, zal aan het slot van dit boek nog aan de orde komen. Dergelijke niet-nationalistische motieven zijn door historici vaak over het hoofd gezien of worden als bijzaak afgedaan, maar blijken in de vormgeving van het populair nationalisme juist van groot belang.

Met de organisatie van Oranjegezinde activiteiten door haar inwoners en de soms felle verdediging van het koningshuis was de Willemsstraat in vijftig jaar tijd zelf een symbool geworden van de Amsterdamse Oranjeliefde. Tot halverwege de jaren zestig was er vanuit de pers alleen belangstelling voor de activiteiten van de koning in de stad: hoe laat zou de koninklijke trein arriveren, welke route zou het koninklijke rijtuig volgen, welke instellingen zou de koning bezoeken? In de laatste decennia van de negentiende eeuw verschenen in de kranten meer en meer berichten over het doen en laten van gewone stadsbewoners tijdens de festiviteiten. Of het nu ging om straatversieringen, waarbij de competitie tussen straten groot was, of optochten, waarbij men welbewust door de rijke buurten van de stad trok, of de conflicten op straat met andersdenkenden: steeds stond uiterlijk vertoon centraal. Vrijwel alle Oranjegezinde uitingen waren gericht op de buitenwacht. Door middel van het uitdrukken van hun Oranjeliefde in de stedelijke ruimte toonden de Willemsstraters en andere Oranjevrienden in de hoofdstad hun betrokkenheid bij de bredere nationale gemeenschap en eis-

ten zij hun plek in de stedelijke ruimte op. De lokale omgeving blijkt dan ook van groot belang bij het stimuleren van de participatie van de buurtbewoners.

De talrijke briefjes in de archieven van de gemeente en diverse feestcomités laten zien hoe al vanaf het midden van de negentiende eeuw 'gewone' arbeiders, uit buurten en straten als de Willemsstraat, contact zochten met de hoofdstedelijke elite. Ging het in eerste instantie vooral om verzoeken vanuit de lagere sociale klassen, voor een financiële bijdrage of andere steun; tegen het eind van de negentiende eeuw werkte het dagelijks bestuur van de Vereeniging voor de Gouden Koets daadwerkelijk samen met enkele Amsterdamse notabelen. In de vormgeving aan de straatversieringen eigenden de stadsbewoners zich het algemene repertoire toe, maar op andere momenten gaven zij een eigen invulling aan de Oranjeliefde. De botsingen met de socialisten tijdens de Oranjefurie maakten duidelijk dat de Willemsstraters vastomlijnde ideeën hadden over hoe een goed vaderlander zich diende te gedragen. Het geweld waarmee zij Willem III én hun eigen positie in de samenleving verdedigden, kon bij de hoofdstedelijke elite echter op weinig waardering rekenen. Dergelijke conflicten op straat kwamen steeds minder voor naarmate de Oranjevrienden zichzelf gingen organiseren. De schaalvergroting en zekere mate van 'professionalisering' die plaatsvonden in de vormgeving van de Oranjeliefde, komen beide terug in het volgende hoofdstuk, waar de lokale beleving van de Boerenoorlogen centraal zal staan.

Collectebus uit de Tweede Boerenoorlog met het portret van Paul Kruger, president van de Zuid-Afrikaanse Republiek, en Marthinus Steyn, president van Oranje Vrijstaat (achterzijde).
Zuid-Afrikahuis, Amsterdam

‘Vele kleinen maken één groote’
De Boerenoorlogen

De populaire aanhang van de Oranjemonarchie stond in een lange traditie, het enthousiasme voor de Boeren in Zuid-Afrika openbaarde zich in de negentiende eeuw opeens als een nieuw fenomeen. Het lot van de nazaten van de Nederlandse kolonisten had Nederland lange tijd onberoerd gelaten.[1] De Nederlandse Kaapkolonie – sinds de zeventiende eeuw in handen van de Republiek der Verenigde Nederlanden – werd in 1806 definitief door Groot-Brittannië veroverd. De voortdurende conflicten tussen de Britten en de voormalige kolonisten, de ‘Boeren’, resulteerden in de stichting van twee onafhankelijke republieken, Oranje Vrijstaat (1848) en Transvaal (1852). In 1877 was Transvaal wegens interne problemen door de Britten geannexeerd. Vicepresident Paul Kruger organiseerde als reactie op deze annexatie enkele massale protestbijeenkomsten. In december 1880 riepen de Boeren op een van deze meetings het herstel van Transvaal uit. Al snel klonken vanuit Nederland – na een lange stilte – voorzichtige steunbetuigingen aan de opstandelingen tegen het Britse bewind.[2] Deze steun zou zich binnen enkele maanden ontwikkelen tot een heuse beweging voor Transvaal.

Dat de oorlogen tussen de Boeren en de Britten bij vrijwel alle lagen van de bevolking in Nederland tot een grote nationalistische geestdrift leidden, is bekend.[3] Zo riep de overwinning van de Boeren in de Slag van Majuba, een keerpunt in de oorlog tussen Transvaal en de Britse kolonisten, op 27 februari 1881, ook in Amsterdam een golf van enthousiasme

op. 'Wij hebben in onze goede stad, waar de menigte niet spoedig in vuur geraakt, zelden zulk een belangstelling gezien als hedenmorgen toen ons bulletin omtrent den veldslag in Transvaal werd uitgegeven,' bericht het *Algemeen Handelsblad* op 1 maart 1881. 'Ons bureel, de winkels waar het bericht voor de glazen hing, de kiosk op den Dam, de venters werden door honderden bestormd om het nieuws te vernemen.' Uit dit bericht spreekt een mengeling van verbazing en trots. Door historici is al veel aandacht besteed aan het idee van 'stamverwantschap', aan de betrokkenheid van antirevolutionaire groeperingen bij de Boeren, en meer recent aan de vloedgolf van Nederlands propagandistisch materiaal dat een tegenwicht diende te bieden aan de Britse berichtgeving over de oorlog en de Boeren een hart onder de riem moest steken.[4] Maar het algemene enthousiasme voor de Boeren ging veel verder dan de discussies op papier. Hoe kwam die enorme geestdrift in de stedelijke publieke ruimte nu precies tot stand?

Op allerlei plekken in de stad werd de Amsterdammer met de strijd in Zuid-Afrika geconfronteerd: het leek wel of iedereen binnen de directe omgeving bezig was zijn of haar geestdrift voor de 'stamverwanten' te uiten. Hierdoor werd – haast onbedoeld – bovenal het eigen natiebesef opgestuwd. Massaliteit was daarbij het nieuwe sleutelwoord. Of het nu ging om de stormloop op het laatste nieuws over Majuba of de collectieve emoties bij het bezoek van Paul Kruger eind 1900 aan de stad: tal van activiteiten in de openbare ruimte zorgden voor een nieuwe beleving van samenzijn.

Door middel van thick description zoomt dit hoofdstuk in op de uitingen van gewone Amsterdammers. Tijdens massameetings voor de Boeren mengde het toegestroomde publiek zich luidkeels in het debat. Op scholen, in winkels, tijdens de kerkdienst en in cafés: overal in de stad werden door de Amsterdammers voor de slachtoffers in Zuid-Afrika kleine en grote bijdragen gedoneerd. Ondertussen zochten ook verschillende politieke stromingen aansluiting bij het zogeheten Transvaalnationalisme. Deze inmenging legde niet alleen veranderende politieke stijlen, maar ook het verdeelde karakter van de Nederlandse natie bloot.

Anti-Britse gevoelens kwamen tot uitdrukking in kleine opstootjes op straat, maar ook werd door de havenarbeiders in de stad een plan ontwikkeld tot een omvangrijke havenboycot. Het bezoek van Paul Kruger aan de stad, ten slotte, vormde een evenement waarop het enthousiasme voor Transvaal én de eigen saamhorigheid tot een hoogtepunt kwamen. Foto's, filmbeelden en beschrijvingen in de kranten maken tevens duidelijk hoe het *voelde* om in de negentiende eeuw onderdeel van de massa te zijn.

De massameeting van 1881

Vrijdag 4 maart 1881 om kwart voor negen, 'veel vroeger konde men toch waarlijk al niet komen', stond een zekere Van Kooten voor de tweede keer op de stoep bij drukkerij Blikman en Sartorius aan het Rokin. Zijn doel: het bemachtigen van kaartjes voor de grote Transvaal-meeting die de volgende dag zou plaatsvinden. Het Amsterdamse Comité voor Transvaal, opgericht in januari dat jaar, had op de dag dat het nieuws over de Slag van Majuba bekend was geworden aan alle Nederlanders een oproep gedaan om in de hoofdstad samen te komen en de overwinning te vieren.[5] Het Comité had vooraf vijfhonderd toegangskaarten ter beschikking gesteld en op de avond zelf zouden in de zaal van gebouw Frascati zo'n duizend mensen kunnen worden ondergebracht. Al gauw bleek dat men zich op de belangstelling had verkeken. De kaarten waren binnen een mum van tijd uitverkocht en de meeting werd daarom verplaatst naar de grote zaal van Artis. Maar dit mocht niet baten: Van Kooten viste vrijdag opnieuw achter het net. 'Voor die trotsche zaak, had een gebouw, Volkspaleis heetende, voor 't volk moeten afgestaan worden,' schreef hij teleurgesteld aan het *Algemeen Handelsblad*:

> De grootste zaal of kerk, zoude toch te klein gebleken zijn, maar nu zullen duizenden verstoken blijven van eene volksvergadering bij te wonen die geheel Amsterdam zoo vurig verlangde.[6]

De meeting als mobilisatiemiddel

Als organisatie- en mobilisatievorm was de meeting nog een betrekkelijk nieuw fenomeen. Openbare vergaderingen hadden in Amsterdam natuurlijk al wel vaker plaatsgehad, maar in veel gevallen nam een dergelijke bijeenkomst het karakter aan van een ellenlange spreekbeurt. Een of twee sprekers namen het woord en lazen hun vooraf uitgeschreven verhaal aan de verzamelde toehoorders voor. In een meeting draaide het daarentegen om het overtuigen en mobiliseren van het publiek. Het fenomeen was in de jaren veertig van de negentiende eeuw overgewaaid vanuit de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.[7] Daar organiseerde vooral de antislavernijbeweging grootschalige publieke bijeenkomsten. De eerste Nederlandse meetings vonden plaats rond het midden van de negentiende eeuw en waren verzamelingen van een beperkte groep, bijvoorbeeld orthodox-protestantse zendingsfeesten of openbare vergaderingen van diverse *single issue*-organisaties.[8] Op één zo'n avond traden niet alleen meerdere sprekers op, ook waren hun bijdragen korter en dienden zij, bijvoorbeeld aan de hand van een stelling, vrij en uit het hoofd te spreken. Het ging hier om een nieuwe stijl van vergaderen, waarin de toehoorders vooropstonden en retorische kracht van doorslaggevend belang was. Door zich met gelijkgestemden in een besloten ruimte te verzamelen, ontstond – in ieder geval tijdelijk – een sfeer van collectiviteit.[9] Dit type bijeenkomst bleek dan ook bij uitstek een middel tot gemeenschapsvorming.

De Transvaal-meeting in Artis was een van de eerste meetings in Nederland met een exclusief nationalistisch uitgangspunt. Stadsbewoners die elkaar niet kenden en op politiek of religieus terrein niet noodzakelijk iets met elkaar gemeen hadden, vonden in de oorlog in Zuid-Afrika een aanleiding om samen te komen en hun gevoelens en opvattingen te delen. Op de vergadering werden de aanwezigen op de hoogte gebracht van de laatste ontwikkelingen in Zuid-Afrika en werd bovenal de emotionele band met de Boeren gecultiveerd. De bijeenkomst trok een groot aantal toehoorders, veel meer dan de meeste politiek-religieuze meetings in voorgaande decennia. Voor Van Kooten kon de zaal zelfs niet groot

genoeg zijn. Met de verwijzing naar het 'Volkspaleis' in zijn ingezonden brief doelde hij op het Paleis voor Volksvlijt. Dit was een van de grootste overdekte ruimtes in de stad, ontworpen naar het voorbeeld van het Britse Crystal Palace.[10] Dat hij de bijeenkomst bij voorbaat al als 'volksvergadering' betitelde, is tekenend voor het algemene karakter van het enthousiasme voor de Boerenzaak. De krantenverslagen van de bijeenkomst lijken de hoge opkomst dan ook als een vanzelfsprekendheid te beschouwen. Desalniettemin doet juist het feit dat zij hier in hun kolommen steeds weer de aandacht op vestigen, vermoeden dat de massale belangstelling en het openbare karakter van de meeting in deze periode toch nog weinig gebruikelijk waren.

Het aantal bezoekers van de meeting is niet met zekerheid vast te stellen, maar dat het om een massabijeenkomst ging lijdt geen twijfel. Kranten als het *Algemeen Handelsblad* en *Het Nieuws van den Dag* telden ruim vijftienhonderd aanwezigen, de conservatieve *Amsterdamsche Courant* sprak over zeventienhonderd toehoorders, terwijl het katholieke dagblad *De Tijd* zelfs verklaarde dat men het publiek veilig op meer dan tweeduizend man kon schatten – en dat ondanks het slechte weer.[11] Al naar gelang de kleur van de krant werden de aantallen bezoekers zonder gêne naar boven of beneden bijgesteld, dus dergelijke cijfers moeten altijd met enige voorzichtigheid worden overgenomen. De opkomst was immers een indicator van het succes: hoe meer belangstellenden, hoe groter het maatschappelijk belang van de bijeenkomst zou zijn geweest. Tevens was de beschrijving van de volle zaal voor de verslaggevers een beproefd stijlmiddel om aan lezers die niet bij de vergadering aanwezig waren geweest toch iets van de sfeer en intensiteit van de bijeenkomst over te kunnen brengen.[12] Dat het Van Kooten tot twee keer toe niet gelukt was om toegangskaarten te bemachtigen, is overigens wel een aanwijzing voor het feit dat de vergadering ook daadwerkelijk druk bezocht moet zijn geweest.

Het openbare karakter betekende dat in principe iedereen de meeting bij kon wonen. 'Het was een echte volksvergadering,' merkte *De Tijd* op. 'Mannen van allen stand en richting, geleerd en ongeleerd, bejaarden en

jongelingen, ja, zelfs enkele dames – alles zat in dichte rijen opeengepakt, en leverde, van de tribune gezien, een levendig, opwekkend schouwspel.' Ook andere kranten vermeldden hoe stadsbewoners uit diverse sociale lagen in de zaal aanwezig waren. De nadrukkelijke constatering dat in het publiek 'zelfs' enkele vrouwen aanwezig waren, is typerend voor de tijdgeest. Het was niet vanzelfsprekend dat zij deelnamen aan een dergelijke publieke bijeenkomst. Frederik Cornelis Tromp, voorzitter van het Amsterdamse comité, opende de vergadering dan ook met de aanhef 'Mijne Heeren!', en inderdaad, in deze periode leken dergelijke publieke bijeenkomsten nog vooral een mannendomein. De organisatoren stonden bovendien enigszins afwachtend tegenover de aanwezigheid van lagere sociale klassen. De opmerking van *Het Nieuws van den Dag* dat aan het begin van de vergadering ondanks de aanwezigheid van 'alle klassen der maatschappij' de 'orde en rust' niets te wensen overliet, moet dan ook in dit verband worden geïnterpreteerd.

De hoge opkomst hield inderdaad een zeker risico in. Enthousiasme voor de gebeurtenissen in Transvaal was één, maar het voeren van een fatsoenlijk en publiek debat een tweede. Een dag voor de bijeenkomst, op 4 maart, was in de Tweede Kamer nog met enige bezorgdheid gesproken over de publieke 'opgewondenheid'.[13] Het wat behoudende Utrechts Hoofd-Comité, dat sinds januari 1881 poogde om de activiteiten van diverse plaatselijke Transvaalcomités te coördineren, vreesde dat de meeting in oproerigheid zou ontaarden.[14] Het grootste aandachtspunt vormde hier de Nederlandse neutraliteit. Een te radicale opstelling zou tot onbezonnen acties en daarmee diplomatieke problemen tussen Nederland en Groot-Brittannië, de vijand van de Boeren, kunnen leiden. In de hoofdstad daarentegen leek de organisatie van een grootschalige, openbare meeting een voor de hand liggend idee. Het Amsterdamse Transvaalcomité – bestaande uit een bont gezelschap van liberalen, conservatieven, antirevolutionairen en radicalen – maakte zich een stuk minder zorgen over een eventuele ontsporing.

Historici hebben de nieuwe, publieke betrokkenheid en de reacties daarop tot nu toe voornamelijk beschreven aan de hand van bijeenkom-

sten van socialistische en antirevolutionaire partijen.[15] Tijdens de meeting in maart 1881 zorgde echter een meer algemene, nationalistische agitatie voor publieke opgewondenheid. Bovendien toont een thick description van de gebeurtenissen in de zaal niet alleen hoe door de sprekers en organisatoren, maar vooral ook door de toehoorders over de Transvaalkwestie werd gedacht.

Wij stamverwanten

In zijn openingswoorden stelde voorzitter Frederik Tromp het optreden van de Boeren tegen de Britten voor als een heldhaftige strijd, waarin de verdediging van de vrijheid en onafhankelijkheid van de Zuid-Afrikaanse Republieken centraal stond. In één adem door koppelde hij deze vrijheidsstrijd aan de eigen, vaderlandse geschiedenis. Daarmee gaf Tromp aan de vergadering een onmiskenbaar nationaal karakter. 'Dat kloek gedrag van die mannen voert ons Nederlanders terug tot ons eigen roemrijk verleden,' zo sprak hij tot de aanwezigen, 'toen ook Nederland tachtig jaar lang, voor zijne onafhankelijkheid tegen het toen zoo machtige Spanje streed, en ten slotte, na nameloos te hebben geleden en gestreden, die onafhankelijkheid verwon.'[16] Ook de Oranjes vervulden hun rol in dit verhaal: al driehonderd jaar hielden zij het land bijeen. Het was vanwege dit verleden dat Nederland zich volgens Tromp zo in de strijd van de Boeren herkende. Als kleine natie had men bovendien de plicht andere kleine naties te steunen, al was het alleen maar uit eigenbelang:

> Men zegge niet zoo als ik 't helaas heb gehoord: de quaestie gaat ons eigenlijk niet aan, of wij loopen gevaar zelf moeielijkheden te krijgen, als wij er ons mede bemoeien. Neen mijne heeren, willen wij een vrij en zelfstandig volk blijven, dan moeten wij ons steeds als één man laten gelden, waar het de aanranding der grondslagen betreft, waarop alleen een zelfstandig volksbestaan mogelijk is, en dat is eerbiediging van het recht en den wil van een volk door andere natiën. *(Toejuiching.)*

Tromp was geen onbekende in de hoofdstad. Als conservatief-liberaal had hij onder andere zitting in de gemeenteraad en was hij tot kort geleden actief geweest als wethouder van Publieke Werken.

Na Tromps openingswoorden zouden nog andere verhalen volgen: over de mogelijkheden van een zelfstandig en onafhankelijk Transvaal, over de rechten van de Britten op het gebied en over de verhouding tussen de Boeren en de 'Kaffers', de oorspronkelijke zwarte bewoners van de Kaapkolonie. Anders dan Tromp ging het hier telkens om sprekers die een directe betrokkenheid bij Zuid-Afrika hadden. De eerste spreker, Frans Lion Cachet, was ruim twintig jaar lang predikant van de Nederlands Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika geweest en had zich hier sterk gemaakt voor het behoud van de gereformeerde richting tegenover de vorming van een zelfstandige Hervormde Kerk. Na Lion Cachet nam Wilhelm van Gorkom het woord. Van 1875 tot 1878 was hij superintendent van het onderwijs in Transvaal geweest, waarna hij de functie van schoolopziener in achtereenvolgens Leiden en Goes had vervuld. In deze laatste plaats had hij zich tevens ingezet voor de oprichting van een afdeling van de liberale Nederlandse Protestantenbond. De laatste spreker, Gerard Beelaerts van Blokland, was begin jaren tachtig werkzaam als referendaris bij het departement van Justitie en zou na de verkiezingen in 1883 voor de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) een zetel in de Tweede Kamer bezetten. Beelaerts van Blokland voelde zich sterk verbonden met de calvinistische nakomelingen van de Nederlanders in Zuid-Afrika en zou naast zijn Kamerlidmaatschap van 1884 tot 1890 gezant zijn van de Zuid-Afrikaanse Republiek.

De aanwezigheid van twee antirevolutionairen en een voortrekker van de Protestantenbond onder de sprekers was geen toeval. Het idee van 'stamverwantschap' werd in het bijzonder in deze kring gecultiveerd. Waar liberalen zoals Tromp in hun betrokkenheid bij Zuid-Afrika de nadruk legden op nationalisme, maar ook waarden als vrijheid en rechtvaardigheid, koesterden de protestanten vooral een religieuze verwantschap met de Boeren. Met name antirevolutionairen beschouwden de diepgelovige Boeren als pioniers in de verbreiding van het ortho-

dox-protestantse christendom.[17] Abraham Kuyper, voorman van de in 1879 opgerichte Anti-Revolutionaire Partij (ARP), herkende in Transvaal zo een voorbeeld voor de orthodox-protestanten in eigen land. De Boeren waren in zijn ogen hoeders van het ware, antirevolutionaire en calvinistische, Nederlandse nationale karakter. Het ging hier om een beperkte, in de zin van partijdige, invulling van de natie, die maakte dat juist de antirevolutionairen zich meer dan andere groepen in de samenleving inspanden voor de Boerenzaak. Door middel van het Transvaalnationalisme benadrukten zij de plaats van de protestanten in de nationale gemeenschap. Een dergelijke claim leidde ertoe dat het massale enthousiasme voor de Boeren de samenleving op religieus en politiek vlak soms ook verdeelde.

De meeting was echter geen exclusief antirevolutionaire aangelegenheid. Kranten als het *Algemeen Handelsblad* en *Het Nieuws van den Dag* deden uitgebreid verslag van de bijeenkomst en de toespraken, maar kaartten een orthodox-protestants karakter nergens aan.[18] Sterker nog, deze liberaal-neutrale dagbladen beschouwden de meeting expliciet als een 'nationale' bijeenkomst, vol van 'vaderlandsliefde'. Het katholieke dagblad *De Tijd* had wel wat moeite met de 'zalvende opmerkingen' van sprekers over bijvoorbeeld de afzwering van Filips II in het Plakkaat van Verlatinghe, in 1881 precies driehonderd jaar geleden. Volgens de verslaggever hadden de Boeren 'niks niemendal nie' met de Tachtigjarige Oorlog te maken, en viel ook uit de reacties van de zaal op te maken dat dergelijke historische verwijzingen 'uit de mode' begonnen te raken.[19] *De Standaard*, de krant van antirevolutionair Nederland, noemde de meeting pas in de uitgave van 9 maart, twee edities en drie dagen na de bijeenkomst. Hoofdredacteur Kuyper was over de vergadering zeer te spreken, maar vergeleken met de paginavullende verslagen in de andere pers was het stukje van in totaal zes zinnen wel wat aan de korte kant – een teken dat de antirevolutionairen er niet op uit waren de bijeenkomst te claimen.[20]

Wilde de meeting succesvol zijn dan was het van het grootste belang om ter plekke een collectief te creëren. Het waren in de toespraken niet

zozeer de feiten die de aandacht van de toehoorders vasthielden, maar vooral een nationalistische retoriek. De openingswoorden van Tromp zijn hier een goed voorbeeld van, en het veelvuldig spreken in de wij-vorm en het gebruik van zinsneden als 'ons Nederlanders' of 'wij Nederlanders' droegen aan een gevoel van saamhorigheid nog eens extra bij. Het toegestroomde publiek werd door de verschillende sprekers aangemoedigd om zich niet als individuen of als Amsterdammers, maar als Nederlandse natie met de Boeren te identificeren. De anonimiteit van de toehoorders moet voor de sprekers een tamelijk onbekende ervaring zijn geweest. Toen Gerard Beelaerts van Blokland als laatste het woord nam, liet hij zijn blik door de zaal gaan en constateerde dat hij bijna geen van de aanwezigen persoonlijk kende. 'Maar,' zo sprak Beelaerts de verzamelde menigte toe, 'één band is er die ons samenbindt. Wij weten dat wij Nederlanders zijn.' Partijzucht en verdeeldheid moesten overstegen worden, en konden dat ook, door de focus op de Boerenzaak:

> Juist dit is het bijzondere van deze dagen, dat het besef van onze gemeenschap als Nederlanders zoo krachtig is ontwaakt; dat we mannen van de meest uiteenloopende zienswijzen zien samenkomen en samenwerken om eendrachtig te toonen wat de Nederlander beteekent.

Volksopinie

Beelaerts' woorden waren een manier om de zaal samen te smeden, maar dienden eveneens de toehoorders te kalmeren. De refendaris prees de strijdbare, maar gematigde sfeer in de zaal en ontkrachtte daarbij de ongerustheid die enkele Kamerleden een dag eerder hadden geuit. 'M[ijne] H.[eren], ik bespeur niets van "opgewondenheid", ik bespeur alleen een zekere mate van bezieling, die bij elke grote daad niet mag ontbreken.' Na deze bemoedigende woorden gebruikte hij de rest van zijn spreektijd om een algemene gedragslijn uiteen te zetten, waarbij hij de wensen van het Utrechtse Hoofdcomité nauwgezet volgde. Aan de Boeren moest volgens het Hoofdcomité alle hulp verleend worden die mogelijk was,

maar met inachtneming van de Nederlandse neutraliteit. Het uitgeven van brochures, opstellen van adressen of het organiseren van collectes vormden alle gepaste acties. Uitgebreid ging Beelaerts op de mogelijkheden in: 'Laat ons voortgaan te spreken, te schrijven en te geven.' Activiteiten die de verhouding met Groot-Brittannië zouden kunnen schaden, zoals plannen voor het vormen van vrijkorpsen of het toesturen van wapens en ammunitie, dienden volgens Beelaerts te worden vermeden. 'Laat ons dagelijks vragen: wat kunnen we voor de Transvaal doen – altijd binnen de grenzen der neutraliteit, ik moet dat tot vervelens toe herhalen.'

De openbaarheid gaf aan de bijeenkomst echter een nieuwe lading. Sprekers deelden hun standpunten met het publiek en aan de reacties uit de zaal viel direct af te lezen wat de aanwezigen dachten of vonden.[21] Tot dan toe had het publiek vooral met toejuichingen en bravo's op de redevoeringen gereageerd, maar Beelaerts' pleidooi voor handhaving van de Nederlandse neutraliteit lokte volgens de verslagen in de kranten hier en daar ook blijken van afkeuring uit. De honderden stadsbewoners die zich in de zaal verenigden, bleken in de loop van de meeting met spreken, schrijven en geven geen genoegen te nemen, en een actievere invulling te willen geven aan het enthousiasme voor de Boerenzaak. In een tijd waarin slechts circa 6 procent van de mannelijke bevolking in Amsterdam boven de 23 jaar de mogelijkheid had om tijdens verkiezingen voor de Tweede Kamer een stem uit te brengen (tegenover een ruime 12 procent van de mannelijke bevolking boven de 23 jaar in geheel Nederland) vormden dergelijke openbare bijeenkomsten een podium om toch een eigen stem te laten horen.[22] Nu werd dan ook duidelijk wat een 'volksvergadering' daadwerkelijk inhield. Na het verhaal van Beelaerts bracht het comité een drietal resoluties in stemming. Ene Jan Janson, koopman en secretaris van het Transvaalcomité te Sloten, vroeg daarop het woord.

Wat hielp het om adressen te tekenen, geld te sturen voor de weduwen en wezen, of meer dokters uit te zenden dan er gewonden te verplegen waren? Geheel tegen de woorden van voorzitter Tromp in hekelde

de 32-jarige Janson de slappe houding van de overheid, die in geen verhouding stond tot de 'heldenmoed' die de Nederlanders tijdens de Tachtigjarige Oorlog aan den dag hadden gelegd:

> Zijn wij niet het minste schijnsel van dien roem onwaardig, wanneer we blijven praten en wachten; wanneer we naar het voorbeeld van onze Regeering slechts de aandacht blijven wijden aan de roemvollen strijd onzer broeders in Afrika, die hoogst waarschijnlijk door een roemvolle slachting zal worden gekroond.[23]

Met deze woorden bespotte Janson de zijns inziens vrijblijvende nationalistische retoriek van eerdere sprekers, tegelijkertijd trok hij deze zelf in het vervolg van zijn verhaal tot in het uiterste door. Wanneer de heldhaftige Boeren de aanwezigen herinnerden aan hun eigen voorouders, dan moesten zij niet treuzelen maar uit dit voorbeeld moed putten om zelf voor 'recht en vrijheid' te strijden. Sterker nog, waren 'wij Hollanders', zo sprak Janson het publiek aan, 'dat zelfs niet verplicht aan ons roemrijk verleden?' De koopman bepleitte daarom een krachtdadig optreden: 'Met kogels kunnen die Boeren den vreemden indringer verjagen van hun grond; niet met adressen!'

In de zaal waren de emoties inmiddels hoog opgelopen. Janson las zijn verhaal van 'groote folio-bladen' voor en het publiek gaf – volgens een verslaggever van de *Amsterdamsche Courant* – 'eerst zacht, daarna zoo aanhoudend overluid' te kennen dat hij zijn voordracht moest stoppen. *Het Nieuws van den Dag* maakte melding van 'ongeduld' in de zaal wegens 'wijdlopigheid' van de spreker.[24] Een deel van de toehoorders had volgens de krant inmiddels duidelijk het geduld verloren. De verslagen in de pers – de enige bron voor het verloop van de vergadering – waren echter gekleurd. Volgens *De Tijd* kreeg Janson juist 'spoedig een groot gedeelte van het publiek op zijn hand' toen hij kritiek uitte op de door Beelaerts voorgestelde gedragslijn.[25] Ook het *Algemeen Handelsblad* vermeldde in eerste instantie vooral 'bravo's' en 'toejuichingen' uit de zaal. Wie nu precies gelijk had, valt niet meer te achterhalen. Wel wordt

duidelijk dat het publiek zich niet neutraal en op de vlakte hield, maar door tekenen van zowel goed- als afkeuring de bijeenkomst wist te sturen. Een verslaggever van *De Tijd* noteerde hoe een lid van het comité Janson aan de panden van zijn jas trok en hem tevergeefs maande zijn verhaal te stoppen. 'Het tumult werd eindelijk zoo groot,' aldus het katholieke dagblad, 'dat hooren en zien vergingen. Men rees overeind, zwaaide met hoeden, siste, stampte en schreeuwde; kortom het was een chaos…'

Janson was dan misschien wat lang van stof, zijn optreden had de zaal wel in beweging weten te krijgen. Wat zijn verhaal extra opruiend maakte was dat hij zich nadrukkelijk keerde tegen de lijn van het Hoofdcomité en daarmee tegen de neutraliteitspolitiek van de regering. Het spreken over kogels werd in deze periode vooral met het optreden van revolutionaire socialisten geassocieerd, maar nu openbaarden deze heftige emoties zich onverwachts bij een brave, Nederlands-hervormde koopman.[26] Janson bleek ook buiten de meeting zeer betrokken bij de Boerenzaak. In maart 1882, bijna een jaar na het einde van de oorlog, zou hij als secretaris plaatsnemen in de zogeheten Emigratiecommissie, die tot doel had het 'Hollandsch-Afrikaansch element' in Zuid-Afrika te versterken.[27] In die hoedanigheid leidde hij op 10 maart 1882 een drukbezochte vergadering in het raadhuis te Sloterdijk; het publiek bestond volgens verslaggevers voornamelijk uit nieuwsgierig plattelandsvolk uit de omgeving van de hoofdstad dat in een reis naar Afrika wel brood zag.[28] Zelf reisde Janson in september 1883 af. Samen met enkele andere Nederlanders vestigde hij zich in mei 1884 in Dullstroom, zo'n 250 kilometer ten oosten van Pretoria. In deze kolonisatie-onderneming werkte hij overigens samen met Beelaerts van Blokland, die hij op de meeting nog zo fel bekritiseerde.[29]

Toch hoefde men niet zo fanatiek als Janson te zijn om tijdens de meeting van zich te laten horen. Nu Janson zijn mening had geuit, vroegen ook anderen uit de zaal het woord. Theod. Jorissen, hoogleraar Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, probeerde na alle ophef de zaal weer rustig te krijgen door te wijzen op de gevaren van 'over-

moed en euvelmoed' tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Het publiek liet zich echter niets wijsmaken en luidkeels klonken stemmen: 'Dat is niet waar!' De bejaarde predikant Leemans, voorzitter van het Sloter comité, werd vanwege alle opwinding in eerste instantie niet tot het spreekgestoelte toegelaten. Het publiek stemde hier echter niet mee in en verdedigde – 'Het woord is vrij! Spreken!' – de vrije meningsuiting. Leemans' pleidooi voor het afdwingen van de vrede bij Groot-Brittannië riep echter weer onenigheid op. 'Dat zou zeer onvoorzichtig zijn' en andere tekenen van afkeuring klonken vanuit de zaal, maar opnieuw ook bravo's. De volgende spreker, Klaas Kater, liet zich door tegengeluiden niet weerhouden en ging een stap verder. 'In ronde werkmanstaal' betwijfelde de voorzitter van de antirevolutionaire werkliedenvereniging Patrimonium de rechtschapenheid van de Britten en betitelde hen als 'onze erfvijand'.[30]

Katers manier van spreken was – evenals die van Janson – emotioneel en direct en werd met enig wantrouwen bekeken. Het was de toon die men kende uit socialistische kringen, een politieke stroming die – denk aan het verschijnen van de *Koning Gorilla*-brochure een aantal jaar later – bekendstond vanwege haar opruiende en onburgerlijke stijl. De overeenkomst was wellicht geen toeval: de antirevolutionaire Kater had het spreken geleerd door eind jaren zestig als metselaar tijdens vergaderingen van de socialistische Internationale als opponent te figureren. Ook in het latere optreden van de door Kater opgerichte werkliedenvereniging Patrimonium was nog wel iets van de socialistische stijl terug te vinden: in plaats van eindeloze discussies over beginselen, ging de voorkeur uit naar concrete acties.[31] In de inleiding van zijn biografie wordt Kater dan ook neergezet als een man uit het volk, eerder een politiek doener dan een politiek denker. Hoewel hij volgens zijn biograaf, de bekende antirevolutionair Johan Wormser, in redevoeringen en debatten 'langzaam, duidelijk, sterk-accentueerend' wist te spreken, sloot dit provocaties niet uit. 'De wijze waarop Kater repliceert is niet altijd de meest geschikte om zijn tegenstanders te kalmeeren,' aldus zijn biograaf.[32]

In zijn bekende Plancius-rede uit 1884 memoreerde ARP-voorman

Abraham Kuyper het heftige karakter van de meeting. Kuyper, tevens lid van het Amsterdamse Transvaalcomité, stond weliswaar bekend om zijn populistische toon, en in het bijzonder zijn beroep op een achterban van 'kleine luyden', maar met het optreden van Kater en consorten had hij weinig op.[33] Het vurige enthousiasme voor de Boerenzaak had volgens de politicus dan ook direct met beradenheid gekalmeerd moeten worden.

> Ja, een oogenblik bereikte de geestdrift zelfs zulk een hittepunt, dat reeds onvoorzichtige dingen tegen Engeland werden uitgesproken, en het tot nog droever woorden zou gekomen zijn, indien beradener mannen den overmatigen ijver niet hadden getemperd![34]

De emoties die tijdens de meeting tot uiting kwamen, vormden voor de organisatie een lastige uitdaging. Het ging hier om een spanning tussen enerzijds de wens tot politieke mobilisatie en anderzijds de noodzaak van het handhaven van de neutraliteit en verantwoordelijk bestuur.[35] Janson en Kater maakten dit onderscheid niet, of in ieder geval veel minder. Hun oproep tot directe actie werd door de organisatoren en een deel van de zaal dan ook beschouwd als ongewenste 'volkspolitiek'.[36]

In een meer verfijnde vorm zou het beroep op hartstochten en daadkracht in de volgende decennia een belangrijk onderdeel uit gaan maken van de moderne partijpolitiek. Begin jaren tachtig was dit nog niet het geval. Te midden van de chaos die na de toespraak van Kater was ontstaan, liep de liberaal Nicolaas Pierson, directeur van De Nederlandsche Bank en hoogleraar in Amsterdam, naar het spreekgestoelte. Pierson concludeerde dat de bijeenkomst geen '*indignation-meeting*' tegen Engeland moest zijn, maar juist een 'volksdemonstratie' voor Transvaal. Voor al te activistische geluiden was daarbij geen plaats. Volgens Pierson had de zaal met de protesten vooral een beroep gedaan op de Nederlandse regering, 'tot wie men zegt: wilt gij iets anders zijn dan het orgaan der Nederlandsche bureaucratie, spreek, dan in uwe taal in uwe vormen, maar met onze warmte, een woord ten gunste van Transvaal'.

Steun aan de Boeren

De meeting in Artis is natuurlijk een momentopname en verschaft als zodanig slechts een impressie van een breder gevoelde betrokkenheid bij de oorlog in Zuid-Afrika. Toch toont de bijeenkomst een aantal belangrijke elementen van het latere Transvaalnationalisme. Begin jaren tachtig werd bij een groot publiek de basis gelegd voor het denken over de Boeren als stamverwanten. Zuid-Afrika werd hiermee onderdeel van een eigen, nationaal verhaal. Dit verhaal was politiek geladen: het enthousiasme voor de Boeren gaf – zoals al vaker door historici beschreven – vooral orthodox-protestanten een nieuw thema om zich te profileren. Maar ook andere politieke stromingen zouden zich in de toekomst tot de Boerenzaak gaan verhouden. Tevens toonde de massale opkomst in 1881 de noodzaak van een nieuwe politieke stijl. Sprekers benaderden hun publiek op een meer directe manier, en bovendien wilden de aanwezige toehoorders zelf hun stem in het debat laten horen. Het katholieke dagblad *De Tijd* stelde na afloop van de meeting dan ook dat de bijeenkomst 'een belangrijk feit mag heeten in de geschiedenis der Nederlandsche volksopinie'.

Waren de collectieve betrokkenheid en emotionele stijl in 1881 nog een nieuw fenomeen, een kleine twintig jaar later, bij het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog, bleken zij een vanzelfsprekend onderdeel van het Transvaalnationalisme te zijn geworden. De Eerste Boerenoorlog (1880-1881) en de Slag van Majuba verzekerden de onafhankelijkheid van de Transvaalse republiek. Spanningen tussen de Boeren en de Britten bleven echter bestaan en in de Tweede Boerenoorlog (1899-1902) kwamen beide partijen opnieuw tegenover elkaar te staan. Rond de eeuwwisseling steeg de geestdrift voor de strijd in Zuid-Afrika onder de Amsterdammers tot nieuwe hoogtes. Dit collectieve enthousiasme was op zichzelf opmerkelijk te noemen. De Boerenrepublieken waren geografisch ver van Nederland verwijderd en hoewel het idee van 'stamverwantschap' de beide naties verbond, ging het hier uiteindelijk om een oorlog waarin de Nederlandse regering geen actieve rol kon én wenste te

spelen. De massale betrokkenheid van de stadsbewoners moet dan ook binnen een bredere maatschappelijke context worden verklaard. In de eerste plaats kreeg het nationalisme rond de eeuwwisseling een belangrijke stimulans. In september 1898, ruim een jaar voor het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog, vond in Amsterdam de inhuldiging van Wilhelmina plaats. Dit is een evenement van ongekende omvang geweest, waar de hoofdstad zich – net als de rest van het land – al maanden van tevoren mee bezig had gehouden. Nu deze grootse gebeurtenis voorbij was, zocht men naar iets nieuws om zich op te richten. De oplopende spanningen tussen de Boeren en de Britten in Zuid-Afrika wonnen daarbij aan aantrekkingskracht.[37]

In de tweede plaats zorgden gebeurtenissen in Amsterdam zelf voor een toegenomen betrokkenheid bij Transvaal. Wie de oorlog wilde beleven en voor de Boeren wilde 'vechten', hoefde de stad niet uit te gaan. De diverse vormen waarin de Amsterdammers hun betrokkenheid uitten, en het gemeenschapsdenken dat hieraan ten grondslag lag, staan in de rest van dit hoofdstuk centraal. Het sturen van kogels, zoals Janson tijdens de meeting in 1881 opperde, ging veel stadsbewoners te ver, maar er waren, zoals Beelaerts al suggereerde, tal van andere manieren om steun aan de strijd in Zuid-Afrika te betuigen. Een eerste voorbeeld zijn de geldinzamelingen voor de slachtoffers van de oorlog, die rond het einde van de negentiende eeuw op allerlei plekken in de stad plaatsvonden. Door de brede verspreiding van de collectes raakte een grote verscheidenheid aan sociale groepen bij de Boerenoorlog betrokken. Van rijk tot arm, jong tot oud, man en vrouw, volksbuurten en het centrum van de stad: alles en iedereen leverde een bijdrage. Die ervaring had haar weerslag op het eigen nationaal gevoel: de alomtegenwoordigheid van het enthousiasme voor Transvaal droeg bij aan het idee *samen* iets voor de Boeren te kunnen doen. Het maakte, kortom, van de betrokkenheid bij de stamverwanten een collectieve praktijk.

Collectes

Met geldinzamelingen waren de Amsterdammers rond de eeuwwisseling al wel bekend. Regelmatig werd in de stad op kleine schaal gecollecteerd voor slachtoffers van bijvoorbeeld woningbranden of een arbeidsongeval. In dit soort gevallen fungeerde de geldinzameling als sociale bijstand. Tevens vonden er in de tweede helft van de negentiende eeuw collectes met een nationaal karakter plaats. Bijvoorbeeld de watersnoodrampen van 1855 en 1861 in het zuidoosten van het land maakten op de tijdgenoot grote indruk. In Amsterdam, maar ook in andere plaatsen door het gehele land, werd voor de slachtoffers uit de getroffen gebieden volop gecollecteerd.[38] Dergelijke grootschalige, nationale inzamelingsacties vormden een praktijk waar tijdens de Boerenoorlogen op kon worden teruggegrepen. Bijzonder was wel dat het middel nu ook voor de slachtoffers van een internationaal conflict werd ingezet, al ging het in het geval van de Boeren uiteindelijk toch ook om hulp aan een soort van mede-Nederlanders. Vergelijkbare internationale collectes zijn uit de negentiende eeuw voor Nederland niet bekend. In de vroegmoderne periode vonden omvangrijke collectes voor conflicten over de grenzen van de Republiek heen al wel plaats, al speelden deze zich voornamelijk binnen een specifiek calvinistische wereld af.[39]

De geldinzamelingen ten tijde van de Eerste Boerenoorlog stelden nog niet zoveel voor; zij vormden vooral een voorproefje van de grootschalige collectes bij het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog.[40] Na een oproep half oktober 1899 van de Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Vereeniging (NZAV), opgericht als opvolger van het Utrechtse Hoofdcomité, stroomden de giften binnen. De collectes verschaften de Amsterdammers een laagdrempelige manier om de Boeren een hart onder de riem te kunnen steken: ieder kon bijdragen naar eigen wil en vermogen. Donaties waren bestemd voor de oorlog in het algemeen, maar ook voor specifieke doelen zoals bijstand aan krijgsgevangenen, het uitzenden van ambulances naar Zuid-Afrika, of tegen het einde van de oorlog de Boerenvrouwen en -kinderen in de door de Britten ingerichte concentratiekampen. Naast de NZAV waren ook andere organisaties in de inzameling

actief, zoals het in 1899 opgerichte Christelijk Nationaal Boeren Comité (CNBC) en tal van kleinere en lokale comités. De totale opbrengst van de collectes is door de deelname van deze verschillende organisaties moeilijk te reconstrueren, maar alleen al de NZAV en het CNBC brachten tussen 1899 en 1902 zo'n drieënhalf miljoen gulden bijeen.[41]

Hoewel de collectes een belangrijke rol speelden in de Nederlandse betrokkenheid bij de oorlog, is tot nu toe nog nauwelijks gekeken naar de manieren waarop deze bedragen bijeengebracht werden. Met andere woorden, waar en wanneer kwamen de Amsterdammers nu eigenlijk met de inzamelingsacties in aanraking? Het is niet de bedoeling hier een complete reconstructie van de collectes te geven. De intentie is eerder om te laten zien hoe de spreiding van initiatieven over de stad aan de inzameling een extra dynamiek verschafte. Sommige stadsbewoners doneerden vanuit een eigen overtuiging en oprechte betrokkenheid bij de Boeren; de motto's en briefjes bij de giften zijn hier een belangrijke aanwijzing voor. De stortingen zelf vonden plaats via de redacties van kranten of tussenpersonen, maar voor een belangrijk deel ook in de publieke ruimte.[42] Juist die dagelijkse praktijk geeft inzicht in het grootschalige en alomtegenwoordige karakter van dit fenomeen. Het feit dat de Amsterdammers rond de eeuwwisseling overal om zich heen met de geldinzameling voor de Boeren geconfronteerd werden, moet een net zo belangrijke aanleiding hebben gevormd als inhoudelijke overtuigingen om dan zelf ook maar wat in de collectebus te stoppen.

Eerste plek van inzameling was het schoollokaal. De hoogste klas van de christelijke school in de Kerkstraat was er al vroeg bij. Begin oktober boden de leerlingen maar liefst 18 gulden voor de Boeren aan bij de NZAV. Andere scholen in de stad volgden dit voorbeeld. Ook op tal van werkplaatsen en kantoren vormden de ontwikkelingen in Zuid-Afrika het onderwerp van gesprek. Zo droegen bijvoorbeeld het personeel bij stoomdrukkerij Bremer, de ondergeschikten van de Amsterdamse Politiebond en de smeden, wagenmakers, schilders, zadelmakers en het stalpersoneel van de Amsterdamsche Rijtuig Maatschappij allemaal hun steentje bij. Op verenigingsavonden van vakorganisaties leidde de oorlog

eveneens tot actie. Zo zamelde Vooruit, de vereniging van handels- en kantoorbedienden, op de algemene vergadering eind 1899 14,70 gulden in en bracht de lezing georganiseerd door de Amsterdamse afdeling van handelsvereniging Mercurius 77,50 gulden op. Het ging hier al met al om zeer uiteenlopende beroepsgroepen, van ambachtslieden tot witte-boordenwerkers. Bijzonder was ook hoe werknemers en werkgevers hun krachten bundelden. De arbeiders die in november 1899 op een bouwplaats aan de Looiersgracht aan het werk waren, zamelden samen met hun patroons 64 gulden en precies 71 centen in.

Betrof het op de werkvloer vooral mannelijke werknemers, de inzamelingsacties boden ook vrouwen de mogelijkheid om zelfstandig te participeren. Zo gaf J. Bremer aan dat naast het geld dat onder zijn personeel op de stoomdrukkerij was ingezameld de NZAV binnenkort ook nog een intekenlijst kon verwachten 'waarmede mijn dochter collecteert'.[43] In de krantenkolommen en op de intekenlijsten kwamen ook individuele giften voor. Zo was bijvoorbeeld 4,57 gulden ingezameld op 'de verjaardag van Marie'. Een aantal initiatieven speelde zich af binnen de sfeer van liefdadigheid. Zo deed bijvoorbeeld ene Anna Helena Kesler, onderwijzeres in taal en handwerken en inwonend bij ene P. van Gent op een eerste etage in de Kerkstraat, in november 1899 bij het stadsbestuur een verzoek om samen met ene 'mejuffrouw' Bakels een verloting ten behoeve van de Boeren te organiseren. Zij hadden zich met enkele andere vrouwen georganiseerd in een commissie, die tot doel had om zo veel mogelijk handwerkjes te vervaardigen en die vervolgens te verloten voor 25 cent per lot. Anna Kesler en Bakels stonden volgens de politie gunstig bekend, waarop de vergunning voor de verloting werd verleend.[44]

Binnen religieuze kring liepen bij de inzamelingsacties, weinig verrassend, de orthodox-protestanten voorop. Tijdens kerkdiensten vonden collectes plaats en ook werden er speciale bidstonden voor de oorlog in Zuid-Afrika georganiseerd. Dit leverde overigens niet altijd grote bedragen op. De kerkgangers van de gereformeerde Keizersgrachtkerk doneerden begin november 1899 bijvoorbeeld gezamenlijk slechts 2,50 gul-

den. Dat deden de onderwijzers en leerlingen van de gereformeerde scholen in de stad beter. De gereformeerde school no. 4 in de Planciusstraat zamelde in diezelfde maand bijvoorbeeld 26,70 gulden in, terwijl aan de andere kant van de stad de gereformeerde school no. 3 in de Govert Flinckstraat 36 gulden en 74½ cent bijeenbracht. Deze giften kwamen overigens alle binnen via de gereformeerde predikant Van Schelven, wat aangeeft hoe dergelijke figuren bij de inzamelingsacties vermoedelijk een coördinerende rol speelden. Donaties vanuit andere religieuze gezindtes, zoals bijvoorbeeld katholieke of joodse instellingen, zijn niet expliciet uit de bronnen af te leiden. Dat betekent echter niet dat deze groepen zich niet bij de strijd in Zuid-Afrika betrokken voelden, maar wijst er enkel op dat het religieuze kader voor deze stadsbewoners niet het vanzelfsprekende verband was om voor de Boeren te doneren.

Naast kerk, school en werkvloer spanden de stadsbewoners zich namelijk ook in vrijetijdsverenigingen en buurtorganisaties voor de Boeren in. Het ging hierbij om zeer uiteenlopende en vaak onbekende clubs. Zo wist in 1899 bijvoorbeeld de Amsterdamse kegelclub Nooit Raak 6 gulden bijeen te brengen, doneerde Sport staalt Spieren 8 gulden en kaartclub V.W. 10 gulden. De leden van diverse zangverenigingen, in de negentiende eeuw een populaire vrijetijdsbesteding, zamelden gelijksoortige bedragen in, terwijl een groot zwemfeest in de overdekte bad- en zweminrichting aan de Heiligenweg maar liefst 660 gulden voor de Boeren opbracht. In het verlengde van het verenigingsleven doken plots ook de buurtgebonden Oranjecomités weer op. In café Siebelink in de Ferdinand Bolstraat had op 31 oktober 1899 bijvoorbeeld een bijeenkomst plaats van de leden van de voormalige inhuldigingscommissie voor de Pijp. De Oranjevrienden in de Pijp besloten tot een collecte voor de Boeren langs de huizen in de buurt, het voormalige Oranjecomité uit de Frans Halsstraat schonk ter plekke alvast het overgebleven kassaldo van 20 gulden. Volgens de opgave van het comité aan de gemeente werd met 37 collectebussen een bedrag van in totaal 1366 gulden en 31½ cent opgehaald.[45]

Zomaar op straat of in de winkel om de hoek bleken de inzamelings-

acties ook te leven. Zo benaderde S. Slooten, een 37-jarige armbezoeker uit de Nieuwe Looiersstraat, eind 1899 de NZAV met het voorstel om op enkele openbare locaties in de stad een belasting ten gunste van de Boeren te heffen. Slooten speelde handig in op de drukte in het centrum van de stad, met name in de Kalverstraat:

> Die collecte kan zeer eenvoudig zijn, in het begin, midden en einde, zitten zusters op een zetel met een groote bus voor hen, een bus zoo als b.v. bij verkiezingen in gebruik, eenige reclame op de pleinen en de kosten zijn gemaakt.[46]

Door 'tolheffing' aan de ingangen van de populaire winkelstraat zouden de stadsbewoners niet om de inzamelingsacties heen kunnen. De inzet van zusters zorgde voor een extra sociale druk: hun onzelfzuchtige en zorgzame uitstraling zou volgens Slooten zelfs bij 'de zuursten' goede wil oproepen. Voor zover bekend is het plan tot een belasting op het bezoeken van de Kalverstraat nooit gerealiseerd, maar het voorstel wijst wel op de mogelijkheden voor verbreiding van de acties. Wie nooit uit zichzelf aan een donatie voor de Boeren gedacht zou hebben, kon zo toch worden verleid.

Verschillende winkels verspreid over de stad plaatsten dan ook een collectebus, en het bekende modemagazijn Gerzon in de Kalverstraat organiseerde zelfs een heuse Transvaaldag. Ook S. Ledel, eigenaar van handschoenenmagazijn Au Gant Soigné op het Spui, wilde graag 'iets doen' voor de Boeren. Hij besloot zijn klanten een week lang te vragen om een kwart van het bestede bedrag in een gesloten bus te doen. 'Ik verwacht dat op die wijze menig een er nog wel wat zal bijvoegen want mijn winkel […] wordt bijna uitsluitend bezocht door dames en heeren uit den deftigen stand.'[47] De winkelier S. Hoofiën, die aan de Nieuwe Herengracht een winkel met gas-, water- en lichtbenodigdheden runde, doneerde een deel van de winst op de verkoop van gasgloeilichtkousjes aan de NZAV. En een ongedateerd aanplakbiljet van E.F. Eden, eigenaar van een kantoorboekhandel en magazijn van 'Amerikaansche artikelen'

aan het Damrak, vermeldde hoe de 436 gulden en 45 cent uit de collectebus in de winkel was samengesteld uit grote donaties zoals 2 muntbiljetten, 3 gouden tientjes, 24 rijksdaalders en 121 guldens, maar ook uit kleine giften zoals 840 dubbeltjes en 1903 centen.[48] Met het wisselgeld in de hand was het zeker een kleine stap om iets bij te dragen aan de Boerenstrijd.

Bovendien eisten in het centrum van de stad etalages de aandacht op. *Het Nieuws van den Dag* en *Algemeen Handelsblad* maakten bijvoorbeeld melding van platen in uitstalkasten die opriepen tot hulp aan de krijgsgevangenen, Boerenvrouwen en -kinderen. Met het afstaan van hun etalage gaven winkeliers niet alleen blijk van hun steun aan de Boeren, maar hoopten zij waarschijnlijk ook klanten naar hun zaak te lokken. De platen appelleerden aan de nieuwsgierigheid van de stadsbewoners en blijken een soort rondtrekkend fenomeen. In september 1901 had bijvoorbeeld ene heer Wagner, op de hoek van de Keizersgracht en Hartenstraat de platen twee dagen lang geëxposeerd, wat 23 gulden en 14½ cent had opgeleverd. Vervolgens waren ze te zien op de hoek van de Herengracht en Gasthuismolensteeg, in de uitstalkast van ene heer Clautz. Op vermoedelijk de tegenoverliggende hoek zat overigens het in 1900 geopende sigarenmagazijn De Transvaalsche Boer, waar aan de gevel een Boerenstrijder in houtsnijwerk was bevestigd.[49] Begin oktober waren de platen verhuisd naar de etalage van confectiemagazijn Nieuw Engeland, gelegen aan het Koningsplein. Ruim een week later had deze uitstalling al 114 gulden opgeleverd, terwijl in totaal met de platen inmiddels 812 gulden bijeen was gebracht.[50]

Tot slot werden de Amsterdammers ook in het uitgaansleven met de inzamelingsacties geconfronteerd. Ene G.B. Lestrade, wonende op de Oostenburgergracht, opperde in 1902 een vergelijkbaar plan als Slooten ruim twee jaar eerder had gedaan. Net zo gemakkelijk als er gemeentebelasting werd geheven, zou er volgens Lestrade ook een 'Boerenbelasting' op publieke vermakelijkheden kunnen worden ingesteld.[51] Ook nu ging het plan niet door, maar ondertussen was het uitgaand publiek de afgelopen twee jaren echter al wel op allerlei plekken om een bijdrage voor

de Boeren gevraagd. Dat varieerde van kleine gelegenheden zoals café De Brandschel in de Tuinstraat – waar uitbater J.P. Smit in november 1899 de NZAV verzocht 'als het U gelegen komt ook een bus bij mijn te plaatsen' – tot meer bekende adressen als het circus Carré aan de Amstel, Odéon aan het Singel, Mille Colonnes aan het Rembrandtplein, het Paleis voor Volksvlijt aan het Frederiksplein en het Paviljoen in het Vondelpark.[52] Uit de collectes tijdens populaire voorstellingen blijkt hoe veel kleine bijdragen opnieuw voor een mooie opbrengst konden zorgen: in 1899 leverde de revue- en filmvertoning *De Nieuwe Prikkel* in het Grand Théâtre in de Amstelstraat 252,20 gulden op en in 1902 was de succesvolle operette *De Tooverberg* in de Hollandsche Schouwburg goed voor 214,90 gulden aan donaties.

Motivaties

Giften kwamen binnen via collectebussen, intekenlijsten, krantenredacties, tussenpersonen en verenigingen. Daarbij ging het niet om een exclusief Amsterdams fenomeen: ook elders in het land brachten burgers geld voor de slachtoffers van de strijd in Zuid-Afrika bijeen. De totale omvang van de inzamelingsacties was zodoende nog veel groter dan de hierboven genoemde voorbeelden doen vermoeden. De daadwerkelijke sociale achtergrond van individuele donateurs is lastig vast te stellen. Wanneer een naamsvermelding bewaard is gebleven, bestaat deze meestal uit initialen of een bijnaam en vaak is ook geen huisadres bekend. De uiteenlopende omvang van de bedragen doet wel vermoeden dat de schenkers uit verschillende sociale kringen kwamen. Zo doneerden in 1899 'Klein Jan en Cor' 50 cent, terwijl in 1901 'een Amsterdams lid' van vermoedelijk een Transvaalcomité maar liefst 1000 gulden schonk. Het inclusieve karakter blijkt ook uit een brief van ene Van Nek, werkzaam op het kantoor van de Amsterdamse koekfabriek De Nederlander. Hij berichtte de NZAV over een inzamelingsactie die hij wilde organiseren en had bij zijn plannen naar eigen zeggen vooral 'het oog op die klasse van menschen, die wel iets doch niet veel kunnen missen, daarbij indachtig aan de spreuk "Vele kleinen maken één groote"'.[53]

Het beeld van de dappere Boeren was een van de motivaties om geld te doneren. In diverse media werden de strijders opgehemeld en alle ellende die hun echtgenotes en kinderen moesten doorstaan uitgebreid beschreven. Leek de grote afstand tot Zuid-Afrika vaak een belemmering in de identificatie met de stamverwanten, hier werkte deze juist in het voordeel van de Boerenzaak. Negatieve berichtgeving, bijvoorbeeld over de omgang van de Boeren met de oorspronkelijke zwarte bewoners van het gebied of de gruwelijke aspecten van oorlogshandelingen door Boerenstrijders gepleegd, bleef lange tijd buiten beeld. Een positieve verbeelding kreeg echter de vrije loop. Ter vergelijking: de inzamelingsacties voor diamantbewerkers uit de eigen stad, die als gevolg van de oorlog te maken kregen met een teruglopende aanvoer van grondstoffen en werkloos raakten, konden op een stuk minder enthousiasme rekenen. De diamantbewerkers hadden in betere tijden hun geld maar moeten bewaren, zo klonk het op straat, en ook antisemitische vooroordelen speelden bij het veroordelen van deze overwegend joodse beroepsgroep een rol.[54] Terwijl de Boeren in het verre Zuid-Afrika als 'stamverwanten' werden gekoesterd, bleken stadsgenoten die men iedere dag tegenkwam op basis van een heel andere mythevorming van de nationale gemeenschap te worden uitgesloten.

Bij het geven van geld lijkt de alomtegenwoordigheid van de geldinzameling in het dagelijks leven echter een belangrijker rol te spelen dan inhoudelijke motivaties. Wat betreft de aanwezigheid in de publieke sfeer zijn de collectes goed vergelijkbaar met de groots opgezette televisieshows die vandaag de dag bij oorlogen en rampen een poging doen om de Nederlander tot in de huiskamer aan te spreken. Eind negentiende eeuw was de technologie uiteraard nog lang niet zover, maar uit de Amsterdamse voorbeelden blijkt dat ook toen de stadsbewoner al op allerlei plekken met de geldinzamelingen geconfronteerd werd. Het ging hierbij niet alleen om door verenigingen als de NZAV geïnitieerde acties, maar juist ook om eigen initiatieven van stadsbewoners – zij het dat sommige voorstellen realistischer bleken dan andere. De verwevenheid van de collectes met het sociale en publieke leven zorgde ervoor dat de

betrokkenheid bij de Boeren meer inhield dan de vrij theoretische discussies over stamverwantschap of Nederlandse neutraliteit die in kranten of op meetings werden gevoerd. De stadsbewoners keken niet alleen naar de Boeren, maar ook naar elkaar: wanneer een collega de intekenlijst tekende of de kerkganger twee plaatsen verderop een muntstuk in de collectezak deed, dan kon men toch niet achterblijven?

De *mogelijkheid* voor iedereen om te doneren en zo de betrokkenheid bij de strijd in Zuid-Afrika te uiten, vertaalde zich bij enkelen zelfs in een *moeten*. Ene J. Kruijver, woonachtig in de Ten Katestraat, schreef de NZAV hoe hij zich 'als Nederlander' gedwongen voelde om zich nuttig te maken bij de geldinzamelingen voor de oorlog in Zuid-Afrika:

> In dien ongelijken kamp hebben die stoere en moedige Boeren aanspraak op redelijken en financieele steun en wel allermeest uit Holland, en welk rechtgeaard Nederlander zou naar zijn krachten daaraan niet willen medewerken.[55]

Ook de al eerder genoemde Van Nek motiveerde zijn betrokkenheid vanuit de verontwaardiging die hij, 'evenals elk rechtgeaard Nederlander', voelde bij het militaire optreden van de Britten in Zuid-Afrika. Dit beroep op een soort nationale plicht creëerde een belangrijke sociale druk: wie *niet* doneerde, hoorde er niet bij. Bovendien laten deze opmerkingen zien hoe nauw een eigen nationale identiteit met de gebeurtenissen in Transvaal en Oranje Vrijstaat verbonden kon zijn.

Vijandbeeld

Op 25 augustus 1899 vond in de hoofdstad opnieuw een grote anti-oorlogsmeeting plaats, en ditmaal was wel het Paleis voor Volksvlijt, de grootste overdekte ruimte in de stad, afgehuurd. Het doel van de bijeenkomst was om in het openbaar sympathie te betuigen aan de inwoners van Transvaal en zich uit te spreken tegen 'iedere ongevraagde inmenging' in de binnenlandse aangelegenheden van de republiek. Van een

militair treffen met Groot-Brittannië was op dat moment nog geen sprake, maar na het mislukken van de conferentie van Bloemfontein begin juni waren de spanningen tussen de Boeren en de Britten snel opgelopen en was het uitbreken van de oorlog een kwestie van tijd. Op de betreffende avond in augustus verzamelden zich naar schatting zesduizend mensen in het gebouw aan het Frederiksplein; zelfs de gaanderijen stonden volgens de krantenverslagen volgepakt. Opnieuw ging het hier om een massabijeenkomst. Die overweldigende belangstelling deed de inmiddels 64-jarige Frans Lion Cachet, de eerste spreker van die avond, denken aan de drukbezochte meeting in Artis achttien jaar geleden. Wie had kunnen vermoeden, zo hield hij het publiek ietwat somber voor, dat nu weer de 'dreigende donkere oorlogswolk' boven Zuid-Afrika zou hangen?[56]

Voorafgaand aan de meeting wijdde *De Tijd* maar liefst twee hele kolommen aan de bijeenkomst.[57] De katholieke krant merkte op dat het begin jaren tachtig vooral antirevolutionairen waren geweest die Kruger met open armen hadden ontvangen. Katholieke Nederlanders voelden zich niet vanzelfsprekend met de stamverwanten in Zuid-Afrika verbonden. De 'boersche stugheid' en vooral 'calvinistische steilheid' van de inwoners van Transvaal en Oranje Vrijstaat bemoeilijkten volgens *De Tijd* de vereenzelviging. Daarbij was het nog maar de vraag hoe de Boeren over de katholieken zouden oordelen: 'Of zij ons geheel zouden vertrouwen is, minstens genomen, twijfelachtig.' Die afstand was volgens de krant echter geen reden om zich als katholiek van het Transvaalnationalisme buitengesloten te voelen. Sterker nog, de Boerenzaak bood ook aan het katholieke volksdeel de mogelijkheid om een plek in de Nederlandse natie op te eisen, net zoals de orthodox-protestanten dat hadden gedaan. 'Ook in het belang van ons nationaal bewustzijn en onze nationale kracht is het wenschelijk,' zo schreef het dagblad, 'dat wij gelegenheden, waarin wij met onze andersdenkende landgenooten voor een ideaal denkbeeld kunnen samenwerken, niet laten voorbijgaan.'

Waren in maart 1881 het vasthouden aan de Nederlandse neutraliteit en het agressieve, anti-Britse optreden van sprekers als Janson en Kater

nog een splijtzwam in het debat, in het Paleis voor Volksvlijt ging het vrijwel de hele avond over juist die expansieve houding van Groot-Brittannië. Cornelis Bellaar Spruyt, hoogleraar in Amsterdam, liberaal en erevoorzitter van de NZAV, sprak over de 'leugenachtige berichten' in de Engelse bladen en constateerde hoe 'de zelfingenomenheid van het Angelsaksisch ras tot een bedenkelijke kookhitte is gestegen'. Dat voor aanvang van de vergadering een vijftal socialisten door de politie uit de zaal waren verwijderd omdat zij een brochure wilde verspreiden 'waarin stond dat de Hollanders wel naar Atjeh mochten omzien, alvorens zich in andermans zaken te mengen', werd voor het gemak maar even genegeerd.[58] In de aanloop naar de Tweede Boerenoorlog leek het idee dat de Britten de gemeenschappelijke vijand van zowel Boeren als Nederlanders vormden volstrekt geaccepteerd te zijn. Officieel was Nederland net als tijdens de Eerste Boerenoorlog neutraal, maar de afkeer van het Britse optreden werd nu niet langer onder stoelen of banken gestoken. Dit vijandbeeld versterkte de band met Transvaal, maar droeg ook bij aan een eigen saamhorigheidsgevoel.

De emotionele en partijdige toon van Spruyt en andere sprekers was in 1881 nog ondenkbaar geweest. Toen maande Beelaerts van Blokland de zaal tot kalmte, nu probeerden de sprekers hun gehoor juist op te zwepen. Deze ommekeer was mogelijk doordat de meeting als politieke organisatievorm in de afgelopen decennia was genormaliseerd. Het hanteren van een emotionele stijl behoorde ook niet langer enkel tot het repertoire van radicale figuren, maar was inmiddels een geaccepteerd – en daarmee minder hachelijk – onderdeel van de cultuur van gevestigde politieke partijen geworden. En hoewel er in het Paleis voor Volksvlijt drie tot vier keer zo veel mensen aanwezig waren als tijdens de meeting in Artis, leek ook het publiek gedisciplineerder. Tot grote oproerigheid of chaos kwam het deze keer niet. Dat betekende niet dat de toehoorders minder betrokken waren bij de Boerenzaak. Volgens *De Tijd* hadden de sprekers op de meeting een dankbare taak, 'want telkens en telkens werden zij toegejuicht, zelfs bij sommige gedeelten hunner rede, welke onder andere omstandigheden wellicht weinig of geen effect zouden

hebben gehad'.[59] Het massale samenzijn versterkte de emoties, of zoals *De Tijd* concludeerde, 'de geestdrift vatte gauw vlam'.

Na afloop van de vergadering hieven buiten enkele bezoekers het *Wien Neêrlands bloed* en *Wilhelmus* aan. Klaarblijkelijk waren de socialistische brochureverkopers nog niet vertrokken, want direct klonk een socialistisch tegengeluid. Volgens *De Telegraaf* wonnen de nationale liederen echter 'met glans' en deed de tegenpartij er spoedig het zwijgen toe.[60] Een klein groepje bezoekers van de meeting trok vervolgens via de Utrechtsestraat door de Amsterdamse binnenstad richting het huis van de Britse consul op de Prins Hendrikkade. Demonstreren voor een consulaat was in de negentiende eeuw nog geen gebruikelijk actiemiddel; alleen al omdat buitenlandse kwesties in Nederland zelden zoveel losmaakten. Wel trok men bij lokale problemen en conflicten al sinds de vroegmoderne tijd op naar het huis van de burgemeester, en bij landelijke aangelegenheden wisten burgers rond de eeuwwisseling ook steeds vaker het Binnenhof te vinden.[61] Dat men in 1899 het huis van de consul beschouwde als lokale vertegenwoordiging van Groot-Brittannië en uitkoos om verhaal te gaan halen, was dan ook slechts een volgende stap binnen deze vorm van politiek protest. De autoriteiten konden een dergelijke actie echter niet waarderen en de politie wist de betogers nog voor het Centraal Station te verspreiden.

Incidenten

Het anti-Britse vijandbeeld speelde ook buiten de meeting in het Paleis voor Volksvlijt een rol in het leven van de stadsbewoners. De krantenkolommen stonden iedere dag vol met het laatste nieuws over de oorlogsverwikkelingen, bij tal van winkels was voor 25 cent het Boer- en Rooinekspel te koop, en uitgaves als *Pillen voor Joe* bundelden spotprenten (in dit geval van de *Handelsblad*-redacteur Jan Feith) die de Britse oorlogsinspanningen belachelijk maakten.[62] Een anti-Brits gevoel bleek voor verschillende stadsbewoners bovendien een reden om geld te geven. De al eerder geciteerde Kruijver uit de Ten Katestraat vermeldde bij zijn donatie in 1899 dat toch 'elk rechtgeaard Nederlan-

der' de 'stoere en moedige Boeren' moest steunen in hun 'rechtvaardige strijd tegen de Britsche onderdrukkings- en veroveringspolitiek'.[63] Ook de winkelier Hoofiën, die de opbrengst van de gasgloeikousjesverkoop voor de Boeren reserveerde, merkte de 'door gouddorst gedreven Engelschen huurlingen' als boosdoeners aan.[64] Toen tegen het einde van de oorlog berichten naar buiten kwamen over het bestaan van heuse concentratiekampen waar de Boeren in werden opgesloten, doneerden verscheidene stadsbewoners dan ook voor de slachtoffers van de 'engelschen moordkampen'.[65]

Op straat kwam het anti-Britse gevoel vooral tijdens incidenten tot uitdrukking. *Het Nieuws van den Dag* signaleerde al in november 1899 dat de jeugd in de Amsterdamse volksbuurten een heel repertoire aan anti-Britse straatliedjes had opgebouwd. Nieuwe interpretaties van oude bekenden doken op, zoals 'Chamberlain moet zakkies plakken, hi ha ho' of 'Aan een touw, aan een touw, Chamberlain, Rhodes en zijn vrouw'.[66] Dit waren de wijsjes waarmee eind jaren tachtig de arrestatie van de socialistische voorman Domela Nieuwenhuis op straat belachelijk was gemaakt. Nu waren echter Joseph Chamberlain, de Britse minister van Koloniën (en vader van de latere *prime minister* Neville), en de bekende imperialist Cecil Rhodes het mikpunt van spot.[67] Het hergebruik van de antisocialistische deunen in een nationalistische context was niet zo opmerkelijk. Het laatste wijsje werd midden jaren negentig bijvoorbeeld ook gezongen met Teukoe Oemar, een van de grootste tegenstanders van het Nederlandse leger in Atjeh, in de hoofdrol. De antisocialistische achtergrond betekende overigens wel dat socialisten van deze vorm van spotternij waren uitgesloten.

Het anti-Britse gevoel uitte zich ook in verzet tegen Britse nationale symbolen. Het uitsteken van de *Union Flag* leidde bijvoorbeeld onherroepelijk tot problemen, zo ondervond een juffrouw van een winkel in kunstporselein en aardewerk op de hoek van de Spuistraat eind april 1900. Vanwege het aanstaande bezoek van koningin Wilhelmina had de zaak de Nederlandse driekleur uitgestoken, maar – om onbekende reden – ook de Amerikaanse én de Britse vlag. Een groep passerende scholieren, 'met

oranje lint getooid en de boeken onder den arm', sommeerde de winkeljuffrouw om 'die vlag van de vijanden der Boeren' binnen te halen. Tegenover deze 'geestdriftige knapen' twijfelde zij geen moment, maar het duurde even voordat zij hulp had gevonden. Ondertussen begonnen de jongens zelf maar alvast aan de vlag te sjorren. Hoewel de vaderlandslievende burgers-in-de-dop in de aanloop naar het bezoek van de Oranjes met hun daad toch het goede voorbeeld leken te geven, werd hun eigenhandig ingrijpen door de autoriteiten niet getolereerd. Een voorbijkomende politieagent verjaagde de jongens, al werd tot hun grote voldoening de inmiddels licht beschadigde vlag van de winkel wél in beslag genomen.[68]

Het betrof in deze gevallen steeds spontane initiatieven. Opmerkelijk is dat – net als bij de antisocialistische acties – vooral kinderen, en dan in het bijzonder jonge jongens, het voortouw namen. De publieke opinie leek dergelijke optredens van de Amsterdamse jeugd niet erg op prijs te stellen. Dit blijkt ook uit een voorval op donderdagmiddag 23 augustus 1900, toen vier Britten nietsvermoedend voor het café van Van Schaick in de Ferdinand Bolstraat van hun *afternoon tea* zaten te genieten. Plots werd het gezelschap opgeschrikt door een groepje van tien à twaalf scholieren, die vlak voor het terras het Transvaalse volkslied begonnen te zingen en een 'Leve de Boeren!' uitten. De ober verklaarde tegenover de politie dat de vreemdelingen 'niet beleedigd of gemolesteerd' waren, maar hij had de kinderen wel meerdere malen moeten wegsturen voordat de rust was weergekeerd. Het gezelschap vertrok vervolgens in de richting van het Sarphatipark, maar werd volgens volksdagblad *De Echo* op de Ceintuurbaan door de kinderen ingehaald en midden op straat opnieuw bespot. Onder het zingen van Transvaalse en andere Boerenliederen, 'afgewisseld door minder nette woorden', achtervolgden zij het Britse gezelschap. Een paar oplettende heren op straat waarschuwden echter spoedig een agent, die het volgens de krant 'onbeschofte troepje' uiteenjoeg.[69]

Havenboycot

Een veel ambitieuzer plan om de Britten op stang te jagen was de internationale boycot die eind 1901 door een aantal Amsterdamse havenar-

beiders op touw werd gezet.[70] Het doel van de boycot was de Britse regering zover te krijgen dat zij de oorlog in Zuid-Afrika zou beëindigen. Onder leiding van de Amsterdamse bootwerker Janus Wessels vaardigde een Voorlopig Comité op 6 oktober een eerste manifest uit. Het comité stelde de boycot voor als een initiatief van arbeiders zelf, waarbij zij zich tegen het tot dan toe lauwe optreden van de internationale gemeenschap keerden. 'Waar de regeeringen te kort schieten in het nakomen van hare verplichtingen tegenover dezen menschonteerenden oorlog, daar zullen de arbeiders dit met andere middelen trachten te doen.'[71] Wanneer voor het eind van het jaar geen poging tot vredesonderhandelingen was ondernomen, zouden de havenwerkers weigeren om nog langer schepen die onder Engelse vlag voeren te laden of te lossen. In de pers werd terughoudend op het initiatief gereageerd: twijfel aan de uitvoerbaarheid van de boycot en vrees voor de negatieve economische gevolgen binnen Nederland overheersten.[72] Alleen *De Telegraaf*, bij monde van pro-Boer hoofdredacteur Willem Andriessen, en het socialistische dagblad *Het Volk* steunden de actie.[73]

Waar de orthodox-protestanten haast als vanzelfsprekend het voortouw namen bij de meetings voor Transvaal, was de boycot een bij uitstek socialistisch wapen. Het actiemiddel was vernoemd naar de hardvochtige Engelse rentmeester Charles Boycott, die in 1879 door Ierse pachters en lokale bevolking was geïsoleerd. Natuurlijk hadden ook voor die tijd al vergelijkbare uitsluitingsacties plaatsgehad, maar met de nieuwe naamgeving zou de boycot zich een vaste plaats veroveren in het wereldwijde politieke actierepertoire.[74] In 1891 sprak bijvoorbeeld het congres van de Tweede Internationale zich in één adem uit over werkstakingen en boycots als 'een onmisbaar wapen voor de arbeidersklasse'.[75] De eerste aanwijzingen voor serieuze boycotacties op Nederlandse bodem stammen uit 1895.[76] Met name vakbonden pasten hier het actiemiddel toe. In 1901, het jaar van de havenboycot, was juist een succesvolle actie tegen de Amsterdamse bierbrouwer Heineken beëindigd, terwijl een boycot tegen de Amsterdamse cacaoproducent Bensdorp nog liep.[77] In verband met de strijd in Zuid-Afrika waren rond de eeuwwisseling ook

al verscheidene initiatieven van kracht waarbij Britse producten op kleine schaal werden geweerd.[78] De havenboycot van 1901 diende echter een veel grotere omvang te krijgen, met alle consequenties van dien.

De boycot begon als een onderneming waar arbeiders van allerlei gezindten zich bij konden aansluiten. Initiatiefnemer was de 34-jarige Janus Wessels. Als secretaris van de pas opgerichte Nederlandsche Scheeps- en Bootwerkersbond (NS&BB), die in de hoofdstad zijn thuisbasis had, was Wessels nauw betrokken bij het voeren van directe acties in de Amsterdamse haven. De bond stelde zich nadrukkelijk op als onafhankelijk orgaan, maar was sinds zijn oprichting wel aangesloten bij het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), op dat moment dé vertegenwoordiger van de socialistische vakbeweging.[79] Anders dan voor bijvoorbeeld de antirevolutionairen was het voor de socialisten lastig om bij het breed gedeelde Transvaalnationalisme aansluiting te vinden. Wel verzetten zij zich tegen het optreden van de Britten. De strijd in Zuid-Afrika was vanuit marxistisch oogpunt het gevolg van een ongebreideld kapitalisme en imperialisme; steun aan de Boeren betekende dan ook steun aan de slachtoffers van dat systeem.[80] Complicerende factor was dat op hetzelfde moment in de koloniën de Nederlandse overheid zich aan vergelijkbare misdaden schuldig maakte. Sommige partijen, zoals bijvoorbeeld het NAS, zagen in de boycot dan ook een kans om het strijdperk te verbreden en meteen aan *alle* oorlogen een einde te maken.

Wanneer de boycot na het verlopen van het ultimatum doorgang zou vinden, moest er geld komen om de havenwerkers, die zolang de actie zou duren niet doorbetaald kregen, te ondersteunen. Eind oktober deed het comité een oproep, waar diverse vakverenigingen en individuele stadsbewoners op reageerden.[81] Steun kwam onder andere uit socialistische hoek. De socialistische boekhandelaar C. Daniëls deelde het comité mede dat hij twee personen in zijn winkel in de Czaar Peterstraat had ontvangen die een steunpenning voor het boycotplan wilden storten. Hij had de klanten maar naar het comité doorverwezen, maar zou het niet mogelijk zijn om een intekenlijst in de winkel neer te leggen, 'ik zal dan zelf voor een flink biljet zorgen om voor het raam te hangen'?[82] Ook

bekende socialisten, zoals bijvoorbeeld de gerenommeerde architect Hendrik Berlage, droegen aan de ondersteuning bij.[83] Een anonieme stadsbewoner stelde voor om met intekenlijsten langs de deuren te gaan, want dit zou meer opleveren dan wanneer het initiatief bij de mensen zelf werd gelaten. Hij vertrouwde erop dat niemand zou achterblijven 'om op dit altaar der wrake zijn penningske te offeren'.[84] De liberaal Conrad van Deventer, bekend van zijn artikel over de Nederlandse 'eereschuld' in Indië, beloofde het comité vijfentwintig gulden ineens en vijfentwintig gulden per week voor maximaal één jaar.[85]

Onder de pleitbezorgers van het initiatief dook plots ook Jan Janson – die in 1881 tijdens de meeting in Artis het lafhartige optreden van de regering zo had bekritiseerd – weer op. 'Eindelijk! Eindelijk eene daad!', zo begon het manifest van de Union d'Indépendence waar hij op dat moment deel van uitmaakte.[86] Janson had samen met zijn zonen meegevochten met de Boerencommando's, maar uiteindelijk Transvaal moeten verlaten. Samen met andere uitgewekenen berichtte hij over de toestand in Zuid-Afrika. Op 16 november 1900 hadden de Britten de kolonie Dullstroom vrijwel volledig verwoest; Jansons vrouw en jongste kinderen waren na een tweede aanval op het dorp in mei 1901 in een Brits concentratiekamp gevangengezet.[87] In zijn toespraken en krantenartikelen klonk dan ook grote frustratie door: waarom deed Nederland niets nu het 'broederbloed' vloeide?

> Wat is er dan toch bedoeld met die verzuchtingen, och, konden wij maar meer doen voor onze strijdende broeders in Zuid-Afrika! Is er dan niets mee bedoeld? Waren die verzuchtingen dan niets meer dan holle klanken?[88]

Juist het directe karakter van de havenboycot zal de Transvaalganger hebben aangesproken. Het comité was al getipt dat 'ene Janson' zeer geschikt zou zijn als spreker voor een bijeenkomst, maar met zijn bekende geestdrift had de beoogde spreker zelf al een briefkaartje naar Wessels verzonden.[89]

Zonder de inzet van de arbeiders zelf was het boycotplan echter nergens. Hoe dachten zij eigenlijk over het voornemen om schepen uit Engeland te weren? Het – inmiddels Uitvoerend – Comité hield in november 1901 een enquête onder diverse vakverenigingen in het land. De organisatie van een dergelijke peiling was op zichzelf al bijzonder: het comité achtte de mening van de arbeiders daadwerkelijk van belang. De enquête moest duidelijk maken of men bereid was om de actie te ondersteunen en probeerde in kaart te brengen wat de gevolgen van een eventuele boycot voor de betreffende beroepsgroep zouden zijn. De ondervraagde vakverenigingen vertegenwoordigden dan ook een veel bredere groep dan alleen de havenwerkers. Van de ingevulde formulieren zijn er 64 bewaard gebleven, waarvan 22 afkomstig van vakverenigingen uit de hoofdstad.[90] Binnen Amsterdam verklaarden zich negen verenigingen voorstander van de boycot, om zodoende de oorlog in Zuid-Afrika te beëindigen. Zeven verenigingen stelden zich op een algemener anti-oorlogsstandpunt en vier verenigingen verklaarden zich tegen het plan. Twee verenigingen hadden zich nog geen duidelijke mening over het initiatief kunnen vormen, simpelweg omdat er nog geen tijd was geweest om een ledenvergadering bijeen te roepen.

De meest uitgebreide reactie kwam van een protestantse vereniging van tuinbouwlieden, Numa Pompilius. In een bijlage van maar liefst vier kantjes zette de secretaris het standpunt van de vereniging uiteen. De oorlog was een 'verschrikkelijke' strijd van 'volken tegen volken' waaraan snel een einde zou moeten komen. Opvallend genoeg verwees de protestantse organisatie geen enkele keer naar het idee van stamverwantschap als basis om de Boeren te steunen. Sterker nog, de tuinbouwlieden verzetten zich juist tegen polarisatie tussen de naties:

> Laat ons het Nationaliteits gevoel, wat wel bij alle volken te hoog ligt, bij ons' Engelsche kameraden niet krenken. Laat ons weten dat wij daar Engelschen, zij hier Hollanders zouden zijn.[91]

Als Nederlander moest men zich kunnen verplaatsen in de gevoelens van de 'tegenstander'. Beter was het volgens de vereniging dan ook om te komen tot een meer vreedzaam actiemiddel, zoals bijvoorbeeld een petitionnement. Het initiatief tot een boycot zou de scheidslijnen alleen maar scherper trekken: 'Het grond beginsel in het Boijcot plan is wel geen nationaliteits strijd, maar hier wordt bedoeld dat de reeds te zwarte lijnen niet nog sterker moeten gekleurd worden.'

De motivaties van de Amsterdamse verenigingen om de boycot wel of niet te steunen, liepen zeer uiteen. De kruitbewakersvereniging 'K.D.E.' volstond in haar reactie met een simpel 'voor, een einde aan den Z.A.R. oorlog'. De vereniging van christelijke bakkersgezellen Ons Beginsel had wel enkele bezwaren tegen het voorstel, maar toch, 'als het […] volk geen geld meer gaf, was de oorlog uit'. Hiermee zinspeelde de vereniging expliciet op het specifieke karakter van de boycot als middel tot belemmering van de Britse handel. Anders dan Numa Pompilius richtte een aantal verenigingen zich wel expliciet tegen het Britse optreden in Zuid-Afrika. De Amsterdamsche Banketbakkers Bedienden Vereeniging was bijvoorbeeld voor harde maatregelen, 'op grond van de gruwelen door de Engelschen in Zuid-Afrika gepleegd'. De vereniging van Amsterdamse slagersgezellen Vooruitgang refereerde aan het Britse optreden, 'dat een gevolg is van Engeland[s] koloniale Politiek en gouddorst'. Of dit vijandbeeld nu ook bijdroeg aan een eigen, Nederlands, 'wij'-gevoel is moeilijker vast te stellen. Wel blijkt dat het anti-Britse denken opnieuw een belangrijke motivatie vormde voor de betrokkenheid van stadsbewoners bij de oorlogssituatie.

Een van de vragen in de enquête ging over de schade die de boycot eventueel aan de eigen handel zou toebrengen. Volgens Numa Pompilius, voornamelijk afhankelijk van de bloembollenexport, zou het doorzetten van het boycotplan aan de tuinbouwsector veel schade berokkenen. De secretaris achtte het dan ook niet waarschijnlijk dat leden de actie zouden steunen. Ook de rooms-katholieke Kantoor-, Handels- en Winkelbedienden Vereeniging St. Nicolaas voorzag dat 'duizenden arbeiders door den boycot tot werkloosheid en de daaruit voortvloeiende

ellende zullen gedoemd worden'. Het plan tot een havenboycot bracht het risico van offers met zich mee, en dan blijkt bij de Amsterdammers het algemene enthousiasme voor de strijd van de stamverwanten toch een stuk minder groot. De christelijke suikerbakkersvereniging Patrimonium was vóór de boycot als middel 'tegen het gruwelijk optreden der Engelsche', maar verklaarde zich – in een ietwat eigenzinnige grammatica – tegen:

> aangezien het (denk ons te minsten) verschrikkelijke groote schade berokkenen (alzoo op die gronden is zij [de vereniging] er tegen om de ellende van Z. Afrika over te brengen naar Nederland is ook niet heel veel verbetering.

De werkloosheid die het uitbreken van de oorlog onder de Amsterdamse diamantbewerkers had veroorzaakt, lag velen waarschijnlijk nog vers in het geheugen.

Enkele andere verenigingen grepen de boycot juist aan als een kans om hun eigen strijd te voeren. Deze verenigingen zagen de oorlog niet als een strijd tussen Groot-Brittannië en de Zuid-Afrikaanse Republieken, maar als een natie-overstijgend conflict tussen de bezittende klasse en de internationale arbeidersgemeenschap. De socialistische metaalbewerkersvereniging Verbetering zij ons Streven was bijvoorbeeld vóór de boycot:

> op grond dat elke oorlog is onzedelijk, en wordt begaan door hebzucht van de een tegen over den ander, dat in welk geval men het ook meent, de arbeiders den oorlog moeten betalen niet alleen met hun zweet, doch ook hun Bloed.

Ook de Amsterdamse dok- en veemarbeiders, die onderdeel waren van de NS&BB van Wessels, legden de schuld bij 'eenige kapitalisten' en hoopten dat het einde van de oorlog 'een menigte proletaren vrij maakt'. Hiermee sloten zij nauw aan bij het standpunt van het Nationaal Ar-

beids-Secretariaat, dat zich vanaf eind oktober onder de leuze 'oorlog tegen den oorlog' actief met het boycotinitiatief was gaan bemoeien en aanstuurde op een strijd tegen het wereldwijde kapitalisme. Enkele Amsterdamse verenigingen, zoals de Nederlandsche Mandemaker en Rietbewerkersbond of de Algemene Nederlandsche Beeldhouwersbond, verklaarden expliciet op 'het standpunt' van het NAS te staan.

Tot slot steunde een relatief groot aantal verenigingen de boycot vanuit een meer algemeen humanitair standpunt. De secretaris van de Amsterdamse scheepsbeschietersvereniging Eenheid onder Ons meldde bijvoorbeeld vanuit de ledenvergadering dat 'men is voor Wereld Vrede'. De Sigaren- en Tabakswerkersbond stemde 'voor, op humaniteitsgronden'. De Amsterdamse schoenmakersvereniging Oefening baart Kunst sprak zich ook uit voor de boycot, als middel tot beëindiging van de oorlog. En de leden van de kleermakersvereniging Amsterdam I verklaarden zich 'in beginsel tegen elke oorlog maar zijn er voor dat er met deze oorlog een begin wordt gemaakt'. Een vergelijkbare morele overweging stond overigens ook in de brief van Numa Pompilius centraal. Dergelijke argumenten vormden onderdeel van een bredere Nederlandse belangstelling voor het vraagstuk van de internationale vrede. In 1899 had, op voorstel van de Russische tsaar Nicolaas II, in Den Haag de eerste internationale Vredesconferentie plaatsgevonden.[92] Deze gebeurtenis stimuleerde de algemene aandacht voor het pacifisme, al zou Nederland zich pas na de eeuwwisseling gaan profileren als 'gidsland' in de wereldwijde verspreiding van vrede en recht.

Het meest opvallende was dat geen enkele vereniging expliciet refereerde aan het effect van de boycot op de situatie van de Boeren. De verbindende retoriek die op meetings en in krantenverslagen zo'n prominente rol speelde, kwam in de antwoorden op de vragen van de enquête nergens terug. Door nota bene de protestantse tuinbouwlieden van Numa Pompilius werd het denken via nationale lijnen zelfs volledig afgewezen. Ook het simpele verhaal van de 'menschonteerende oorlog' en het anti-Britse gevoel dat aan de actie ten grondslag lag, blijkt in de reacties van de vakverenigingen uiteindelijk maar beperkt een rol te spe-

len. Dit betekent niet dat de Amsterdamse werklieden niet betrokken waren bij de gebeurtenissen in Zuid-Afrika: in veel gevallen was het boycotplan op de ledenvergaderingen van de verenigingen besproken en beoordeeld. Maar deze betrokkenheid was klaarblijkelijk niet zo groot dat men er het eigenbelang voor op het spel wilde zetten. En áls een vakvereniging besloot zich voor het boycotplan uit te spreken, werd het initiatief vaak omgebogen naar geheel andere doeleinden – zoals bijvoorbeeld de reacties van de socialistische vakverenigingen en het verzet tegen oorlogen in het algemeen laten zien.

Het aanvankelijk heldere boycotplan dat Janus Wessels en het Uitvoerend Comité voorstonden, dreigde te verzanden in onenigheid. Ging het hier nu om een algemene, pro-Boer beweging – zoals Wessels en het Uitvoerend Comité voorstonden – of om een door socialisten geleid anti-oorlogsprotest? De inmenging van het NAS had er bovendien voor gezorgd dat andersdenkende sympathisanten van het initiatief vervreemd raakten. De radicale kritiek bleef niet beperkt tot het Britse optreden, maar raakte ook de strijd die tegelijkertijd door de Nederlanders in de Indische archipel werd gevoerd – en dat wilde men buiten socialistische kringen liever niet horen. Tot slot bleek ook de praktijk weerbarstig. Het Uitvoerend Comité had enkele delegaties naar andere Europese havensteden uitgezonden en ook in eigen land was vanuit de hoofdstad met vijfentwintig plaatsen contact gezocht. Veel leverde dit alles niet op: met name de lage organisatiegraad van de arbeiders in Rotterdam – de grootste havenstad van het land – was een obstakel en de opbrengst van de geldinzameling bleef beperkt. Op 8 december, nog voor 'het ultimatum' aan de Britten verstreken was, moest Wessels het falen van het voorstel toegeven en gelastte hij de boycot af.[93]

Het bezoek van Kruger

Eind 1900, dus al voor het boycotinitiatief, was echter al gebleken dat de Boeren aan de verliezende hand waren. De inmiddels bejaarde president Kruger vertrok met het Nederlandse schip *Gelderland* naar Europa in de

hoop andere mogendheden over te kunnen halen tot interventie in het conflict. Op 22 november bereikte het schip de Franse havenstad Marseille, waar de Transvaalse president onder massale belangstelling voet aan wal zette. De Nederlandse tournee begon in Rotterdam, gevolgd door Den Haag, Leiden en Haarlem. Op 19 en 20 december was dan eindelijk de beurt aan Amsterdam. Het was niet de eerste keer dat Kruger de hoofdstad een bezoek bracht. Vlak na de Eerste Boerenoorlog, in het voorjaar van 1884, had hij samen met dominee Stephen Du Toit en generaal Nicolaas Smit gepoogd om in Nederland geldschieters voor een spoorweg en steun voor de oprichting van een nationale bank te vinden. De Amsterdammers waren zeker nieuwsgierig naar de komst van deze Transvaalse delegatie, maar de meeste ontmoetingen vonden plaats in besloten kring.[94] De komst van Kruger in december 1900 was van geheel andere aard. Het bezoek vond plaats nog tijdens de oorlog, en speelde zich bovendien nadrukkelijker af in de openbare ruimte. Bovendien was 'Oom Paul' dé spil geworden waar het Nederlandse enthousiasme voor de Boeren om draaide.

Dit enthousiasme baarde de hoofdstedelijke autoriteiten enigszins zorgen. In andere steden was al gebleken hoe de komst van Kruger massa's nieuwsgierigen op de been bracht. Amsterdam had op dit vlak inmiddels wel enige ervaring opgedaan. Met de massale toestroom voor de inhuldiging van koningin Wilhelmina nog vers in het geheugen, liet het organiserend comité zich niet door de geestdrift van het publiek overvallen, maar speelde het juist in op de te verwachten drukte en emoties. Enkele dagen voor de aankomst van de delegatie publiceerde de Regelingscommissie, die speciaal voor het bezoek was opgericht, in de krant enkele richtlijnen voor het publiek.[95] De komst van Kruger was volgens deze richtlijnen een gebeurtenis 'van diepen ernst, die wel geen droefgeestige stemming van de bevolking van Amsterdam vereischt, maar alle uitgelatenheid en opgewondenheid verbiedt'. Want ondanks alle hooggespannen verwachtingen ging het hier natuurlijk uiteindelijk om het bezoek van de leider van een land in oorlog; al te grote geestdrift achtte de commissie dan ook niet gepast. Tegelijkertijd zorgde zij er wel voor

dat het bijzondere karakter van het bezoek niet verloren ging. Het devies was om zoveel mogelijk te vlaggen en de kleuren van Transvaal en Oranje Vrijstaat te dragen. Volgens krantenverslagen wapperde in de ochtend van 19 december de Nederlandse driekleur dan ook van tal van huizen.[96]

De aankomst van Kruger op het Centraal Station was door de Regelingscommissie strikt geregisseerd. Om zes minuten over elf arriveerde de 'extra-trein' met de voltallige delegatie vanuit Haarlem. Buiten stond inmiddels een enorme menigte te wachten. Veel Amsterdammers hadden al vroeg een plaatsje gezocht om een glimp van de 'bekende koppen' te kunnen opvangen. Toen Kruger dan eindelijk naar buiten kwam, hief een koor van zo'n zevenhonderd zangers een psalm en vervolgens het Transvaalse volkslied aan. Op datzelfde moment maakte het gejuich van de verzamelde massa volgens een verslaggever van *De Tijd* plaats voor 'een ernstige stilte'.[97] Ook in andere verslagen werd vermeld dat het gezang op de toehoorders diepe indruk maakte.[98] Het plechtige karakter van de ontvangst was echter deels te danken aan een opmerkelijke vorm van *crowd control*. Twee dagen voor de aankomst van de president had Hendrik Bijleveld, voorzitter van het Christelijk Nationaal Boeren Comité, bij Paul den Tex, secretaris van de NZAV, nog eens geïnformeerd of er wel gedacht was aan de borden 'meldende dat het publiek niet moet juichen vóór het gezang geëindigd is'.[99] Met dergelijke aanwijzingen deed de commissie een onmiskenbare poging om het gedrag en bovenal de emoties van de toeschouwers te sturen; een strategie die in de nationale en politieke massameetings van de twintigste eeuw zou worden geperfectioneerd.

Oom Paul

Het centrale onderdeel op het programma was de rijtoer van Kruger door de stad. Deze rondrit droeg bij aan de collectieve beleving van het Transvaalnationalisme: de president werd in zijn rijtuig zichtbaar voor de gehele Amsterdamse bevolking. Vanaf het Centraal Station vertrok de delegatie voor een lunch naar het stadhuis aan de Oudezijds Voorburgwal, waarna zij een bezoek bracht aan het Afrikaansch Tehuis, een tijde-

lijke opvang voor strijders uit Zuid-Afrika, aan de Nieuwe Herengracht, om vervolgens te eindigen bij het Doelenhotel, waar de president zou overnachten. Vanwege de verwachte belangstelling was gekozen voor een route langs de grote, doorgaande wegen. De rondrit van de president was daarmee vergelijkbaar met de routes die Willem III en Wilhelmina bij hun bezoeken aan de stad aflegden. Hoewel de Oranjes soms ook de nauwere straatjes van volksbuurten als de Jordaan of de Jodenhoek opzochten, bleef zelfs tijdens de inhuldiging in 1898 het koninklijke rijtuig nog vooral binnen het centrum van de stad.[100] Stadsbewoners zullen bij de rondrit van de Transvaalse president waarschijnlijk niet expliciet aan deze bezoeken van de koninklijke familie hebben gedacht, maar de praktijken leken zo sterk op elkaar dat dit de aanvaarding van Kruger als collectief symbool heeft moeten versterken.

Bij de aankomst van Kruger op het Centraal Station, langs de route, en ook de volgende dag bij het defilé in het Paleis voor Volksvlijt waren verenigingen uit verschillende politieke en religieuze hoeken vertegenwoordigd.[101] Op het Stationsplein stonden zowel strikt lokale clubs als afdelingen van landelijke verenigingen, zoals de Amsterdamse afvaardiging van de Nederlandse Geheelonthoudersbond, opgesteld. Op filmbeelden van de aankomst van Kruger is te zien hoe op de vaandels die boven de massa uitsteken veelvuldig het Amsterdamse wapen prijkt.[102] Het ging hierbij volgens overzichten in de kranten vooral om vakorganisaties: van delegaties van kalk- en steenbewerkers tot brood- en koekbakkers, en van tabaksbewerkers tot kantoor- en handelsbedienden. Ook waren diverse Oranjeverenigingen present, waaronder het reeds bij de collectes genoemde buurtcomité uit de Pijp. Opvallend afwezig waren socialistische organisaties; uit deze hoek was voor zover bekend geen afvaardiging vertegenwoordigd. De toenemende organisatie van burgers in club- en verenigingsverband maakte het eenvoudiger om bij evenementen als deze betrokken te zijn. Verschillende vakverenigingen hadden bovendien de gemeenteraad verzocht om werkgevers aan te sporen hun personeel op 19 december zoveel mogelijk vrij te geven.[103] De Regelingscommissie nam deze oproep in haar richtlijnen over.

Langs de route wisselden individuele huldeblijken en eerbetoon van verenigingen zich af. Terwijl op het Stationsplein de stoet zich in beweging zette, hingen de mensen al uit de ramen van het Victoria Hotel aan het Damrak en de huizen aan de Prins Hendrikkade. Met zakdoeken en hoeden wuifden zij de president toe. Op het moment dat het rijtuig de Nieuwezijds Voorburgwal opdraaide, staakten de bouwvakkers die daar bezig waren hun werk. Klaarblijkelijk hadden zij die dag geen vrij gekregen, maar dat mocht de pret niet drukken: vanaf de steiger zwaaiden zij met hun petten en hieven zij 'krachtig en enthousiast' het Transvaalse volkslied aan.[104] Op diverse plekken langs de route werden kransen aangeboden: door de zangverenigingen op het Stationsplein, door bestellers van de Post- en Telegraafdienst voor het Hoofdpostkantoor op de Nieuwezijds Voorburgwal, door het Amsterdamsche Comité tot Hulp en Steun aan Nagelaten Betrekking van Strijders in Zuid-Afrika, maar ook door een onbekende 'heer uit de Galerij'. Bij de ingang van het Vondelpark werd de president door de juffrouwen Zepers en Bukers van de Huishoudschool getrakteerd op 'Oud-Hollandsch' krentenbrood versierd met linten in de kleuren van Transvaal. In de Plantagebuurt brachten jonge Amsterdammers verenigd in de Jongelingen-Eerewacht Klein maar Dapper een eerbetoon aan de Boeren, naast de 'oudjes' van het rooms-katholieke St. Jacobsgesticht. Aan de huldeblijken kwam geen einde, zelfs 'de patiëntjes van het kinderziekenhuis in de Sarphatistraat verdrongen elkaar achter de ramen en zwaaiden met een groote Transvaalsche vlag'.[105]

Kruger was en bleef een buitenlands staatshoofd, maar voor de Amsterdammers vormde hij de perfecte aanleiding om een eigen saamhorigheidsgevoel op te projecteren. De huldeblijken langs de route gaven dan ook opnieuw blijk van een brede sociale betrokkenheid bij de Boerenzaak. Het ging hier om eigen initiatieven, die niet door de Regelingscommissie waren georganiseerd. Natuurlijk bleef het de vraag welke identiteit voor de toeschouwers langs de kant prevaleerde. Stond men hier als metaalwerker of kantoorbediende, katholiek of protestant, geheelonthouder of Oranjevriend, Nederlander of Amsterdammer? Of

maakte dit allemaal niet uit? Bovendien bleek de massale belangstelling voor de oude president een internationaal verschijnsel. Ook in Frankrijk en Duitsland was men in grote getale uitgelopen om Kruger en zijn mannen te onthalen. Wel zorgde de veronderstelde stamverwantschap ervoor dat het bezoek van de president aan Amsterdam en Nederland in een nationaal verhaal werd opgenomen. De samenhang met een 'eigen' natiegevoel blijkt uit de betrokkenheid van Oranjeverenigingen, of het aanbieden van een oudhollands krentenbrood. Aan de eigen vlag hoefde enkel een groene baan te worden toegevoegd, en naast de volksliederen van Transvaal en Oranje Vrijstaat klonk het *Wien Neêrlands bloed*.

Dat Kruger de figuur was waar het deze dagen om draaide, is door historici al eerder benadrukt. Het verhaal dat in verschillende media rondom de president was ontstaan, maakte vele Amsterdammers nieuwsgierig naar de 'echte' persoon. Het geïllustreerde volkstijdschrift *Eigen Haard* publiceerde in haar nummer van 29 december een foto van de rijtoer en lichtte in het begeleidende artikel de aantrekkingskracht van de staatsman toe:

> Men werd niet aangetrokken door tromgeroffel of door uiterlijk vertoon, maar alleen door het besef, dat deze uiterlijk weinig aanzienlijke man de drager was van een grootsch idee […] Doch door zijn eenvoud en de natuurlijke waardigheid van zijn gebaar was deze grijsaard een historische verschijning, welke de legende tot werkelijkheid verhief.[106]

Kruger was in de ogen van velen een oorlogsheld en bovendien de personificatie van de stamverwante Boer. Als 'Oom Paul' figureerde hij in de krantenkolommen en op prenten, werd hij in theaters door acteurs gepersonifieerd, en was hij te zien in de eerste filmvoorstellingen in de stad. Zelfs op de collectebus van de algemene collecte voor de Zuid-Afrikaanse Republieken stond zijn portret, naast dat van Marthinus Steyn, president van Oranje Vrijstaat.[107] Bij de ontvangst in andere steden was al gebleken hoe omstanders de president in zijn rijtuig wilden aanraken,

en ook de Amsterdamse politie hield hier rekening mee. In een dagorder van 6 december schreef hoofdcommissaris van politie Franken voor hoe de koets en inzittenden beschermd moesten worden door vier man politie, waarvan twee te paard: 'Deze hebben te zorgen dat de President niet wordt bemoeilijkt door het geestdriftig publiek en is het verboden de paarden en rijtuigen en de daarin zittenden aan te raken.'[108]

Was deze bijzondere aandacht voor Kruger nu uniek? Enerzijds niet. De ontvangst van de Zuid-Afrikaanse oorlogsheld doet enigszins denken aan het onthaal dat de Haagse generaal Vetter in de zomer van 1895 in de hoofdstad ten deel viel. Ook toen schreven kranten over de 'menigtes' die uitliepen om de man te bewonderen die in 1894 zulke grote successen in Nederlands-Indië had geboekt; al leek het hier niet om zulke indrukwekkende mensenmassa's als in 1900 te gaan. De reacties van het publiek waren bovendien grotendeels hetzelfde: tijdens zijn – korte – rijtoer door de stad werden Jacobus Vetter en zijn mannen van alle kanten toegejuicht.[109] Ging het in het geval van Vetter om een collega-oorlogsheld, het meest voor de hand ligt in deze periode echter een vergelijking van Kruger met het eigen staatshoofd: de jonge koningin Wilhelmina. De opkomst en reacties van het publiek tijdens het bezoek van de Zuid-Afrikaanse president in december 1900 lijken erg op wat zich bijvoorbeeld tijdens de inhuldiging in 1898 in de hoofdstad had afgespeeld. Opnieuw kwamen massa's Amsterdammers op de been om een glimp van het koninklijke rijtuig op te vangen. Bovendien was Wilhelmina, net als Kruger, in de jaren voor haar inhuldiging het object van een heuse persoonsverheerlijking geworden.[110]

Hoewel de populaire Oranjeliefde natuurlijk een veel langere geschiedenis kende dan het Transvaalnationalisme, openbaarde zich hier toch een vergelijkbaar mechanisme. Beide staatshoofden waren hoofdrolspelers in een collectief verhaal geworden en verschaften als zodanig de massa een focus; op straat zelfs in letterlijke zin. Het *Algemeen Handelsblad* beschreef hoe in december 1900 op de Nieuwezijds Voorburgwal de verzamelde nieuwsgierigen stijf opeengepakt, maar ongekend enthousiast uitkeken naar de komst van Kruger: 'Het wuiven met hoeden en zak-

doeken, het blikken van allen naar één punt, bood een machtig, indrukwekkend schouwspel.'[111] Precies eenzelfde concentratie van de massa beschreef *Eigen Haard* een aantal jaar eerder, toen de Amsterdammers stonden te wachten op het verschijnen van koningin Wilhelmina en haar moeder op het balkon van het Paleis op de Dam: 'Men is in den tusschentijd niet vrij te spreken, noch vrij rond te kijken, niet vrij iemand iets in 't oor te zeggen, want het zou de oogen afleiden en waar men ook zij en wat men ook doe, de oogen moeten naar één punt gericht blijven.'[112] Beide figuren zogen alle aandacht van het verzamelde publiek naar zich toe.

Een dergelijke aantrekkingskracht was niet ieder willekeurig staatshoofd gegeven. Voor keizer Wilhelm II, die in juli 1891 samen met zijn vrouw de hoofdstad een officieel staatsbezoek bracht, kwamen bijvoorbeeld veel minder mensen op de been. Het slechte weer had hier wellicht enige schuld aan – al regende het ook bij het bezoek van Kruger –, maar belangrijker nog was dat het hier ging om een buitenlands en bovenal 'vreemd' staatshoofd. Om massale belangstelling op te wekken leek het een voorwaarde te zijn dat men al enige bekendheid had en bovendien onderdeel vormde van een eigen, nationaal verhaal. De aankomst van de jonge Wilhelmina en haar moeder in de stad, een dag vóór de officiële ontvangst, wist namelijk wél een massaal enthousiasme bij de stadsbewoners los te maken. Vooral de aanwezigheid van de koninginnen bij de repetitie voor de taptoe trok veel bekijks. Het – overigens Oranjegezinde – dagblad *De Standaard* schreef direct na de muzikale oefening dat de komst van het keizerlijk paar vast veel 'heerlijks' zou bieden, maar zo 'huiselijk' als gisteren zou het op de Dam niet meer worden. 'Gisteren waren we zoo heerlijk gezellig "onder ons",' concludeerde de verslaggever zonder schroom.[113]

Herkenningsproces

Dat de figuur van Kruger in de beleving van het Transvaalnationalisme belangrijk was, valt niet te ontkennen. Maar wat gebeurde er eigenlijk op de momenten dat de president (nog) niet in zicht was? In alle beschrij-

vingen van het bezoek van Kruger aan de hoofdstad, valt direct de enorme drukte op straat op. Een verslaggever van *De Tijd* bevond zich op 19 december tussen de menigte en schreef op wat hij zag:

> Er was gelegenheid tot het brengen van ovaties, het overhandigen van huldeblijken, – zoo luide [sic] het program, maar van deze nummers hebben wij niets gezien, niets gehoord. Wel zagen wij dat een ontelbare, dicht opeengepakte massa de straten vulde. Dan kwamen eenige bereden politiemannen en kliefde[n] door die zee heen als een scherp vaartuig, dan kwam er ruimte en stond aan weerszijde van den weg een heg van menschen, 10 à 20 man dik, stijf opeengepakt tegen de huizen; de halze rekte zich, oogen keken uit met verlangen naar den man, die komen moest en men luisterden [sic] naar het naderbijkomend gejoel en het aangonzen van juichstemmen, opgolvend tegen de huizen, opgevangen en herhaald door de uit ramen en vensters liggende bewoners. Zoo schreed de oude Kruger voort door de reijen der jubelende Amsterdammers […].[114]

Door de focus te verleggen van de oude president naar de mensenmassa's toont deze beschrijving een heel andere beleving van de optocht. Uiteraard waren de stadsbewoners langs de kant van de weg nieuwsgierig naar de komst van Kruger. Maar in plaats van de huldeblijken, de vaandels of de officiële programmaonderdelen, zagen de stadsbewoners op deze dag vooral elkaar. Een dergelijke menigte op straat was volgens diverse kranten in de hoofdstad nog niet vaak vertoond. 'Er was een menschenmenigte op de been, gelijk voorheen zelden te zien is geweest,' schreef bijvoorbeeld het *Algemeen Handelsblad*.[115] Deze nieuwe beleving van samenzijn vormde evengoed als alle inhoudelijke bespiegelingen over stamverwantschap en de 'Hollandse natie' in Zuid-Afrika een bron van nationaal gevoel. De stadsbewoners ervaarden op dit moment opnieuw op nog weer een grotere schaal hoe zij een belangstelling voor de Boeren in Zuid-Afrika met elkaar gemeen hadden.

Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

Ook op foto's en filmopnamen is te zien hoe Amsterdam tijdens het bezoek van president Kruger in december 1900 uit haar voegen barstte. Rijen dik stonden de mensen verzameld langs de route die de president zou afleggen. Achter de ramen van de huizen en op kleine balkons verdrongen zich nieuwsgierige stadsbewoners. Een goede illustratie van de manier waarop stadsbewoners het bezoek van Kruger moeten hebben beleefd, is deze foto van de verzamelde menigte op de Dam. Vlak voor de lens van de fotograaf houdt een jongetje zich in evenwicht door zich aan de schouders van de man die voor hem staat, en wellicht zijn vader is, vast te klampen. Beiden staan achteraan in de massa, vlak voor de ingang van de Eggertstraat. Het rijtuig van de president is zichtbaar, maar 'Oom Paul' zelf is door de mensenmenigte en het gewuif van hoeden en petten voor vader, zoon en de hedendaagse kijker, nergens te bekennen.[116]

In de beleving van de massaliteit speelde geluid een belangrijke rol. Wie door de enorme menigte op straat niets kon zien, moest het doen met andere zintuigen. Geluiden dienden op deze dagen als informatiedrager en kregen zodoende een activerende functie. Uit de beschrijving van *De Tijd* blijkt hoe mensen niet alleen uitkeken naar het rijtuig van de

president, maar ook luisterden naar 'het naderbijkomend gejoel' en 'het aangonzen van juichstemmen'. In andere kranten keerden vergelijkbare beschrijvingen terug. Op 19 december berichtte bijvoorbeeld de avondeditie van *De Telegraaf* in een wat vrije vorm over de aankomst van Kruger op het Centraal Station. Op de Nieuwezijds Voorburgwal stond het nieuwsgierige publiek al uren klaar:

> Van verre boemt het geluid van een gejuich aan. Hij is aangekomen – voor de ramen dringen de menschen zich dichter, op de straat sluiten de gelederen der kijkers zich aaneen.

De reactie van de toeschouwers langs de kant laat een gespannen afwachting zien en bovenal een collectieve betrokkenheid bij dat ene, belangrijke, moment. Het gejuich uit de verte wist een massa in beweging te krijgen: terwijl er nog niets te zien was, begonnen mensen zich al te verdringen. Hoe dichterbij de delegatie kwam, hoe meer hoerageroep vervolgens klonk. Zodra het rijtuig met de president de menigte passeerde, bereikte het volume kort een hoogtepunt, waarna het gejuich langzaam wegstierf, 'als een zee van geluid in ebbe-tij'.

Het gejuich en gejubel was voor de stadsbewoners natuurlijk vooral een middel om hun enthousiasme uit te drukken. Verslaggevers hadden dan ook de grootste moeite om iedere keer weer nieuwe synoniemen te verzinnen om het effect te beschrijven. Het gejuich was 'levendig', 'daverend', 'luid', 'oorverdoovend', en 'overweldigend'. Kreten als 'Leve Paul Kruger' of 'Leve de Boeren' werden afgewisseld met 'enthousiastisch, geestdriftig gejubel' en 'donderende hoera's'. Door op deze momenten met de massa mee te doen, konden de stadsbewoners opgaan in een groter geheel. 'Eén groote klank daverde, één geluid golfde door de lucht. Niet te onderscheiden was het, wat werd geroepen, hoe werd gejubeld,' zo schreef bijvoorbeeld het *Algemeen Handelsblad* over de uitingen tijdens de rijtoer.[117] Deels zijn dergelijke beschrijvingen een vorm van krantenretoriek: de burgerlijke pers benadrukte graag de eensgezindheid van het volk, zeker waar het ging om evenementen van natio-

nale aard. Anderzijds laat juist het feit dat kranten de massa's op straat en het bijbehorende klanklandschap nu zo expliciet begonnen op te merken, zien dat het hier om een opvallende en nieuwe gewaarwording ging.

Een gelijksoortige ervaring kwam bovendien ook in een meer persoonlijk getint verslag terug. In *Het Nieuws van den Dag* verscheen een aantal dagen na het bezoek van Kruger aan de hoofdstad een beschrijving van de rijtoer door een anonieme ooggetuige. De ingezonden bijdrage was ongetwijfeld ietwat gedramatiseerd en toont hoe pathos een belangrijk onderdeel vormde in het denken en schrijven over de Boerenoorlog. Daarnaast laat het verslag echter ook zien hoe het op straat niet alleen ging om een emotionele beleving, maar ook om een ervaring van collectiviteit:

> Als een uit velen vind ik mij rustig wachtende op de Muntsluis, om bij het voorbijrijden van den ouden President hem mede mijn groet toe te wuiven en met mijne stem het koor te versterken, dat hem moet overtuigen van ons medevoelen. […] Nog enkele oogenblikken en hij is nabij. Ik wuif mijn hoed en tracht hem toe te juichen. Doch bij zijn aanblik is het mij onmogelijk geluid uit te brengen. Te veel aandoeningen vervullen mijn gemoed.[118]

Het gebruik van zinsneden als 'een uit velen', en 'met mijne stem het koor te versterken', wijzen op het belang dat deze anonieme toeschouwer hechtte aan een gezamenlijke belevenis. De wens om deel uit te maken van het ogenblik en daarbij op te gaan in de menigte was groot. Het enthousiasme voor Kruger en een eigen saamhorigheidsbeleving liepen op die manier haast ongemerkt in elkaar over.

Die emotie leidde ook tot het aanheffen van het volkslied, bij voorkeur het Transvaalse. 'Er werd gejuicht, met ongebonden, onbedaarlijken geestdrift, er werd gezwaaid met zakdoeken,' zo schreef het *Algemeen Handelsblad*, 'maar vaak werd onder den indruk van het oogenblik het Transvaalsche Volkslied aangeheven; dan zongen allen mede en plechtig klonk door

Amstel's straten "Dat vrije volk zijn wij"…'[119] Het volkslied van de Boerenrepubliek klonk in georganiseerd verband, zoals bijvoorbeeld bij de aankomst van de delegatie op het Centraal Station, maar werd ook spontaan op straat aangeheven. De tekst lijkt bij de Amsterdamse bevolking bekend te zijn, onder meer door inspanningen van de dagbladen. In de krant van 20 december 1900 herinnerde het *Algemeen Handelsblad* zijn lezers eraan dat het een jaar eerder, bij de betoging in het Paleis voor Volksvlijt, de hymne *Kent gij dat volk* inclusief muziek had afgedrukt. De publicatie van het Transvaalse volkslied had de verkoopcijfers van de krant direct doen stijgen, maar vooral deed het de redactie nu genoegen om te merken 'hoe populair het lied der Boeren sinds dien tijd is geworden'. Het volkslied van Oranje Vrijstaat was minder bekend, maar daar hoopte het *Algemeen Handelsblad* met de speciale voorpagina waarop het volkslied werd gepubliceerd nog diezelfde dag verandering in te brengen.

Of het zingen van deze volksliederen bij de stadsbewoners eenzelfde reactie teweegbracht als het zingen van het *Wien Neêrlands bloed* of *Wilhelmus* is moeilijk vast te stellen. Koppelden de Amsterdammers de liederen uit Zuid-Afrika specifiek aan president Kruger, president Steyn en de Boeren, of zagen zij deze ook als onderdeel van een 'eigen' repertoire? De melodie van het Transvaalse volkslied werd rond 1900 in ieder geval wel voor een aantal andere nationalistische teksten gebruikt. In 1898 publiceerde de Amsterdamse uitgever S. Eisendrath Bzn., gevestigd in de Tweede Jan van der Heijdenstraat, ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina de liedbundel *Leve de Koningin!* De bundel bevatte een twaalftal nieuwe teksten op 'populaire melodieën'. Onder deze melodieën waren in ieder geval de Nederlandse volksliederen en liederen als *Piet Hein* en *Waar de blanke top der duinen*. Van het drietal 'vreemde' melodieën kwam, naast het Oostenrijkse volkslied en het immens populaire *Die Wacht am Rhein*, ook het Transvaalse volkslied voor hergebruik in aanmerking. Deze laatste melodie behoorde dus al vóór het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog tot het populaire repertoire en werd hier bovendien gecombineerd met een sterk nationalistische en Oranjegezinde tekst.

In de stad waren echter ook andere geluiden te horen. Naast het zingen van de nationale volksliederen, poogden sommigen ook een aantal keer de 'zielverheffende en hartroerende' klassieker *Bokkie bèh* aan te heffen. 's Avonds trokken groepjes mensen al zingend door de stad, zoals de jongens die een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag* in de Kalverstraat ontmoette:

> Nu en dan trok een troep jongelui met een Transvaalsch lied door de menigte, waarmeê zij een vrij wat beter figuur maakten dan de jonge knapen en meisjes, die de volle straat tot tooneel voor hun kinderachtig gestoei en gegil maakten en daarmee den werkelijk zoo schoonen toon van den dag bedierven.[120]

Een kritische *De Tijd* signaleerde in het stadscentrum ook 'hossende en met klappers-slaande jongens' die het gemunt hadden op de hoeden van fatsoenlijker heren.[121] Ook *De Telegraaf* had het over jongens die op 'bordpapieren toetertjes' bliezen en 'met een soort bordpapieren klapper' elkaar op de rug en hoeden sloegen.[122] Bovendien bleek de kwaliteit van het straatgezang in de oren van de dagbladpers opnieuw een probleem. 'Men hoorde veel het Transvaalsche volkslied zingen,' aldus *De Telegraaf*, 'evenwel slechts zelden werd het goed of met smaak gezongen. Het was een beetje joelen en herrie.'[123] Achteraf is het makkelijk om op al deze feestvreugde het label van nationalisme te plakken, maar het gaat hier duidelijk om een veelzijdig fenomeen. Hoewel niet voor ieder staatshoofd een mensenmassa op de been kwam, was de grens tussen een nationaal geïnspireerd samenzijn en ordinair feestvieren dun. Dat de cafés en koffiehuizen in de buurt van de Dam, Kalverstraat en Rembrandtplein na alle officiële programmaonderdelen afgeladen waren, is weinig verrassend. Na een hele dag op straat was het in 'die uitgaansstemming' natuurlijk lastig om weer naar huis te gaan.[124]

Toch moeten juist deze momenten niet opzij geschoven worden. Het ging hier weliswaar niet om een nationalisme dat gevoed werd door een

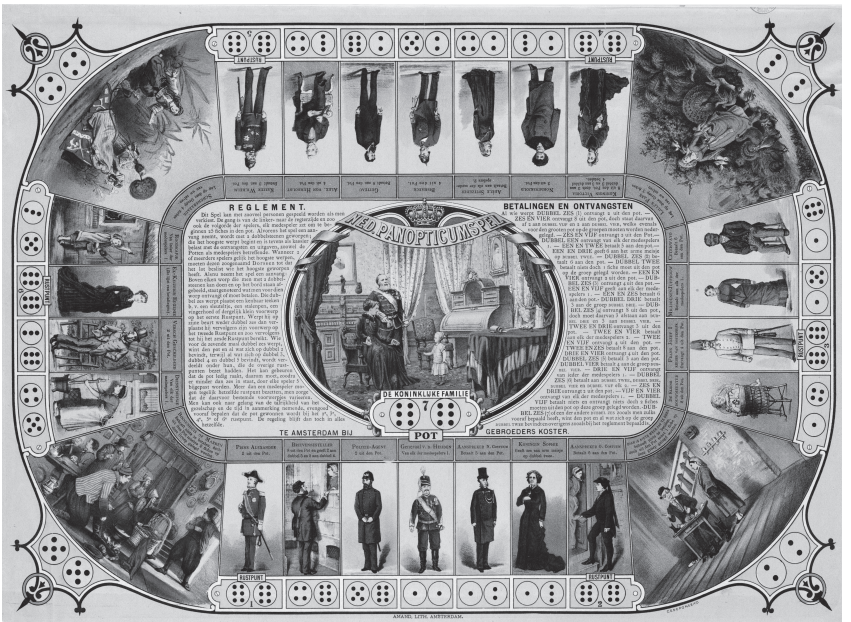
inhoudelijke idee over stamverwantschap, maar wel om een emotionele beleving van een *eigen* samenzijn. Zelfs de stadsbewoner die met de gebeurtenissen in Zuid-Afrika niet zoveel ophad, kon zich niet aan de indruk onttrekken dat er vlak voor de eigen deur iets opwindends gebeurde. De massa's waar de organisatoren van de meeting in 1881 nog met enige vrees naar keken, vormden rond de eeuwwisseling een vanzelfsprekend onderdeel van het openbare leven. Dit was mogelijk door een toenemende organisatie van het publieke domein.

Waar in de literatuur vooral aandacht is besteed aan de rol van de orthodox-protestanten in de vormgeving van de band met de Boeren, laat dit hoofdstuk zien dat ook andere religieuze en politieke groeperingen het Transvaalnationalisme probeerden te claimen. Antirevolutionairen, katholieken en socialisten speelden ieder op hun eigen manier op het collectieve enthousiasme voor de strijd in Zuid-Afrika in. Hierbij werden nieuwe stijlen ontdekt en alternatieve actievormen toegepast; zij het dat de ene partij daarbij op meer succes kon rekenen dan de andere. In de tweede plaats hadden de stadsbewoners ook zichzelf georganiseerd. Tal van burgers gaven bijvoorbeeld via vakverenigingen acte de présence: of het nu ging om het bijdragen aan de inzamelingsacties, het opkomen voor werkloze diamantbewerkers, het geven van een mening over het plan tot een internationale havenboycot of de feestelijke ontvangst van 'Oom Paul'. Uit de meeting in het Paleis voor Volksvlijt in augustus 1899 en de ontvangst van Kruger in december 1900 blijkt bovendien dat de collectieve emotionaliteit niet zozeer gevreesd, maar juist benut en gestuurd moest worden – door politieorders en een eerste experiment met crowd control.

De strijd in Zuid-Afrika vormde een aanleiding voor het creëren van een eigen groepsgevoel. Een zekere mate van groepsdruk werd in deze context duidelijk als iets positiefs ervaren. Dit zagen we al eerder, bijvoorbeeld bij het zingen in groepsverband of het versieren van de straat rondom Oranjefeesten, maar de collectes voor de slachtoffers van de Boerenoorlogen vormen hiervan wellicht het beste voorbeeld. Stadsbewoners zelf benaderden de NZAV met het verzoek om een collectebus te mogen plaatsen of namen het initiatief tot de organisatie van een bene-

fietevenement. De geldinzamelingen vormden daarmee bij uitstek een initiatief van onderop. Er was bovendien geen mogelijkheid om aan dergelijke acties te ontsnappen: de collectes waren op allerlei plekken in de stad en in tal van domeinen van het dagelijks leven aanwezig. De voorstellen tot 'tolheffing' in de Kalverstaat en 'Boerenbelasting' op publieke vermakelijkheden mochten dan voor zover bekend geen doorgang hebben gevonden, ze illustreren wel het dwingende en alomtegenwoordige karakter van het enthousiasme voor Transvaal. En, zoals bekend, ging een enkeling zelfs zover om te stellen dat wie niet doneerde ook geen echte Nederlander was.

Het Transvaalnationalisme kende een grote dynamiek. Het bezoek van Kruger aan de hoofdstad bracht duizenden mensen op de been, maar was uiteindelijk ook een eenmalig evenement. De basis voor de enthousiaste ontvangst van de president was in de voorafgaande maanden gelegd door de stroom aan nieuwsberichten, bijeenkomsten en de geldinzamelingen. Dit maakte het bezoek tot een bijzonder moment, maar het Transvaalnationalisme zelf blijkt een vluchtig fenomeen. Het enthousiasme voor de Boeren zou, anders dan de betrokkenheid bij het koningshuis, geen terugkerend onderdeel van het hoofdstedelijk leven worden.[125] De klachten die het *Algemeen Handelsblad* in juni 1902, een maand na het vredesverdrag tussen de Britten en de Boeren, bereikten, waren hier wellicht al een voorteken van. Kon het carillon van de Westertoren nu niet eens wat anders spelen dan ieder uur opnieuw *Dat vrije volk zijn wij*, zo vroegen enkele stadsbewoners aan de krant. Voorlopig werd echter nog geen aanstalten gemaakt tot een wijziging van de overbekende melodie. Niet uit sympathie voor de Boeren, maar omdat in augustus van het volgende jaar toch het hele speelwerk moest worden vervangen.[126]

Het Nederlandsch Panopticumspel, 'het nieuwste nieuwtje voor Sint Nicolaas'.
Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

Vraag en aanbod
De commercialisering van de natie

Tegen het eind van de negentiende eeuw was de rol van de gewone burger in het nationale verhaal aanzienlijk vergroot. Een van de duidelijkste symptomen van deze ontwikkeling is de toegenomen commercialisering van de nationale cultuur.[1] Hierbij draaide alles om het creëren en aanspreken van een massapubliek. De onderwerpen uit de voorgaande hoofdstukken bleken opeens niet alleen deel uit te maken van krantendiscussies, officiële vieringen en politieke meetings, maar ook te kunnen worden ingezet om stadsbewoners te lokken en geld te verdienen. Het ging hierbij om producten, zoals bijvoorbeeld Oranje-speldjes of Wilhelmina-naaimachines, die inspeelden op bestaande collectieve emoties en deze op hun beurt ook weer versterkten. De commercialisering van de nationale cultuur maakte tevens onderdeel uit van het openbare leven, in de vorm van verwijzingen naar de natie in winkeletalages, musea en het uitgaansleven. Deze alternatieve presentatie van nationale figuren en verhalen leverde een totaal andere interactie op dan de oprichting van de standbeelden en gedenktekens, waar dit boek mee begon. Maakten daar de elitaire comités, die naar eigen inzicht de hoofdstedelijke bevolking konden in- of uitsluiten van de onthullingen, de dienst uit, hier regeerde de markt. Eventuele pogingen tot volksopvoeding en beschaving waren van ondergeschikt belang of vaker nog zelfs geheel afwezig. De hoofdstedelijke ondernemers speelden liever het spel van vraag en aanbod, en namen de stadsbewoners daarin mee.

De natie geëtaleerd

Kern van het commerciële gebied in Amsterdam vormde de Kalverstraat: hier was werkelijk alles te verkrijgen. Een vreemdeling die in 1875 de winkelstraat verkende in een stadsfysiologie – een populair genre van stadsbeschrijvingen in die tijd – karakteriseerde het gebied dan ook als de 'toco' van Amsterdam. 'Zooveel verscheidenheid van koopwaar in één enkele straat was hem een raadsel,' becommentarieerde zijn begeleider toch wel met enige trots.[2]

De oorzaak voor deze diversiteit aan winkels was gelegen in de locatie: de Kalverstraat vormde een belangrijke verkeersas in de stad.[3] Een vergelijkbare situatie was zichtbaar rondom het gedempte deel van het Damrak, het Rokin en de Nieuwendijk: ook hier trok de centrale ligging voortdurend ondernemers aan. Het winkellandschap buiten de oude stadskern bood een ander aanzien. In volksbuurten als de Jordaan en de Jodenhoek was het aanbod minder sterk geconcentreerd en bovendien meer gericht op de dagelijkse levensbehoeften zoals voeding en genotsmiddelen.[4] Elders in de stad draaide alles juist om een luxe aanbod, zoals bijvoorbeeld in de beroemde galerij van het Paleis voor Volksvlijt aan het Frederiksplein. De komst van nieuwbouwbuurten in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw zorgde bovendien voor nieuwe winkelstraten, zoals in de Pijp. Het aantal winkels bleef hier echter tot in de twintigste eeuw ver achter bij de bevolkingspopulatie. Het gebied rondom de Dam behield dan ook zijn aantrekkingskracht op consumenten uit de gehele stad.[5]

De Kalverstraat en het omliggende winkelgebied zelf veranderden in de tweede helft van de negentiende eeuw echter in een rap tempo.[6] Begin jaren zestig werd eenrichtingsverkeer ingevoerd en besloot het stadsbestuur tot de aanleg van trottoirs, waardoor voetgangers tijdens het winkelen niet langer door karren en rijtuigen werden gehinderd. Tussen 1873 en 1883 werd bovendien het wegdek geasfalteerd; iets waar winkelstraten in andere delen van de stad nog lang op zouden moeten wachten.[7] Kranten berichtten hoe ondernemers hun zaak van nieuwe winkel-

puien voorzagen, met daarin grote glazen ramen, zodat alle producten goed te zien waren.[8] De invoering van gaslicht, en tegen het eind van de eeuw elektrisch licht, zorgde ervoor dat de koopwaar ook 's avonds nog bezichtigd kon worden.[9] De etalages hadden dan ook een belangrijke aantrekkingskracht. Probeerden in de eerste helft van de negentiende eeuw de meeste winkels hun klanten te lokken met uitstallingen bomvol producten zonder dat ergens prijzen te zien waren; vanaf de jaren vijftig en zestig werden de opstellingen achter de winkelruit meer en meer een bron van vermaak.[10] Winkeliers lokten het publiek met bijzondere kunstvoorwerpen en technologische hoogstandjes, met portretten van beroemde personen en speciale Sinterklaasuitstallingen. Al deze ontwikkelingen gaven aan het winkelen als plezierig tijdverdrijf een nieuwe impuls.[11]

In de literatuur zijn etalages wel beschouwd als een nieuw massamedium, te vergelijken met de opkomende populariteit van de geïllustreerde pers, fotografie en film.[12] Winkelstraten maakten onderdeel uit van de openbare ruimte en waren als zodanig altijd en voor iedereen toegankelijk. Het publiek dat kwam om te 'winkelen' als vrijetijdsbesteding was van oudsher afkomstig uit de bovenlaag van de samenleving. Deze stadsbewoners hadden de tijd om te flaneren en vooral ook het geld om aan luxegoederen te besteden. Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw nam echter ook de koopkracht van de bredere middenklasse toe.[13] De ontwikkeling van de etalagekunst stimuleerde bovendien het fenomeen van *window shopping*: het kijken zonder iets te kopen. De winkelstraat was tevens een domein waarin respectabele vrouwen zich zonder mannelijke begeleiding (relatief) vrij in het openbaar konden bewegen. De komst van melksalons en confiseurswinkels ondersteunden en versterkten deze praktijk.[14] Naast het winkelend publiek passeerden iedere dag ook stadsbewoners op weg naar andere bestemmingen: de winkelstraat vormde een belangrijke doorgang van de ene naar de andere kant van de stad. Winkelende dames en heren, schoolkinderen en studenten, dienstmeisjes en kantoorbedienden, visboeren en schouwburgbezoekers: de Kalverstraat was geen enkele Amsterdammer vreemd.[15]

Oranje

Over de reclamestrategieën van de hoofdstedelijke winkeliers in de negentiende eeuw is nog maar weinig bekend.[16] Een groot deel van de etalages zal nog lang volgens de ouderwetse manier zijn ingericht, maar beschrijvingen in kranten laten zien dat tegelijkertijd een flink aantal uitstallingen met hun tijd meeging. Om hun klantenbestand te verbreden, begonnen winkeliers aansluiting te zoeken bij collectieve interesses en emoties.[17] Het hoeft dan ook weinig verbazing te wekken dat in de etalages ook nationale thema's en figuren hun opwachting maakten; met de Oranjes voorop. Dit was geen exclusief Amsterdams fenomeen. De aanwezigheid van nationalistische, en in het bijzonder orangistische, versieringen en objecten in etalages is al eerder opgemerkt voor negentiende-eeuws Den Haag.[18] Tussen de hoofdstad en de hofstad blijken soms zelfs ook hele voorstellingen te worden uitgewisseld. 'De allegorische voorstelling "De Nederlandsche Maagd, Koning Willem III kronende in tegenwoordigheid van H.M. de Koningin en het Prinsesje", welke terecht bij gelegenheid der Haagsche feesten in het magazijn van den Heer Pander te 's-Gravenhage de bewondering wekte, is door dien heer ook hier, in zijn nieuwe magazijn van tapijten, in de Kalverstraat, gedurende de feesten tentoongesteld,' zo vermeldde *Het Nieuws van den Dag* in april 1887.[19]

Tijdens koninklijke verjaardagen en jubilea, Prinsessedag en natuurlijk de inhuldiging in 1898 speelden winkeliers in op het breed gedeelde enthousiasme voor het Nederlandse koningshuis. In 1887, tijdens de viering van de zeventigste verjaardag van Willem III, waren in vrijwel iedere Amsterdamse winkelruit verwijzingen naar de Oranjes te zien. 'De winkeliers beginnen reeds toebereidselen te maken voor de aanstaande Aprilfeesten,' schreef *De Tijd* in maart 1887. 'De firma Willems en Co., in de Kalverstraat, behoort tot de eersten; zij heeft haar winkelkast versierd met busten van Koning, Koningin en Prinses, te midden van overvloed van oranje.'[20] In de weken hierna zouden tal van ondernemers dit voorbeeld volgen. De winkels sloten met hun etalages aan bij de versieringen die ook op publieke gebouwen, particuliere huizen en in straten zoals de

volkse Willemsstraat te zien waren. Het zou heel goed kunnen dat de eigenaren, net als bijvoorbeeld de Willemsstraters, met de voorstellingen een daadwerkelijke betrokkenheid bij het koningshuis wilden uiten. In ieder geval waren de Oranjeversieringen een slimme commerciële strategie. De koningsgezinde etalages trokken niet alleen veel bekijks, maar lokten ook klanten naar de winkelstraten toe.

Wat er precies te zien was, verschilde per etalage. Grote ondernemers pakten flink uit en probeerden het Amsterdamse publiek met indrukwekkende vertoningen te imponeren. Bij de firma Perry & Co. waren tijdens de Aprilfeesten in 1887 de portretten van Willem III en zijn echtgenote omgeven door waskaarsen in de nationale kleuren te zien. In de Vijzelstraat had sigarenhandelaar K. de Bruin het Nederlandse wapen geconstrueerd uit verschillende tabakssoorten, 'waardoor eene doelmatige kleurschakeering ontstond'. Op de Nieuwendijk bleven tal van mensen staan voor de twee winkels van Anton Sinkel, waar 'decoratiën van vlaggendoek met de geliefde kleuren' en onder 'prachtige troonhemels' de 'gekleurde busten' van Willem III en Emma te zien waren. Ook bij de firma Bahlman & Co. stonden borstbeelden van het vorstenpaar, waarbij op wit satijnen kussens uit bloemen de letters W en E waren gerangschikt. Even verderop toonde de etalage van het kledingmagazijn van Herzberg weer een heel ander tafereel: hier stond een wassenbeeld van koning Willem III opgesteld, omringd door 'eenige kleinen [kinderen], die met vlaggen Z.M. complimenteerden'.[21] Door het gebruik van het rood-wit-blauw, oranje en andere nationale symbolen plaatsten de winkeliers de Oranjes in een betekenisvolle omgeving. Verslaggevers betitelden de voorstellingen als 'keurig' en 'smaakvol' en beschreven ieder detail.

Het koningshuis werd hier zonder meer gepresenteerd als een symbool waar men met ontzag mee diende om te gaan. Maar hier en daar doken ook andere taferelen op. Een verslaggever van *De Tijd* trof in een winkelkast in de St. Anthoniebreestraat bijvoorbeeld de borstbeelden van Willem III, Emma en het prinsesje aan, 'geflankeerd door groote potten augurken en komkommers'.[22] Iedere verwijzing naar de natie

ontbrak, en door op hetzelfde niveau als de ingemaakte vruchten geplaatst te worden, leek de Oranjes ook hun vorstelijke allure te zijn ontnomen. De krant karakteriseerde het tafereel dan ook niet zonder reden als 'een zeer eigenaardig huldeblijk'. De etalage in de St. Anthoniebreestraat bleek echter geen uitzondering; elders in de stad en ook in latere jaren verzonnen winkeliers tijdens Oranjefeesten soms de opmerkelijkste presentaties: van oranje geschilderde ganzen en kippen bij een poelier in de Jodenbreestraat tot de koningin tussen spekken en worsten of 'een automaatje' dat de portretten van het koninklijke gezin op zijn neus balanceren liet. De eigenaardigheid sloot oprechte Oranjegezinde bedoelingen van de winkeliers overigens geenszins uit.[23] Maar veel belangrijker nog was dat het koningshuis hier op een heel toegankelijke manier werd gepresenteerd; tussen de augurken en komkommers leken Willem III en zijn gezin plots heel even onderdeel van het dagelijks leven van de gewone man.

De commercialisering van het koningshuis kwam ook terug in de Oranjemerchandising die in de etalages werd uitgestald. Oranjeproducten kenden een lange traditie: al in de zeventiende eeuw verkochten handelaren oranje strikken en pijpen en bordjes waarop de stadhouders staan afgebeeld.[24] In de negentiende eeuw leek het aanbod van Oranjemerchandising echter vele malen breder en goedkoper te zijn geworden.[25] Ieder kon wel iets van zijn of haar gading vinden. Etalages toonden specifieke feestproducten, zoals speldjes, petten, sjerpen en kokardes, maar ook gebruiksvoorwerpen met een langere levensduur, zoals koekblikken, zakspiegeltjes, pijpen, (hals)doeken, Oranje-kwartetten of schooltassen.[26] Ook in hun reclame op andere plekken maakten Amsterdamse bedrijven gebruik van het koningshuis. Sigarenhandelaren verkochten hun tabak normaliter in zakjes met daarop bijvoorbeeld een merknaam of de voorgevel van het winkelpand afgebeeld. Tijdens Oranjefeesten versierden echter de portretten van Willem III en Wilhelmina het papier.[27] De Amsterdamsche Stoom-, Was- en Strijkinrichting Blom van Weezel op de Oudezijds Achterburgwal gebruikte een afbeelding van koningin-regentes Emma op haar reclamekaarten en de Amsterdamse

cacaofabrikant Bensdorp voegde een soort papieren legger met de jonge Wilhelmina bij producten.[28] Zoals te verwachten viel, kreeg deze advertentiepraktijk rond de inhuldiging in 1898 helemaal een boost.[29]

Wie in de aanloop naar een Oranjefeest door een winkelgebied liep, werd overal geconfronteerd met dergelijke visuele indrukken. En alsof dat nog niet genoeg was, waren tijdens de feestdagen ook nog eens luidkeels roepende straatverkopers actief. Sfeerimpressies in kranten laten zien hoe stadsbewoners overal tot de aanschaf van speciale Oranjeproducten werden verleid. Zo berichtte *De Standaard* tijdens de Aprilfeesten in 1887:

> Op de drukke punten van het verkeer, waar vroeger de uitdragers van een opruiend blad het volk te hoop schreeuwden, galmt nu uit den mond van honderden kooplui de naam Oranje, in verband met strikjes en gidsen, die zij aanprijzen met allerlei improvisatiën in dicht en ondicht ter eere van den gevierde.[30]

Het geluid van de straatverkopers was de negentiende-eeuwse stadsbewoner niet vreemd, immers allerlei producten werden door middel van kreten aan de man gebracht.[31] De venters waren dan ook zeer bedreven in het verzinnen van aantrekkelijke rijmpjes. 'Voor twee centen heb je een blom! Zo'n feest komt nooit weerom!', dichtte bijvoorbeeld een verkoper van 'feestboeketten', voor een corsage voor op het feestkostuum.[32] Tijdens bijvoorbeeld het bezoek van Kruger aan de stad werden overigens op dezelfde wijze Transvaalstrikjes en -vlaggetjes verkocht.[33] Deze activiteiten tonen duidelijk dat aan de nationalistische merchandising bijna niet te ontkomen was.

De commercialisering van het Oranjegevoel ging zelfs zover dat ook de verkoop van producten voor de feestversiering een *big business* vormde. De gehele tweede helft van de negentiende eeuw werden in de weken voorafgaand aan nationale feesten en Oranjefeesten overal de guirlandes, lampionnen en vetglazen voor de illuminatie aangeprezen. Hoe meer mensen hun huizen en straten versierden, hoe meer winst er voor

winkeliers op dergelijke artikelen te behalen viel. Wijnhandelaar Dirk Meijer noteerde bijvoorbeeld hoe in 1872, rondom de herdenking van de inname van Den Briel, bij een kantoorboekhandel grenzend aan de Dam allerlei feestartikelen werden aangeboden:

> 't Curieuste magazijn is zeker Saks op 't hoek van de Vischsteeg, waar alle bedenkelijke artikelen tot opluistering van woning en kleeding in 't groot en klein verkocht worden; vlaggen, wimpels, banieren, transparanten, ballons, bloemenguirlandes, Oranjelikeuretiketten, papieren strookjes met Oranje-boven, lampions, strikjes, cocardes, draagteekenen, sjerpen, ja zelfs katoenen Oranjepetten tot de modieke prijs van f 2,- 't dozijn.[34]

Advertenties van deze winkel, gerund door weduwe S.J. Saks en vermoedelijk haar zoon M.S. Saks, in het *Algemeen Handelsblad* in de maand voorafgaand aan de feestelijkheden tonen hoe dezelfde producten beschikbaar waren in verschillende prijsklassen, en dus voor verschillende inkomens. De 'Briel Oranje linten' van de firma Saks kostten per stuk bijvoorbeeld tussen de 40 cent en 1 gulden, 'vlaggen met een watergeus' varieerden in prijs tussen de 20 en 60 cent.[35] Producten als glazen voor de illuminaties waren bovendien te huur.[36] Dergelijke winkels leken ook buiten Amsterdam te leveren, gezien de grote aantallen waarin gehuurd of gekocht kon worden en een enkele advertentie in niet-lokale bladen.[37]

Het optuigen van Oranje-etalages of het adverteren met behulp van het koningshuis kon dan enkel door een winstoogmerk zijn gedreven, aan de aanschaf van de Oranjemerchandising moeten zeker andere overwegingen ten grondslag hebben gelegen. De alomtegenwoordige beschikbaarheid wekte de suggestie dat dit producten waren die men toch eigenlijk wel *moest* hebben. Het aanbod op zich was dan al voldoende reden om tot aanschaf over te gaan. Maar meer nog waren de Oranjestrikken, vlaggen en petjes een manier om aan anderen de loyaliteit zichtbaar te maken. Zeker tegen het eind van de eeuw kon wie geen

oranje droeg tijdens de feesten eenvoudig voor socialist worden aangezien (en omgekeerd werd het *niet* dragen van oranje strikken of kokardes in de driekleur een manier om zich tegen de monarchie te verzetten).[38] De merchandising vormde daarmee een haast onmisbaar middel om actief aan de feestelijkheden deel te nemen. En voor wie na afloop nog eens rustig wilde nagenieten, boden de producten tevens een tastbaar aandenken. Uiteindelijk ging het hier om een *experience economy*, de commerciële organisatie van een nationale emotie. Dit was overigens zeker niet een typisch Nederlandse ontwikkeling, bijvoorbeeld Groot-Brittannië kende in dezelfde periode rond de figuur van koningin Victoria een vergelijkbare merchandisingindustrie.[39]

Een extra aanwijzing voor het succes en de betekenis van de Oranjecommercie is dat socialisten haar gebruikten om zich tegen af te zetten. Welbekend is bijvoorbeeld het achttien strofen tellende spotdicht op het aanbod Wilhelmina-zakdoeken van Louis Hermans uit 1896, getiteld 'Majesteitsschennis, of Hoe een Vaderlander zijn neus kan snuiten'.[40] Overigens had een decennium daarvoor ook in het liberaal-conservatieve *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* iemand al vergelijkbare bedenkingen bij de zakdoeken met het portret van het jonge prinsesje.[41] Het Oranjevertoon stuitte de socialisten zonder meer tegen de borst, maar zij gingen niet zover dat zij daadwerkelijk etalages vernielden. Tijdens de Oranjefurie van 1887 gebeurde wel het omgekeerde: toen ruïneerden Oranjevrienden in de Jordaan de etalages van de socialistische boekhandelaren Bos en Fortuyn. Het lijkt er echter op dat de winkelstraten geen vanzelfsprekend domein waren voor dergelijke politieke acties. De enige aangetroffen vermelding van schade aan een Oranjegezinde etalage dateert uit 1884. In de nacht van 14 op 15 oktober krabden volgens verschillende dagbladen enkele 'baldadigen' in de Kalverstraat het geschilderde wapen van de koningin van het winkelraam van de luxe parfumerie Rimmel af. Of het hier ging om een politieke daad, of slechts een paar verveelde passanten is nooit bekend geworden.[42]

Portrettomanie

Al veel eerder is voor de negentiende-eeuwse winkelstraten in Den Haag gewezen op het bestaan van een zekere 'portrettomanie', een bijzondere belangstelling voor afbeeldingen van vaak vooraanstaande personen.[43] Ook de negentiende-eeuwse Amsterdammers kenden dit fenomeen. 'Voor het winkelraam van den boekhandelaar Allert de Lange, Damrak,' zo schreef bijvoorbeeld *De Telegraaf* in september 1897, 'zijn een groot aantal fraaie photografieën van vorstelijke personen, beroemde schrijvers en componisten uit den tegenwoordige tijd geëxposeerd.'[44] Tussen dit brede aanbod van internationale beroemdheden, *royalty*, politici en andere bekende namen uit de kranten en weekbladen stonden ook de Nederlandse koninklijke familie en andere nationale figuren. Het is daarom van belang even stil te staan bij de betekenis van deze portrettomanie voor de populaire beleving van de natie. De etalages, en overigens ook tal van producten met daarop portretten, bevestigden en versterkten het belang van centrale figuren in de verpersoonlijking van het populaire nationale verhaal; een mechanisme dat ook al in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam bij de rijtoeren van Wilhelmina en Paul Kruger door de stad.

Uit de beschrijvingen in de kranten en de reacties van het publiek op de portretten blijkt in de eerste plaats welke waarde werd gehecht aan het realistische karakter van de reproducties. Koning Willem III was bijvoorbeeld prominent in de hoofdstedelijke etalages aanwezig, maar hij bleek niet altijd even goed op zichzelf te lijken. 'Jammer, dat de busten het Vorstenhuis niet meer gelijkend te zien geven,' zo schreef *De Tijd* in 1887 over de al genoemde etalage van de firma Willems & Co., 'die van den Koning kan hoogstens een neef van Z.M. voorstellen.'[45] De eisen aan de reproducties werden in de loop van de eeuw steeds hoger. Dit had te maken met de belangstelling voor nieuwe en 'moderne' middelen om de werkelijkheid vast te leggen, zoals bijvoorbeeld de fotografie. Een buste van de jonge koningin Wilhelmina in de etalage van de firma Buffa in de Kalverstraat onderging in augustus 1896 bijvoorbeeld een vergelijkbaar lot als haar vader een decennium eerder: 'Zij is ons echter zeer tegenge-

vallen en wandelaars in de Kalverstraat, die het beeld ook zagen, ging het blijkbaar eveneens,' zo schreef een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad*.[46] Wat nu niet meehielp, was dat vlak naast de buste een 'photographisch portret' van de jonge koningin was geplaatst. Het publiek kon nu zelf een vergelijking maken tussen beide kunstvormen, een vergelijking die volgens de verslaggever 'niet ten voordeele der buste' uitviel.

Het realistische karakter was echter niet alleen een esthetisch verlangen, maar ook belangrijk voor de opbouw van een referentiekader. De uitstallingen in de winkelstraten vormden een belangrijke bron van informatie. Voor het grote publiek waren de mogelijkheden om zich een voorstelling van de Oranjes te kunnen maken beperkt. Een standbeeld van Willem III of Wilhelmina was in Amsterdam in deze periode bijvoorbeeld niet aanwezig. Wel begonnen geïllustreerde tijdschriften in deze periode aan een opmars, en ook stond de beeltenis van Willem III natuurlijk op postzegels en munten. De afbeeldingen in etalages en op producten sloten als alternatieve media hierbij aan. De link tussen de publieke beeldvorming en de bustes en portretten in de uitstallingen van de hoofdstedelijke winkeliers legde *De Telegraaf* in 1897 ook expliciet. In de aanloop naar een bezoek van Wilhelmina aan de hoofdstad waren de toeschouwers langs de kant van de weg via de hoofdstedelijke commercie al meerdere malen met afbeeldingen van de koningin geconfronteerd. De verslaggever verplaatste zich in het hoofd van een van de dames langs de route: '…zal zij niet aanstonds de Koninginnen, zal zij niet Koningin Wilhelmina zien, wier beeltenis ze dezen dag door de ramen van zoo menige winkelkast heeft bewonderd'?[47] De portretten in de etalages waren dus meer dan enkel versiering; ze vormden ook een basis voor de herkenning van de 'echte' koningin.

Het referentiekader dat met de portretten werd opgebouwd, was uiteindelijk zo sterk dat men de Oranjes ook herkende wanneer zij in minder gelijkende vormen waren uitgebeeld.[48] Bij de viering van Koninginnedag in 1892 was in een etalage in de Prinsenstraat een 'basreliefportret' van de jarige Wilhelmina te bewonderen. Het portret was getekend in een bed van fijn meel, met daaromheen een lauwerkrans van koffiebo-

nen, terwijl de naam van de koningin in 'Turksche tarwe' en haar geboortedatum in rijst geschreven waren. In de eerste plaats komt hier duidelijk het commerciële motief van de winkelier naar voren: het portret van Wilhelmina lokte klanten naar de winkel, maar diende door het gebruik van meel, bonen, tarwe en rijst ook tot het promoten van de eigen verkoopwaar.[49] In de tweede plaats laat de positieve vermelding in de krant zien dat passerende klanten het tafereel ook daadwerkelijk als portret van de koningin herkenden. Of de uitstalling vergelijkbare emoties opriep als een buste of foto van Wilhelmina, en de aantrekkingskracht van de Oranjes bleef bestaan wanneer zij in minder verheven vormen waren uitgebeeld, valt niet te achterhalen. Maar aandacht trok de etalage sowieso. Het geheel zag er volgens een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* 'zoo smakelijk uit, dat de kinderen uit de buurt zich voor het winkelraam vergaapten'.[50]

De portrettomanie kwam tegemoet aan een behoefte tot meer persoonlijke identificatie met de Oranjes en het verkrijgen van een vertrouwelijkheid met hun fysieke verschijningsvorm. In de publieke beeldvorming rondom het koningshuis belichaamde Wilhelmina een nieuwe toekomst. De koningin was jong, onschuldig en charmant – en eigenlijk in alles het tegenovergestelde van haar vader, die zijn laatste jaren uiteindelijk toch als een wat nukkige grijsaard sleet.[51] Deze positieve connotaties maakten Wilhelmina bij uitstek geschikt voor commercieel gebruik. Het is opmerkelijk dat deze toepassing voor zover bekend nauwelijks op verzet stuitte. Terwijl elders zo veel moeite werd gedaan om een burgerlijk repertoire te ontwikkelen waarin orde, fatsoen en ontzag voor de natie centraal stonden – of het nu ging om het afnemen van de pet bij het horen van het *Wien Neêrlands bloed*, het fraai versieren van de eigen straat bij een Oranjefeest, of niet te opgewonden op een Transvaalmeeting verschijnen – vormde het populariseren en vercommercialiseren van het staatshoofd door de winkeliers klaarblijkelijk geen enkel probleem. Figuren als Willem III of Wilhelmina werden zonder problemen tot commercieel object gemaakt en daarmee uit de 'verheven' omgeving gehaald waarbinnen zij doorgaans werden gepresenteerd.

Actualiteiten

De winkelstraten boden stadsbewoners niet alleen de gelegenheid om een boodschap te halen of de laatste mode te bewonderen, maar tegelijkertijd een plek van nieuwsvoorziening. Waar de krant in de negentiende eeuw thuis, op een vereniging of in het koffiehuis gelezen werd, zorgden de voorstellingen in de winkelruiten voor een gedeelde ervaring in de openbare ruimte.[52] De speciale voorstellingen toonden een visuele en vaak eenvoudige boodschap, die in een aantal gevallen ook op allerlei plekken in de stad weer terugkeerde. Bovendien waren de beelden in de dagelijkse routine van stadsbewoners geïntegreerd. Winkelende dames, beursgangers op weg naar de Dam, of dienstmeisjes die boodschappen deden voor mevrouw: als vanzelf wierpen zij in het voorbijgaan een blik in de etalages. Belangrijke nationale onderwerpen bereikten zodoende ook daadwerkelijk een breed publiek. De terugkerende Oranje-etalages met de bustes en portretten van Willem III en Wilhelmina zijn daar een voorbeeld van, maar vormden zeker niet het enige actuele onderwerp waarbij de winkeliers aansluiting zochten. Zo doken met enige regelmaat ook portretten van andere nationale figuren op, en haakten de winkeliers in de hoofdstad aan bij nieuwsgebeurtenissen met een nationaal belang.[53]

Een bijzondere manier waarop het nieuws in de etalages werd tentoongesteld was de actualiteitenfotografie. Eind juni 1897 was bijvoorbeeld in het winkelraam van de firma B. Groote een reeks 'moment-photographieen' te zien, die toonde hoe de Amsterdammers drie dagen eerder de algemene verkiezingen voor de Tweede Kamer hadden beleefd. 'Even snel als de uitslag der verkiezingen ditmaal bekend werd, even snel werd de belangstelling waarmee het publiek dien uitslag afwachtte, door een ervaren amateur-photograaf in beeld gebracht,' zo schreef *Het Nieuws van den Dag* op 18 juni 1897.[54] Politici zelf waren in de etalages altijd opvallend afwezig geweest. Partijpolitiek draaide om verdeeldheid en miste daardoor algemene aantrekkingskracht. Enkel bij de onthulling van het standbeeld van Thorbecke in 1876 berichtten kranten over een bijpassende etalage in de Kalverstraat door boek- en kunsthandelaar Jan Brouwer. Hier was het

portret van de vier jaar eerder overleden staatsman te zien, omringd door een zwarte strik, immortellen en Thorbeckes belangrijkste geschriften. Een duidelijk eerbetoon, al was de gravure zeer waarschijnlijk op hetzelfde adres ook te koop.[55] Bij de foto's van de verkiezingen in de etalage van Groote ging het echter niet om de promotie van politici of partijen, maar om het uitlichten van een collectieve praktijk.[56]

Actualiteitenfotografie was eind negentiende eeuw nog steeds een vrij zeldzaam verschijnsel. Kranten drukten enkel bij hoge uitzondering foto's af, geïllustreerde tijdschriften werkten vaak nog met gravures. De nieuwsfoto's in de etalages vormden dan ook een bezienswaardigheid. In 1887 waren op verschillende plekken in de stad bijvoorbeeld foto's van de Aprilfeesten te zien geweest. Zelfs een maand na dato zouden volgens de kranten voorbijgangers zich nog voor de 'photographische afbeeldingen van merkwaardigheden uit de feestweek' hebben verdrongen.[57] Het ging hierbij eigenlijk altijd om afdrukken van 'nationale' gebeurtenissen die plaats hadden gevonden in de eigen stad. De etalage van Groote, die overigens handelaar in fotografie-artikelen was, toonde in april 1899 bijvoorbeeld ook foto's van een bezoek dat Emma en Wilhelmina een dag daarvoor aan de stad hadden gebracht.[58] Nog weer een jaar later verschenen uiteraard ook opnames van het bezoek van president Kruger in de etalages, en ook doken nu foto's uit Zuid-Afrika zelf op. In februari 1900 was bij de protestantse firma Höveker en Wormser bijvoorbeeld een achttal beelden uit Transvaal binnengekomen: 'Deze zijn opgeplakt op een groot stuk carton en liggen nu in de uitstalkast, in de Kalverstraat, ter bezichtiging.'[59]

De verspreiding van actualiteiten via de winkelstraten was niet helemaal nieuw. Al veel langer plakten bijvoorbeeld sigarenhandelaren verspreid over de stad nieuwsbulletins van de grote kranten voor hun ruiten. Van wanneer deze gewoonte dateert is eigenlijk niet duidelijk, maar de praktijk wordt in negentiende-eeuwse verslagen als heel vanzelfsprekend beschreven.[60] De nieuwsfunctie van de sigarenhandelaren werd tegen het eind van de negentiende eeuw verder geïnstitutionaliseerd, met onder andere de oprichting van de Amsterdamsche Kiosk Onderne-

ming (AKO) in 1878. Hier kon men binnen- en buitenlandse kranten en bijvoorbeeld tramkaartjes aanschaffen en werden ook bulletins en nieuwsprenten aangeplakt. De kiosken stonden verspreid over de stad, voor wie goed kijkt is er bijvoorbeeld een te zien op de foto van de Dam, links tussen de tram en het monument, aan het begin van dit boek. Nog een stap verder ging in 1893 *De Telegraaf* met de opening van de eerste Tijdingzaal in de hoofdstad.[61] Hier waren van 9 uur 's ochtends tot 11 uur 's avonds binnen- en buitenlandse kranten in te zien en kon men kennisnemen van berichten uit de Tweede Kamer en het (landelijke?) weerbericht. Ook hingen afbeeldingen uit de internationale geïllustreerde pers langs de wand. Volgens opgaves uit het eerste jaar was het aanbod zeer breed: van portretten van binnen- en buitenlandse politici tot humoristische platen als 'de Clown' en actiefoto's van de Nederlandse wereldkampioen schaatsen Jaap Eden.[62]

Het was echter niet zozeer het nieuws, maar vooral de locatie midden in de Kalverstraat die de Tijdingzaal zo fascinerend maakte. Met de nadruk op de visuele beleving van het nieuws sloot de Tijdingzaal nauw aan bij de etalages van de omringende winkelpanden. Bovendien konden passanten gemakkelijk even binnenlopen. Volgens een tijdgenoot, de journalist Jan Eduard van Someren Brand, werd de Tijdingzaal dan ook door stadsbewoners van allerlei slag bezocht. Vreemd genoeg kwam het damespubliek volgens hem niet binnen. 'Het schijnt dat die geen belang stellen in het allernieuwste nieuws, of dat zij het al weten,' zo schreef Van Someren Brand in 1895.[63] Deze constatering was opmerkelijk, aangezien de Kalverstraat tegen het eind van de negentiende eeuw toch veelvuldig door vrouwen werd bezocht. Juist het laagdrempelige karakter van de Tijdingzaal en de actualiteiten in de etalages faciliteerden het ontstaan van een gedeeld publiek debat. Het lijkt er dan ook eerder op dat Van Someren Brand het vrouwelijke publiek gewoonweg niet wilde zien. Een afbeelding van het interieur van het nieuwslokaal in de Kalverstraat in 1905, circa tien jaar na diens constatering, laat zien dat wel degelijk ook dames hier het nieuws bespraken en toont zelfs een klein meisje dat aan de hand van haar vader naar de platen wijst.[64]

Het Nederlandsch Panopticum

Winkelen maakte in de negentiende eeuw – net als vandaag de dag – onderdeel uit van een bredere uitgaanscultuur. Wie door de Kalverstraat richting de Amstel liep, kwam als vanzelf terecht op het Rembrandtplein. Hier had het standbeeld van Rembrandt in de loop der jaren zijn uitzicht op de jaarlijkse kermis ingeruild voor een permanent aanbod van ontspanning en vertier. Rondom het plein verzamelden zich tegen het eind van de eeuw de belangrijkste horecagelegenheden van de stad, zoals bijvoorbeeld het befaamde Mille Colonnes, in 1880 geopend naar voorbeeld van het gelijknamige Franse etablissement uit 1833. De naam van het café-restaurant was ontleend aan de tientallen spiegels in de zaal die de pilaren weerkaatsten en zo de gelegenheid een chique, kosmopolitische uitstraling gaven.[65] In de aangrenzende Amstelstraat bevonden zich enkele bekende theaters, zoals de Salon des Variétés, waar de beste vaudevilles te vinden waren, en het Grand Théâtre van Abraham van Lier.[66] Vaste bespeler van het theater was het Hollandsch Toneelgezelschap, dat ondanks de naam vooral stukken van buitenlandse makelij ten tonele bracht.[67] Binnen- en buitenlandse sterren zoals Sarah Bernhardt, Maria Kleine-Gartman en Louis en Theo Bouwmeester veroverden hier avond aan avond de harten van het publiek. Te midden van dit ruime aanbod was het voor nieuwe ondernemers lastig om zich te onderscheiden. Toch deden enkelen een poging.

'Roetemeijer wordt verbouwd!' gonsde het in het voorjaar van 1881 door de Amsterdamse binnenstad.[68] Tot grote verbazing van concurrerende ondernemers in de buurt, sloot het welbekende en drukbezochte bierhuis aan de Amstelstraat in mei zijn deuren. De heropening ruim een jaar later werd dan ook met nieuwsgierigheid tegemoet gezien. De benedenzalen bleken te zijn omgevormd tot een prachtig versierd café-restaurant, maar veel interessanter nog was de bovenverdieping. Hier bood het Nederlandsch Panopticum als eerste wassenbeeldenmuseum van Nederland bezoekers de mogelijkheid om de groten der aarden van dichtbij te ontmoeten. Die ervaring kenden de Amsterdammers al van de kermis,

waar rondreizende theaters het publiek tegen een geringe vergoeding toegang boden tot een 'Gallerij van beroemde mannen', of zorgvuldig geënsceneerde 'historisch-actuele' voorstellingen uitgevoerd in was.[69] Het verbod van 1875 had er echter voor gezorgd dat de wassenbeeldenkabinetten samen met ander kermisvertier uit de hoofdstad verdwenen. Zij het niet voor lang. Met de opening van het museum in de Amstelstraat kreeg Nederland voor het eerst een permanente collectie wassen figuren, van tien uur 's ochtends tot tien uur 's avonds te bezichtigen, iedere dag opnieuw.[70]

De oprichting van het Nederlandsch Panopticum paste in een nieuwe praktijk van kapitaalintensieve investeringen in de amusementssector. In 1880, twee jaar voor de opening van het Panopticum, verrees in de Plantage bijvoorbeeld een heus Panoramagebouw, waar de bezoeker de illusie van realiteit opgewekt door een gigantisch 360-graden schilderij kon ondergaan. De drijvende krachten achter dit project waren overigens dezelfde mensen die in 1872 de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij hadden opgericht.[71] Bij het Panopticum werd het voortouw genomen door Martin Wolff, directeur en oprichter van de AKO en belangenbehartiger van het vreemdelingenverkeer in Amsterdam.[72] Een echte ondernemer dus, met hart voor de stad. De andere vier bestuursleden waren architect Theo Sanders, die zich in deze periode tevens inspande voor een netwerk van stoomtrams rondom de stad; mr. Abraham da Costa en Hendrik de Waal, over wie helaas minder bekend is; en politicus en jonkheer Cornelis Hartsen.[73] Afkomstig uit een adellijk geslacht, was deze laatste enigszins een vreemde eend in de bijt.[74] De succesvolle samenwerking met een *business man* als Wolff – een aantal decennia eerder nog ondenkbaar – laat zien hoe deze verschillende sociale groepen naar elkaar toe waren gegroeid.

Van begin af aan functioneerde het Nederlandsch Panopticum als een commerciële instelling. Aanleiding voor de oprichting was het succes van vergelijkbare instellingen in het buitenland, zoals Madame Tussaud's in Londen en het panopticum van Castan in Berlijn.[75] Voor de beschaafde negentiende-eeuwer vielen deze wassenbeeldencollecties niet onder de musea, waar in toenemende mate de hogere kunst en wetenschap onder

een breed publiek werden verspreid, maar hoorden de panoptica eerder thuis binnen het aanbod van populair vermaak.[76] Het maken van winst vormde voor de oprichters dan ook het belangrijkste motief. Waar de collectie van het Rijksmuseum in deze periode gratis toegankelijk was, moesten bezoekers in de Amstelstraat eerst een toegangskaartje kopen.[77] 'We gingen de trap op en door dat ijzeren draaiding,' zo registreerde schoenpoetser Isaäk, een personage van de Amsterdamse schrijver Justus van Maurik jr., bij een bezoekje aan het Panopticum. Het tourniquet verhoogde de voorpret zonder meer, 'maar 't kost 49 cent als je draaien wilt'.[78] Voor de toegang tot de zogeheten gruwelkamer, waar achter een zwart gordijn echte folterwerktuigen en moordenaars van was tentoongesteld stonden, moest nog eens 25 cent extra worden betaald.

Toch was geld verdienen niet het enige doel. Een van de publiekstrekkers bij de opening van het museum moest de reconstructie van een binnenhuis op Marken worden. Met de voorstelling bood het Panopticum bezoekers een blik op een Nederland dat zij niet (meer) kenden, al werkten de taferelen door de nadruk op lokale folklore ook het ontstaan van nieuwe stereotypes in de hand. In het tafereel uit het vissersdorp even ten noorden van Amsterdam leek de tijd te hebben stilgestaan: het was een land waar de moderne beschaving nog niet leek te zijn doorgedrongen, 'waar men geen telegraafpalen, geen spoor of stoomboot ziet'.[79] Wanneer de vertoning van het binnenhuis op Marken een succes zou worden, had het bestuur van het museum zich voorgenomen om:

> ook andere plaatsen van ons land weêr te geven, verder personen en gebeurtenissen, aan onze geschiedenis ontleed, voor te stellen, en van onze koloniën en vreemde landen, die tafreelen te laten zien, welke ons een aanschouwelijk beeld daarvan kunnen doen vormen.[80]

Alles tezamen zou de bezoeker binnen het tijdsbestek van één à anderhalf uur een beeld moeten krijgen van Nederland in de wereld. 'Op die wijze wordt het Panopticum *nog iets meer* dan louter een plaats van ontspanning,' zo concludeerde het bestuur.

De koninklijke huiskamer

Het succes van het museum lijkt voor een belangrijk deel te worden bepaald door de diversiteit van het aanbod. Hoewel de naam anders doet vermoeden, was het Nederlandsch Panopticum geen verzameling van vaderlandse grootheden. Een belangrijk deel van de collectie was zelfs gebaseerd op het aanbod van Castan; een bereisde bezoeker herkende dan ook verschillende figuren uit Berlijn.[81] Net zoals op de vroegere kermis stonden nationale figuren en taferelen tussen buitenlandse vorsten, zoals koningin Victoria of tsaar Alexander III. Ook waren er 'beroemde mannen' uit het buitenland opgesteld, zoals de bioloog Charles Darwin, die in 1859 zijn *On the origin of species* had gepubliceerd, of de reeds overleden Duitse dichters Schiller en Goethe. Bij de ingang van het museum was een catalogus te koop. De opsomming van de beelden in het boekje lijkt echter niet te corresponderen met de fysieke opstelling in het museum. Bezoekers gebruikten de catalogus dan ook niet om hun weg te vinden, maar om extra uitleg bij de beelden te krijgen. Zo ook schoenpoetser Isaäk en twee bezoekers van buiten de stad: 'De boertjes hadden een catalogue gekocht en ze zochten 't nummer op, 91 – dat's Rothschild, las de een,' terwijl zij oog in oog stonden met de oude bankier van was.[82]

Volgde het Panopticum grotendeels de buitenlandse voorbeelden, een deel van de beelden was alleen in Amsterdam te zien. Het ging hier in het bijzonder om nationale figuren, en dan opnieuw vooral de koninklijke familie. Direct na het bekend worden van de plannen voor het museum, had het bestuur zich tot de koning gewend met het verzoek om in het Panopticum een wassenbeeld van Zijne Majesteit te mogen plaatsen. 'Er is geen stad in Nederland waar meer gehechtheid bestaat voor het Huis van Oranje dan wel te Amsterdam,' zo schreef het bestuur in de begeleidende tekst van de eerste catalogus uit 1882:

> en toen het Bestuur van het Ned. Panopticum met den arbeid aanving, was zijn eerste gedachte het vorstelijk huis overeenkomstig zijne waardigheid, doch ook, in overeenstemming met de gevoe-

lens van geheel het Nederlandsche volk, in het Panopticum te plaatsen.[83]

In december 1881 berichtte *De Tijd* dat Willem III met het plan akkoord was. Het eindresultaat – een beeld van de koning, gekleed als Ridder in de Orde van de Kousenband – oogstte al direct na de opening veel lof. Het wassenbeeld zou overigens het eerste (en enige) standbeeld zijn dat van de Oranjevorst werd gemaakt.[84]

In totaal stonden door de jaren heen steeds ongeveer twaalf beelden van de Oranjes opgesteld. Het Panopticum droeg zodoende bij aan de zichtbaarheid en populariteit van de koninklijke familie. Het realistische karakter – of in ieder geval de suggestie daarvan – vormde net als bij de bustes en portretten in de etalages een belangrijke aantrekkingskracht.[85] De bezoeker moest de indruk krijgen dat hij of zij geen fictie kreeg voorgespiegeld, maar echt bestaande figuren in echt bestaande omgevingen. Deze behoefte uitte zich in kritiek wanneer het resultaat minder goed geslaagd was. In het geïllustreerde tijdschrift *Eigen Haard* beschreef A.W. van Megen de ervaring van een (wellicht fictieve) kennis. Over de koninklijke figuren in de beeldengalerij was de betreffende 'jonge dame' niet bijzonder te spreken: 'De groep van de koninklijke familie vond ik wel aardig, vooral verdienstelijk om de groepeering, doch van de prinsen was er geen die mij trof door de bijzondere gelijkenis.'[86] Dit was dezelfde blik die we ook bij de beoordeling van de koninklijke portretten en bustes in de etalages zagen. Bij een bezoek aan het Panopticum konden levensechte figuren echter een nieuwe totaalervaring bieden: wanneer de uitvoering geslaagd was, ging de bezoeker helemaal in de voorstelling op.

Dit was bijvoorbeeld het geval met de kamer waarin de koninklijke familie – Willem III, Emma en de jonge Wilhelmina – stond opgesteld. ''t Is de huiskamer der Vorstelijke familie, geheel ingericht zooals zij in werkelijkheid bestaat,' schreef *Het Leeskabinet*:

dezelfde meubelen, dezelfde behangsels, dezelfde schilderijen en portretten aan den wand, hetzelfde uitzicht ook […] en in die om-

geving onze Koningin in huisgewaad spelende met haar lieveling, die los en bevallig op haar toesnelt, terwijl de Koning in generaalsuniform dat beeld van huiselijk geluk met zichtbaar welbehagen gadeslaat.[87]

Het tafereel was een idee van kunstschilder Herman ten Kate, die voor de inrichting van het Panopticum verantwoordelijk was.[88] De koninklijke familie werd in deze opstelling niet op een voetstuk geplaatst, maar juist gepresenteerd als een gewoon gezin. 'Als Sire het Panopticum bezoekt, zal hij zich daar als tehuis gevoelen,' schreef het *Algemeen Handelsblad* al direct na de opening.[89] De statige Willem III, zoals bijvoorbeeld afgebeeld op het officiële portret door Nicolaas Pieneman, maakte hier plaats voor een veel toegankelijker man en vaderfiguur.

De ervaring van bezoekers ging daarmee verder dan alleen fysieke herkenning. Het huiskamertafereel stimuleerde tevens het opbouwen van een vertrouwensband met de vorst.[90] Het beeld van de koning als vader van het huisgezin stamde al uit het begin van de eeuw, al ging het hier vooral om het gezin als metafoor voor de natie.[91] Ook Willem III werd nog steeds als 'volksvader' beschouwd. De koninklijke huiskamerscène in het Panopticum bouwde op deze beeldvorming voort en voegde hier het beeld van de koning als vader in de privésfeer aan toe. Het aanraken van de beelden was verboden, maar even kon de toeschouwer zich toch in het leven van de koninklijke familie verplaatsen. 'Wat zitten ze daar huiselijk bij elkaar,' observeerde Isaäk staande voor het tafereel, 'je zou zweeren dat 't gewone menschen waren'.[92] Zeker een kwartier liet Van Maurik hem staan kijken: 'Ik kon er maar niet van daan komen, ik heb in mijn eigen gezongen: "De koning leev!" en toen ik 't eerste couplet uit had – heeft Isaäk nog eens goeien dag gezeid aan 't kleine prinsesje en stiekem geroepen "Hoezee voor de heele familie!".' Ook de kennis van Van Megen was enthousiast: 'Het denkbeeld daarentegen om het prinsesje zoo natuurlijk in de geopende armen van hare bevallige moeder te doen snellen, terwijl de koning dit tafereeltje met de zelfvoldoening van een gelukkig huisvader aanziet, vond ik lief.'[93]

Het beeld van de Oranjes als huisgezin paste overigens in een bredere populaire beeldvorming. Het tafereel keerde in de loop van de negentiende eeuw op allerlei andere plekken terug. In de eerste plaats op het speelbord van het Nederlandsch Panopticumspel, dat in november 1882 in een advertentie in *Het Nieuws van den Dag* door de Gebroeders Koster op de Leliegracht werd aangeprezen als 'het nieuwste nieuwtje voor Sint Nicolaas'.[94] De koninklijke huiskamerscène was gesitueerd in het midden van het bord, precies op de plek van de pot die de winnaar na afloop zou ontvangen. In gewijzigde vormgeving dook het koninklijk huisgezin als afbeelding op prentbriefkaarten en Oranjemerchandising op, en voor wie geld genoeg had was zelfs een – luxueuze – miniatuur wassenbeeldengroep te koop.[95] In de jaren tachtig vervaardigde Hendrik ten Kate ook een nieuwe lithografie van de koninklijke familie. De afbeelding was als ansichtkaart verkrijgbaar en werd door *Het Nieuws van den Dag* als premieplaat kosteloos aan alle abonnees verstrekt.[96] Volgens de overlevering sierde ook bij de Oranjevriendenkring in de Willemsstraat een 'huiselijk tafereel' van de Oranjes de wand. Of het daarbij om deze afbeelding ging, is niet bekend, maar geheel onvoorstelbaar is dit niet.

Nederland verbeeld

In de eerste week na de opening van het Nederlandsch Panopticum bezochten al zo'n 12.000 mensen het museum, aan het eind van het jaar was dat aantal opgelopen tot maar liefst 170.000.[97] Anders dan in bijvoorbeeld het Rijksmuseum ging het in de Amstelstraat niet om het tentoonstellen van een bestaande collectie.[98] De wassenbeelden in het Panopticum waren bovendien relatief snel te maken, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de grote panoramaschilderijen die in het Panoramagebouw tentoongesteld werden, waardoor de collectie makkelijker aangepast kon worden aan de actualiteit. Het aantal Nederlandse figuren in de losse beeldengalerij nam tussen de oprichting en het begin van de twintigste eeuw toe van 16 tot 23, en bedroeg daarmee ongeveer een derde van het totaal aantal losse beelden. Bij de opening van het museum waren – naast de Oranjes – slechts drie Nederlanders opgesteld: generaal Van der Heijden, luitenant-gene-

raal Van Swieten en luitenant-generaal Verspyck – de grote aanvoerders van de recente expedities op Atjeh. Deze expedities waren in de nationale pers breed uitgemeten en hadden bijgedragen aan de imperialistische trots. Niet voor niets was naast Van der Heijden de figuur geplaatst van Habib Abdoel Rachman, volgens schoenpoetser Isaäk 'een chocolaad vent met een blauwe samaar aan, stijf van 't goud'.[99] Meermalen had deze inlandse heerser het tegen de generaal opgenomen, maar zich uiteindelijk toch gewonnen moeten geven.

Wie de catalogi van latere jaren doorbladert, ziet ieder jaar een aantal nieuwe Nederlandse figuren verschijnen. Uit de vaderlandse geschiedenis kregen al vrij snel Hugo de Groot en Michiel de Ruyter een plaatsje in de collectie, een scène uit het atelier van Rembrandt werd pas na de eeuwwisseling toegevoegd. Midden jaren tachtig werd het wassenbeeld van ds. Jan Nieuwenhuizen, oprichter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784), aan de collectie toegevoegd, alsook de beelden van enkele lokale beroemdheden. Het ging daarbij om Gerard Westerman,[100] medeoprichter en directeur van Artis, Nathan Judels, directeur van de Salon des Variétés, en – als enige vrouw in het gezelschap – de in 1885 overleden actrice Maria Kleine-Gartman. Het idee achter deze beelden is niet helemaal duidelijk: ging het hier nu om de verering van bekende Amsterdammers, of hadden de uitgebeelde personen – net zoals bijvoorbeeld de standbeelden voor Rembrandt en Thorbecke in de buitenlucht – ook een nationale allure? Uit de keuze voor deze figuren blijkt tevens hoezeer het Panopticum onderdeel uitmaakte van het bredere amusement in de hoofdstad. Opvallend is dat beelden van Nederlandse politici – net als in de etalages – geheel ontbraken; terwijl bijvoorbeeld de Britse liberaal Gladstone en de pas overleden conservatief Benjamin Disraëli weer wel vertegenwoordigd waren.

Twee maanden na de opening constateerde *De Amsterdammer* dat 'het talrijke bezoek aan het Panopticum doet zien hoe velen alles gaarne "in beeld" zien'.[101] Het Panopticum sloot hiermee aan bij de portrettomanie in de etalages, de populariteit van geïllustreerde tijdschriften, en bijvoorbeeld ook de platen in de Tijdingzaal. En net als deze media ver-

grootte het Panopticum de blik op Nederland en daarbuiten. Het 'Binnenhuis op Marken' waar het bestuur bij de opening zijn hoop op gevestigd had, bleek een groot succes. In de loop van 1882 werd aan de collectie een reconstructie van een Hindelooper kraamkamer, inclusief wassen bewoners toegevoegd. De twee stijlkamers waren in eerste instantie waarschijnlijk vooral voor een buitenlands publiek bedoeld: de Hindelooper kamer was bijvoorbeeld ook op de wereldtentoonstelling van 1878 in Parijs te zien geweest, en bovendien was bestuurslid Martin Wolff de grote man achter de bevordering van vreemdelingenverkeer in Amsterdam.[102] 'De "*Hinlooper-kamer*" vormt wel een der grootste attracties van het Panopticum, voornamelijk voor buitenlanders,' zo vermeldde het artikel 'Kijkjes in het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam' rond de eeuwwisseling.[103] Maar ondertussen kreeg ook de gewone bezoeker deze toeristische stereotyperingen mee.

Het Panopticum sloot hier aan bij het toenemend belang van folkore als onderdeel van de nationale identiteit.[104] In de collectie verschenen beelden van bijvoorbeeld vissers uit Scheveningen en Zandvoort of de rood-zwart geklede Amsterdamse burgerwezen. Ook werden typisch 'Hollandse' beeldengroepen getoond, zoals in 1897 het 'Hollandsch ijsvermaak'. Voor het tafereel, met maar liefst veertig figuren, werd volop in de kranten geadverteerd en zal dan ook de nodige bezoekers hebben getrokken. Het betrof hier 'een echt Hollandsch toneeltje […] ergens in Noord-land, boven het IJ, een drukke, vroolijke groep, met glundere boerinnetjes, een Marker visscher en zijn meisje, stoere rijders en strompelende beginners,' aldus *Het Nieuws van den Dag*.[105] Ook op andere momenten in de stad werden deze stereotype Nederlandse beelden en tradities zichtbaar. Zo werd in 1895 op het terrein achter het Rijksmuseum bijvoorbeeld de internationale tentoonstelling Oud-Hollandt georganiseerd, met onder andere een nagebouwd 'Hollands' stadje, en was rondom de inhuldiging van Wilhelmina in het Stedelijk Museum de tentoonstelling 'Nationale Kleederdrachten van Harer Majesteits Onderdanen' te bezoeken.[106] Het Rijksmuseum toonde de klederdrachten overigens al in de vaste opstelling.

Van een geheel andere orde waren de wassenbeeldengroepen die aanhaakten bij de actualiteiten. Hier maakten de vredige schaatstafereeltjes plaats voor heldhaftige mannen en oorlogsvertoon. De keuze van het bestuur viel, weinig verbazingwekkend, op zowel de oorlogen in Nederlands-Indië als de strijd in Zuid-Afrika. Zo toonde het museum in 1900 'De herneming van Spionskop door de Boeren'. De slag, die in januari dat jaar had plaatsgevonden, was een bekende overwinning in de Tweede Boerenoorlog, en vormde bijvoorbeeld ook de basis van het populaire jongensboek *De held van Spionkop* door Louwrens Penning dat in 1901 zou verschijnen. Het tafereel in het Panopticum toonde de befaamde heuvel met een tiental Boerenstrijders die met karabijnen schoot op enkele Britse soldaten.[107] De wassenbeelden van Paul Kruger, president van Transvaal, Johannes Brand, president van Oranje Vrijstaat, en Piet Joubert, opperbevelhebber van het leger van de Zuid-Afrikaanse Republiek waren al direct bij de opening van het museum, niet lang na het einde van de Eerste Boerenoorlog, te zien geweest.[108] Zoals bekend konden de Boerenleiders bij de Amsterdammers op groot enthousiasme rekenen, en ook schoenpoetser Isaäk herkende ze: 'Dat bennen kerels, daar heb ik men pet voor afgenomen.'[109]

Een andere publiekstrekker in de jaren negentig vormde de zogeheten 'Lombok-groep'. Dit tafereel toonde de ontvangst van de overwonnen radja van Lombok door generaal Vetter in november 1894. De audiëntie vormde de bekroning van de tweede Lombok-expeditie, waarin Nederland met de overwinning van Tjakra Negara en Mataram het eiland in Nederlands-Indië weer onder controle had gekregen.[110] Een halfjaar later werden de 'helden van Lombok' met veel feestvertoon in de hoofdstad ontvangen. Zou vandaag de dag de nadruk vooral uitgaan naar de foute kanten van oorlogsvoering, in de negentiende eeuw schreven de kranten vol lof over Jacobus Vetter en zijn mannen.[111] Op 7 juni werd in het Paleis voor Volksvlijt een feestelijke huldedag georganiseerd, in de Kalverstraat waren tal van etalages versierd. Zo was de pui van de winkel van ene heer Citroen met een reusachtige V van verse bloemen getooid; de firma Pander had een borstbeeld van de 'held van Lombok' in de uitstalkast ge-

plaatst, omringd met bloemen en Indische wapenen; en bij de kledingzaak van Julius Huf was een portret van Jacobus Vetter te midden van wapens en uniformstukken te zien. 'Een voorbeeld, dat zeker nog veel navolging zal vinden,' aldus *Het Nieuws van den Dag*.[112]

De beeldengroep in het Panopticum bouwde op deze euforie voort en maakte de gebeurtenissen in het verre Indië aanschouwelijk. 'De groep van generaal Vetter en zijn dapperen in het *Panopticum* geeft een denkbeeld van hun uiterlijk en hun omgeving in Indië, doet aangenaam aan en is een hulde aan het Ned.-Ind. Leger,' zo schreef het *Algemeen Handelsblad*.[113] In de avond van 6 juni 1895 bracht een groep van 'honderd minderen van leger en vloot' die bij de krijgsverrichtingen in Nederlands-Indië betrokken waren geweest een bezoek aan het museum. In de benedenzaal kregen zij een uitgebreid diner, met onder andere 'Hollandsche heldenbiefstuk'. Kapitein Wijnmalen en enkele andere aanwezigen brachten een feestdronk uit en het *Wilhelmus* klonk volgens het krantenverslag uit volle borst. Als hoogtepunt van de avond bracht de grote generaal Vetter zelf een bezoek aan de Amstelstraat, om het nieuwe tafereel op de bovenverdieping te bezichtigen.[114] Wat hij van de beeldengroep vond is niet overgeleverd, maar het gewone publiek was in ieder geval zeer nieuwsgierig. Volgens een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag* waren in de twee maanden die volgden op de onthulling 'honderden, ja duizenden' nieuwsgierigen van binnen en buiten de stad naar de Lombok-groep komen kijken.[115]

Bezoekers

Het Panopticum was van alle uitgaansgelegenheden in de stad een van de grotere publiekstrekkers. Het standaardtarief voor een toegangskaartje bedroeg gedurende de hele negentiende eeuw 50 cent. Vergeleken bij het Rijksmuseum, dat gratis toegankelijk was, nog behoorlijk wat geld, maar een bezoek aan het Panoramagebouw in de Plantage was wel twee keer zo duur.[116] Op het voorblad van een bewaard gebleven catalogus krabbelde een anonieme bezoeker zijn uitgaven: de entree tot het wassenbeeldenmuseum in de Amstelstraat had 1 gulden gekost, de toegang

tot de 'gruwelkamer' nog eens 50 cent extra en voor de catalogus was 25 cent betaald. In het restaurant op de begane grond consumeerden de bezoeker en zijn aanhang bovendien vier boterhammen voor 1,20 gulden, met een beker melk en twee koppen koffie van 15 cent ieder. In totaal had het bezoek 3,40 gulden gekost, niet niks voor een middagje uit.[117] Een Amsterdams arbeidersgezin verdiende in deze tijd circa 10 gulden in de week.[118] Een bezoek aan het Panopticum nam – ook zonder koffie en een dure boterham – voor deze sociale groep dus een behoorlijke hap uit het beschikbare budget.[119]

Toch was het niet zo dat alleen middenstanders of toeristen dergelijke musea bezochten. Van begin af aan was het Panopticum op 31 augustus, de verjaardag van prinses Wilhelmina, gratis toegankelijk voor Amsterdamse armen en wezen.[120] Bij andere feestelijke gelegenheden gold een gereduceerde toegangsprijs van 25 cent. Dit was bijvoorbeeld het geval in het inhuldigingsjaar, toen een wassenbeeld van koningin Wilhelmina 'in kroningsornaat' en een beeld van Willem III aan de collectie waren toegevoegd.[121] Het Panopticum adverteerde ook regelmatig met speciale kortingen voor groepen fabrieksarbeiders en scholieren – 'leerzaam en nuttig is een bezoek aan het Nederlandsch Panopticum, voor Jongelieden'.[122] Tot slot verlaagde het museum ieder jaar in september de prijzen aanzienlijk, net zoals andere populaire vermaken in de stad. Dienstbodes en werklieden konden tijdens deze voormalige kermismaand voor 25 cent naar binnen, een aanbod waarvan zij – evenals trouwens illegale opkopers – gretig gebruik leken te maken.[123] Bijvoorbeeld in 1884 bezochten in totaal 125.000 mensen het museum, waarvan maar liefst 60.000 in september.[124] Samen met het Panoramagebouw, het Rijksmuseum en Artis leek het Panopticum dan ook een geslaagde opvolger van het populaire kermisvermaak te bieden.

Die amusementsfunctie was zowel een zwakte als een kracht. Vanuit het perspectief van de hogere burgerij was het Panopticum zeer fraai, maar toch eigenlijk geen 'echt' museum te noemen. Zo schreef *De Tijd* vlak na de opening in 1882:

> Hoewel wij veel te prijzen vonden, was de indruk, dien wij ontvingen niet onverdeeld gunstig. Men stelle zich iets voor, dat het midden houdt tusschen een serieus museum en een prachtig ingerichte kermistent…[125]

Ook op de reacties van het publiek werd enigszins neergekeken. Een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag* vond de sfeer in het Panopticum tijdens de septembermaand van 1892 in ieder geval weinig verheffend:

> Daar is het 's avonds benauwd van de menschen, en een pret en pleizier in den Oosterschen dwaaltuin, en een geril en gegil in de gruwelkamer, een bewondering bij Klein duimpje, een eerbied bij de kamer der Koningin en Koningin-Regentes, een geschrik als de dienstmeisjes merken, dat de jood met de buitenlui op de bank wassenbeelden zijn, en een gehang over de balustrades rondom boven de dameskapel – eene Hongaarsche naar men zegt – alsof er scharretjes te drogen hangen.[126]

Hoewel de krant van mening was dat het museumbestuur hier een kans tot volksopvoeding had gemist, is het de vraag of de bezoekers dit ook zo ervaarden. Uit alles wat door de verslaggever als ordinair bestempeld werd, spreekt enkel de pret van een avondje uit. Mensen kwamen niet naar het Panopticum om iets te leren, hoe graag sommige tijdgenoten dat misschien ook hadden gezien, maar waren op zoek naar vermaak.

Het Panopticum stond met het geboden amusement tussen het museum en de oude kermisvoorstellingen in. Maar juist dat gemengde karakter maakte het nationale verhaal extra toegankelijk. Wie in het restaurant op de benedenverdieping een kop koffie of een glas melk dronk, keek uit op schilderijen van negentiende-eeuwse Hollandse meesters. In Delfts blauwe tegels toonden de wanden onder andere de Nieuwe Kerk in Delft door Johannes Bosboom, 'Markensche Visschers' van Herman ten Kate, 'Oud Amsterdam' door Jacob Maris en 'Scheveningsche Pinken' van Hendrik Willem Mesdag.[127] In het museum op de bovenverdie-

ping stond men tussen de sprookjesfiguren en moordenaars in en plots ook oog in oog met generaal Vetter of de koningin. Bovendien lieten de uitgaven van bezoekers zien dat de gemiddelde Amsterdammer wellicht niet zo gemakkelijk voor het platte vermaak viel als de 'heren' van de krant wel dachten. Waar bij de opening gedacht werd dat de aparte gruwelkamer een belangrijke publiekstrekker zou zijn, kochten volgens een opgave van *Het Nieuws van den Dag* in bijvoorbeeld 1885 van de 90.000 bezoekers toch slechts 2400 mensen een extra kaartje voor deze attractie.[128] Dat de gruwelkamer extra geld kostte zal hierbij overigens zeker ook een rol hebben gespeeld.[129]

Was 1883, het jaar van de Koloniale Tentoonstelling in de stad, met 270.000 bezoekers een onvoorstelbaar hoogtepunt in het bestaan van het museum, in de volgende jaren zou het bezoekersaantal gemiddeld rond de 75.000 mensen per jaar liggen.[130] Nog steeds een zeer respectabel getal, maar het bestuur achtte het gebrek aan groei toch problematisch. In de jaarvergadering van 1894 werd opgemerkt dat vooral de andere eet- en muziekgelegenheden in de buurt 's avonds bezoekers van het Panopticum weghielden. Besloten werd tot een statutenwijziging 'waarbij het houden van tentoonstellingen van wassenbeelden en voorwerpen van kunst en smaak niet meer voor het bestuur verplichtend wordt gesteld'. Hierdoor kon zo nodig ook de bovenverdieping worden verpacht.[131] Een dergelijke bestemmingswijziging vond niet alleen in Amsterdam plaats, maar ook in de panoptica van andere grote Europese hoofdsteden.[132] In 1912 besloot het bestuur de concertzaal te vervangen door een theaterzaal en de eerste verdieping – waar tot dan toe het museum gevestigd was – in te richten als bioscooptheater. Het Panopticum bleef desalniettemin bestaan, maar de rol van het museum als plek waar wassen figuren en gebeurtenissen van nationaal belang voor een breed publiek aanschouwelijk werden gemaakt, was uitgespeeld.[133] Helaas mochten ook de hervormingen niet baten, want in september 1919 sloot het Nederlandsch Panopticum voorgoed de deuren.[134]

'Levende photographieën'

Dat het bestuur van het Nederlandsch Panopticum na de eeuwwisseling een beroep deed op film om meer bezoekers te trekken, was niet verbazingwekkend. De cinematografie stond in deze periode nog in de kinderschoenen, maar 'levende photographieën' hadden duidelijk de toekomst.[135] Dat het medium door tijdgenoten als opwindend en modern beschouwd werd, betekende echter niet automatisch dat ook de boodschap nieuw was.[136] In eerste instantie bestond het aanbod enkel uit lichtvoetig vermaak, zoals de vertoning van een boksende kangoeroe of de befaamde serpentinedans, alle van buitenlandse makelij. Actualiteiten werden in Nederland pas vanaf 1898, met de komst van de Amerikaanse Mutoscope & Biograph Company, vertoond. Deze documentairebeelden vormden een voorafschaduwing van de bioscoopjournalen en, nog veel later, het nieuws op de televisie.[137] Onder de films bevonden zich internationale beelden, zoals de begrafenis van de Franse president Félix Faure, maar vooral lokale opnames van bijvoorbeeld de inhuldiging van Wilhelmina en het bezoek van Paul Kruger aan de stad.[138] Qua technologie stond de introductie van de film dan misschien symbool voor de nieuwe, moderne twintigste eeuw, qua inhoud waren de verschillende vormen van vermaak eind negentiende eeuw sterk met elkaar verweven en bouwden zij voort op bekende nationale thema's.[139]

De films met koningin Wilhelmina in de hoofdrol zouden tot 1902 twee derde tot de helft van het filmaanbod in de Nederlandse theaters uitmaken.[140] Tevens vertaalde de behoefte aan nieuws uit Transvaal zich in lucratieve producties, waarbij het publiek echte opnames van in scène gezette beelden moest leren onderscheiden.[141] Hoewel nog zeer incidenteel brachten de filmprojectors het Amsterdamse publiek ook op de hoogte van gebeurtenissen in de rest van het land. In november 1898 was bijvoorbeeld in Carré tegelijkertijd met beelden van de inhuldigingsfeesten de Britse productie 'Aan het strand te Scheveningen' te zien.[142] Maar ook het bloemencorso te Haarlem, de aankomst en het vertrek van een spoortrein in Weesp (wellicht geïnspireerd door het be-

kende filmpje van de Franse gebroeders Lumière uit 1895) of de Leidse lustrumfeesten in 1900 passeerden de revue. Opnieuw bleek overigens koningin Wilhelmina een belangrijke gids. Via filmopnames konden de stadsbewoners haar door het hele land volgen: van een bezoek van de koningin en haar moeder aan Rotterdam tot de 'vorstelijke verloofden' op Het Loo, van de koninklijke bruidsstoet in Den Haag tot de koninginnen in de Gouden Koets bij de opening van de Staten-Generaal. De film vormde zodoende dus ook een nieuw middel in de promotie van het koninklijk huis.

De grens tussen nieuwsvoorziening en vermaak blijkt rond de eeuwwisseling nog vaag. In de theaters vormden de lichtbeelden het slot van een voorstelling en vaak ook het hoogtepunt van de avond. 'Altijd nieuw, altijd onderhoudend, altijd nog het hoofdnummer,' schreef het *Algemeen Handelsblad* in december 1898 over de vertoning in Carré van de intocht van Wilhelmina.[143] De journalist J.H. Altona verhaalde over een avond in variététheater Flora waar eerst de humorist Leon Boedels zijn bekende 'Slag bij de Modderrivier' had opgevoerd (waarbij hij het publiek liet klappen en stampen 'om het geweervuur en het kanongebulder en den triumf der Boeren na te bootsen') en vervolgens bewegende beelden uit Zuid-Afrika werden geprojecteerd.[144] Het is opmerkelijk dat ook hier weer de projectie van juist portretten op enthousiasme kon rekenen, net als bij de inrichting van de etalages: 'De geestdrift neemt toe als de beeltenissen komen van Paul Kruger en tante Sannie, van De Wet, van Koningin Wilhelmina en prins Heinrich [sic],' zo schreef *Het Nieuws van den Dag* in december 1898 over de toeschouwers in Flora. ''t Wordt een delirium van geestdrift, tot het publiek, met onbeklemde borst het "Wien Neêrlandsch bloed" zingende, de zaal verlaat en op straat verkoeling vindt voor de warmte van den geestdrift.'[145]

De locaties van de filmvoorstellingen lagen op dezelfde geografische as als ander hoofdstedelijk amusement.[146] Vaste bioscopen bestonden nog niet, in plaats daarvan vonden de filmvoorstellingen plaats in bestaande theaters.[147] Zo waren de beelden van de inhuldiging van Wilhelmina, de 'kaskraker' van 1898, te zien op in ieder geval zes plaatsen in de

stad.[148] De Nederlandsche Biograaf en Mutoscope Maatschappij, een opvolger van de American Biograph, vertoonde projecties van de inhuldiging in theater Carré aan de Amstel. De Royal Bioscope, een onderneming van de Amsterdamse theatereigenaar en filmproducent Anton Nöggerath, deed de inhuldiging herleven in variététheater Flora, nota bene pal naast het Panopticum, en in Circus Arena aan de Hobbemakade. De beelden waren ook te zien in de Tijdingzaal van *De Telegraaf*. Hier stond een zogeheten mutoscope waarmee voor slechts vijf cent één persoon per keer de inhuldiging kon aanschouwen. Op dezelfde manier was de inhuldiging te zien in een lokaal in de Utrechtsestraat 105 en hotel Krasnapolsky bij de Dam. De visuele beleving van actualiteiten had in de Tijdingzaal altijd al een belangrijke rol gespeeld; het bewegende nieuws was hierin dan ook de volgende stap.[149]

Zo sloten de actualiteitenfilms aan bij het al eerder besproken visuele spektakel dat de hoofdstad te bieden had.[150] De bijzondere kracht van film was echter dat de vertoningen niet slechts een nabootsing van belangrijke personen waren, zoals de bustes en portretten in de etalages of de beelden in het Panopticum, maar ook gebeurtenissen konden doen herleven. Stadsbewoners die de rijtoer van koningin Wilhelmina gemist hadden, konden dit evenement alsnog meemaken, zo prees een advertentie in *Het Nieuws van den Dag* op 10 oktober 1898 een filmvertoning in een kijkkast aan. Het realistische karakter van de opnames was hierbij duidelijk van toegevoegde waarde:

> Hebt U H.M. Koningin Wilhelmina gezien den 5en September 1898 op den Dam? Zag U Haar den 6en September 1898 van het Paleis naar de Kerk gaan? Zoo niet, gaat dit dan zien in de beroemde MUTOSCOPE, die dit weergeeft zooals het in werkelijkheid plaatsvond.

Voor andere Amsterdammers bood het theaterbezoek de kans om de feestelijkheden juist weer *opnieuw* te beleven. Zo berichtte *De Telegraaf* vlak na de eerste vertoning van de inhuldigingsbeelden in Carré over het voordeel van de cinema:

> Zonder in gedrang te zitten, zonder dat men veel geld behoeft uit te geven voor dure plaatsen, kan men thans geheel op zijn gemak een herhaling zien van het schoons dat de kroningsfeesten ons gaven.[151]

Ook *Het Nieuws van den Dag* benadrukte een week na de feestelijkheden de aantrekkingskracht van de herbeleving:

> Ongetwijfeld zullen die zeer interessante voorstellingen honderden naar circus Renz lokken, om eenen herhaling te zien van hetgeen velen in werkelijkheid zagen en waarvan zij, die daartoe niet in de gelegenheid waren, zich nu ook een denkbeeld kunnen vormen.[152]

Beschrijvingen in kranten laten zien hoe het publiek enthousiast en vooral emotioneel op de beelden reageerde. Die reacties zijn in eerder onderzoek al opgemerkt, maar daarbij werd de indruk gewekt dat het om een nieuw fenomeen ging, door de cinema veroorzaakt.[153] In de theaterzaal bleken de toeschouwers zich echter op precies dezelfde manier te gedragen als zij buiten op straat tijdens de werkelijke ontvangsten deden. Zo schreef *Het Nieuws van den Dag* in hetzelfde bericht als hierboven geciteerd:

> Het was gisteravond niet druk bezet bij Renz, en toch heerschte bij het aanschouwen van den INTOCHT DER KONINGIN onder de aanwezigen diezelfde spanning bij het voorbijtrekken van al de staatsie-rijtuigen zoals voor weinige dagen, en eindelijk dat geroep: 'daar komt zij aan, de Koningin!' En terwijl men op het doek de hoeden der duizenden toeschouwers zag wuiven, natuurlijk in diepe stilte, hieven de levende toeschouwers in het circus een luid gejuich en een krachtig applaus aan.

Het contrast tussen de stomme film – de 'diepe stilte' – en het geluid vanuit de zaal was fascinerend: ter plekke werd hier door het publiek als het ware een soundtrack bij de beelden geproduceerd. Een week later klonken overigens totaal andere geluiden. De zaal zat nu bomvol waar-

door een deel van het publiek naast het doek zat waarop de lichtbeelden werden geprojecteerd:

> Al een paar avonden gaf dit aanleiding tot protesten van hen, die in 't donker werden gezet en niets zagen, welke door het overige publiek gehouden werden voor anti-Oranjegezinde demonstraties, zodat er tenslotte in het circus een onverkwikkelijk rumoer ontstond.[154]

De beelden van de inhuldiging werden in ieder geval tot het eind van het jaar op verschillende locaties in de hoofdstad vertoond. In oktober 1898, een maand na de vastgelegde gebeurtenis, bijvoorbeeld nog in Flora:

> Het publiek raakte in verrukking als het onder het spelen van het Wilhelmus de Koningin ziet, vriendelijk buigend. Het juicht weder als bij de inhuldigingsfeesten. Als de muziek speelt 'In naam van Oranje doe open de poort!' valt het de menigte moeilijk niet mee te neuriën, liever gezegd te zingen.[155]

Twee jaar later, in december 1900, vertoonden de toeschouwers een vergelijkbare reactie bij het zien van een film van de aankomst van president Kruger in Marseille. Hiermee liepen zij vooruit op het bezoek van 'Oom Paul' aan de hoofdstad tegen het eind van die maand. Tijdens de voorstelling in Flora keek het publiek volgens *Het Nieuws van den Dag* in 'stilte en verbazing' naar de geprojecteerde mensenmassa's; over nog geen drie weken konden zij vergelijkbare taferelen ook in hun eigen stad ervaren. Op de beelden was te zien hoe Kruger een toespraak hield, zich tussen de menigte door naar zijn rijtuig begaf, en naar zijn hotel vertrok:

> Dan wordt de stilte in de theaterzaal plotseling door een donderend gejuich verbroken. De menschen kunnen niet meer blijven zitten, zwaaien met de hoeden en gaan het Transvaalsche volkslied zingen.[156]

Het repertoire van de massabijeenkomsten op straat – het zingen van nationale liederen, het gejuich en het gezwaai met hoeden en petten – werd in de theaterzaal opnieuw gemobiliseerd. Anders dan vandaag de dag, waar iedereen de registratie van bijvoorbeeld Koningsdag thuis op de televisie of online bekijkt, ging het hier bovendien om een (herhaalde) collectieve ervaring: het publiek bevond zich fysiek samen in een van de hoofdstedelijke theaterzalen. De filmopnames maakten het mogelijk om dat ene evenement keer op keer te herhalen, langer te laten duren, en ze wisten bovenal de ervaring van de toeschouwers nog eens te versterken.

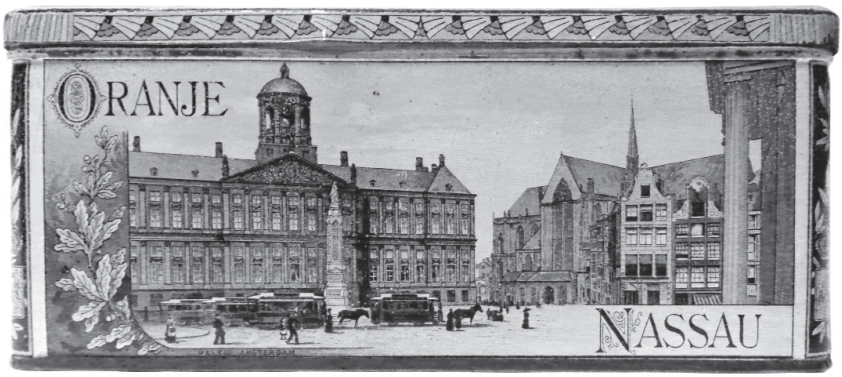
Het grootste deel van de studies naar Nederlands nationalisme in de negentiende eeuw concentreert zich op de rol van ideeën en ideologie. Nationalisme heeft echter ook een meer alledaagse en platvloerse zijde. De eenvoudigste manier om te onderzoeken of nationalistische onderwerpen en ideeën ook daadwerkelijk aansloegen bij een breed deel van de bevolking is het bestuderen van de markt: het spel van vraag en aanbod vormde immers de opiniepeiler bij uitstek. Of het nu ging om het donderend gejuich tijdens een filmvertoning, de innerlijke ontroering staande voor de koninklijke huiskamer in het Panopticum, of de collectieve verwondering bij het aanschouwen van de realistische portretten in de etalages: de opkomst van de consumptiemaatschappij tegen het eind van de negentiende eeuw zorgde voor een vernieuwde omgang met de nationale cultuur. Het betrof hier een omgang die minder plechtig en verheven was dan we aantreffen in de wereld van de maatschappelijke elites, en in toenemende mate verweven raakte met (grootstedelijk) vermaak. Met behulp van nieuwsgierige verslaggevers, advertenties, museumcatalogi, objecten, afbeeldingen en filmbeelden werd deze ontwikkeling in dit hoofdstuk gereconstrueerd. De onderwerpen uit de voorgaande hoofdstukken toonden zich daarbij krachtige publiekstrekkers, met de Oranjes voorop.

Het aanbod was gericht op een massapubliek. Bij de keuze voor onderwerpen grepen de hoofdstedelijke ondernemers daarom terug op een

algemeen bekende thematiek. Het ging hier niet om van tevoren uitgedachte strategieën; de talrijke winkeliers in de Kalverstraat, een zakenman als Wolff, of een filmproducent als Nöggerath haakten slechts aan bij onderwerpen die hun populariteit al hadden bewezen. Het uitlichten van personen, zoals Wilhelmina en Kruger, als collectieve symbolen is hier wellicht het duidelijkste voorbeeld van. Op alle plekken die in dit hoofdstuk beschreven zijn – de etalages, het Panopticum, de film – keerde de verbeelding van figuren als personages in het nationale verhaal terug. De ondernemers gebruikten de nationalistische voorstellingen in de eerste plaats voor hun eigen doeleinden: als middel om klanten en bezoekers te trekken, in de hoop zodoende winst te kunnen maken. Uit een deel van de voorbeelden blijkt echter ook dat men hier ook uit een oprechte nationale overtuiging handelde. Zo stonden bijvoorbeeld de Oranjeversieringen in de etalages niet op zichzelf, maar sloten de winkeliers hier aan bij de voorbereidingen voor feestelijkheden zoals die ook elders in de stad plaatsvonden. Ook het bestuur van het Nederlandsch Panopticum had duidelijk een educatieve doelstelling. De commercie droeg in dat opzicht niet alleen bij aan een versterking van de collectieve beeldvorming, maar ook aan een verdere verspreiding.

De commerciële uitingen in de hoofdstad maakten de natie tot een aantrekkelijke beleving. Het visuele karakter van de commerciële voorstellingen maakte het verhaal van Nederland toegankelijk voor een breed publiek. De verbeelding van de natie bestond in deze periode dan ook niet langer uit alleen het lezen van dezelfde krant of het leren uit dezelfde schoolboekjes, maar kreeg op uiteenlopende plekken en in een heel groot aantal media gestalte. De natie was een product dat je kon kopen, een wassenbeeld dat je (bijna) aan kon raken, of een bewegende lichtprojectie die je – steeds maar weer – kon ervaren. Uit de belangstelling voor moderne media, realisme en de actualiteiten – in de fotografische portretten in de etalages, de wassenbeelden en de filmopnames – sprak de behoefte om dicht bij het nieuws te staan en de werkelijkheid te leren kennen. De versieringen in de etalages, de wassenbeelden in het Nederlandsch Panopticum en de filmvoorstellingen in de theaterzaal presen-

teerden daarbij een steeds terugkerend verhaal over Nederland en zijn positie in de wereld. De hoofdstedelijke commercie bood daarmee tegen het einde van de negentiende eeuw allerlei alternatieve mogelijkheden tot het creëren van een imagined community, mogelijkheden waar in de twintigste eeuw op kon worden voortgebouwd.

Het vaderland in huis: koekblik met Dam-tafereel.
Collectie Dennis Pugh en Ron van Randeraat, Amsterdam

Besluit

In zijn veelgeprezen werk *Nations and nationalism since 1780* karakteriseert de Britse historicus Eric Hobsbawm de moderne natiestaat als een 'dual phenomenon':

> constructed essentially from above, but which cannot be understood unless also analysed from below, that is in terms of the assumptions, hopes, needs, longings and interests of ordinary people, which are not necessarily national and still less nationalist.[1]

Deze tweeledigheid, en de daaruit voortvloeiende noodzaak om nationalisme en natievorming niet alleen 'van bovenaf' maar ook vanuit het perspectief van de gewone burger te onderzoeken, vormen het uitgangspunt van dit boek. Het is nu tijd om de balans op te maken. Hoe helpt het perspectief van onderop om het negentiende-eeuwse nationalisme beter te begrijpen?

Het idee van een gemeenschappelijk 'Nederland' was in de negentiende eeuw geen nieuw fenomeen. Het gaat in de voorgaande bladzijden dan ook nadrukkelijk niet om het *ontstaan* van de moderne natie of de vraag waarom er überhaupt zoiets als een nationale gemeenschap bestond. Ook is het niet de bedoeling om een antwoord te geven op de vraag wat nu eigenlijk precies wel of niet 'Nederlands' is. Centraal staan de manieren waarop Amsterdammers actief vormgaven aan de natie.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw raakte de integratie van Nederland in een stroomversnelling. Het nationale kader ging ook voor de inwoners van Amsterdam een belangrijke rol spelen. Het denken en handelen van gewone burgers in deze periode kon lange tijd op weinig belangstelling van historici rekenen. Het gebrek aan bronnen van onderop vormde daarvoor een belangrijke reden. Dit boek laat zien dat het wel degelijk mogelijk is om de belevenissen en activiteiten van deze groepen in de samenleving te reconstrueren. Hoewel veel van de thema's in dit boek – standbeelden, Oranje, Transvaal, het volkslied – al eerder door historici zijn bestudeerd, bieden de voorgaande hoofdstukken en het perspectief van onderop een schat aan nieuwe en alternatieve verhalen.

Maar het is uiteraard niet de bedoeling om hier in anekdotes te blijven hangen. Het perspectief van de gewone burger vestigt de aandacht op diverse fascinerende mechanismen. De ontwikkeling van een nationale identiteit was in de negentiende eeuw geen eenrichtingsverkeer. In de literatuur is reeds volop aandacht geweest voor elitaire initiatieven tot natievorming – uiteenlopend van het belang van nationale wetgeving en vaderlands geschiedonderwijs tot tal van beschavingsoffensieven. Het eerste hoofdstuk, over de oprichting van nationale monumenten, volgt deze redeneertrant voor het overgrote deel. Het initiatief voor het standbeeld van Rembrandt heeft laten zien hoe de oprichters voornamelijk bezig waren met het uitdenken van een eigen nationaal verhaal, waarmee zij niet alleen een vaderlandse held wilden creëren maar tegelijkertijd ook hun eigen maatschappelijke status (in dit geval het aanzien van de kunstenaarswereld) konden verhogen. Wat de Amsterdamse bevolking van de zeventiende-eeuwse schilder dacht, kon in deze kringen slechts op beperkte belangstelling rekenen. In plaats daarvan gaven de stadsbewoners aan het stedelijk landschap een totaal andere invulling dan bedoeld. Het initiatief voor Rembrandt – maar ook de oprichting van de andere beelden in de stad – maakt duidelijk dat het opleggen van nationale ideeën van bovenaf geen vanzelfsprekend succesvol proces was.

Uiteindelijk was het niet het gewone volk maar juist de maatschappe-

lijke bovenlaag die zich gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw het meest heeft leren aan te passen. Wie een boodschap over wilde dragen, moest op zoek naar contact en interactie. In de jaren vijftig was hiervan nog nauwelijks sprake: massa's werden op een afstand gehouden, nationale emoties vermeden. Vanaf de jaren tachtig, negentig zag de elite in dat het misschien ook zinvol kon zijn om aansluiting te zoeken bij populaire gevoelens en behoeften. Zij realiseerde zich dat ze niet alleen tot taak had het volk te verheffen, maar misschien ook iets van haar medeburgers zou kunnen leren. Vanaf dat moment legde de maatschappelijke bovenlaag dan ook meer nadruk op het bijsturen en uitvergroten van tal van populaire praktijken, zoals de straatversieringen of volksspelen, en gedeelde emoties, zoals de betrokkenheid bij Transvaal of de verering van de jonge Wilhelmina. Voor de gewone Amsterdammer was deze ontwikkeling veel minder ingrijpend dan tot nu toe in de historiografie is gesteld. De manieren waarop de stadsbewoners een collectieve identiteit in stand hielden, wijzigde in dezelfde decennia nauwelijks. Hoogstens mochten zij tegen het eind van de eeuw vaker participeren in georganiseerde evenementen en 'meedoen' met de maatschappelijke bovenlaag.

De gewone Amsterdammers hadden duidelijk een eigen idee van hoe de nationale gemeenschap eruit moest zien. De vormen die zij hiervoor gebruikten, waren in veel gevallen gebaseerd op al veel langer bekende repertoires. Versieringen, volksspelen, optochten of collectes werden al georganiseerd in de eerste helft van de negentiende eeuw, en ook voor die tijd. Waar in de bestaande literatuur steeds de meeste aandacht is uitgegaan naar de inspanningen van de organiserende comités, laat het perspectief van onderop zien hoe de bewoners van de Jordaan, Jodenhoek of Eilanden juist het heft in eigen hand namen. In hun verzoekschriften aan het stadsbestuur of motivaties bij de collectes gaven zij blijk van een oprechte en inhoudelijke betrokkenheid. De repertoires waren daarnaast sterk verbonden met ervaringen in de stedelijke ruimte: de zichtbaarheid droeg bij aan de verspreiding en stimuleerde het toe-eigenen van het nationale vertoog. Dat gold niet alleen voor bewoners van de

buurt, hier was ook sprake van een wisselwerking met de stedelijke bovenlaag: bijvoorbeeld feestcomités grepen in de loop van de eeuw uitingen van onderop aan om hun eigen programma mee vorm te geven, om zo aansluiting bij de bredere bevolking te kunnen krijgen en een 'waarlijk nationaal feest' te creëren.

De interpretatie van de maatschappelijke verhoudingen door de lagere sociale klassen blijkt weinig revolutionair; de nadruk in het handelen lag op het bewaren van de gevestigde orde. Het gemeenschapsgevoel moest in de ogen van de stadsbewoners niet alleen worden uitgedragen, maar ook beschermd. Voor een belangrijk deel deden zij dit op een manier die op steun van de autoriteiten kon rekenen. Op andere momenten kozen de gewone Amsterdammers voor een eigen aanpak om de – in hun ogen – juiste sociale verhoudingen af te dwingen. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de Oranjefurie in februari 1887, waar de 'vaderlandsloze' socialisten met grof geweld hun plaats werd gewezen. Deze neiging de natie te verdedigen openbaarde zich daarnaast ook in kleinschaliger voorvallen, zoals het achtervolgen van vier Britse toeristen in de Pijp onder het zingen van het Transvaalse volkslied, of het onbeheerste optreden van een werkman die 'een naar het uiterlijk zeer fatsoenlijk jongmensch' tijdens het spelen van het *Wilhelmus* in het Vondelpark iets te luid tot zwijgen maande. Het ging hier veelal om een inhoudelijk gedreven, maar – in de ogen van de autoriteiten en maatschappelijke bovenlaag – ongedisciplineerd nationalisme. Dit maakte de Amsterdammers tot een eigenwijs volk, maar niet minder vaderlands.

De vraag naar de daadwerkelijke aantrekkingskracht van nationalisme wordt pas beantwoord wanneer we onze blik richten op persoonlijke drijfveren. In de inleiding van dit boek wordt gerefereerd aan het onderscheid tussen structural en motivational nationalism, het bestaande nationale verhaal versus de beweegredenen van mensen om over te gaan tot nationalistische uitingen. In de voorgaande hoofdstukken blijkt nationalisme voor veel Amsterdammers een oprechte overtuiging, maar in heel veel gevallen op hetzelfde moment – en met evenveel gemak – een middel tot een ander doel. Het proces van toe-eigening gaf aan de

bekende beelden en verhalen een geheel eigen draai. In de vormgeving van een eigen nationaal besef speelden bovendien allerlei niet-nationale wensen en belangen een belangrijke rol. We kunnen ons afvragen waar hier de scheidslijn tussen nationalistisch en niet-nationalistisch handelen ligt: natievorming en gemeenschapszin waren in dit boek niet altijd het beoogde doel, maar wel steeds het resultaat. Onderzoek naar nationalisme van onderop opent het zicht op dit geheel aan niet-nationalistische motivaties en functies, die een drijvende kracht vormden achter de vormgeving en verspreiding van een nationaal discours.

Dit boek laat zien dat een variëteit aan specifieke drijfveren aan het nationaal handelen van de negentiende-eeuwse Amsterdammers ten grondslag lag. Het ging hier om persoonlijke status, de eer van de buurt of sociale klasse, de mogelijkheid om aan andere, niet-nationale identiteiten vorm te geven, het meedoen met een grotere groep, commerciële winst of simpelweg vermaak. Het betrof hier overigens niet alleen het handelen van enkel de lagere sociale klassen; dit mechanisme was net zo goed van kracht voor de maatschappelijke bovenlaag – zie bijvoorbeeld de motivaties van de oprichters van de standbeelden in de stad. Individuen uit alle groepen van de samenleving gebruikten het nationale kader om zich te positioneren. De mogelijkheid hiertoe bepaalde ook het succes van bepaalde thema's en repertoires. Waar het levensverhaal van Rembrandt weinig aanknopingspunten bood voor een brede identificatie, verschaften de Oranjes of de oorlog in Zuid-Afrika die wel. De vorm waarin het nationaal handelen gegoten werd, had bovendien de meeste kans van slagen wanneer het de mogelijkheid tot individuele agency wist te combineren met de mogelijkheid om op te gaan in een groter geheel. Vrijwel alle besproken repertoires waren gebaseerd op sociale interactie: de natie beleefde je niet binnenshuis, maar bij voorkeur samen met anderen en in de publieke ruimte.

Het verhaal van de natie diende voor een breed publiek toegankelijk te zijn. Voor dit boek is in tal van bronnen en op allerlei plekken naar populair nationalisme gezocht, en overal drong zich als eerste de centrale rol van de Oranjes op. Amsterdam stond vanouds te boek als republi-

keins en weinig Oranjegezind. Terwijl de landing van prins Willem Frederik op het strand van Scheveningen op 30 november 1813 tot op de dag van vandaag uitgebreid wordt herdacht, is de entree van de toekomstige koning in de hoofdstad een paar dagen later – het moment waarop de prins de soevereiniteit aanvaardde – bijvoorbeeld nooit gethematiseerd. Ook waren in de hoofdstad amper Oranje-monumenten te vinden. Voor de negentiende-eeuwse man in de straat bezat het koningshuis echter wel een bijzondere aantrekkingskracht. Deze was voor een belangrijk deel gebaseerd op historische wortels en een traditionele legitimiteit. Het betrof hier geen abstracte ideologie: deze band met het verleden was bij uitstek te verbeelden in symboliek zoals de oranje kleur, spreuken en historische tafereeltjes. De gewone stadsbewoners brachten hun Oranjeliefde bovendien in eigen woorden, beelden en daden tot uitdrukking.

In iets mindere mate gold de band met het verleden ook voor de Boeren. Het ging hierbij om het idee van een 'stamverwantschap' die terugging tot de zeventiende eeuw, maar ook werd, zoals al langer bekend, de vergelijking met de eigen 'vrijheidsstrijd' tijdens de Tachtigjarige Oorlog gemaakt. De oorlogen in Zuid-Afrika vonden plaats op grote afstand, en juist daardoor kon op de Boeren een eigen gemeenschapsgevoel worden geprojecteerd. Een ander ver oord, Nederlands-Indië, is in dit boek veel minder aan de orde gekomen. De strijd op Atjeh en Lombok riep zeker enthousiasme in het moederland op, zoals bijvoorbeeld de voorstelling in het Panopticum heeft aangetoond. Ook op de Wereldtentoonstelling van 1883 op het IJsclubterrein, achter het in aanbouw zijnde Rijksmuseum, waren de koloniën (inclusief Suriname) vertegenwoordigd. Toch was de koloniale gedachte in het populair nationalisme minder dominant aanwezig, of in ieder geval niet direct zichtbaar. Een verklaring hiervoor is wellicht het feit dat de situatie in Nederlands-Indië voor het overgrote deel van de bevolking weinig aanleiding tot activisme en actieve betrokkenheid bood, zoals bij de Boerenoorlogen wel het geval was. Bovendien was de strijd in Nederlands-Indië moeilijker te idealiseren, omdat de realiteit van oorlogsvoering door 'onze jongens' in de Oost ook veel dichterbij kwam.

Een andere reden kan zijn dat er in het geval van de Oranjes en Zuid-Afrika sterkere figuren voorhanden waren. De aantrekkingskracht van (levende) personen keert steeds weer terug. Hét voorbeeld hiervan was natuurlijk de jonge Wilhelmina. Met haar jeugdige en onbedorven uitstraling wist zij de harten van de natie te veroveren. Maar ook de nukkige Willem III kon – anders dan historici veelal hebben gesuggereerd – op veel sympathie rekenen. Zijn beeltenis, samen met die van koningin Sophie (en later Emma), kwam bijvoorbeeld in veel straatversieringen en etalages terug. De zichtbaarheid van de Oranjes was bovendien niet beperkt tot herdenkingen en jubilea, het koningshuis was ook op allerlei andere momenten vertegenwoordigd: van de fysieke aanwezigheid van koning Willem III en prins Hendrik bij de onthulling van het standbeeld van Rembrandt, tot het zingen van het volkslied bij het zien van de koninklijke portretten, tot de wassenbeelden in het Nederlandsch Panopticum. Eenzelfde mechanisme is zichtbaar bij Paul Kruger, de grote man uit Transvaal. Zijn aantrekkingskracht gold vooral diens rol in de actualiteit. Het charisma en de continue aanwezigheid van deze figuren in de publieke sfeer wisten mensen te binden en brachten de massa's op straat, waar vervolgens een geheel eigen dynamiek ontstond.

Binnen dit gedeelde nationale kader vond ook (partij)politieke emancipatie plaats. In de eerste plaats ging het daarbij om de mogelijkheid in kwesties van nationaal belang een eigen stem te laten horen – zoals bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam tijdens de Transvaalmeeting in 1881. Naar de invulling van het natiebesef door verschillende politieke en religieuze groepen is al volop onderzoek gedaan. Wat in de Amsterdamse voorbeelden opvalt, is hoe dit – opnieuw – niet alleen een zaak was van voormannen of partijen, maar de stadsbewoners ook zelf van hun eigen politieke opvattingen blijk gaven. De invloed van het (groot)protestantisme keerde in veel voorbeelden terug, en zou nog verder gethematiseerd kunnen worden. Dit is hier echter niet gedaan om juist meer ruimte te geven aan de religieuze en politieke verscheidenheid: de katholieken hadden bijvoorbeeld met de strijd in Zuid-Afrika niet zoveel op, maar het Transvaalnationalisme bood wel de mogelijkheid om met 'anders-

denkende landgenooten' samen te werken. Op dezelfde manier profileerde een deel van de joodse Amsterdammers zich als orangistisch. De vaderlandsloze socialisten leken in dit opzicht steeds buiten het gedeelde verhaal te staan. Waar zij de kans kregen om zich tegen het nationale kader, en in het bijzonder tegen de monarchie te verzetten, grepen zij die aan. Tegelijkertijd scherpten zij door hun verzet de nationale norm. Daarmee versterkten ze niet alleen zichzelf, maar gaven ze ook het nationale verhaal kleur en kracht.

De aansluiting bij bestaande ideeën en gebruiken, de toegankelijkheid van het nationale discours, en bovenal de specifieke, individuele drijfveren maakten de kracht uit van de nationale performances in de tweede helft van de negentiende eeuw. De achterliggende motivaties en sociale dynamiek komen juist in onderzoek op microniveau aan het licht. Tot nu toe is het belang van onderzoek naar nationale praktijken – en dan vooral de individuele agency van gewone burgers – in de literatuur onderbelicht gebleven. Het gaat te ver om te zeggen dat de natie een lege huls was, waar ieder naar eigen believen een invulling aan kon geven. Maar het natiebegrip was wel zodanig ongrijpbaar en flexibel dat het voor verschillende doeleinden kon worden aangewend. Een dergelijk inzicht reikt verder dan onderzoek naar nationale identificaties alleen. Het gaat hier om een mechanisme dat kan helpen om ook andere, vergelijkbare, ideologieën te bestuderen en beter te begrijpen. Denk hierbij niet alleen aan onderzoek naar politieke en religieuze bewegingen, maar juist ook aan het verband tussen lokale en nationale identiteitsvorming, een proces waar in de context van dit boek nauwelijks aandacht voor is geweest.[2]

Een vergelijking met andere plaatsen in Nederland behoort niet tot de opzet van dit boek, en het is dus ook niet de bedoeling om over geografische overeenkomsten en verschillen vergaande uitspraken te doen. Toch is het in verband met de bijzondere positie van Amsterdam belangrijk om hier tot slot iets over op te merken. Toen koningin Wilhelmina samen met haar moeder in 1891 aan een tour langs alle Nederlandse provincies begon, werd Amsterdam als eerste aangedaan. Limburg

had op dat moment al bijna veertig jaar geen officieel bezoek meer mogen ontvangen, en in 1872 was de koning voor het laatst in Friesland geweest.[3] Al in 1879 tekende het *Algemeen Handelsblad* naar aanleiding van het overlijden van de kroonprins een klacht 'uit het Noorden' over de afwezigheid van de Oranjes op:

> 't Moet gezegd worden: 't volk kent te weinig zijn vorsten en deze te weinig 't volk. En toch, wat ware lichter te doen dan zich een enkel maal den volke te vertoonen, opdat het een glimlach, een groet, een woord mocht opvangen?[4]

Wat dat betreft waren de buurtbewoners die bij het Amsterdamse gemeentebestuur klaagden of Willem III tijdens zijn rijtoer nu eindelijk ook eens hun straat aan zou kunnen doen behoorlijk verwend: de koning bracht immers ieder jaar een bezoek aan de stad.

Deze steeds weer terugkerende aanwezigheid van de natie in het dagelijks leven in de grote stad leidde ook tot een grotere belangstelling voor diezelfde nationale thema's en figuren; gezien de grote massa's die uitliepen voor Kruger en Wilhelmina tegen het einde van de eeuw sloeg de verveling in ieder geval niet toe. Maar de Amsterdammers zullen in deze nieuwsgierigheid niet veel verschild hebben van de bewoners van Den Haag, Groningen, Middelburg of Nijmegen. Om nog beter zicht te krijgen op de mechanismen die de natievorming van onderop aandreven, is het nodig om meer vergelijkend onderzoek te doen; binnen Nederland, maar ook tussen Nederlandse plaatsen en steden in het buitenland.

Wat veranderde er nu in het nationaal besef van de Amsterdammers in de tweede helft van de negentiende eeuw? Niet zozeer de vraag *wat* de natie is, staat daarbij centraal, maar het *waar* en *wanneer* van nationale ervaringen. Dit boek opent met een ansichtkaart van de Dam rond 1890. In de inleiding wordt daarbij de vraag gesteld naar de mensen die over het plein rondliepen: wat was hun beleving van de natie? Het aanzien van de hoofdstad onderging in de onderzochte periode aanzienlijke wij-

zigingen: van de demping van de Goudsbloemgracht tot grote infrastructurele doorbraken, en van de aanleg van een tramnetwerk tot het verschijnen van telegraafpalen en telefoonnetwerken. De eenwording van de stad ging gelijk op met de eenwording van de natie. In 1898 ondervond een verslaggever dit aan den lijve toen hij heel Amsterdam doorkruiste om voor het *Algemeen Handelsblad* een beschrijving van de versieringen voor de inhuldiging van Wilhelmina te maken: 'Als wij het nog niet wisten, zijn we nu tot de ervaring gekomen, dat Amsterdam groot wordt.'[5] Deze schaalvergroting hing samen met bredere moderniseringsprocessen en veranderde de mentale horizon van de stadsbewoners: de natie speelde zich niet alleen af in de eigen straat of buurt, maar werd in toenemende mate een ervaring van de stad als geheel.

Naast de schaalvergroting veranderde ook de aard van het nationalisme. In toenemende mate kwam de nadruk te liggen op een natie-idee dat gedreven werd door initiatieven vanuit de bredere maatschappij. Deze verandering kwam het beste tot uitdrukking in de bijdrage van de commercie tegen het eind van de eeuw. In haar voortdurende pogingen om aansluiting te vinden bij de behoeftes van de massa, presenteerde de Amsterdamse middenstand de natie in tal van 'moderne' vormen. Van de bustes en foto's van de koninklijke familie in de etalages van de Kalverstraat tot de levensechte wassenbeelden en de 'levende photographieën' in de theaterzaal: het nationale vertoog werd aangeboden via steeds meer nieuwe media, waarbij de nieuwsgierigheid van de consument geprikkeld moest blijven. Deze commercialisering kwam overigens niet geheel uit de lucht vallen: ook bij de onthulling van het standbeeld van Rembrandt in 1852 waren al portretjes en zakdoeken met het portret van de schilder in omloop, zij het op een kleinere schaal dan tegen het eind van de eeuw. Het is makkelijk om deze commercialisering op te vatten als een trivialisering van de natie, zoals kritische tijdgenoten ook zeker deden, maar in de praktijk blijkt het hier juist om een cultivering van het nationale vertoog te gaan, geconsumeerd door een breed publiek.

De commercie bracht de natie bovendien tot bij de mensen thuis. Zo

bleek de foto van de Dam rond 1890 niet alleen als ansichtkaart te worden verkocht, maar keerde exact hetzelfde beeld ook terug als decoratie op een koekblik uit dezelfde periode. Opnieuw werd een beroep gedaan op het nationale karakter van het plein, maar nu kreeg het tafereel nog een extra lading. Door de verwijzingen naar 'Oranje Nassau', portretten van de jonge koningin (waarvan één in Friese klederdracht) en afbeeldingen van andere koninklijke paleizen in het land werden op het blik het Koninklijk Paleis en de Dam verbonden met het koningshuis en Nederland als geheel. Deze inkadering bevestigde nog maar eens de dominante aanwezigheid van de Oranjeverering. De Dam werd hierdoor – nog meer dan in het geval van de ansichtkaart – niet langer als een neutrale ruimte gepresenteerd, maar was een door nationalisme gekleurde omgeving geworden. Van dit koekblik zullen niet meer dan een stuk of vijftig exemplaren bewaard gebleven zijn; productiecijfers zijn niet bekend, maar rond 1900 zullen er vast honderden, zo niet duizenden, zijn geweest. Producten als deze waren bedoeld als gebruiksvoorwerpen en gespreksobject: iedere keer wanneer de bezitter van het blik er een koekje uit pakte, werd hij of zij dus meer of minder bewust geconfronteerd met een representatie van de natie in zijn of haar eigen huis.

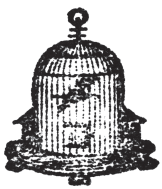
De focus op het nationaal handelen van 'gewone mensen' roept ten slotte ook de vraag op of de natie in de tweede helft van de negentiende eeuw democratischer is geworden. Er was zeker sprake van een toenemende aandacht 'van bovenaf' voor het doen en laten van het gewone volk. Vanuit de maatschappelijke bovenlaag bezien was het verschijnsel van populair nationalisme misschien zelfs een zegen: in een standen- en klassensamenleving is het immers nog een hele uitdaging om concreet invulling te geven aan iets als 'nationale saamhorigheid'. Hoewel de fysieke beslotenheid bij bijvoorbeeld de onthullingen – de hekwerken en 'slagboomen der kontributiën' – gedurende de hele negentiende eeuw in stand bleef, werden er ook concrete pogingen gedaan om burgers bij de natie te betrekken. Tegelijkertijd waren al deze pogingen gericht op het kanaliseren van nationale emoties en het disciplineren van de steeds zichtbaar wordende massa. Daarbij bleef steeds minder ruimte over voor

de inbreng van volkse figuren, zoals bijvoorbeeld Jacobus Mens sr. Het echte omslagpunt lag hier wellicht na de eeuwwisseling, met de opkomst van de verzuiling. De verschillende verzuilde instituties wisten het breed gedeelde nationalisme handig aan te wenden voor eigen doeleinden. Populaire nationale uitingen werden zodoende in toenemende mate georganiseerd en geïnstitutionaliseerd.

De organisatie van de samenleving volgens politieke en religieuze lijnen creëerde nieuwe samenwerkingsverbanden (met politieke partijen voorop), waardoor de drijfveer om op individuele basis initiatieven te ontplooien langzaamaan verdween. Deze beweging kwam niet alleen 'van bovenaf', maar ook van onderop, onder andere binnen het verenigingsleven. De toegenomen organisatie werkte enerzijds emanciperend; zie het voorbeeld van de Oranjevriendenkring of de rol van de vakverenigingen in het Transvaalnationalisme tijdens de Tweede Boerenoorlog. Zo hadden de bewoners van de Goudsbloemgracht die in 1857 de nieuwe naam van hun straat onthulden nooit kunnen bevroeden dat een kleine veertig jaar later hun kinderen en kleinkinderen uit dezelfde straat zouden corresponderen met de particulier secretaris van de koningin over het aanbieden van de Gouden Koets aan Hare Majesteit. Anderzijds vormden deze clubs en verenigingen nieuwe structuren en zorgden zij voor een (zelf)disciplinering. Wie niet officieel 'erbij' hoorde, mocht ook niet meedoen. Tevens zochten deze organisaties wat betreft hun stijl aansluiting bij de gevestigde orde: om uitdrukking te geven aan hun betrokkenheid bij de natie gebruikten zij vormen die getuigden van fatsoen en gezagsgetrouwheid.

Wanneer het in de literatuur over de politiek van de 'gewone man' of lagere sociale klassen gaat, wordt vaak ingezet op vormen van verzet: door groeperingen als de vroege socialisten, maar ook door burgers zonder partijpolitiek oogmerk. Voor mensen zonder stemrecht was het soms inderdaad lastig om zich op andere manieren te uiten. De vormen waarin de Amsterdammers hun nationaal besef uitdrukten, konden vaak op (wederzijdse) kritiek rekenen: de oprichting van een standbeeld voor Rembrandt stond natuurlijk niet gelijk aan een uitvoering van was in het

Panopticum, het zingen van het volkslied voor wonderdokter Sequah was niet hetzelfde als een aubade voor koning Willem III, en de knokpartijen tijdens de Oranjefurie of de massameeting voor Transvaal waren mijlenver verwijderd van een beheerst parlementair debat. Maar daar tegenover staan tal van momenten waarop de verschillende groepen in de samenleving sterk op elkaar leken. Gegoede Amsterdammers en hun bedienden knoopten gesprekken aan over de natie en ontmoetten elkaar zelfs in feestcomités; en de inzamelingsacties voor de Boeren waren een wijdverbreid fenomeen. De gewone stadsbewoners kozen dan wel vaak een eigen pad, maar ook vonden hoog en laag elkaar in eenzelfde discours. Nationalisme bezat op deze momenten daadwerkelijk het vermogen een sociaal onderscheid, al was het maar voor even, te doen verdwijnen.

Goudvink, welke het Nederlandsche Volkslied voluit zingt, 2 jaar oud, wegens verhuizing te Koop voor *f* 10 met net Kamerkooitje. Fro. motto *Goudvink*, *Nieuws v/d Dag.*

Woord van dank

Dit boek is het resultaat van mijn promotieonderzoek aan de Universiteit Leiden. De afgelopen jaren heb ik mij vaak stilletjes gelukkig geprezen met het vertrouwen en de hulp van een bijzonder driemanschap. Henk te Velde, Jan Hein Furnée en Dennis Bos, de specifieke combinatie van jullie kennis en ervaring zijn bij het werken aan dit boek voor mij van grote waarde geweest. Jullie droegen ieder op geheel eigen wijze handvatten aan met behulp waarvan ik mijn onderzoek en teksten vorm kon geven, en leerden mij daarbij tevens – al was het maar omdat de meningen van drie eigenwijze mannen nu eenmaal niet *altijd* te verenigen zijn – om op mijn eigen intuïtie te vertrouwen.

Marnix Beyen, Maartje Janse, Judith Pollmann en Piet de Rooy dank ik voor hun bereidheid het eindresultaat aan hun kritische oordeel te onderwerpen.

Zonder de inzet van de medewerkers van Uitgeverij Prometheus, en in het bijzonder Marieke van Oostrom, was de publicatie van dit boek niet mogelijk geweest. Onmisbare financiële steun ontving ik van de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de J.E. Jurriaanse Stichting en de Stichting Professor van Winter Fonds. Het Zuid-Afrika Huis, Dennis Puch en Ron van Randeraat dank ik voor hun gastvrije ontvangst en het kosteloos beschikbaar stellen van objecten uit hun collectie voor reproductie in dit boek.

Bij mijn collega's van Vaderlandse Geschiedenis in Leiden, en tijdens

het laatste jaar ook bij Politieke Geschiedenis in Utrecht, vond ik een warm thuis. Promoveren bleek dan ook helemaal niet zo eenzaam als vaak wordt gezegd. Kim Beerden, Carolien Boender, Albertine Bloemendal, Joris Gijsenbergh, Anne Heyer, Lauren Lauret, Joris Oddens, Onni Pekonen, Dirk Pfeifer, Diederik Smit, Bart van der Steen, Jasper van der Steen, Adriaan van Veldhuizen: jullie waren (en zijn) geweldige gang-, lunch- en reisgenoten. Matthijs Olieman was zo behulpzaam de samenvatting in de proefschrifteditie op het Engels te controleren. In het bijzonder gaat mijn dank uit naar Elisabeth Dieterman. We deelden niet alleen een kantoor, maar ook alle ups en downs van het promotietraject. (En ja hoor, het koekblik zit erin!)

Alle belangstelling van vrienden, familie en (voormalige) redactiegenoten beschouw ik als een groot voorrecht. Martine van Leeuwen, jij verdient een ereplaats. Al sinds het begin van onze studie geven jouw relativeringsvermogen en de inmiddels ontelbare koppen koffie steeds weer inspiratie en vooral ook het plezier om door te gaan. Ik hoop dat ik daar nog lang van mag profiteren.

Mijn twee grote kleine broers, Tom en Luc, en mijn ouders, Betty en Ruud, dank ik voor hun geduld en onvoorwaardelijke steun.

Noten

INLEIDING

1 Ansichtkaart '79 Amsterdam – Le Dam', uitgegeven door de Gebroeders Douwes. SA, Beeldbank, afb. 010005001224. De datering van ca. 1875-1886 die door het archief aan de foto is toegekend, klopt niet. De foto toont een tram richting het Centraal Station en deze lijn werd pas in 1889 geopend.

2 Zie het pdf-bestand op: http://www.douwesfineart.com/douwes-full-history (juni 2016).

3 Couvée, *De Dam*. Stieber, 'Postcards and the invention of old Amsterdam around 1900'. Dietvorst, *Het toeristisch landschap*. Winiwarter, 'Landschaf auf Vierfarbkarton'. Zie ook Wilke, 'Van dienstmeiden en burgerdames'.

4 Zie ook Simons, *Amsterdam in stukken en brokken*, 10-17.

5 De Haan, Den Hoed en Te Velde (red.), *Een nieuwe staat*.

6 Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, is een compact standaardwerk op dit gebied. Zie ook Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, waarin de modernisering van Nederland in de negentiende eeuw centraal staat.

7 De Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart*.

8 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*. Zie ook Frijhoff, *De Nederlandse identiteit*. De ontwikkeling van een nationale identiteit sloot overigens het voortbestaan van lokale en provinciale loyaliteiten niet uit; vergelijk het ingewikkelde proces van Europese eenwording vandaag de dag. Zie Van der Borgt, Hermans en Jacobs (red.), *Constructie van het eigene*.

9 Enkele voorbeelden, naast het hiervoor aangehaalde werk van Niek van Sas: Bank, *Het roemrijk vaderland*. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*. Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*. Bank en Van Buuren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Leerssen, *De bronnen van het vaderland*. Mathijsen, *Historiezucht*. Zie

ook verscheidene themanummers uit de jaren negentig over de Nederlandse identiteit, zoals *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 4.

10 Van Sas, 'Varieties of Dutchness'. Te Velde, 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800'. Zie voor de intellectuele discussies in de negentiende eeuw: Aerts, 'De nationale cultuur'.

11 Jans, 'Vaderlandse geschiedenis en de participerende burger'.

12 Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan*, m.n. hoofdstuk 5. De rol van de elite in de vormgeving van dergelijke rituelen is het onderwerp van Hobsbawm en Ranger (red.), *The invention of tradition*.

13 Zie bijv. Van Miert, 'Verdeeldheid en binding'. Vgl. Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*. Houkes, *Christelijke vaderlanders*. En op lokaal niveau: Van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht*.

14 Te Velde, 'Natievorming en politieke strijd in Nederland'.

15 Van Dam, *Staat van verzuiling*.

16 Van der Woud, *De nieuwe mens*, 206.

17 Zie bijv. Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 526. Zie ook het citaat van Eric Hobsbawm in de conclusie van dit boek.

18 Sharpe, 'History from below'.

19 In de herziene editie uit 1991 erkent Benedict Anderson overigens dat in zijn originele onderzoek één belangrijk aspect ontbrak, namelijk het belang van ruimte. Dit inzicht resulteerde in een nieuw hoofdstuk over 'Census, Map and Museum' dat aan de verbeelding van de nationale gemeenschap een meer tastbare component moest toevoegen. (Anderson, *Imagined communities*.) Zie ook Zimmer, 'Boundary mechanisms and symbolic resources'. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef'.

20 Aerts en Te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940', 415.

21 De publicatie van Jacques Giele en Geert Jan van Oenen, 'De sociale struktuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', stond midden jaren zeventig aan het begin van dit debat. Al snel volgden reacties van o.a. Herman Diederiks, Jan Lucassen en Theo van Tijn (zie bijv. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jaargang 1976). Zie ook De Vries, 'Een weldadig verschil?' en Kooij, 'De burger in een sociaal-historische context'.

22 Frijhoff, 'Toeëigening'. Zie ook Zuev en Virchow, 'Performing national-identity'.

23 Jowell Lewis, *The anthropology of cultural performance*. Zie ook Zuev en Virchow, 'Performing national-identity'.

24 Geertz, 'Thick description'. (De term 'thick description' heeft Geertz overigens ontleend aan het werk van Gilbert Ryle.)

25 Een goed voorbeeld hiervan is het onderzoek van Bos, *Waarachtige volksvrienden*, dat laat zien hoe Amsterdamse arbeiders in de tweede helft van de negentiende eeuw in het socialisme een mogelijkheid tot emancipatie en politieke

participatie zagen (waarbij zij zich overigens afzetten tegen meer nationaal en/of orangistisch georiënteerde arbeiders). Zie ook Giele, 'Waarin onderscheidt zich de geschiedenis'.

26 Het gaat hier in de eerste plaats om inspirerend onderzoek binnen de sociologie: Fox en Miller-Idriss, 'Everyday nationhood' (en de hierop volgende discussie met Anthony D. Smith in hetzelfde nummer). Fox, 'National holiday commemorations'. Palmer, 'From theory to practice'. Whitmeyer, 'Elites and popular nationalism'. Edensor, *National identity*. Billig, *Banal nationalism*. Hoe weinig gangbaar dit perspectief nog is binnen de geschiedwetenschap blijkt wel uit recente literatuuroverzichten. In *The SAGE handbook of nations and nationalism* uit 2006 besteedt John Hutchinson als enige aandacht aan 'nationalism from below'. Het onderscheid tussen een actieve elite en passieve, ontvangende massa blijft hier echter bestaan: 'If national myths and symbols were promoted by elites and used instrumentally by states, they were also appropriated and consumed during the nineteenth and twentieth century by many social groups.' (Hutchinson, 'Hot and banal nationalism', 298.) Hearn, *Rethinking nationalism,* zie bijv. p. 127-134 over 'Elites and popular mobilization'.

27 Van Ginderachter, 'Het vaderland vanuit kikkerperspectief'.

28 Van Ginderachter en Beyen (red.), *Nationhood from below*.

29 Zie ook Baycroft en Hewitson, 'Introduction'.

30 Beyen en Van Ginderachter, 'General introduction'.

31 Breuilly, 'What does it mean to say that nationalism is "popular"?'

32 Bovendien ziet hij motivational nationalism zelfs als een vorm van oppositioneel handelen, gereserveerd voor een hoger opgeleide elite, denk hierbij bijvoorbeeld aan verzet tegen de heersende macht of nationalistische afscheidingsbewegingen. Deze vorm komt in dit boek niet voor.

33 Breuilly spreekt in dit verband zelfs van 'mutual manipulation', zie Breuilly, 'What does it mean to say that nationalism is "popular"?', 34. Zie ook Smith, 'The limits of everyday nationhood'. Een vergelijkbare conclusie trekt James Brophy in zijn onderzoek naar de vroegnegentiende-eeuwse publieke sfeer in het Duitse Rijnland: Brophy, *Popular culture.*

34 Een internationaal en inmiddels klassiek voorbeeld is: Weber, *Peasants into Frenchmen*. In de Nederlandse historiografie is deze trend overigens minder sterk aanwezig, onder andere wel door de studie naar verzuiling in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw, die zich voor een deel op het lokale niveau richtte.

35 Zie bijv. Bickford-Smith, 'Introduction' (en de casestudies in deze special 'Cities and nationalisms'). Confino en Skaria, 'The local life of nationhood'. Augusteijn en Storm (red.), *Region and state.* Green, *Fatherlands*. Zie ook de volgende literatuurverwijzingen.

36 Whyte en Zimmer (red.), *Nationalism*. Leerssen, 'The nation and the city'. Te Velde, 'The nation is a town'. Edensor, *National identity*, 37-68 (hfst. 2, 'Geo-

graphy and landscape. National places and spaces'). Dit idee is in het bijzonder gepropageerd door de *landscape*-school en architectuurhistorici, vgl. Daniels, *Fields of vision*. Driver en Gilbert (red.), *Imperial cities*. Op een regionaal niveau is de historiografie betreffende de Duitse *Heimat*-cultuur een goed voorbeeld: Applegate, *A nation of provincials*. Confino, *The nation as a local metaphor*.

37 Zie bijv. Kemperink, *Het verloren paradijs*. Wagenaar, 'The capital as a representation of the nation'. Lees, *Cities perceived*.

38 De verbinding van ruimtelijke en sociale processen is overigens notoir ingewikkeld en vormt dan ook een terugkerende discussie binnen de stadsgeschiedschrijving, zie bijvoorbeeld deze uitspraak van Jim Dyos: 'The place alone cannot constitute itself; its human constituents cannot hive themselves off from it. How then do they connect? Here is the essence of the urban historian's problem.' (Dyos, 'Editorial', 3.) Zie ook Furnée, 'Beeld, ruimte en maatschappij'.

39 Ook Beyen en Van Ginderachter merken dit op in de inleiding van de door hen redigeerde bundel: 'General introduction', 9.

40 Zimmer, *Remaking the rhythms of life*.

41 Aerts en De Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*. Vgl. Beyen, 'Moeder en dochter keren terug naar de hoofdstad'. Wagenaar, 'The capital as a representation of the nation', 339-357.

42 Brugmans, 'De inhuldiging des konings te Amsterdam'.

43 Geciteerd bij: Van der Minne, 'Amsterdam als hoofdstad van Nederland', 264.

44 Wagenaar, *Stedebouw*.

45 Cijfers afkomstig van: http://www.volkstellingen.nl (juni 2016).

46 Zie bijv. Wagenaar, 'De stad ontworpen'.

47 Vgl. ook Furnée, 'Naar een integrale geschiedenis van de negentiende-eeuwse stad'.

48 Zie bijv. Stieber, *Metaphor and metropolis*.

49 Hoewel het ook dan nog moeilijk is om grip te krijgen op mentale processen: Hearn, 'National identity'. Hedendaagse nationale herdenkingen, vieringen en gevoelens in Nederland worden vanuit sociologisch perspectief onderzocht in bijvoorbeeld het onderzoeksproject 'Freedom and unfreedom across generations' (Universiteit Utrecht i.s.m. Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2013-2016). In het kader van het onderzoeksproject 'Nederlandsheid' heeft het Meertens Instituut onder zijn respondenten een vragenlijst uitgezet over 'Orangisme/ Oranjegevoel 2013'. Zie voor enkele resultaten: Margry, 'Mobocracy and monarchy'. Zie voor vergelijkbare onderzoeken bijvoorbeeld ook Bechhofer en McCrone, 'Imagining the nation'.

50 Hobsbawm, 'History from below'. Zie ook: Idem, *Nations and nationalism since 1780*, 78: 'Finally, and as always, a word of warning is in order. We know too little about what went on, or for that matter still goes on, in the minds of

most relatively inarticulate men and women, to speak with any confidence about their thoughts and feelings towards nationalities and nation-states which claim their loyalties.'

BOODSCHAP EN BELEVING: STANDBEELDEN IN DE STAD

1 Grondlegger van het onderzoek naar de rol van monumenten in de vormgeving van een nationaal verhaal is Maurice Agulhon. Zie o.a. de artikelen 'Imagerie civique et décor urbain' en 'La "statuomanie" et l'histoire' opgenomen in Agulhon, *Histoire vagabonde 1*. Zie ook: Martinet, 'Les historiens et la statue'. Jourdan, *Les monuments de la Révolution Française*. Rausch, *Kultfigur und Nation*. Mosse, *The nationalization of the masses*, 47-71.

2 Tollebeek en Verschaffel, 'Group portraits with national heroes'. Verschaffel, 'Martelaren en monumenten'. Kerremans, 'De openbare monumenten in Brussel en Wallonië'. Verbraeken, 'Standbeelden in Vlaanderen'. Evens, *De openbare heldenverering in Antwerpen*.

3 Van der Wal, '1800-1914'. Een bruikbaar overzicht biedt ook: http://www.vanderkrogt.net/standbeelden/chronologie.php?tab=1 (juni 2016).

4 In 1826 verscheen op het voormalige slagveld van Waterloo natuurlijk ook de aarden piramide met daarop een reusachtige leeuw, maar dit staaltje van nationale trots raakte het koninkrijk met de afscheiding van België in 1830 al weer kwijt.

5 *Algemeen Handelsblad*, 10 mei 1852.

6 Zie voor een overzicht van standbeelden in Amsterdam: De Gooijer, *Op een voetstuk gezet*. Van Tilburg (red.), *Beelden van Amsterdam*. Over Rembrandt: Veen, *Het Rembrandtbeeld*. Over het monument op de Dam: Beunders, '"'t Is Naatje"'. Rau, 'Naatje van de Dam'. Van der Wal, *Naatje van de Dam*. Idem, '"Even onwrikbaar als de geschiedenis onuitwisbaar is"'. Over Vondel: Becker, '"Justus ex fide vivit"'. Ree, 'Het standbeeld van Joost van den Vondel'. Over Thorbecke: Matthey, '"Een diepe hulde, een warme toon"'. Over Sarphati: Pruijs, *Een monument voor dr. Samuel Sarphati*. Verder stond tot 1915 een houten beeld van zeeheld Tromp op de Marinewerf (nu Grote Kattenburgerstraat). Dit beeld diende oorspronkelijk ter versiering van een fregat, maar was rond 1815-1820 op een sokkel geplaatst en voor Amsterdammers vanaf de straat zichtbaar. Over dit beeld is verder niets bekend, en ook nieuwe initiatieven voor een standbeeld voor Tromp te Rotterdam tegen het einde van de negentiende eeuw leidden tot weinig. (Zie voor een afbeelding: http://www.buitenbeeldinbeeld.nl/Bedreigd/Historie_voor_1980.htm ((juni 2016)). Meer informatie is te vinden in de *Sumatra Post* van 10 mei 1924. Over de nieuwe initiatieven voor een standbeeld voor Tromp, zie o.a. het *Algemeen Handelsblad*, 24 oktober 1897.)

7 Jan Bank gebruikt deze term in zijn oratie *Het roemrijk vaderland*, 9, 11-16. Zie ook Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 577. Een veel geciteerd voorbeeld van het perspectief van de negentiende-eeuwse tijdgenoot is de anonieme bijdrage 'De beeldhouwkunst in de XIX eeuw'. Zie bijvoorbeeld ook een paginagrote ingezonden bijdrage in: *Algemeen Handelsblad*, 21 september 1846.

8 Vislaake, *Het standbeeld van Joost van den Vondel*, 3.

9 Dit geldt voor de artikelen over de individuele beelden, zie voetnoot 6, maar ook voor meer algemene bespiegelingen omtrent de monumentalisering. Zie bijv. Bank, *Het roemrijk vaderland* of recent nog Mathijsen, *Historiezucht*, 383-393. Deze tendens is ook zichtbaar in de internationale landscape-literatuur, zie: Rausch, 'Staging realms of the past'. Leith, *Space and revolution*. Daniels, *Fields of vision*. Driver en Gilbert (red.), *Imperial cities*. Driver, 'Visualizing landscape'. Cosgrove, *Geography and vision*.

10 Een recente uitzondering op dit beeld is de studie van Den Hoed, 'Het nationaal monument voor 1813', die op p. 357 opmerkt dat bij de oprichting van het monument voor 1813 in Den Haag 'het volk' doelbewust afzijdig werd gehouden. Zie ook het oudere artikel van Ben Croon over de Rubenscultus, 'Toe-eigeningsstrategieën'. In het internationale onderzoek naar standbeelden en andere publieke monumenten is al eerder opgemerkt dat er een verschil kan bestaan tussen de zogeheten symbolische potentie van een beeld – de intenties van de initiatiefnemers en de vormgeving van het monument – en de daadwerkelijke beleving. Deze gedachte wordt met name gevoed vanuit antropologisch onderzoek naar symbolen, zie bijv. Nas en Samuels (red.), *Hypercity*. Nas, 'Jakarta, city full of symbols'. Vanuit cultureel-geografisch perspectief: Cosgrove, *Social formation and symbolic landscape*. Jackson, *Maps of meaning*. Till, 'Political landscapes'.

11 Mathijsen, *Historiezucht*, 385: 'Herdenkingen en jubilea, het oprichten van standbeelden of herdenkingstekens waren inmiddels volksvermaak geworden.'

12 Veen, *Het Rembrandtbeeld*, 3-4.

13 *Algemeen Handelsblad*, 28 mei 1852.

14 Van der Wal, '1800-1914', 23.

15 De samenstelling van het comité veranderde in de elf jaar tot de onthulling enkele malen. De samenstelling van het Amsterdamse deel was in 1852 voor het grootste deel afkomstig uit de kringen van Arti et Amicitiae, zie: Anoniem, *Programma van het Rembrandts-feest*, 29 (J.W. Pieneman, P.L. Dubourcq, I. Warnsinck, M.G. Tetar van Elven, N. Pieneman, A.B.B. Taurel, A. Oltmans, C.W.M. Klijn, P.F. Greive).

16 Beliën en Knevel, *Langs Rembrandts roem*.

17 *Algemeen Handelsblad*, 22 juni 1841.

18 Vgl. bijvoorbeeld het optreden van het gemeentebestuur in Antwerpen: Van-

nieuwenhuyze, 'De productie van een politieke stedelijke ruimte'. Evens, *De openbare heldenverering in Antwerpen*.

19 AA, Intekenlijst Rembrandt 1841.

20 Ibidem.

21 Over de sociale positie van de kunstschilder in de negentiende eeuw, zie: Stolwijk, *Uit de schilderswereld*. De Roever, '"Verbroedering en kunstzin" 1839-1875'. Figuren als Jan Willem Pieneman (directeur Rijksmuseum en Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam) en zijn zoon Nicolaas (lid Raad van Bestuur van het Rijksmuseum, lid van de persoonlijke vriendenkring van koning Willem III) hadden echter prominente maatschappelijke posities.

22 De Vries, *Electoraat en elite*, 81-93. Bruin, *Een herenwereld ontleed*, 14-15, 63-65. Mathijsen, *Historiezucht*, 75-79.

23 *Algemeen Handelsblad*, 8 mei 1852. De intekenlijst uit 1841 in het archief van Arti et Amicitiae geeft een gedeeltelijke specificatie van de intekenaars, waaronder de namen van 216 donateurs uit Amsterdam.

24 SA, Collectie Topografie, inv.nr. 483, Stukken betreffende het Rembrandtmonument, indic. 396 (aankondiging 1848). Zie bijvoorbeeld ook het 'Groot Nationaal Concert' waarbij geld voor het Vondel-beeld werd ingezameld, *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1861.

25 Van der Wal, 'Even onwrikbaar als de geschiedenis onuitwisbaar is', 229.

26 Een fraaie reconstructie van de geografische en sociale spreiding van de giften is gemaakt voor het standbeeld van Thorbecke, zie: Matthey, '"Een diepe hulde, een warme toon"', 134-142.

27 SA, Commissie Prins Hendrik, inv.nr. 2, Ingekomen stukken (brief M. Kalff aan G.F. Westerman, 1 juni 1885). Vgl. verderop in de brief: 'Slotsom: het is beter dat men er ons een verwijt van maakt dat wij het gedenkteeken zoo koeltjes onthullen dan dat wij de nagedachtenis van dezen weldoener des vaderlands krenken door aan de geheele wereld te laten zien hoe bloedverwanten en vrienden weinig jaren na zijn dood over hem denken.'

28 SA, Commissie Sarphati, inv.nr. 4, Minuten van uitgaande stukken (circulaire 31 mei 1880) en inv.nr. 5, Circulaires (circulaire 22 november 1877). Zie ook comitélid A.C. Wertheim geciteerd in: Anoniem, *De onthulling van het Sarphati-monument*, 6.

29 Zie ook Van der Wal, '1800-1914', 23.

30 SA, Commissie zeehelden, inv.nr. 1, Notulen van de vergaderingen van de commissie (vergadering 30 april 1888). In de notulen van deze commissie wordt ook het monument voor stadhouder Willem III besproken. Op de Wereldtentoonstelling van 1883 had overigens wel een uitvergroot gipsen afgietsel van het standbeeld van Coen in Batavia (1869) gestaan.

31 SA, Collectie Topografie, inv.nr. 484, Stukken betreffende standbeelden en monumenten, indic. AA 695.043 (inschrijvingsbiljet commissie 1849).

32 Boeke, *Waarschuwend woord*, 14.
33 SA, Collectie Topografie, inv.nr. 483, Stukken betreffende het Rembrandtmonument, indic. 405 (G.H., 'Bij de inwijding van het beeld Rembrandt'). Zie ook Anoniem, *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje*, 4.
34 Bank, *Het roemrijk vaderland*, 12-13.
35 *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1841.
36 Cijfer oplage *Algemeen Handelsblad* in 1851: Van de Plasse en Verbei, *Kroniek*, 192.
37 *Algemeen Handelsblad*, 27 oktober 1841.
38 *Algemeen Handelsblad*, 10 december 1841.
39 *Algemeen Handelsblad*, 21 december 1841.
40 *Algemeen Handelsblad*, 11 december 1841.
41 *Algemeen Handelsblad*, 10 december 1841.
42 Van der Wal, '"Even onwrikbaar als de geschiedenis onuitwisbaar is"', 228-249. Becker, '"Justus ex fide vivit"', 132-193. Matthey, '"Een diepe hulde, een warme toon"', 133-166. Het verwijt van zelfverheerlijking is overigens niet een typisch Amsterdams fenomeen, zie bijvoorbeeld de discussie rondom de oprichting van het Nationaal Monument in Den Haag: Schiferli, 'Een "Nationaal gedenkteeken voor november 1813"'.
43 Van Sas, *De metamorfose van Nederland,* 577-578.
44 *Algemeen Handelsblad*, 1 januari 1842. Vier dagen later kreeg deze brievenschrijver bijval van 'een vriend van waren Vaderlandschen roem' die er juist weer voor pleitte om in Leiden een standbeeld voor burgemeester Van der Werff op te richten: *Algemeen Handelsblad*, 5 januari 1842.
45 Peijpers, *Levensschets van Rembrandt*, 51-52. Langendijk, 'De roep der klassieken', 25-26.
46 SA, Collectie Topografie, inv.nr. 488, Stukken betreffende standbeelden en monumenten (circulaire februari 1876).
47 Wagenaar, *Stedebouw*.
48 SA, Beeldbank, afb. 010056917847 ('Emplacement der oude koopmansbeurs, waarop is geprojecteerd de plaats voor het op te richten standbeeld van Rembrandt', A.C. Pierson, 28 juli 1841). Zie ook Heijder, 'C.W.M. Klijn'.
49 *Algemeen Handelsblad*, 31 december 1841.
50 AA, Notulen commissie 1848-1851 (vergadering 18 mei 1850).
51 Op verschillende stadsplattegronden bleef overigens consequent de officiële naam, (Oude) Beursplein, in gebruik. Zie voor het gebruik van de naam Rembrandtplein in kranten en door winkeliers bijvoorbeeld *Algemeen Handelsblad*, 21 september 1842 (over de kermis op o.a. het 'Rembrandtsplein') of 12 september 1846 (advertentie van koffiehuis De Paradijsvogel, gevestigd 'Rembrandtsplein No. 87'). Het gebruik van deze naam verdween overigens na de onthulling van het standbeeld op de Botermarkt in 1852, zie bijvoorbeeld de advertentie

van Hirschfeld & Co. in het *Algemeen Handelsblad*, 5 mei 1853: 'Rok-in No. 160, vroeger Rembrandtsplein'.

52 Boeke, *Waarschuwend woord*, 20.

53 Zie bijv. Schenkman, *Wat een eenvoudig burger dacht*, 3. Anoniem, *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje,* 7.

54 Zie bijv. *Algemeen Handelsblad*, 11 en 18 mei 1852.

55 *Algemeen Handelsblad*, 28 mei 1852. Dit verslag is het meest volledig en ook voor de hierna volgende beschrijvingen gebruikt.

56 SA, Beeldbank, afb. 010097010995 ('Onthulling van het standbeeld van Rembrandt', 1852).

57 Anoniem, *Toespraken gehouden ter gelegenheid der onthulling*, 2.

58 Ibidem, 4.

59 Anoniem, *Het feest van Rembrandt van Rijn*, 2.

60 Anoniem, *Toespraken gehouden ter gelegenheid der onthulling*, 7-8.

61 Ibidem, 8.

62 *Algemeen Handelsblad*, 28 mei 1852.

63 In latere jaren zou tijdens de plechtigheden soms ook door de aanwezigen gezongen worden, zoals bijvoorbeeld bij de onthulling van het monument op de Dam, zie Van den Bergh en Hofdijk, *Gedenkboek*, 103.

64 Anoniem, *Het feest van Rembrandt van Rijn*, 3.

65 SA, Beeldbank, afb. 010097007715 ('Onthulling van het standbeeld van Rembrandt', 1852).

66 *Algemeen Handelsblad*, 28 mei 1852.

67 Uit de programmagids valt op te maken dat de kaarten op uitnodiging waren. (Anoniem, *Programma van het Rembrandts-feest*, 6.)

68 Anoniem, *Het feest van Rembrandt van Rijn*, 3.

69 Zie ook AA, Brieven commissie Rembrandt (brief M.G. Tetar van Elven, 16 mei 1852).

70 SA, Beeldbank, afb. PT00200038000001 ('Het Monument gewijd aan den Volksgeest van 1830 en 1831', P. Blommers en C.C.A. Last, 1856). Het aanbrengen van een dergelijke scheiding kwam overigens ook bij andere onthullingen voor, zie bijv. Van der Wal, 'Krijgsman of staatsman?', 57.

71 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 mei 1876, gevonden in: SA, Hoofdcomité Thorbecke, inv.nr. 12, Stukken betreffende de onthulling van het standbeeld.

72 De schrijver Everhardus Johannes Potgieter constateerde tijdens de Vondelfeesten dat de feestvierders door de buitenwacht werden aangestaard 'als men met de wilde dieren in Artis deed'. Geciteerd bij: Becker, '"Justus ex fide vivit"', 178.

73 Anoniem, *Programma van het Rembrandts-feest*. *Algemeen Handelsblad*, 20 en 25 mei 1852. Bovendien werd op 29 mei in de Amsterdamse Stadsschouwburg ter ere van de initiatiefnemers nog het toneelstuk *Apothéose van Rembrandt*

opgevoerd. Dit lijkt een besloten bijeenkomst te zijn geweest. Veen, *Het Rembrandtbeeld*, 5; Wijsmuller, *Apothéose van Rembrandt*.

74 Van Zanden, 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam'.

75 *Algemeen Handelsblad*, 29 mei 1852.

76 AA, Notulen commissie 1851-1852 (vergadering 16 april 1852).

77 *Algemeen Handelsblad*, 19 mei 1852.

78 Zie ook Anoniem, *Het feest van Rembrandt van Rijn*, 5.

79 Anoniem, *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje,* 6. Over de toegangsprijs tot het Park, p. 6-7: 'De toegang-billetten zijn van 5 tot 10 à 15 guldens gestegen, waaruit de groote geestdrift en ingenomenheid met de zaak sprekend blijkt.'

80 SA, Pamflettencollectie 1852, B1852 5.1 (*Verzoek van een turfdrager om een standbeeld voor Willem II*).

81 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, o.a. 87-88, 103-105. Het pamflet zelf was trouwens een oproep om een standbeeld voor koning Willem II te plaatsen, 'die kennen wij immers allemaal.'

82 SA, Commissie Sarphati, inv.nr. 3, Ingekomen stukken, o.a. de brieven van Mej. Scholting (11 juli 1886) en F. Boekhorst (12 juli 1886).

83 Van Oosterom, *'Gelukkig het volk'*.

84 Van den Bergh, *Gedenkboek*, 74. 'Volksfeesten in den zin hier bedoeld,' zo vermelden de organisatoren in een brief aan burgemeester Cornelis Boot, 'dienen ingerigt te zijn om aan verschillende klassen der burgers genoegen te geven, een gedeelte wenscht zich als toeschouwende te vermaken, een ander gedeelte wenscht aan die feesten een werkdadig deel te nemen.' SA, Commissie volksvermaken 1856, inv.nr. 1, Afschrift missive (brief Publieke Werken aan de Burgemeester, 31 juli 1856).

85 SA, Commissie volksvermaken 1856, inv.nr. 7, Publicatie van burgemeester en wethouders.

86 SA, Commissie volksvermaken 1856, inv.nr. 6, Opgave van eenige voorbereidende administratieve werkzaamheden. De bewaard gebleven lijsten van deelnemers (en prijswinnaars) zijn helaas zonder adres: Ibidem, inv.nr. 16, Originele Lijsten bij de wedstrijden. Vgl. Van den Bergh, *Gedenkboek*, 79. De namen en adressen van de deelnemers werden ook ter controle aan de politie aangeboden: SA, Politie, inv.nr. 609, Correspondentie Letter M 1852, indic. 131 (brief gemeentesecretaris aan de hoofdcommissaris van politie, 18 augustus 1856).

87 Anoniem, *De Augustusfeesten*, 18.

88 Th[ijm], 'De Vondelsfeesten', 294: 'Ondertusschen heeft men het kernpunt der plechtigheden zoo algemeen en monumentaal mogelijk willen maken, door aan de onthulling een optocht te verbinden.'

89 Frijlink, *De Vondel-feesten*, 9-11. Ten Brink, *Vondel bekroond door het dankbaar nageslacht*, 33-34.

90 Th[ijm], 'De Vondelsfeesten', 292. Tegelijkertijd concludeerde Alberdingk Thijm ook dat 'het lagere volk' zich 'zeer-decent' gedragen had.
91 SA, Subcommissie Thorbecke, inv.nr. 3, Ingekomen en uitgaande stukken van de feestcommissie (brief De Kempenaer aan M.F. de Monchy, 16 mei 1876).
92 *Algemeen Handelsblad*, 17 mei 1876.
93 Zie bijv. Zimmerman, 'Het standbeeld van Thorbecke', 529.
94 Th[ijm], 'De Vondelsfeesten', 294.
95 Zie bijv. *De Goesche Courant*, 25 april 1876: 'Aan een diner toch, waarvoor twaalf gulden per couvert wordt berekend, zal niet kunnen worden deelgenomen door hen, voor wier belangen *Thorbecke* vooral in zijn leven streed, en die daarom juist het meest gerechtigd zijn aan zulk een feestmaaltijd aan te zitten. Dit achten wij eene misgreep van de feestcommissie.'
96 Anoniem, *De Augustusfeesten*, 18. SA, Commissie volksvermaken 1856, inv.nr. 7, Publicatie van burgemeester en wethouders.
97 Van der Hoop jr.'s zoon, 'Schetsen en fantasien', 432. (Overname uit *De Tijd*, 1852; SA, Collectie Topografie, inv.nr. 483, Stukken betreffende het Rembrandtmonument, indic. 466.) ''s Avonds op het feest in de Parkzaal constateert moeder dat de aanwezige dames goed gekleed zijn en ook haar eigen 'rijke kleding' niet onopgemerkt blijft.' (p. 18)
98 Zimmerman, 'Het standbeeld van Thorbecke', 529. Zie in een andere context ook: Van der Wal, 'Krijgsman of staatsman?', 52.
99 Th[ijm], 'De Vondelsfeesten', 294. Zie ook de ingezonden brief van Thijm in: *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1867.
100 Halberstadt, 'Botermarkt en Kaasmarkt'.
101 Begin jaren vijftig bestonden tevens plannen voor de oprichting van een nationale schouwburg aan het plein. Of dit voornemen in de besluitvorming van het comité een rol heeft gespeeld, is niet bekend – maar de bouw van het theater, en de komst van een nieuw publiek, zou de bekendheid van het standbeeld enkel ten goede hebben kunnen komen. Halberstadt, 'Botermarkt en Kaasmarkt', 178-179.
102 Anoniem, *Mejuffrouw Eendragt door Mijnheer Rembrandt uitgenoodigt.*
103 Anoniem, *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje*, 4.
104 Schenkman, *Jeremiade van Rembrandt van Rhijn*, citaten resp. op p. 17-18.
105 Ibidem, 16. Dezelfde punten zijn bijvoorbeeld terug te vinden in een uitgave van Vislaake, *Een woord van Rembrandt* of Schenkmans, *Wat een eenvoudig burger dacht.*
106 SA, Collectie Topografie, inv.nr. 483, Stukken betreffende het Rembrandtmonument, indic. 419 (boekbeschouwingen 1852, overdruk uit *De Tijd*).
107 Anoniem, *Zamenspraak tusschen Rembrandt en de Botermarkt.*
108 Al wordt uit de notulen van de gemeenteraad helaas niet geheel duidelijk op welke manieren dan precies.

109 *Gemeenteblad*, 1868, Afdeling 2, 821.
110 Halberstadt, 'Botermarkt en Kaasmarkt', 169-170. *Gemeenteblad*, 1871, Afdeling 1, 724, 751-752.
111 Zie voor het definitieve besluit: *Gemeenteblad*, 1876, Afdeling 1, 104-105.
112 SA, Politie, inv.nr. 651, Agenda op de Ingekomen Stukken 1876 (vermelding 202 en 203).
113 'A.[dolf] v.[an] B.[russel]' [pseud. A.A.T. Visscher], *Asmodée*, 30 maart 1876. Zie ook 'Een gesprek op de Botermarkt' van Piet en Kees in hetzelfde nummer.
114 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 152-153. Meershoek, 'De stad onder toezicht', 310-311. Van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt!*, 152-158.
115 Geciteerd bij: Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 151.
116 Hetzelfde rijmpje bestond ook voor burgemeester Den Tex, zie: Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 150.
117 Het feit dat het standbeeld van Rembrandt in de brochure van Schenkman al de naam 'kermisvrijer' kreeg, is in dit opzicht wellicht tekenend.
118 Het vernoemen van straten en pleinen naar nationale grootheden was een ontwikkeling die zich met de uitbreiding van de stad in de komende jaren versterkt zou voortzetten. Uit een bericht in *Het Nieuws van den Dag* van 13 maart 1884 blijkt dat het effect van al deze straatnamen op het nationaal bewustzijn van de gemiddelde Amsterdammer overigens veel te wensen overliet: 'Wij vragen echter: blijkt niet allermeest uit den mond des volks, dat het vele der namen, gespijkerd of gehangen aan de hoeken der huizenrijen, zelfs niet lezen, althans niet uitspreken kan, het geen wel hierin zijn oorzaak vindt, dat die namen voor het volk slechts van onbekend grootheden spreken […].'
119 Wagenaar, *Stedebouw*. Jager, *Hoofdstad in gebreke*. Starkenburg, *De inrichting van de openbare ruimte*.
120 Uit advertenties blijkt dat lithografieën van het standbeeld eerst bij boek- en kunsthandelaars werden verkocht via intekenlijsten. Later kwamen er wegens ongekende populariteit van de afbeelding ook goedkopere versies op de markt. Zie o.a. advertenties in *Algemeen Handelsblad*, 5 mei 1852.
121 SA, Beeldbank, afb. 010097003675 ('Amsterdam. Standbeeld van Rembrandt', G. Heisinger/G.B. van Goor, 1858-1862). Eenzelfde beeld komt terug op de andere gravures, lithografieën en tekeningen die van het standbeeld werden gemaakt. Zie bijv. Ibidem, afb. 010097004845 ('Rembrandtplein', Th. Brüggeman, 1852), 010097003676 ('Rembrandtplein', R. de Vries Jr./Buffa en Zonen) en 010097003674 ('Rembrandtplein', P. Blommers en L.C. Last, ca. 1875).
122 *Algemeen Handelsblad*, 24 december 1856.
123 SA, Beeldbank, afb. OSIM00001004537 ('Rembrandtplein 12-2, Pieter Oosterhuis).
124 AA, Notulen Commissie 1848-1851 (vergadering 22 november 1850).
125 SA, Beeldbank, afb. 10019A000836 ('Vondelpark', Jacob Olie, januari 1895). Meisjes: Ibidem, afb. 010019000900 ('Sarphatipark', Jacob Olie, 23 juli 1896).

Mannen met petten: Ibidem, afb. 010003017572 ('Vondelpark') of afb. 010007000880 ('Vondelpark', A.T. Rooswinkel, ca.1880).

126 Marita Mathijssen over het beeld van Vondel in: Van Tilburg (red.), *Beelden van Amsterdam*, 92-93. SA, Beeldbank, afb. OSIM000001002332 ('Vondelpark', 1868).

127 SA, Beeldbank, afb. 010007000383 ('Amsterdam. Statue de Rembrandt', Gaston Braun/Braun et Cie., 1864). Ibidem, afb. 010005000433 ('De westzijde van het Rembrandtplein', A. Jager, 1867-1872).

128 Thijssen, *In de ochtend van het leven*, 50.

129 SA, Beeldbank, afb. 010019000861 ('Thorbeckeplein 2 t/m 30', Jacob Olie, 28 maart 1896).

130 *Het Nieuws van den Dag*, 29 april 1895.

131 Van Heuven-Van Nes, Van Schaik en Spliethoff (red.), *Monumenten voor Nassau en Oranje*. Agricola, 'The Hague as the disputed showcase'.

132 SA, Beeldbank, afb. 010005000025 ('Dam, noordzijde', 1886).

133 *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1858.

134 Zie bijv. ook SA, Beeldbank, afb. 010097015809 ('Gedenkteeken aan den Volksgeest van 1830-1831', Van P.M. Bommel / C. Ed. Taurel, 1856) of Ibidem, afb. 010001000723 ('Naatje van de Dam', Adriaan Eversen, 1860). Zie ook het personage van schoenpoetser Isaäk bij Justus van Maurik, *Van allerlei slag*, 133-146.

135 SA, Beeldbank, afb. 010005000036 ('De Dam gezien naar de ingang van het Damrak', Gebr. Van Rijkom, ca. 1886 t/m 1889).

136 Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag*, 29 oktober 1898. Zie ook Fabius' bijdrage aan een gemeenteraadsvergadering twee jaar eerder: *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1896. Zoals bekend moest het monument op de Dam in 1914 wijken voor de aanleg van een nieuw tramspoor.

137 SA, Beeldbank, afb. 010194001011 ('Rembrandtplein 19', oktober 1882).

138 Het is aardig om in gedachten hier een parallel te trekken met de waardering van het huidige Nationaal Monument op de Dam dat de Tweede Wereldoorlog herdenkt. De Tweede Wereldoorlog bleek een zodanig ingrijpende ervaring te zijn, dat er een grote behoefte aan gedenktekens ontstond. Na 1945 zou in Amsterdam – en de rest van Nederland – een hausse aan herdenkingsbeelden verschijnen. Ook de lokale en nationale overheid ging zich nu nadrukkelijker met de plaatsing van de monumenten bemoeien. De jaarlijks terugkerende Nationale Dodenherdenking op de Dam zorgt ervoor dat de betekenis van het Nationaal Monument sinds 1947 steeds weer in herinnering wordt gebracht – al is ook dit monument ten prooi gevallen aan eigentijdse 'baliekluivers', namelijk de beruchte Damslapers in de zomer van 1969 en 1970. (De Jong, 'Belg maakte eerste standbeelden'. Landstra (red.), *Het Nationaal Monument op de Dam*.)

1 Grijp (red.), *Nationale hymnen*. Zie voor het volkslied als nationaal symbool: Cerulo, *Identity designs*.
2 Zie Grijp, 'Inleiding'. Seelen, *Het volkslied in Nederland*. De Bruin, 'Vivat Oranje hoezee', 50.
3 Dit proces begon al in de achttiende eeuw: Van Dijk, 'De "stichtelijke toon" in het profane Nederlandse lied'.
4 Zie voor de receptie van de liederen van Jan Pieter Heije: Asselbergs, *Dr. Jan Pieter Heije*, 55-59, 115-118, 277.
5 DeNora, *Music in everyday life*, 32. Zie ook Whiteley, Bennett en Hawkins (red.), *Music, space and place*. Revill, 'Music and the politics of sound'. Vgl. voor negentiende-eeuws België: Hoegaerts, *Masculinity and nationhood*, m.n. 'Part II: Sounds'.
6 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 229-230. Meer breder over openbare emoties, zoals ook besproken in hoofdstuk 4: Te Velde, 'Openbare emoties'.
7 Grijp, 'Nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden, I', 52.
8 De Tachtigers maakten deze stijl tot mikpunt van spot, zie o.a. de 'lofzang' *Grassprietjes van Cornelis Paradijs* door Frederik van Eeden uit 1885.
9 Mathijsen, 'Verzen voor vaderlanders', m.n. 7-9. Zie over Tollens: Huygens, *Hendrik Tollens*.
10 Grijp, 'Nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden, I', 46-51.
11 Smelik, *Eén in lied en leven*, 146-148.
12 Dit streven is een internationaal verschijnsel, maar het blijft lastig om grip te krijgen op de resultaten van een dergelijk beschavingsoffensief. Zie bijv. Pasler, *Composing the citizen*. Hoegaerts, *Masculinity and nationhood*, m.n. hfst. 3.
13 Zie bijv. Van Dokkum, *Honderd jaar muziekleven in Nederland*. Special 'Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst 1829-2004. 175 jaar impuls en vernieuwing', *Toonkunst-Nieuws*. Tijdschrift van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, 148 (2004) 3. Van Gessel, *Een vaderland van goede muziek*. Reeser, *Een eeuw Nederlandse muziek*, 14-16. Duparc, 'De eerste openbare muziekschool te Amsterdam'. Rodenhuis, 'De muziekschool van de Maatschappij Toonkunst'. Met de zogeheten 'volksconcerten' boekte Toonkunst misschien nog wel het meeste succes: Eijsinck, '"Ten einde subsidie van de gemeente te erlangen"'.
14 Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 150-152, 156-159.
15 Meijsen, *Lager onderwijs in de Spiegel der Geschiedenis*. Wilkeshuis, *Meester, welbedankt!*, 97-99. Vgl. voor België: Hoegaerts, *Masculinity and nationhood*, 96-107 en 133-141. Over het hedendaagse zangonderwijs en nationaal repertoire is internationaal daarentegen wel het een en ander gepubliceerd, zie bijv. Sargeant, 'Singing the nation into being'.
16 SA, Toonkunst, inv.nr. 495, Rapporten betreffende de staat van het volkszangonderwijs op de scholen.

17 Degenhardt, *Een halve eeuw*, 113. Het jaartal van dit bezoek is helaas niet bekend.
18 Zie bijvoorbeeld de aubades bij Oranje-jubilea: in 1874 400 deelnemers; in 1887 4500 deelnemers; in 1890 5000 deelnemers; in 1898 1000 deelnemers.
19 Zie voor 1887: SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 11, Stukken betreffende de aubade, scannr. A12824000038-40 (lijsten scholen).
20 SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 11, Stukken betreffende de aubade, scannr. A12824000001.
21 'Uit de aard der zaak moet de voordracht uit het hoofd gehouden worden,' zo schreef het organiserend comité voor de aubade in 1887.
22 *Het Nieuws van den Dag*, 31 maart 1887.
23 SA, Vereniging tot Weldadigheid, inv.nr. 1930, brief zr. M. Gabriel van het St. Piusgesticht, 9 maart 1887; inv.nr. 1932, brief zusters Oude Schans, 10 maart 1887; en inv.nr. 1933, brief zr. M. Gabriel, z.d.
24 SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 11, Stukken betreffende de aubade, scannr. A12824000051, -53 en -59 (briefwisseling tussen comité en diverse joodse organisaties). Het comité was zich van dit probleem overigens zeker bewust, zo blijkt uit de briefwisseling met enkele Amsterdamse rabbijnen.
25 Zie bijv. SA, Beeldbank, afb. OSIM00001005650 (Aprilfeesten ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van koning Willem III, aubade op de Dam, 15 april 1887); OSIM00007003322 (Inhuldiging koningin Wilhelmina, 7 september 1898) en 10019A000022 (Inhuldiging van H.M. Koningin Wilhelmina, Jacob Olie, 7 september 1898).
26 *Algemeen Handelsblad*, *De Standaard*, *De Tijd*, 16 april 1887.
27 *Het Nieuws van den Dag*, 16 april 1887. *Algemeen Handelsblad*, *De Standaard*, *De Tijd*, 16 april 1887.
28 Emeis, *Het Paleis op de Dam*, 136-137. Zie voor de beslissing van de burgemeester in 1887: SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 11, Stukken betreffende de aubade, scannr. A12824000060.
29 *De Noord-Brabander*, 30 augustus 1856.
30 Volgens het gedenkboek versterkte de bijval het 'heiligen oogenblik', maar dit verslag verscheen pas twee jaar na de onthulling. (Van den Bergh en Hofdijk, *Gedenkboek*, 103.)
31 *Het Nieuws van den Dag*, 21 april 1887.
32 Er is wel onderzoek gedaan naar de associaties die mensen bij het horen van hun volkslied hebben, maar dan voor de beleving in het heden: Gilboa en Bodner, 'What are your thoughts'. Young (red.), *Music, popular culture, identities*.
33 Zie voor Amsterdam: Jacobs, *Het geluid van gisteren*. Zie in internationaal verband bijvoorbeeld: Smith, *Hearing history*. Picker, *Victorian soundscapes*.
34 Vgl. Hoegaerts, *Masculinity and nationhood*, 121. Over dergelijke uitvoeringen in de Belgische context: 'The fusion of the nation's past and the nation's future

that was implied in patriotic lyrics, as well as the fusion between different social strata, was thus continued through the setting of the song's performance.'

35 *Algemeen Handelsblad*, 2 april 1855.

36 *Algemeen Handelsblad*, 9 september 1858.

37 *Algemeen Handelsblad*, 4 mei 1863.

38 *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1889.

39 *Het Nieuws van den Dag*, 10 maart 1890.

40 Belder, *Op de vlakte*, 63.

41 *Het Nieuws van den Dag*, 2 september 1886.

42 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2334, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1874, indic. 1221 (brief Levie de Zwart aan B&W, 6 februari 1874). In zijn brief verwees Levie overigens nog naar een optreden van vijfentwintig jaar eerder, toen hij bij de intocht van Willem III aan de Herengracht in een boom geklommen was om daar met zijn klarinet het nationale repertoire ten gehore te brengen. De koning had volgens de muzikant hoogstpersoonlijk de stoet laten stilhouden en de eigen muziekkapel laten zwijgen, en daarmee zijn goedkeuring aan het spontane optreden gegeven.

43 H.H. Hartman, 'Het Volksgezang', *De Wekker*, 28 september 1872. Tegen het eind van de eeuw was aan deze praktijk nog niet veel veranderd: Van Deventer, *Het 'Wilhelmus' als Nederlandsch volkslied*.

44 *Het Nieuws van den Dag*, 2 september 1895.

45 De Britse reiziger Ralph Fell maakt rond 1800 al gewag van dit (in zijn ogen) opvallende gebruik: 'It is not sufficient, as in England, that a person slightly moves his hat, but he must take it off his head, and continue uncovered till the man is past him to whom he pays the compliment.' (Fell, *A tour through the Batavian Republic*, 185-186.) Vgl. Wood, *Door Holland*, 118, 224. Met dank aan Carolien Boender.

46 *Het Nieuws van den Dag*, 3 september 1895.

47 'Een bezoeker van 't Vondelpark', 'Een uitnemend geslaagde proef die tot navolging wekt', *De Wekker*, 25 juli 1888.

48 *November-liedjes. 1813-1863*. Nederlandsch-Onderwijzers-Genootschap (Amsterdam 1863).

49 Het oude *Wilhelmus* was zelf overigens ook een contrafact: geschreven op de melodie van het Franse spotlied *Autre chanson de la ville de Chartres assiégée par le prince de Condé* uit het midden van de zestiende eeuw. Vgl. Grijp, *Het Nederlands lied in de Gouden Eeuw*, 23, 99-104.

50 *Algemeen Handelsblad*, 16 mei 1865. Zie voor een andere advertentie, maar hetzelfde verschijnsel: *Algemeen Handelsblad*, 20 mei 1865.

51 Meershoek, 'De stad onder toezicht', 327-331. Schilder, 'Bureau Controle', 172-173.

52 *Het Nieuws van den Dag*, 24 mei 1883.

53 *Het Nieuws van den Dag*, 3 september 1894.

54 *Het Nieuws van den Dag*, 26 november 1894.
55 *Het Nieuws van den Dag*, 10 september 1894 (Wilhelmina), 6 mei 1895 (prins Hendrik), 21 april 1896 (prinses Amalia).
56 *Het Nieuws van den Dag*, 29 maart 1884.
57 *Het Nieuws van den Dag*, 2 juni 1884.
58 Vgl. ook het nationalistische enthousiasme rondom het Nova Zembla-tafereel in het Panoramagebouw in 1896.
59 Denk hier bijvoorbeeld ook aan de inzet van het volkslied tijdens (inter)nationale sportwedstrijden of de opening van tentoonstellingen in de stad.
60 Een kwantitatieve analyse met behulp van de digitale krantendatabase *Delpher* levert echter nog meer problemen op. Naast de in de hoofdtekst genoemde veranderingen in omvang en verslaggeving, zijn kranten als het *Algemeen Handelsblad* en *Het Nieuws van den Dag* tot op de dag van vandaag nog steeds niet volledig gedigitaliseerd. Hierdoor is deze bron vooralsnog beperkt bruikbaar voor statistisch onderzoek. Daarbij levert het omzetten van scans naar doorzoekbare tekst onjuistheden op, waardoor de zoekmachine de zoekterm niet in het krantenartikel herkent. Om deze redenen is voor dit hoofdstuk van een dergelijke kwantitatieve analyse afgezien.
61 Een poging tot een kwantitatieve analyse in 2011 wijst uit dat het *Wilhelmus* tegen het eind van de eeuw prominenter aanwezig was in de verslaggeving van het *Algemeen Handelsblad* en *Het Nieuws van den Dag* dan het *Wien Neêrlands bloed*: in 1900 werd in de kranten bijvoorbeeld drie keer het *Wien Neêrlands bloed* vermeld, een keer het 'volkslied' en maar liefst vijftien keer het *Wilhelmus* (uiteraard zijn hier alleen de treffers in een Amsterdamse context gerekend).
62 Vgl. Cerulo, *Identity designs*, 135-137.
63 *Het Nieuws van den Dag*, 16 september 1895.
64 Zie bijv. *Feestboekje voor de Tweede Jaarlijksche Feestviering der Typographische Vereeniging De Nederlandsch Drukpers gevestigd te Amsterdam* (Amsterdam 1859), met maar liefst vier van de veertien teksten op de melodie van het *Wien Neêrlands bloed*. (O.a. de *Slotzang* door J. van den Berg: 'Wien Costers bloed in de aadren vloeit / Van vreemde smet ontdaan'.)
65 *Het Nieuws van den Dag*, 3 juni 1890.
66 Voor het houden van een serenade moest officieel toestemming worden gevraagd. Dat dit lang niet altijd gebeurde, blijkt bijvoorbeeld uit een kennisgeving van eind augustus 1872, waarin de burgemeester het verbod dat in de Algemene Politieverordening was opgenomen nog eens bij de stadsbewoners onder de aandacht brengt. (SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2298, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1872, indic. 8265 (kennisgeving 26 augustus 1872).
67 *Algemeen Handelsblad*, 3 maart 1866.
68 *Algemeen Handelsblad*, 4 maart 1875.

69 *Algemeen Handelsblad*, 10 oktober 1891.
70 *Algemeen Handelsblad*, 25 oktober 1891. De Baar, 'Amsterdamse kwakzalvers'. Gelijksoortige taferelen vonden ook plaats in bijvoorbeeld Haarlem, al werd opmerkelijk genoeg hier niet het volkslied gezongen. Zie Speet, 'Haarlem op de been'.
71 Deze uitspraak is gebaseerd op een categorisering van de 129 liederen, waarvan 93 uniek, uit de periode 1850-1900 met de standaardmelodie 'Wie Nederlands bloed' in de Nederlandse Liederenbank van het Meertens Instituut (http://www.liederenbank.nl, juni 2016). Maar liefst 34 unieke liederen met deze melodie waren bedoeld als bruiloftslied. Deze zoekactie is uitgevoerd in mei 2014. Voor het *Wilhelmus* is, onder meer in verband met de verschillende melodieën, een vergelijkbaar onderzoek veel lastiger te doen.
72 'Welkomstzang', (Amsterdam, ca. 1850) Zie Nederlandse Liederenbank, Lbl MI Wouters 009 (liedblad), Wouters/Moormann, Meertens Instituut, Amsterdam.
73 Gebaseerd op berichtgeving in *Algemeen Handelsblad* en *Het Nieuws van den Dag*, twee neutraal-liberale kranten. De zoektermen 'volkslied', 'wien neerland* bloed' en 'wilhelmus' leverden in totaal dertig unieke gelegenheden in Amsterdam op (december 2015).
74 *Het Nieuws van den Dag*, 22 september 1892 (Cirque Belge); *Algemeen Handelsblad*, 5 oktober 1892 en *Het Nieuws van den Dag*, 14 oktober 1892 (Columbusfeest).
75 *Het Nieuws van den* Dag, 17 maart 1886 (*Michiel Adriaansz. de Ruijter*; 1000 schoolkinderen); 23 april 1890 (*Vuur en Strijd*).
76 *Het Nieuws van den Dag*, 23 april 1896. De zangeressen – Mevrouw Soulier, Juffrouw Lucien Brieux en Juffrouw Jeanne Cayot – waren bovendien zelfs met oranje sjerpen en strikken in het rood, wit en blauw getooid.
77 *Het Nieuws van den Dag*, 12 oktober 1898.
78 Het volkslied had bij deze voorstelling vermoedelijk sowieso geklonken: met grote waarschijnlijkheid had de projector namelijk de beelden van de inhuldiging van koningin Wilhelmina laten zien. Zie ook hoofdstuk 5.
79 Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag*, 15 september 1885. Van de Merwe, *Gij zijt kanalje*, 31, 39.
80 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 195.
81 Ik heb dit eerder kort beschreven in: Petterson, 'Uit volle borst voor Oranje en de roden'.
82 *Algemeen Handelsblad*, 1 september 1894.
83 Zie voor een vergelijkbaar proces in België: Van Ginderachter, 'Contesting national symbols'. Maarten Van Ginderachter laat in dit artikel ook zien hoe in België socialistische partijbesturen rond de eeuwwisseling de nationale symbolen juist omarmden, welk voorbeeld door de leden langzaam werd gevolgd. Het is overigens opmerkelijk dat in Amsterdam de katholieken in deze periode

hun plaats in de stedelijke ruimte opeisten door het herintroduceren van de zogeheten Stille Omgang; vanwege het processieverbod uit 1848 niet minder provocerend, maar wel in stilte. (Jaspers en Margry, *Identiteit en spiritualiteit*, 49-53.)

84 Zie bijvoorbeeld Lidtke, *The alternative culture*, 102-135.

85 Zie bijvoorbeeld enkele liederen in de liedbundels van de socialistische dichter P.H. van der Wal, *De vrijheidszanger* en *Onder de roode vaan!*

86 Zo klonk een ander lied van Luitink op de wijze van *De Zilvervloot*, en ook zijn stadsgenoten Piet de Ruijter (die onder meer verantwoordelijk was voor de Nederlandse hertaling van *De Internationale*) en P.H. van der Wal dichtten hun socialistische liederen op deze melodie. Ook Heijes *O Schittrende kleuren (van Neêrlands vlag)* en melodieën als *Hollandsch lied* of *De Nederlandsche vlag* kwamen in de liedbundels terug. Rond de eeuwwisseling verscheen er tevens socialistisch repertoire op de wijze van het speciaal voor de inhuldiging van Wilhelmina vervaardigde *Kroningslied* en het populaire *De Boeren hebben overwonnen*. Zie naast de hierna genoemde bundel van Luitink en Van der Wal ook P.C. de Ruijter, *Wit en rood*.

87 Dit effect werd nog eens versterkt wanneer ook de tekst bewerkt werd, zoals bij het *Internationaal volkslied* van Luitink. De openingsregels moesten niet alleen op de wijze van het volkslied gezongen worden, maar vormden ook een letterlijke persiflage op het *Wien Neêrlands bloed*. (Luitink, *Werkmansliederen*, 4-5.)

88 Afgedrukt in: Van de Merwe, *Gij zijt kanalje*, 169.

89 *Het Nieuws van den Dag*, 18 april 1893. (Ibidem overige citaten.) Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 17 april 1893; *De Standaard*, 18 april 1893; *De Tijd*, 18 april 1894.

90 *Het Nieuws van den Dag*, 18 april 1893.

91 Zie ook *De Standaard*, 18 april 1895. Dit bierhuis werd gerund door de bekende socialist Abraham Reens. In 1896 werd Reens nogmaals het doelwit van oproerige én zingende Oranjevrienden, ditmaal in een café aan het Rembrandtplein (zie *Het Nieuws van den Dag*, 28 april 1896). Het café aan de Nieuwstraat was overigens ook de plek waar in 1895 de geruchtmakende fluitacties tijdens de rijtoer van generaal Jacobus Vetter werden beraamd, welke later nog eens werden herhaald tijdens bezoeken van koningin Wilhelmina aan de hoofdstad. (Zie o.a. *De Telegraaf*, 6 juni 1895. Bloemgarten, 'Abraham Reens', 12.)

92 *Algemeen Handelsblad*, 1 september 1895.

93 Opnieuw rukte overigens politie uit, maar van ingrijpen leek het niet te komen. 'De politie hield zich onzijdig,' was het enige dat het *Algemeen Handelsblad* over het optreden van de autoriteiten wist te vermelden.

94 *Het Nieuws van den Dag*, 28 juni 1897. Zie ook *Het Nieuws van den Dag*, 17 juni 1897: 'Een enkele maal ging er eens een hoera'tje op van een groepje kijkers, dat een uitverkoren candidaat gekozen zag, en een paar maal steeg zulk een uiting van vreugde tot rumoer en sensatie, toen een groepje jongelui van kennelijk

anti-revolutionnaire gezindheid de onverwachte verkiezing van een "Kuyperiaan" met groot gejuich begroette, en het *Wilhelmus* aanhief.'

95 Zie bijv. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 11 juli 1919.

96 *Het Nieuws van den Dag*, 7 april 1891.

97 Zie bijv. *De Wekker*, 25 maart 1874.

98 Zie bijvoorbeeld de oproep tot het samenstellen van een nieuw liedboek: 'Alleen zulke liederen mogen opgenomen worden, die volgens opgedane ondervinding in het huisgezin en in gezelschappen gezongen worden, liederen, die in grooter of kleiner kring het burgerrecht verkregen hebben. De Vereeniging wil dus voor de keuze harer liederen ter schole gaan bij het volk […].' *De Wekker*, 21 september 1889. Over de Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang: 'Zangonderwijs', *De Wekker*, 15 december 1888. Ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum: *Algemeen Handelsblad*, 22 april 1897 en *Het Nieuws van den Dag*, 26 mei 1897.

99 *Het Nieuws van den Dag*, 7 april 1891.

100 Zie voor de teksten van Knoppers: *Het Nieuws van den Dag*, 6 december 1890.

101 *Het Nieuws van den Dag*, 23 april 1891.

102 Grijp, 'Nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden, 1', 66.

103 *Liederen voor het kroningsfeest*, Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang.

104 *De Tijd*, 23 oktober 1898 (in memoriam).

105 *Algemeen Handelsblad*, 25 maart 1898. Het exacte aantal drukken is niet bekend. *De Tijd* meldde op 31 augustus 1898, vlak voor de inhuldigingsfeesten, dat op dat moment in totaal 120 duizend exemplaren van de bundel en 10 duizend losse drukken van het *Kroningslied* waren verschenen.

106 *De Tijd*, 31 augustus 1898.

107 *De Tijd*, 1 februari 1898. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 25 maart 1898.

108 *De Tijd*, 31 augustus 1898.

109 Het geluid van de stadstorens fungeerde eind negentiende eeuw nog steeds als de belangrijkste aanduiding van de tijd. Zie bijvoorbeeld een klacht over het defecte klokkenspel van de Oudekerkstoren: *Het Nieuws van den Dag*, 29 oktober 1881 of de Zuidertoren: *Algemeen Handelsblad*, 13 december 1890.

110 *Het Nieuws van den Dag*, 24 maart 1893. Zie ook: Wood, *Door Holland*, 53-55.

111 *Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad*, 15 april 1861.

112 Door achterstallig onderhoud aan de aansturing klonk het soms wat raar, maar 'zij die in den omtrek van het Sophiaplein alhier wonen, kunnen de melodie welhaast droomen, daar het carillon van den Munttoren er op elk heel uur, zij het ook niet bijster duidelijk, aan herinnert.' (*Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1892.)

113 Zie bijvoorbeeld het artikel van 'K.', 'Onze klokkenspelen', *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1893.

114 *De Tijd*, 11 april 1894. 'Als het opzettelijk geschiedde, noemen wij het hoogst

ongepast,' zo waarschuwde de redactie de beiaardier van het Paleis voor alle zekerheid.

115 *Algemeen Handelsblad*, 18 juni 1898.

116 *Algemeen Handelsblad*, 19 juni 1898.

117 *Algemeen Handelsblad*, 6 augustus 1898.

118 Zie bijv. Kalff, 'Beelden uit het volksleven'. Warnies jr., 'Léon Warnies'. Den Boer, 'Pierement'.

119 J.L. van der Have, 'Boekbeschouwing', *De Wekker*, 20 november 1875.

120 Daarbij werd de muziek op een cilinder gestoken, wat tot gevolg had dat bij het opnieuw programmeren – het zogeheten 'versteken' – het oude repertoire verloren ging. Het is dus vrijwel onmogelijk om het draaiorgelrepertoire van vóór 1900 op systematische wijze te reconstrueren. Draaiorgels die met orgelboeken geprogrammeerd werden (zoals dat vandaag de dag nog steeds gebeurt) deden pas kort na 1900 hun intrede in Amsterdam.

121 Zie bijv. *Java-bode*, 30 april en 17 mei 1872. *Algemeen Handelsblad*, 21 oktober 1872.

122 Zie het commentaar op *De Tijd* in *Algemeen Handelsblad*, 20 juni 1872.

123 *De Standaard*, 5 september 1872.

124 Ingezonden brief van de Commissie tot samenstelling van een Nationaal Liedboek, 'Aan de onderwijzers in Nederland', *De Wekker*, 16 mei 1877. Zie ook *De Telegraaf*, 7 oktober 1894.

125 Hartman, 'Het Volksgezang'.

126 Zie bijv. *De Tijd*, 18 oktober 1897. Uit ditzelfde artikel blijkt bovendien dat orgelmannen weinig belangstelling hadden voor hun rol als volksopvoeder.

127 Zie bijvoorbeeld de ingezonden briefwisseling in het *Algemeen Handelsblad*, 28 en 29 april 1876. Vgl. Picker, *Victorian soundscapes*, hfst. 2 ('The soundproof study') over de orgelplaag in negentiende-eeuws Londen. Zie ook: Bijsterveld, *Mechanical sound*.

128 *De Tijd*, 18 oktober 1897.

129 *Het Nieuws van den Dag*, 19 september 1898.

130 *Het Nieuws van den Dag*, 7 september 1898.

131 *Het Nieuws van den Dag*, 23 november 1898. Al gaf een verslag in dezelfde krant vlak na de feestweek een andere indruk: 'Een goed teeken, dat liederen die kinderen op school hebben geleerd, door ouderen gezongen worden […].' (*Het Nieuws van den Dag*, 7 september 1898.)

132 Van Stelten, 'Manlief, je wilt toch niet gaan zingen?', 73-79.

133 In 1884 en 1885 verschenen nog vijf gelijksoortige advertenties, zie voor een variant, 'wegens werkeloosheid' te koop, bijvoorbeeld *Het Nieuws van den Dag*, 13 maart 1885.

134 Van Deventer, *Het 'Wilhelmus' als Nederlandsch volkslied*, 7. Van Deventer was overigens zeer pessimistisch over de mate waarin de Nederlandse bevolking de tekst van het volkslied kende.

1 Huijsen, *Nederland en het verhaal van Oranje*.
2 Zie bijv. Van Osta, *Het theater van de staat*. Abeling, *Teloorgang en wederopstanding*. Te Velde, 'Cannadine, twenty years on'.
3 Een recente verkenning van orangisme 'van onderop' vormt: Te Velde en Haks (red.), *Oranje onder*.
4 Dit hoofdstuk is een bewerking van mijn MA-scriptie *Willemsstraat. Oranjeliefde en het ontstaan van nationaal besef in de Amsterdamse Willemsstraat, 1857-1907*. Eerdere publicaties naar aanleiding van ditzelfde onderzoek zijn: Petterson, '"En toch viert men feest!!"'. Idem, 'Een zee van vlaggen'.
5 De Wildt (red.), *Amsterdam en de Oranjes*, 70.
6 Schade, *Woningbouw voor arbeiders*.
7 Wagenaar, 'De dood in kaart'. Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*.
8 Beelaerts van Blokland, 'Vereeniging ten Behoeve der Arbeidersklasse 1852-1952', 51.
9 Bakker (red.), *Stadsatlas Amsterdam*. Vgl. *Amsterdamsche Courant*, 6 september 1903. Daarnaast herinnerden al sinds de zeventiende eeuw ook de Prinsengracht, het Prinseneiland, het Prinsenhof, de Stadhouderskade en de Binnen- en Buiten Oranjestraat de stadsbewoners aan het Huis van Oranje.
10 SA, Collectie A.Th. Hartkamp, inv.nr. 17, Geschiedenis van en aantekeningen over straten, pleinen, grachten, etc., alfabetisch geordend (Von-Z), indic. 3011 en 3013.
11 Het gedicht is te vinden ibidem, indic. 3011 (krantenknipsel 26 augustus 1857). In hetzelfde krantenartikel staat ook het gedicht voor de jongste bewoner van de straat, Hendrik Willem Luising, geboren op 28 juli 1857.
12 SA, Bevolkingsregister 1851-1853 (gedigitaliseerd). Het bevolkingsregister van Amsterdam is pas vanaf 1850 op consequente wijze bijgehouden, maar dan nog ontbreken er soms gegevens of personen.
13 Steekproef gebaseerd op de beroepen van de 'hoofden huishouden' in het bevolkingsregister van 1874.
14 De nuance bleek overigens uiteindelijk aan weinig stadsbewoners besteed: Ligthart, *Jeugdherinneringen*, 190. Meer over Oranjeliefde in Wijk C: Verhoeven, 'Stedelijk leven in een stroomversnelling', 420.
15 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1685, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1857, indic. 12584 (brief J. Mens e.a. aan B&W, 14 augustus 1857).
16 SA, Kabinet Burgemeester, inv.nr. 48, Rapporten van de hoofdcommissaris van politie aan de burgemeester 1857, indic. 220 (rapport van den 7e op den 8e augustus 1857). Aanvankelijk was de juiste spelling 'Willemstraat', pas na 1918 werd de straatnaam officieel met dubbel 's' geschreven.
17 SA, Pamflettencollectie 1857, indic. 3.3 (Anoniem, *Adres van dankzegging van de bewoners der Willemstraat aan den E.A. Heer Burgemeester en den E.A. Raad der stad Amsterdam*).

18 Bakker en De Baar, 'Oranjevrienden en oproerkraaiers'.
19 Bank, 'Feesten en beelden van het vaderland'.
20 SA, Commissie 25-jarig regeringsjubileum, inv.nr. 7, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken ('Aan de ingezetenen van Amsterdam', januari 1874).
21 De Baar en Van Melle, 'Sporen van Oranje in Amsterdam'. Zie ook de voorbeelden verderop in dit hoofdstuk.
22 *Algemeen Handelsblad*, 3 april 1887.
23 Over de rol van familiebanden in het creëren van buurtnetwerken, zie: Borchert, 'Urban neighbourhood and community', 620. Zie ook p. 622, over de rol van voortrekkers zoals Jacobus binnen een straat- of buurtnetwerk. De positie van Jacobus Mens doet overigens sterk denken aan die van de Utrechtse Jacoba Schoonheim, beter bekend als 'Oranje Ka', in Wijk C. De Jordaan kende naast Jacobus bijvoorbeeld ook Chrisje van der Woude, die een paar straten verderop de Oranjeliefde in ere hield.
24 Op de akte van ondertrouw (18 augustus 1804) van de ouders van Jacobus staat vermeld dat zijn vader in de Slijpersgang aan de Goudsbloemgracht woonde. Het is zeer waarschijnlijk dat Jacobus hier een jaar later ook geboren is. Op zijn eigen huwelijksakte (17 augustus 1825) wordt geen adres – maar wel het beroep 'behangseldrukker' – genoemd.
25 Meijer jr., 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest', 262. Van Maurik, *Toen ik nog jong was*, 33.
26 Oosterhout, *Het Palingoproer(?)*, 5.
27 SA, Vereeniging arbeidersklasse, inv.nr. 5, Notulen van de bestuursvergadering 1854-1858 (vergaderingen 7 augustus en 7 oktober 1854) en inv.nr. 6, Notulen van de bestuursvergadering 1857-1865 (vergaderingen 6 april 1859 en 4 mei 1859). Schade, *Woningbouw voor arbeiders*, 73.
28 De aanvragen voor 1858 en 1863 zijn bewaard gebleven als document of aantekening in de agenda (lemma 'Festiviteiten') van SA, Algemene Zaken, inv.nr. 6122, Trefwoordenindex 1858, en inv.nr. 6127, Trefwoordenindex 1863. Voor de overige jaren zijn er ook agenda's beschikbaar in dit archief, maar elders zijn de verzoeken beter te reconstrueren. De aanvragen voor 1872 en 1898 zijn bewaard gebleven in SA, Politie, inv.nr. 616, Ingekomen stukken letter M 1872, indic. 3227 en inv.nr. 4488, Stukken betreffende de inhuldigingsfeesten van koningin Wilhelmina (register Kroningsfeesten, 1898). De samenstelling van de commissie voor 1874 is te vinden in de *Amsterdamsche Courant* van 12 mei 1874. De aanvragen voor 1887 zijn te vinden in *Het Nieuws van den Dag* van 9 maart 1887.
29 De echtgenote van Jan Jongbloed jr., Hendrika Gesina Wardenaar, was geboren in 1853 als dochter van Hendrika Mens (geboren in 1829) en een onbekende vader. Haar moeders echtgenoot Jacobus Bartholomeus Wardenaar erkende Hendrika Gesina bij het huwelijk op 2 maart 1853 als zijn kind.
30 Zie bijvoorbeeld enkele verzoeken uit 1863: SA, Algemene Zaken, inv.nr. 6127,

Trefwoordenindex 1863 (aantekeningen onder lemma 'Festiviteiten'). Niet alle correspondentie is bewaard gebleven; in sommige gevallen rest alleen de naam en het adres van de aanvrager, plus een samenvatting van het rekest.

31 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1753, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1858, indic. 14117 (brief J. Mens aan B&W, 27 juli 1858).

32 Vgl. Van Ginderachter, 'Public transcripts of royalism'.

33 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2285, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1872, indic. 2203 (rekest ingekomen 5 maart 1872). Vgl. het rekest van de bewoners van de Marnixstraat, deel Westerstraat tot Brouwersgracht in 1898: SA, Algemene Zaken, inv.nr. 3219, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1898, indic. 10013 (rekest C. Mina, 26 mei 1898).

34 Zie bijvoorbeeld de ingezonden brief in *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1858. Vgl. Meijer, 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest van 1872', 261.

35 SA, Commissie volksvermaken 1863, inv.nr. 37, Presentexemplaar *Buitengewone Amsterdamsche Courant*. De brief van Mens is afgedrukt in: Anoniem, *Oranje-vonken*, 5.

36 Meijer, 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest', 271.

37 SA, Commissie volksvermaken 1863, inv.nr. 37, Presentexemplaar *Buitengewone Amsterdamsche Courant*.

38 *Het Nieuws van den Dag*, 13 april 1887. Vgl. SA, Beeldbank, afb. OSIM00001005837 (Aprilfeesten ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van koning Willem III. Ingang Willemsstraat, Henri de Louw, april 1887).

39 Van Eijnatten, 'Oranje en Nederland zijn één', 14.

40 Met name de vereniging 'Tot Heil des Volks' was zeer actief in de straat, zie Dubois en De Jong, *Aan de minste van Mijn broeders*. Vgl. ook Houkes, *Christelijke vaderlanders*, o.a. 63-70.Voor een overzicht van beschavingsbewegingen in de Jordaan: Werkman, *De Jordaan*, 37-38.

41 *Het Nieuws van den Dag*, 13 april 1887. Geertruida Mens was overigens een oud-leerlinge van de bewaarschool van Tot Heil des Volks in de straat.

42 *Amsterdamsche Courant*, 12 mei 1874.

43 SA, Pamflettencollectie 1872 (Anoniem, *Rapport der jury*).

44 SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 12, Stukken betreffende de jury, scannr. 2 ('Aan het Uitvoerend Comité voor de April-feesten 1887').

45 Ibidem.

46 Anoniem, *Volledige officiële feestgids*, 3.

47 Teleurstelling spreekt bijvoorbeeld duidelijk uit de brief van ene Reijngat aan het comité: SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 12, Stukken betreffende de jury, scannr. 22 en 23 (brief M. Reijngat aan J. Gosschalk, 16 april 1887).

48 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 7082, Stukken betreffende de voorbereidingen van bezoeken van koning Willem III (brief 12 april 1887). Vgl. onder hetzelfde nummer ook de brieven van bijvoorbeeld de bewoners van de Egelantiers-

dwars-, Tuin- en Anjelierstraat, 9 april 1887; of de bewoners van de Zwanenburgerstraat, 14 april 1887.

49 Ibidem (brief van F.G. Mellink Pz., 16 april 1887). Deze opmerkingen hielden tevens verband met de gebeurtenissen tijdens het Palingoproer in 1886, zie verderop.

50 Zie voor het sociale aspect: Calhoun, 'Community'. Garrioch en Peel, 'Introduction'.

51 Vgl. Faure, 'Le local', 493: 'Le quartier populaire a pu être defini par un géographe comme "l'éspace de l'interconnaissance", c'est-à-dire là où chaque habitant connait et fréquente le plus de monde, en quelque sorte l'environnement residential reconnu.' Overigens moeten we dit gemeenschapsgevoel niet romantiseren; hiernaast bleef in veel gevallen ook een privésfeer bestaan: Faure, 'Local life in working-class Paris'. Zie ook: Klein Kranenburg, '*Samen voor ons eigen*', bijv. 100-107.

52 Historisch onderzoek naar dergelijke buurtgemeenschappen in Nederland is opvallend beperkt. Een goed en recent voorbeeld biedt het onderzoek van Diederick Klein Kranenburg naar de Haagse Schilderswijk in de twintigste eeuw (Klein Kranenburg, '*Samen voor ons eigen*', zie hier p. 9-14 voor enkele historiografische opmerkingen). Vgl. voor Rotterdam: Blokland-Potters, *Wat stadsbewoners bindt*. Een klassiek voorbeeld uit de internationale literatuur is Elias en Scotson, *The established and the outsiders*. Zie ook: Borchert, 'Urban neighbourhood and community'. Bramwell, 'Public space and local communities'.

53 De verhouding tussen traditionalisme-modernisme is in veel van de hierboven genoemde literatuur een aandachtspunt. Een goed overzicht van deze problematiek biedt Lis en Soly, 'Neighbourhood social change'.

54 Witkamp, 'Amsterdamsche tooneelen', 387. *De Amsterdammer*, 22 april 1900.

55 Anoniem, *Oranje-vonken*, 8. Alberdingk Thijm, *Een weinig Amsterdamsche kritiek*, 3.

56 Anoniem, *Oranje-vonken*, 8.

57 Meijer, 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest', 270.

58 Ibidem, 263.

59 Ibidem.

60 Wallet, 'De Joodse Oranjemythe'. Idem, 'Tobias Tal en het ontstaan van de Joodse Oranjemythe'.

61 Witkamp, 'Amsterdamsche tooneelen', 388-389. Opmerkelijk in dit verhaal is overigens dat de Willemsstraters hier spraken van een collectieve identiteit als 'stadgenooten', dus Amsterdammers.

62 Anoniem, *Oranje-vonken*, 7.

63 Meijer, 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest', 262.

64 Anoniem, *Oranje-vonken*, 7.

65 Ibidem, 7-9.

66 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2287, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1872, indic. 2853 (brief L.J. Kleijn aan burgemeester, 22 maart 1872).
67 Anoniem, *Oranje-vonken*, 7.
68 Van Oosterom, *'Gelukkig het volk'*.
69 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1754, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1858, indic. 14522 (extract uit het deliberatienboek van heeren Burgemeester en Wethouders, 29 juni 1858).
70 SA, Collectie A.Th. Hartkamp, inv.nr. 17, Geschiedenis straten, pleinen, grachten (Von-Z), indic. 3011 en 3012 (krantenknipsel 26 augustus 1857). Vgl. ook de herdenking van de inwijding in 1858: SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1753, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1858, indic. 14117 (brief J. Mens aan B&W, 27 juli 1858).
71 Westermann, Verweegen en Coers zouden overigens ook de leiding nemen in de organisatie van de volksspelen in 1863.
72 *Het Nieuws van den Dag*, 26 april 1912 (overlijdensbericht).
73 SA, Commissie volksvermaken 1858, inv.nr. 6, Briefje van eenige meisjes geteekend C.H.- A.G.- enz.
74 Voor de jaren 1858, 1863 en 1874 is een lijst bewaard gebleven met daarop de namen en adressen van de deelnemers aan de volksspelen. Voor 1858: SA, Commissie volksvermaken 1858, inv.nr. 23, Lijsten van Heeren Commissarissen van Politie. Voor 1863: SA, Politie, inv.nr. 632, Ingekomen stukken letter M 1863, indic. 283P (lijsten per wedstrijdonderdeel). Voor 1874: SA, Commissie 25-jarig regeringsjubileum, inv.nr. 15, Diverse stukken ('Nominatieve staat der personen aan wien kaarten zijn afgegeven voor de Volksspelen op 13 Mei 1874'; politiesectie 5). Kranten publiceerden na afloop van de spelen wel overzichten van de prijswinnaars, maar het is haast ondoenlijk om te achterhalen wie van deze honderden namen in de Willemsstraat woonden.
75 SA, Commissie volksvermaken 1858, inv.nr. 29, Kort verslag der volksvermaken. Zie bijv. ook: SA, Commissie volksvermaken 1863, inv.nr. 30, Feestlied.
76 SA, Collectie A.Th. Hartkamp, inv.nr. 17, Geschiedenis straten, pleinen, grachten (Von-Z), indic. 3012 (krantenknipsel 26 augustus 1857). SA, Commissie volksvermaken 1858, inv.nr. 26, Originele Lijsten van Commissarissen omtrent den uitslag der wedstrijden op het terrein Funen en inv.nr. 27, Uitslag der verschillende wedstrijden op beide terreinen en inv.nr. 30, *Amsterdamsche Courant* van 7 sept. 1858. SA, Commissie volksvermaken 1863, inv.nr. 36, Gedrukte lijst van den uitslag der wedstrijden op de drie terreinen uitgegeven door de Redactie van de Amsterd. Courant.
77 SA, Commissie volksvermaken 1858, inv.nr. 29, Kort verslag der volksvermaken.
78 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1756, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1858, indic. 15518 (brief bewoners Botermarkt aan burgemeester, z.d.).
79 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1758, Ingekomen en minuten van uitgaande stuk-

ken 1858, indic. 16082 (brief P.J. van Staaden e.a. aan B&W, z.d.). Vgl. het verzoek van L. van Wouw, woonachtig bij de Raambarrière: SA, Algemene Zaken, inv.nr. 6122, Trefwoordenindex 1858 (enkel vermelding onder indic. 15441).

80 SA, Pamflettencollectie 1858, indic. 3.3 (Anoniem, *Eerbiedig rekwest aan de edel achtbare heeren der gemeenteraad*).

81 SA, Politie, inv.nr. 612, Correspondentie Letter M 1863, indic. 276 (mededeling 4 november 1863).

82 Ibidem, indic. 286 (brieven Tuinstraat en Dam, mededeling resp. 7 en 8 november 1863).

83 Van der Meulen, *Koning Willem III* laat zien dat Willem III zich aanvankelijk regelmatig met staatszaken bemoeide (zie bijv. p. 223-279 voor zijn inspanningen tijdens de eerste jaren van zijn koningschap), maar na 1868 langzaamaan van het politieke toneel verdween (hfst. 7 en 8).

84 Van Osta, *Het theater van de staat*. Abeling, *Teloorgang en wederopstanding*.

85 Wilterdink, '"Leve de republiek!"', 141. De houding van de Amsterdamse socialisten ten opzichte van het koningshuis bleef overigens lange tijd ambivalent, zie bijvoorbeeld het beroep van Klaas Ris op de koning in 1872: Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 124.

86 Vermeeren, *'Oh fiere koningsloot'*.

87 Deze zogeheten Oranjefurie is uitgebreid beschreven in: Bos, *Willem III*. De nadruk in deze uitgave ligt echter op de brochure en de socialistische beleving van de ongeregeldheden in februari 1887.

88 Anoniem, *Uit het leven van Koning Gorilla,* 3, gereproduceerd in: Bos, *Willem III*.

89 Geciteerd bij: Bos, *Willem III*, 54.

90 *Recht voor Allen*, 26 februari 1887 (gereproduceerd als: Anoniem, 'De Oranje Vrienden te Amsterdam'). Oosterhout, *De socialisten-slachting*, 1. Kluyt en Van der Laan, *In de Amsterdamsche Jordaan*, 95 en 135.

91 *Algemeen Handelsblad*, 23 februari 1887.

92 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2717, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1887, indic. 3983 (brief K.A. Bos aan gemeenteraad, 7 maart 1887).

93 *Amsterdamsche Courant*, 22 februari 1887. Dergelijke persoonlijke aanvallen kwamen in de volgende maanden ook op andere plekken in de stad voor, vgl. bijvoorbeeld de incidenten op 19 februari, 16 maart, 13 april en 15 augustus 1887 in: De Roever, *Amsterdamsch jaarboekje,* 1887.

94 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2720, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1887, indic. 7329 (rapport hoofdcommissarissen Steenkamp en Van Doesburgh, 15 maart 1887; voorval op 22 februari 1887).

95 Ibidem (rapporten politiepersoneel; agent J. Jong).

96 Dekker, *Holland in beroering*. Vgl. Borchert, 'Urban neighbourhood and community', 623-628. De rol van publiek geweld als geaccepteerde vorm van conflictbeslechting onder lagere sociale klassen is uitgebreid onderzocht in Vrints, *Het theater van de straat*.

97 De Rooy, *Een revolutie die voorbij ging*, 64. Fuchs, *Amsterdam, een lastige stad*, 83-94. Oosterhout, *Het Palingoproer(?). Algemeen Handelsblad*, 27 juli 1886. *Het Nieuws van den Dag*, 28 juli 1886 en 2 augustus 1886.

98 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 152-155 (Willemsstraat, Bikkerseiland, Bierkade, Jonker- en Ridderstraat, Foelie- en Batavierstraat, Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg).

99 Polak, *Amsterdam die groote stad*, 247-248.

100 Vgl. Oosterhout, *De socialisten-slachting*, 8.

101 Dekker, *Holland in beroering*, 60-64. Het ging in de Amsterdamse volkswijken niet zo ver dat er georganiseerde jeugdbendes waren, zoals Klein Kranenburg, *'Samen voor ons eigen'*, 94-98 bijvoorbeeld voor de Haagse Schilderswijk in de twintigste eeuw laat zien. Vgl. ook Vrints, *Het theater van de straat*, 156-158.

102 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2720, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1887, indic. 7329 (proces-verbaal, afschrift 119a).

103 Ibidem (proces-verbaal, afschrift 135-2).

104 Ibidem (proces-verbaal, afschrift 135-1).

105 Ibidem (proces-verbaal, afschrift 135-3).

106 Ibidem (proces-verbaal, afschrift 135-4).

107 *Het Nieuws van den Dag*, 25 februari 1887.

108 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2720, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1887, indic. 7329 (rapport hoofdcommissarissen Steenkamp en Van Doesburgh, 15 maart 1887; voorval op 23 februari 1887).

109 *Het Nieuws van den Dag*, 24 februari 1887.

110 *Amsterdamsche Courant*, 23 februari 1887.

111 De Roever, *Amsterdamsch jaarboekje*, 21 en 22 februari. Vgl. De Rooy, *Een revolutie die voorbij ging*, 84.

112 *Amsterdamsche Courant*, 24 februari 1887.

113 Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag*, 23 februari 1887 en 11 april 1887. *Amsterdamsche Courant*, 23 februari 1887.

114 SA, Pamflettencollectie 1886, indic. 4.6 (*Het volksoproer te Amsterdam in juli 1886 (overgenomen uit het Utr. Prov. en Stedelijk Dagblad)*; boekje met krantenknipsels, uit de nalatenschap van C.W. Wagenaar). Vgl. *Amsterdamsche Courant*, 30 juli 1886.

115 Zie voor afwijkende noties van orde ook Vrints, *Het theater van de straat*, 96-102.

116 *Het Nieuws van den Dag*, 23 augustus 1886.

117 *De Amsterdammer*, 17 april 1887.

118 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 121-161.

119 Dekker, 'De Vereeniging tot Veredeling van het Volksvermaak'.

120 Van Osta, *Het theater van de staat*, m.n. hfst. 2 en 3. Bank, 'Feesten en beelden van het vaderland', 21-32. Abeling, *Teloorgang en wederopstanding*, m.n. hfst. 4 en 5.

121 Een mooie analyse hiervan is te vinden bij Stieber, 'Paths of empowerment', 113-118.
122 Rössing, *Huldeblijk*, 11-12. De Oranjevriendenkring heeft (voor zover bekend) geen eigen archief nagelaten.
123 SA, Beeldbank, afb. 010097015172 ('Willemsstraat 94-110, Vergaderkamer Oranje Vriendenkring in de gang 't Klooster', J.M.A. Rieke, 1898).
124 Zie bijv. *Algemeen Handelsblad*, 23 april 1895 (over vergadering bezoek Wilhelmina in 1895). Of: Rössing, *Huldeblijk*, 12-13 (over oefenen voor aubade).
125 SA, Archief van de familie Van Lennep en aanverwante families, inv.nr. 648, Knipsels over de kroningsfeesten in 1898 (krantenknipsel 28 september 1897).
126 De Vries, 'Een eeuw vol gezelligheid'. Te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit'. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*.
127 Rössing, *Huldeblijk*, 2-15.
128 De andere twee leden van het dagelijks bestuur woonden verder weg, in de Marnixstraat en op de Kadijk.
129 Rössing, *Huldeblijk*, i-v (ongenummerde eerste pagina's). Deze niet-orangistische verenigingen hadden alle een protestants-christelijke signatuur en pasten goed in het plaatje van de protestantse Oranjevrienden. Het functioneren en de precieze achtergrond van al deze clubs is echter lastig te achterhalen; eventuele archieven zijn niet bewaard gebleven.
130 Brief van 15 september 1896, gereproduceerd in: Van Leeuwen en Stofberg, *De Gouden Koets*, 177.
131 Van Leeuwen en Stofberg, *De Gouden Koets*, 41-42.
132 Brief van 15 december 1897, gereproduceerd in: Ibidem, 178.
133 De namen staan vermeld op het voorblad van: Rössing, *Huldeblijk*. Hoe de samenwerking tussen het dagelijks bestuur en dit erecomité precies verliep, is niet bekend.
134 Van Leeuwen en Stofberg, *De Gouden Koets*, 39, 50. Tak, 'De Gouden Koets': 'Of dit denkbeeld in de Willemstraat, of het aan de Heerengracht bij een der eere-comité-leden, of het in de werkplaatsen van de Gebroeders Spijker is ontstaan, ik weet het niet.' (Afgedrukt in: Van Leeuwen en Stofberg, *De Gouden Koets*, 187-188.)
135 Hermans, *De Gouden Kwartjeswagen*.
136 Rössing, *Huldeblijk*, 52.
137 Ibidem, 56.
138 SA, Collectie A.Th. Hartkamp, inv.nr. 17, Geschiedenis straten, pleinen, grachten (Von-Z), indic. 3013 t/m 3015 (krantenknipsels 23, 24, 26 en 27 augustus 1907).
139 *Het Nieuws van den Dag*, 26 augustus 1907. In 1882 wordt het vijfentwintigjarig jubileum van de straat nog wel gevierd, zie: *Algemeen Handelsblad*, 25 augustus 1882.
140 Zie bijv. H. Brugmans in: *De Amsterdammer*, 15 november 1924. Vgl. Lis en Soly, 'Neighbourhood social change'.

141 Zie bijv. SA, Politie, inv.nr. 4488, Stukken betreffende de inhuldigingsfeesten van koningin Wilhelmina (diverse Regelingen van Dienst). Zie ook de beschrijving van de – teleurstellende – versieringen in de straat in 1901: *De Amsterdammer*, 17 maart 1901.

'VELE KLEINEN MAKEN ÉÉN GROOTE': DE BOERENOORLOGEN

1 Zie bijvoorbeeld de opmerkingen in het artikel 'Het tractaat met de Transvaalsche Boeren' in de *Amsterdamsche Courant*, 9 februari 1881. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 13-24. Idem, 'Uit het diensthuis geleid'.
2 Het belangrijkste voorbeeld hiervan is het adres 'Aan de Britsche Natie' van de Utrechtse hoogleraar Pieter Harting. Dit adres verscheen op 23 december 1880 in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* en werd binnen drie weken door 6082 Nederlanders ondertekend. (Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 24-29.)
3 Zie o.a. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*. Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 63-88, 163-181.
4 Ibidem. Zie voor Abraham Kuyper en Zuid-Afrika: Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*. Zie voor propaganda: Kuitenbrouwer, *War of words*.
5 *Algemeen Handelsblad*, 1 maart 1881.
6 *Algemeen Handelsblad*, 4 maart 1881 (ingezonden brief).
7 Janse, *De afschaffers*, 54-57. Zie ook De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek'. Over de meeting als (internationaal) politiek actiemiddel zie: Faure, 'The public meeting movement in Paris from 1866 to 1870' (vooral over recht op verzameling). Vernon, *Politics and the People*, 208-230. Cossart, *Le meeting politique.* Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit,* dl. II, hfst. 3.
8 Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 58, 117-119, 134-139. Janse, *De afschaffers*, 149-152, 300.
9 Zie Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 293.
10 Wennekes, *Het Paleis voor Volksvlijt*.
11 *Algemeen Handelsblad*, 7 maart 1881; *Het Nieuws van den Dag*, *Amsterdamsche Courant* en *De Tijd*, 8 maart 1881. De citaten in de volgende alinea zijn tevens afkomstig uit deze edities.
12 Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 306.
13 *Handelingen Tweede Kamer*, 4 en 7 maart 1881 (resp. 54ste en 55ste zitting).
14 Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 79-82. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 24-29.
15 De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 169, 179-185.
16 *Algemeen Handelsblad*, 7 maart 1881. Alle volgende citaten van de sprekers op de meeting zijn afkomstig uit deze editie, tenzij anders aangegeven.
17 Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*.

18 *Algemeen Handelsblad*, 7 maart 1881. *Het Nieuws van den Dag*, 8 maart 1881.
19 *De Tijd*, 8 maart 1881.
20 Wel prees Kuyper in de editie van twee dagen later de eensgezinde opstelling van de andere kranten: 'Er zijn dan toch nog snaren, die in aller hart tegelijk kunnen trillen.'
21 Vlg. met moderne meetings: Adams, 'Public meetings and the democratic process'.
22 De Vries, *Electoraat en elite*, 17-20 (cijfers p. 20, tabel I.2: jaar 1880). Amsterdam kende een census van 56 gulden voor het kiesrecht voor de gemeenteraad en 112 gulden voor het kiesrecht voor de Tweede Kamer en Provinciale Staten; het betrof hier de hoogste censusdrempel van Nederland. Het aantal kiesgerechtigden als percentage van de gehele bevolking bedroeg in 1880 1,42 procent voor Amsterdam en 3,95 procent voor geheel Nederland. De grondwetswijziging van 1887 leidde overigens tot een aanzienlijke verruiming van het electoraat.
23 *Algemeen Handelsblad*, 7 maart 1881.
24 *Het Nieuws van den Dag* en *Amsterdamsche Courant*, 8 maart 1881.
25 *De Tijd*, 8 maart 1881.
26 Jansons optreden bleek na de meeting voor een van de leden van het Sloter Transvaalcomité overigens reden om op te stappen. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 9 maart 1881.
27 Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 103-109. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 8 maart 1882.
28 *Algemeen Handelsblad*, 11 maart 1882. Zie voor cijfers omtrent de emigratie naar Zuid-Afrika: Ploeger, *Nederlanders in Transvaal 1850-1950*. Schutte, *De Hollanders in Krugers republiek, 1884-1899*, 43-47.
29 Ploeger, *Nederlanders in Transvaal*, 17. Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 108-109. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 113-114. Het nageslacht van Janson heeft een Facebook-pagina voor hun voorvader(en) opgezet: https://nl-nl.facebook.com/pages/Familie-Janson/188075848042290 (juni 2016).
30 *Het Nieuws van den Dag*, 8 maart 1881.
31 Wormser, *Een man uit en voor het volk*, 39.
32 Ibidem, 154.
33 Van Helden, 'De "kleine luyden" van Abraham Kuyper'. Zie ook Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 90: 'Kuyper was zich bewust van de risico's van het enthousiasme van de menigte.'
34 Kuyper, *Plancius-rede*, 10-11. Zie ook de verwijzing in voetnoot 69 bij Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 82. Interessant detail is overigens dat Kuyper in zijn rede het enthousiasme voor de Boerenzaak vergelijkt met het ontbreken van publieke geestdrift voor de strijd in Atjeh. Hoewel de oorlogen in Nederlands-Indië een aantal jaar later wel degelijk op publieke belangstelling konden rekenen, was de plotselinge en heftige betrokkenheid bij de Boeren inderdaad opmerkelijk te noemen.

35 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 100. Zie voor deze discussie in liberale kring, met betrekking tot de Boerenoorlog: Idem, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 73-74.

36 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 89.

37 Zie ook Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*.

38 Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 47-58.

39 Zie bijvoorbeeld de collecte binnen calvinistische kring voor steun aan het Engelse leger in verband met de religieuze twisten in Ierland: Boersma, '"Yrelandtsche traenen" gedroogd', 216-220. Vgl. international Grell, *Brethren in Christ*, m.n. 229-248.

40 Voor de geldinzameling ten tijde van de Eerste Boerenoorlog zie de oproepen in de krant, bijvoorbeeld *Amsterdamsche Courant*, 1 februari 1881 (pleidooi Hoofdcomité) of 3 februari 1881 (advertentie Oranjekruis Amsterdam). Een – gedeeltelijk – overzicht van de inzameling is bewaard gebleven in het archief van het Hoofdcomité: ZAH, HC, inv.nr. 42, Lijsten van ingekomen giften en bijdragen 1881. Verdere gegevens over de opbrengst van de geldinzameling tijdens de Eerste Boerenoorlog zijn verspreid over een verscheidenheid aan andere bronnen, bijvoorbeeld overzichten van donaties zoals afgedrukt in kranten en de (vaak verloren gegane overzichten van) inkomsten bij andere, lokale Transvaalcomités.

41 Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 79 (CNBC, 2 miljoen gulden) en 91 (NZAV, 1,5 miljoen gulden).

42 Deze paragraaf is gebaseerd op de bewaard gebleven stortingen en correspondentie in: ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (bijdragen uit Amsterdam, 1899-1902). Alle hierna vermelde namen en bedragen zijn afkomstig uit deze – ongeordende – correspondentie, tenzij anders vermeld. Wanneer er uitdrukkelijk uit deze correspondentie wordt geciteerd, is waar mogelijk de datum van het betreffende document in de voetnoot aangegeven.

43 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief J. Bremer, 10 november 1899).

44 SA, Politie, inv.nr. 626, Correspondentie Letter M 1899, indic. 1449 (interne correspondentie politie, 8 november 1899).

45 *De Tijd*, 1 november 1899. SA, Politie, inv.nr. 626, Correspondentie Letter M 1899, indic. 1424 (diverse correspondentie B&W en gemeente, administratief proces-verbaal 20 november 1899).

46 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief S. Slooten, z.d.; waarschijnlijk november 1899). Slooten was in 1893 zijn loopbaan als armbezoeker begonnen en promoveerde later tot hoofd van de eerste afdeling van het Burgerlijk Armbestuur van Amsterdam. Bij zijn 25-jarig jubileum in 1918 werd vermeld dat hij tevens werkzaam was (geweest) als secretaris van het bevolkingsregister van de Nederlands Hervormde Gemeente, hoofdbestuurder van de Christelijke Militaire Bond, secretaris van de Amsterdamse Christelijke Oranjevereeniging, en redacteur van de *Oranjeklok*, het maandblad van de Commissie van Bijstand van de Wijkarbeider N.H. Gemeente in buurt YY.

47 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief S. Ledel, 25 oktober 1899).
48 ZAH, EM, inv.nr. 111, Stukken betreffende geldzendingen t.b.v. concentratiekampen (aanplakbiljet).
49 De opdrachtgever van het pand (en wellicht ook de eigenaar van de sigarenwinkel) was de 46-jarige, uit Rotterdam afkomstige Johanna Maria van Kelckhoven, weduwe van Cornelis François van der Dusse, die een café aan de Dam had gerund. Over de achterliggende motivatie van de verwijzingen naar de strijd in Zuid-Afrika is niets bekend; wel voegde de gevel van deze winkel op een nieuwe manier een verwijzing naar de Boerenoorlogen toe aan het Amsterdamse straatbeeld. Zie: http://www.amsterdamsegrachtenhuizen.info/grachten/hg0/hg03/hg13243a/?tx_sbtab_pi1%5Btab%5D=0 (juni 2016). Deze locatie wordt overigens ook afgebeeld op de voorzijde van dit boek; het kenmerkende sigarenmagazijn was bij het maken van deze foto echter nog niet gebouwd.
50 *Het Nieuws van den Dag*, 25 september 1901 (Wagner, Clautz). *Algemeen Handelsblad*, 1 en 9 oktober 1901 (Nieuw Engeland).
51 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief G.B. Lestrade, 1 februari 1902).
52 Ibidem (kaart J.P. Smit, 24 november 1899).
53 Ibidem (brief J.O. van Nek, 19 oktober 1899).
54 *Rapport van de Commissie tot ondersteuning der werklooze diamantbewerkers*. Zie voor negatieve reacties van stadsbewoners: *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1900.
55 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief J. Kruijver, 24 oktober 1899).
56 Citaten uit *Het Nieuws van den Dag*, 28 augustus 1899.
57 *De Tijd*, 25 augustus 1899.
58 SA, Politie, inv.nr. 626, Correspondentie Letter M 1899, indic. 1093 (politieverslag vergadering). Inventarisnummer 1154 is het verslag van een socialistische vergadering op 7 september 1899 in Frascati, waar deze kwestie door Louis Hermans werd besproken: 'Genoemde spreker [Hermans] kwam in hoofdzaak hierop neer dat alle sympathie betoond in de Transvaalsche questie als egoïsme kon worden beschouwd en dat degenen die zoozeer ijverden voor de vrijheid in Transvaal allereerst moesten zorgen voor vrijheid in eigen land.' Het gold hier niet alleen de koloniën, maar ook de leefomstandigheden van de Nederlandse arbeider. Overigens prezen volgende sprekers weer de betrokkenheid van Britse socialisten en geestverwanten in Transvaal bij het verzet tegen de oorlog.
59 *De Tijd*, 27 augustus 1899.
60 *De Telegraaf*, 26 augustus 1899. SA, Politie, inv.nr. 626, Correspondentie Letter M 1899, indic. 1093 (politieverslag vergadering) vermeldt overigens dat na afloop 'van manifesteeren geen sprake was'.
61 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 182-187.
62 Advertenties voor het Boer- en Rooinekspel, uitgegeven door de Gebroeders

Koster, verschenen begin 1900 bijvoorbeeld in *Het Nieuws van den Dag*, 16 februari 1900.

63 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief J. Kruijver, 24 oktober 1899).

64 Ibidem (brief S. Hoofiën, 1 oktober 1899).

65 Zie bijv. ibidem (brief S.J.M.-V.D.P., 19 november 1901).

66 *Het Nieuws van den Dag*, 2 november 1899. Ruim een jaar later, tijdens het bezoek van president Paul Kruger aan de stad, trok een groep van zo'n zestig jongens met de vlaggen van Transvaal en Oranje Vrijstaat over de Dam door de Kalverstraat. Ook zij lieten Chamberlain nog steeds zakjes plakken, 'blijkbaar willende zorgdragen dat ons heerlijk straatlied niet vergeten worde, nu Domela Nieuwenhuis in het vergeetboek raakt,' aldus een verslaggever van *De Tijd* in de krant van 21 december 1900. Zie ook Wouters, *Na veertig jaar*, voor vergelijkbare liedjes.

67 De verslaggever achtte deze interpretatie overigens 'onbetaalbaar', omdat Cecil Rhodes niet gehuwd was en volgens het krantenbericht zelfs bekendstond als notoir vrouwenhater.

68 *Het Nieuws van den Dag*, 26 april 1900.

69 Krantenbericht uit *De Echo* en verklaring van de ober C.F. Viehoff aan de politie in SA, Politie, inv.nr. 627, Correspondentie Letter M 1900, indic. 1133 (mededeling 25 augustus 1900).

70 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot. De boycot der Engelsche handelsvloot 12 October – 8 december 1901*, Comité.

71 *De boycot der Engelsche handelsvloot*, Comité, 6.

72 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 15.

73 De SDAP nam op 16 oktober bovendien een motie aan waarin zij steun aan het plan betuigde. 'Dit sublieme denkbeeld om door den wil der arbeidende klasse een groote natie te dwingen aan een onrecht een einde te maken,' zo blikte men tijdens het partijcongres in 1902 terug, 'vond zeer groote sympathie en werd in alle mogelijke kringen, doch vooral arbeiderskringen besproken.' IISG, SDAP Amsterdam, inv.nr. 20, Stukken betreffende partijkongressen 1899-1902 (*Beschrijvingsbrief voor het achtste Congres der Soc.-Dem. Arbeiderspartij in Nederland, te houden op Zondag 30 en maandag 31 Maart 1902 te Groningen*, 21).

74 Te Velde, 'Political transfer', 212-215.

75 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 7.

76 Het ging hierbij vooral om binnenlandse boycots, zie bijvoorbeeld het verslag in *De Telegraaf* van 29 maart 1895 van een werkstaking binnen de Amsterdamse diamantindustrie. Een zoekactie op de term 'boycot' in de krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek laat zien dat begin jaren tachtig het begrip bij de Nederlandse krantenlezers al bekend was in relatie tot de Ierse Kwestie.

77 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 8.

78 Populair waren bijvoorbeeld de 'sneeuwbal'-kaarten waarmee iemand vrienden en kennissen kon oproepen geen Britse producten te kopen. Een voor-

beeld is terug te vinden in SA, Archief familie Van de Poll, inv.nr. 1809, Exemplaren ongebruikte briefkaart.

79 'Adriaan Cornelis Wessels': http://socialhistory.org/bwsa/biografie/wessels (juni 2016, oorspronkelijk gepubliceerd in *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 6 (1995) 237-241).

80 Pretorius, 'The Dutch social democrats and the South African war'.

81 *De boycot der Engelsche handelsvloot*, Comité, 9-10. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 21 oktober 1901.

82 IISG, Landelijk Propaganda Komitee, inv.nr. 2.2 (brief C. Daniëls, 21 oktober 1901).

83 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 36.

84 IISG, Landelijk Propaganda Komitee, inv.nr. 4.3 (brief N.N., 26 oktober 1901).

85 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 36.

86 *Het Nieuws van den Dag*, 30 oktober 1901.

87 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 13 april, 17 juli en 23 juli 1901 (overgenomen uit *De Telegraaf*), *Algemeen Handelsblad*, 19 december 1901.

88 *De Telegraaf*, 27 februari 1901. Gelijksoortige aanklachten uitte Janson ook op bijeenkomsten en in andere kranten, zie bijvoorbeeld het heftige stuk 'Weer een Hollander vermoord' in *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 20 april 1901 of 'Generaal Smith Dorriën, de held van Dullstroom' in *De Locomotief*, 9 juli 1901.

89 IISG, Landelijk Propaganda Komitee, inv.nr. 4.1 (brief Jan Janson z.d.). Zie inv. nr. 4.3 voor het anonieme briefje.

90 Ibidem, inv.nr. 3.4. Totalen uit Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 57.

91 Onderstrepingen in origineel.

92 De Boerenrepublieken waren – tot grote spijt van koningin Wilhelmina – op deze conferentie niet vertegenwoordigd. De komst van de leiders van Transvaal en Oranje Vrijstaat was voor de Britten onaanvaardbaar.

93 IISG, Landelijk Propaganda Komitee, inv.nr. 1.4 (brief Uitvoerend Comité, 10 december 1901).

94 Bossenbroek, *De Boerenoorlog*, 31-43. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*, 121-125. Zie voor verslagen van het bezoek bijvoorbeeld *Het Nieuws van den Dag*, 7 t/m 17 maart 1884. *De Tijd*, 7 maart 1884 geeft een mooie indruk van het enthousiasme van de stadsbewoners bij de aankomst van de delegatie.

95 Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag*, 18 december 1900.

96 Zie bijv. *De Tijd*, 20 december 1900.

97 Ibidem.

98 Zie bijv. Wasklewicz-Van Schilfgaarde, *Paul Kruger's tocht*, 71.

99 ZAH, NZAV I, inv.nr. 1995, Tweede Anglo-Boerenoorlog: bezoeken (brief H. Bijleveld, 17 december 1900).

100 Stieber, 'Paths of empowerment', 113-118.

101 Zie voor overzichten bijvoorbeeld *Het Nieuws van den Dag*, 20 (Centraal Station) en 21 (Paleis voor Volksvlijt) december 1900.
102 Aankomst van Paul Kruger te Amsterdam, 19 december 1900: https://www.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/film/aankomst-van-paul-kruger-te-amsterdam (juni 2016).
103 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 3364, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1900, indic. 23450 (brief A.J. de Haan e.a. aan B&W, 30 november 1900).
104 *Het Nieuws van den Dag*, 20 december 1900.
105 *Het Nieuws van den Dag*, 21 december 1900. H. van Lennep had namens het ziekenhuis bij de Amsterdamse politie gevraagd of de stoet voor de deur even stil kon houden, maar dit verzoek werd afgewezen. (SA, Politie, inv.nr. 755, Stukken betreffende bezoeken van buitenlandse staatslieden (brief H. van Lennep, 16 december 1900.)
106 D.B.V., 'President Kruger in de hoofdstad', *Eigen Haard*, 26 (1900) 52, 831-832.
107 Een van deze collectebussen is bewaard gebleven in de collectie van het Zuid-Afrikahuis. Zie ook de advertentie van het Amsterdamsch Comité tot Hulp van de nagelaten betrekkingen in Transvaal en Oranje Vrijstaat in het *Algemeen Handelsblad*, 11 december 1899.
108 SA, Politie, inv.nr. 755, Stukken betreffende bezoeken van buitenlandse staatslieden (dagorder 6 december 1900).
109 Vanuit socialistische hoek werd met fluitconcerten tijdens de rijtoer overigens ook het ongenoegen over Vetter en het militaire optreden in Nederlands-Indië duidelijk gemaakt. (Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag*, 7 juni 1895.) Bij de ontvangst van Kruger in december 1900 bleven dergelijke protesten, van socialisten of andere tegenstanders, voor zover bekend volledig uit.
110 Zie ook hoofdstuk 5.
111 *Algemeen Handelsblad*, 20 december 1900.
112 'De Dam te Amsterdam en de Koningin op het bordes', *Eigen Haard*, 19 (1893) 14, 308-310, aldaar 309.
113 *De Standaard*, 2 juli 1891 (zie ook de uitgave van 1 juli, waarin verwacht wordt dat de officiële ontvangst van Wilhelm II 'minder huiselijk' zal zijn dan de ontvangst van de koninginnen). De taptoe zelf trok overigens de nodige bezoekers, wat nog voor problemen zou zorgen en uiteindelijk de stad het Taptoeschandaal opleverde, maar ook hier leek de aandacht vooral op de koninginnen gevestigd. Ook in de verdere krantenverslagen van het keizerlijk bezoek bleven de activiteiten van Wilhelm II in de stad van ondergeschikt belang.
114 *De Tijd*, 20 december 1900.
115 *Algemeen Handelsblad*, 20 december 1900.
116 SA, Beeldbank, afb. OSIM00001005190 ('Bezoek President Paul Kruger', 20 december 1900).
117 *Algemeen Handelsblad*, 20 december 1900.
118 *Het Nieuws van den Dag*, 23 december 1900.

119 *Algemeen Handelsblad*, 20 december 1900.
120 *Het Nieuws van den Dag*, 21 december 1900.
121 *De Tijd*, 21 december 1900.
122 *De Telegraaf*, 20 december 1900.
123 Ibidem.
124 *Het Nieuws van den Dag*, 21 december 1900. Zie bijvoorbeeld ook *De Tijd*, 21 december 1900.
125 In de jaren tien en twintig van de twintigste eeuw werd in Amsterdam nog een heuse Transvaalbuurt aangelegd, met daarin een Majubastraat, Transvaalkade en Krugerplein. De Boerenoorlogen werden hiermee opgenomen in een stedelijk landschap dat ook verwees naar de Oranjes, vooraanstaande Nederlandse staatslieden, schilders, dichters en admiralen, en – niet te vergeten – Nederlands-Indië. Maar voor de meeste Amsterdammers behoorden het Transvaalnationalisme en de Boerenrepublieken toen al tot het verleden. Vgl. De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, o.a. 45-99. Zie voor straatnamen: Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 230-234. Metz, 'Transvaalbuurt'.
126 *Algemeen Handelsblad*, 11 juni 1902.

VRAAG EN AANBOD: DE COMMERCIALISERING VAN DE NATIE

1 Aan de ontwikkeling van de negentiende-eeuwse consumptiemaatschappij is internationaal door historici al veel aandacht besteed, maar de commercialisering van specifiek de *nationale* cultuur blijkt in deze literatuur geen voor de hand liggend thema. Een van de weinige voorbeelden uit de historische hoek biedt Richards, *The commodity culture*. De commercialisering van specifiek de monarchie wordt uiteengezet in Plunkett, *Queen Victoria*. Schwartz, *Spectacular realities*, toont hoe commercie een massapubliek schiep, maar zij laat nu juist de commercialisering van nationalistische onderwerpen in haar analyse liggen.
2 Een Amsterdammer, *Amsterdam en de Amsterdammers*, 51.
3 Lesger, *Het winkellandschap*, 223-226.
4 Ibidem, hfst. 8.
5 Ibidem, 201-206 en hfst. 9.
6 Kouwenaar, *Tussen Dam en Muntplein*, 97-114.
7 Lesger, *Het winkellandschap*, 228-231.
8 Zie voor deze ontwikkeling in Amsterdam: Ibidem, 154-179 (eerste helft negentiende eeuw); 187, hfst. 10 (tweede helft negentiende eeuw). Zie voor Den Haag: Furnée, 'Winkeletalages als moderne massamedia'.
9 Lesger, *Het winkellandschap*, 179-182 (gaslicht, in eerste instantie nog vooral gebruikt om winkel van binnen te verlichten). Zie ook Dekker, 'Flaneren in het gaslicht'.

10 Furnée, 'Winkeletalages als moderne massamedia', 85. Vgl. ook de karakterisering van de visuele cultuur van de negentiende eeuw door Marlite Halbertsma en Julia Noordegraaf in hun introductie op het themanummer waarin voornoemd artikel verschenen is: 'De visuele cultuur van die eeuw is […] fundamenteel verbonden met consumptie, multimedia en massaproductie.' (Halbertsma en Noordegraaf, 'Het karakter van de visuele cultuur van de negentiende eeuw', 71.)
11 Furnée, 'Winkelen als bevrijding?', 97-105.
12 Het idee van etalages als 'massamedium' is geïntroduceerd door Furnée, 'Winkeletalages als moderne massamedia', 76.
13 Furnée, 'Winkelen als bevrijding?', 100. 'Winkelen' als plezierig tijdverdrijf was – anders dan vaak verondersteld – in de negentiende eeuw geen nieuw fenomeen, zie ook Lesger en Furnée, 'Shopping streets and cultures', 12.
14 Al was juist de Kalverstraat weer een complexe casus: Furnée, 'Winkelen als bevrijding?', 104-105, 114-115. Tijhoff, *Winkelen in Amsterdam*, 51-58.
15 Zie bijv. Een Amsterdammer, *Amsterdam en de Amsterdammers*, 52-55. Een humorist, *Physiologie van de Kalverstraat*, 27-41. Simons, *Amsterdam in stukken en brokken*, 19-20.
16 Tot nu toe is met name onderzoek naar buitenreclame verricht, zie Amende, 'Een moderne beeldenstorm'. Zie ook Idem, 'Etaleren: een vak apart!'
17 Furnée, 'Winkeletalages als moderne massamedia', 88. Zie ook het onderzoek naar reclame en de commodity culture van negentiende-eeuws Groot-Brittannië door Richards, *The commodity culture*. Zie voor een visie op het gebruik van de natie in moderne reclame: Prideaux, 'Consuming icons'.
18 Furnée, 'Winkeletalages als moderne massamedia', 87.
19 *Het Nieuws van den Dag*, 13 april 1887.
20 *De Tijd*, 22 maart 1887.
21 *Het Nieuws van den Dag*, 13 april 1887.
22 *De Tijd*, 11 april 1887.
23 Vgl. *De Standaard*, 2 september 1898 over de etalages ten tijde van de inhuldiging van koningin Wilhelmina: '[U]it al die kleine versieringen *spreekt* een hartelijkheid, die men niet altijd in de groote vinden kan. Ze getuigen hoe de man van kleine middelen van zijn sober deel toch nog iets weet af te zonderen voor het blijde feest.'
24 Zie bijv. Duco, *De tabakspijp als Oranjepropaganda*, of Lunsingh Scheurleer, *Oranje op aardewerk*.
25 Naar deze negentiende-eeuwse commercie is nog geen wetenschappelijk onderzoek gedaan, zie wel: Botermans en Van Grinsven, *Oranje boven*. Vgl. voor Groot-Brittannië: Richards, *The commodity culture*.
26 Veel van deze objecten zijn in particulier bezit; zie bijvoorbeeld de collectie van verzamelaars Ron van Randeraat en Dennis Pugh, http://www.denroncollections.nl (juni 2016).

27 Zie bijv. SA, Collectie Bibliotheek, inv.nr. 114781 (2 mappen met 6 stuks sigarenzakken met als thema de inhuldiging van koningin Wilhelmina) en 114782 (17 mappen met 61 verschillende sigarenzakken). Duco, 'Het Amsterdamse sigarenzakje'.

28 Reclamekaart Emma: Reclamearsenaal, inv.nr. BG H14/152, afb. 30051001505475, http://www.reclamearsenaal.nl/index.php?object_id=4469&result=4464&total=46287&id=223 (juni 2016). Reclamekaarten Wilhelmina: http://www.denroncollections.nl (juni 2016).

29 Zie bijvoorbeeld de advertenties én producten in de feestgids uitgegeven door Van Holkema & Warendorf: *Officieele feestgids, uitgegeven namens de Hoofd-Commissie van ingezetenen voor de feestelijke ontvangst van Hare Majesteit de Koningin te Amsterdam*.

30 *De Standaard*, 13 april 1887. Met het 'opruiend blad' doelde de redactie waarschijnlijk op *Recht voor Allen* dat door middel van straatcolporteurs aan de man gebracht werd. De vergelijking met het socialistische blad moet hier de Oranjeverkopers in een positief daglicht stellen.

31 Zie ook Jacobs, *Het geluid van gisteren,* 100-101.

32 *De Standaard*, 15 april 1887. Zie voor een veel uitgebreidere impressie van verkoopkreten in dezelfde feestweek: *De Tijd*, 13 april 1887.

33 *Het Nieuws van den Dag*, 20 december 1900.

34 Meyer jr., 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest', 270. Op p. 260 in hetzelfde stuk spreekt hij zich tevens uit over de Oranjemerchandising in 1872; naast brochures en platen verkochten handelaars, 'ook een massa prullen van de hemel weet welk koekedeeg-metaal, scheepjes en portretjes (waar men naar verkiezing Alba of de prins uit herkennen kan) in een krans, die met een Oranjestrikje toe voor één stuiver verkocht worden; want alles is opvallend goedkoop.'

35 Zie bijv. *Algemeen Handelsblad*, 21 maart 1872.

36 *Algemeen Handelsblad*, 26 maart 1872. Zie ook de oproep na de feestelijkheden om de gehuurde materialen terug te bezorgen: *Algemeen Handelsblad*, 5 april 1872.

37 Isaac Saks, de buurman en naamgenoot (maar geen familie) van weduwe Saks, adverteerde bijvoorbeeld met feestversiering voor het bezoek van de koning in de *Leeuwarder Courant*, 19 april 1872.

38 Zie bijvoorbeeld de overwegingen van de jonge Theo Thijssen, zoon van een 'rode' schoenmaker, bij het dragen van een 'oranjestrik': Thijssen, *In de ochtend van het leven*, 171-172.

39 Plunkett, *Queen Victoria.* Richards, *The commodity culture*, hfst. 2.

40 *De Roode Duivel*, 30 november 1896. Zie ook de uitgave van 22 juli 1895 voor een eerdere kritiek op de Oranjecommercie.

41 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 13 december 1886.

42 Genoemd in zowel *De Tijd* als *De Standaard*, 16 april 1884.

43 Furnée, 'Winkeletalages als moderne massamedia', 75, 87-88.
44 *De Telegraaf*, 22 september 1897.
45 *De Tijd*, 22 maart 1887.
46 *Algemeen Handelsblad*, 12 augustus 1896.
47 *De Telegraaf*, 28 augustus 1897.
48 Ook Thomas Richards bepleit in zijn boek over de *commodity culture* van Victoriaans Engeland dat de onherkenbaarheid van de portretten van koningin Victoria door constante reproductie niet ter zake deed: dergelijke afbeeldingen waren inmiddels zo'n gemeengoed geworden dat ze volgens hem door het publiek toch wel juist geduid werden. (Richards, *The commodity culture*, 95.)
49 Zie bijv. *De Standaard*, 2 september 1898, over de versieringen in de Jordaan tijdens de inhuldigingsfeesten: 'De ander hangt H.M. beeltenis in zijn winkelkast, brengt er wat bloemen omheen, en vult de rest aan met spek en worst of kruidenierswaren, al naardat het in zijn kraam te pas komt en de eischen van zijn handel het vorderen.'
50 *Algemeen Handelsblad*, 1 september 1892.
51 Met name in liberale kring werd zij op een voetstuk geplaatst: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 148-161.
52 De bekende imagined community-these van Benedict Anderson is hier vertaald naar een heel andere context dan het (individueel) lezen van de papieren krant. Zie Anderson, *Imagined communities*. Vgl. ook Hahn, 'Boulevard culture and advertising'.
53 Denk daarbij aan schrijvers als Jacob van Lennep (*Algemeen Handelsblad*, 29 augustus 1868) of Nicolaas Beets (*Het Nieuws van den Dag*, 15 september 1884); aan de Indiëgangers Jacobus Vetter (*Het Nieuws van den Dag*, 7 juni 1895) en Karel van der Heijden (*Algemeen Handelsblad*, 12 januari 1896); en uiteraard ook president van Transvaal Paul Kruger (*Het Nieuws van den Dag*, 11 oktober 1900) en Boerengeneraal Piet Joubert (*De Tijd*, 23 januari 1900).
54 Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 21 juni 1901 voor foto's van de verkiezingen in de etalage van de sigarenhandelaar Favier op het Koningsplein.
55 *Algemeen Handelsblad*, 20 mei 1876. Hoogstwaarschijnlijk gaat het om een portret vervaardigd door P.J. Arendzen, uitgegeven door Jan D. Brouwer, zie: Collectie Rijksmuseum, 'Portret van Johan Rudolf Thorbecke' (1876) (objectnummer RP-P-BI-139). In 1872 bleek overigens een Alkmaarse tulpenhandelaar ook al een tulp naar de dat jaar overleden staatsman te hebben vernoemd. Het katholieke dagblad *De Tijd*, dat over deze actie berichtte, vond een dergelijke vernoeming echter een dwaze stap. (*De Tijd*, 20 augustus 1872).
56 De foto's die tentoongesteld werden zijn waarschijnlijk dezelfde als die in *Eigen Haard* 23 (1897) 26, 413-415.
57 *Het Nieuws van den Dag*, 24 mei 1887.
58 *Het Nieuws van den Dag*, 19 april 1899.
59 Zie voor foto's van het bezoek van Kruger in de etalage van B. Groote: *Het*

Nieuws van den Dag, 21 december 1900. Zie voor foto's uit Transvaal in de etalage van de winkel in de Kalverstraat van de (protestantse) firma Höveker en Wormser: *Algemeen Handelsblad*, 23 februari 1900.

60 Het commerciële oogmerk van de sigarenhandelaren spreekt duidelijk uit een artikeltje in het *Algemeen Handelsblad* over het fenomeen van de verzonnen nieuwsbulletins tijdens de Tweede Boerenoorlog. Nog voordat de kranten op de hoogte waren, hadden de tabakszaken het nieuws van de overwinning bij Ladysmith al voor hun ruiten gehangen. 'De menschen holden erop af in troepjes' en 'velen kochten een dubbeltje van vier om eens te kunnen vragen of mijnheer er ook meer van wist, dan hij zo maar eventjes gauw had opgeschreven om voor het raam te hangen'. (*Algemeen Handelsblad*, 3 november 1899.)

61 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 39. Tegelijkertijd met de Tijdingzaal in de Kalverstraat opende ook een vestiging aan het Spui in Den Haag; gevolgd door Tijdingzalen in Utrecht, Haarlem, Nijmegen, Groningen en Dordrecht. In maart 1899 opende *De Telegraaf* in Amsterdam nog een tweede Tijdingzaal in de Reguliersbreestraat (Zie de advertentie in *De Telegraaf*, 10 september 1899.)

62 *De Telegraaf* gaf in 1893 regelmatig op haar voorpagina een overzicht van wat in de Tijdingzaal te zien was.

63 Van Tsoe-meiren, 'De Kalverstraat', 400.

64 SA, Beeldbank, afb. 010194000302 en 010194000304 (Kalverstraat 64, Tijdingzaal van het dagblad *De Telegraaf*, 1905).

65 Looijen, *Een geschiedenis van Amsterdamse theaters*, 55.

66 Ibidem, 45-54.

67 Naar de rol van theater als plaats van nationaal bewustzijn in de tweede helft van de negentiende eeuw moet zeker nog meer onderzoek worden verricht. Zie voor de eerste helft van de negentiende eeuw: Ruitenbeek, 'Vaderlands verleden in de Amsterdamse Stadsschouwburg'. Zie ook Dibbets, 'Paul Kruger als toneelheld en filmster', 228, 230.

68 Anoniem, 'Het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam', 89.

69 Jansen, *Een roes van vrijheid*, 55-56. Keyser, *Komt dat zien!*, 59-60, 83-84, 186-196.

70 Zie voor de geschiedenis van het Nederlandsch Panopticum o.a. Friederici, *Castan's Panopticum*. Voeten, 'Vergeten vorsten en booswichten'.

71 Alting van Geusau, *Panorama's in Amsterdam*, 62-64.

72 De bestuursleden worden genoemd in: De Hartogh, 'Kijkjes in het Nederlandsch Panopticum', 99.

73 De Waal is een bekend patriciërsgeslacht, maar Hendrik staat niet in het *Nederland's Patriciaat*. Een zoekactie via internet levert wel de kennis op dat hij actief was in het Zuid-Afrikaanse kolonisatieproject te Dullstroom, samen met (o.a.) J.H. Janson jr.

74 De conservatieve Hartsen was van 1859 tot 1877 lid van de Eerste Kamer geweest en zou later, vanaf 1888, als minister van Buitenlandse Zaken optreden.

75 Op de eerste pagina van de catalogus uit 1882 worden 'de fraaie inrichtingen van mevrouw Tussaud in Londen en den heer Castan te Berlijn' als voorbeelden genoemd: SA, Collectie Bibliotheek, inv.nr. 124972, *Catalogus van de verschillende beelden en groepen met geschiedkundig overzicht*, Nederlandsch Panopticum (Amsterdam 1882) 1. In Parijs zou het Musée Grévin pas in juni 1882 de deuren openen, zie Schwartz, *Spectacular realities*, 89.

76 Bergvelt en Hörster, 'Kunst en publiek in de Nederlandse rijksmusea', 243-245. Overigens vond ook de opstelling van meer 'serieuze' musea in de loop van de negentiende eeuw aansluiting bij een bredere visuele cultuur: Noordegraaf, 'De opkomst van het museum in de "spectaculaire" negentiende eeuw'. Idem, *Strategies of display*.

77 Over de toegang tot en bezoekersaantallen van het Rijksmuseum: Koot, 'Bespiegeling over de bezoekcijfers', 73-82.

78 *De Amsterdammer*, 1 oktober 1882. Het ging hier om een fictioneel figuur, maar Van Maurik stond bekend als iemand met een goed oog voor de opvattingen binnen het Amsterdamse volksleven. Dezelfde Isaäk komt voor in een eerder verhaal van Van Maurik ('Isaäk op den Dam', in: *Van allerlei slag* uit 1882). In het Panopticum stond ook een beeld van deze joodse schoenpoetser, zie bijvoorbeeld de verwijzing in het tweede en laatste deel van een reactie op Van Mauriks verhaal uit *De Amsterdammer* in *De Tijd*, 20 november 1882.

79 *Catalogus* 1882, 15.

80 Ibidem, 1 (mijn cursivering).

81 Het Berlijnse atelier was dan ook nauw betrokken geweest bij de vervaardiging van de beelden in Amsterdam, zie Friederici, *Castan's Panopticum*, 2.

82 *De Amsterdammer*, 1 oktober 1882.

83 *Catalogus* 1882, 3.

84 Vgl. Van der Meulen, *Koning Willem III*, 9-10.

85 Schwartz en Przyblyski, 'Visual culture's history', 10-12. Crary, *Techniques of the observer*. Vgl. ook Schwartz, *Spectacular realities*, hfst. 3 over realisme in het Parijse Musée Grévin.

86 Van Megen, 'In het Panopticum', 408. Zie bijvoorbeeld ook *Het Nieuws van den Dag*, 18 juli 1882 en *De Tijd*, 19 juli 1882. *Het Nieuws van den Dag* weet het gebrek aan gelijkenis overigens aan de gebruikte methode: waar de Duitse vorsten, koningin Victoria en de prins van Wales speciaal voor Castan hadden geposeerd, moest de beeldhouwer – die ook aan de Amsterdamse collectie had meegewerkt – zich voor de Nederlandse prinsen tevreden stellen met 'portretten en andere daartoe dienende hulpmiddelen'.

87 Anoniem, 'Het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam', 90-91.

88 *Catalogus* 1882, 3.

89 *Algemeen Handelsblad*, 18 juli 1882.

90 Zoals ook in bijvoorbeeld de twintigste eeuw nog gebeurde: Van Bree, 'In dit huis heerst liefde'.

91 Willem Frederik, zoon van de laatste stadhouder, noemde zichzelf toen hij in december 1813 in Amsterdam zijn intrede deed bijvoorbeeld 'vader in het midden van zijn huisgezin'. (Proclamatie van Z.H. Willem Frederik, Prince van Oranje-Nassau enz. enz. enz., 2 december 1813, *Staats-courant* 1813, no. 2.) De voorstelling in het Panopticum vormde in dat opzicht ook een vervolg op de huiselijkheidsretoriek in de literatuur en poëzie uit het begin van de eeuw, zie bijv. Krol, *De smaak der natie*.

92 *De Amsterdammer*, 8 oktober 1882.

93 Van Megen, 'In het Panopticum', 408.

94 SA, Beeldbank, afb. 010097016158 ('Een kinderspel in het Panopticum'). *Het Nieuws van den Dag*, 23 november 1882. Het Panopticumspel was geproduceerd door het atelier van Gustaaf Amand, waar eerder ook al een Wilhelminaspel was verschenen.

95 Twee wassen miniatuurversies van het gezin uit 1882 zijn te vinden in de privécollectie van Dennis Pugh en Ron van Randeraat, http://www.denroncollections.nl (juni 2016). Zie voor een prentbriefkaart bijvoorbeeld Koninklijke Bibliotheek, Verzameling prentbriefkaarten Nederlands Vorstenhuis (1900-1970), 53A27-01-P004-3 (prentbriefkaart Het koninklijk gezin; gevonden via http://www.geheugenvannederland.nl).

96 Collectie Rijksmuseum, 'Portret van Willem III, koning der Nederlanden, Emma, koningin-regentes der Nederlanden, en Wilhelmina, koningin der Nederlanden' door Herman Frederik Carel ten Kate, uitgegeven door Emrik & Binger, 1882- ca. 1910 (objectnummer RP-P-OB-105.706). De prentbriefkaart: Koninklijke Bibliotheek, Verzameling prentbriefkaarten Nederlands Vorstenhuis (1900-1970), 53A27-01-P003-1 (prentbriefkaart Een huiselijk tafereel; gevonden via http://www.geheugenvannederland.nl).

97 Friederici, *Castan's Panopticum*, 4.

98 Eerder onderzoek naar negentiende-eeuwse musea richt zich vooral op de manieren waarop de besloten, particuliere collecties toegankelijk en betekenisvol werden gemaakt, zie bijvoorbeeld het standaardwerk van Bennett, *The birth of the museum*. Zie ook Tibbe en Weiss, 'Publiek gebruik van Nederlandse verzamelingen'.

99 *De Amsterdammer*, 8 oktober 1882.

100 In de catalogus staat deze Westerman met de voorletters F.C. vermeld, maar uit krantenberichten blijkt dat het hier toch echt om de in 1890 overleden G.F. Westerman ging. (Vgl. *De Amsterdammer*, 29 juni 1890.)

101 *De Amsterdammer*, 17 september 1882.

102 De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 91-101.

103 De Hartogh, 'Kijkjes in het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam', 103.

104 De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 13-38.

105 *Het Nieuws van den Dag*, 12 april 1897. Naar welk gebied 'Noord-land' precies verwijst, is niet duidelijk.

106 Ansichtkaarten en producten met daarop afbeeldingen van de jonge Wilhelmina in Friese klederdracht vonden door het gehele land gretig aftrek.
107 Zie voor een afbeelding Friederici, *Castan's Panopticum*, 19.
108 Zie de inhoudsopgave in *Catalogus* 1882. Friederici, *Castan's Panopticum*, 5-6 koppelt de plaatsing van deze beelden ten onrechte aan het Transvaalnationalisme rond de Tweede Boerenoorlog.
109 *De Amsterdammer*, 1 oktober 1882. Het portret van Paul Kruger keerde tijdens de Tweede Boerenoorlog overigens ook op meerdere plaatsen in de Amsterdamse etalages terug en versterkte zo de heldenstatus van de oude president. Zie bijvoorbeeld de levensgrote voorstelling in de etalage van G.J. Boele, sigarenhandelaar op het Rembrandtplein (*Het Nieuws van den Dag*, 11 oktober 1900). Op 23 januari 1900 maakte *De Tijd* gewag van een huldeblijk aan Boerengeneraal Piet Joubert, in de etalage van Joh. G. Stemler in de Haarlemmerstraat. Ter ere van zijn 68ste verjaardag was hier een portret van de opperbevelhebber te zien, omringd door boeken en platen over de Transvaal en een heuse mauserkarabijn.
110 SA, Collectie Bibliotheek, inv.nr. 124966, *Souvenir Nederlandsch Panopticum* (ongepagineerd, 10-11). Zie ook Van den Doel, *Het rijk van Insulinde*, 125-127.
111 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 300-307. Zie voor de ingewikkelde omgang met beelden van oorlogsmisdaden in Atjeh in de twintigste eeuw: Bijl, *Emerging memory*.
112 *Het Nieuws van den Dag*, 7 juni 1895. Zie deze krant ook voor de etalages van Citroen en Pander.
113 *Algemeen Handelsblad*, 16 augustus 1895. Dit was overigens een reactie op een kritische lezer die de krant een inconsequente opstelling verweet toen deze een maand later de nabootsing van een episode uit de oorlog door soldaten op de tentoonstelling Oud-Hollandt veroordeelde: 'Indien u mij het verschil kunt aantoonen tusschen een wassen groep in het Panopticum en een levende groep op de tentoonstelling, althans het verschil tusschen beider opvoerbaarheid, zult u mij ten zeerste verplichten.'
114 *Algemeen Handelsblad*, 7 juni 1895.
115 *Het Nieuws van den Dag*, 20 augustus 1895. In dezelfde periode werd overigens ook luitenant-kolonel Andries Scheuer, rechterhand van Vetter, aan de galerij van beroemde mannen toegevoegd.
116 Alting van Geusau, *Panorama's in Amsterdam*, 114-115.
117 SA, Collectie Bibliotheek, inv.nr. 124983, *Catalogus van de verschillende beelden en groepen met geschiedkundig overzicht*, Nederlandsch Panopticum (Amsterdam ca. 1897). Omgerekend naar huidige koopkracht zo'n 46 euro. De omrekening is gebaseerd op een vergelijking met de koopkracht in 2013, zie: http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php (juni 2016).
118 Waarbij het grootste deel van deze inkomsten opging aan eerste levensbehoeften en het verzekeringsfonds. Zie bijvoorbeeld het budget van het gezin van

een Amsterdamse sigarenmaker en schoonmaakster, met vier dochtertjes, in 1886: Giele, *Arbeidersleven in Nederland*, 64.

119 Overigens waren de wassenbeeldenkabinetten op de kermis met grote waarschijnlijkheid voor deze groep ook aan de dure kant, zie: Gras, *'Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen'*, hfst. 6, m.n. p. 156, 173 ev. 193.

120 Aankondiging in *Het Nieuws van den Dag*, 16 augustus 1882. Het volgende jaar moest het bestuur het aanbod overigens alweer – tijdelijk – intrekken, in verband met de grote toestroom naar aanleiding van de koloniale tentoonstelling in de stad, zie mededeling in *De Tijd*, 24 augustus 1883.

121 *Het Nieuws van den Dag*, 7 oktober 1898.

122 *Het Nieuws van den Dag*, 23 juli 1887. Zo bezochten in 1883 de tachtig Zwolse werklieden onder leiding van vakbondsman B.H. Heldt niet alleen de Internationale Tentoonstelling, maar maakten ze ook een uitje naar het Panorama in het Vondelpark, Artis én het Nederlandsch Panopticum. *(Het Nieuws van de Dag*, 29 juni 1883; overgenomen uit de *Zwolsche Courant.*)

123 Zie bijvoorbeeld de advertentie in *Het Nieuws van den Dag,* 22 september 1884. Zie voor terugkerende klachten over de opkopers bijvoorbeeld: *De Standaard*, 13 september 1884 of *De Tijd*, 13 september 1901: 'Vreemdelingen vragen een weinig politietoezicht in de Amstelstraat bij het Panopticum, om beschermd te worden tegen de opkoopers, die het er wat al te bar maken. Terwijl in deze maand door de directie dienstboden en werkmanskaarten worden beschikbaar gesteld voor 25 cent, vliegen de opkoopers daar de buitenlui op straat bijna aan om hun kaarten kwijt te raken voor 35 cent, bewerende "dat ze binnen 50 cent kosten". En wee den argeloozen vreemdeling die na het bezoek aan het Panopticum buitengekomen met een catalogus, dit boekske niet stevig vasthoudt; de opkoopers of straatjongens rukken het hem bijna uit de handen. Ze willen het hebben voor niet of geven er desnoods een dubbeltje voor om het straks andere vreemdelingen aan te prijzen voor 25 cent.'

124 *De Tijd*, 21 maart 1885. Hierbij waren de gratis toegangskaarten verstrekt aan armen en wezen overigens nog niet meegerekend. Zie voor de grote toeloop bij het (gratis toegankelijke) Rijksmuseum in de kermismaand: Bergvelt en Claudia, 'Kunst en publiek in de Nederlandse rijksmusea', 240-242.

125 *De Tijd*, 19 juli 1882.

126 *Het Nieuws van den Dag*, 22 september 1892.

127 *Algemeen Handelsblad*, 18 juli 1882. Het glas-in-lood van de 'wintertuin' bestond bovendien uit portretten van de Oranjes.

128 *Het Nieuws van den Dag*, 12 april 1886.

129 Zie bijvoorbeeld Isaäk bij Van Maurik, *De Amsterdammer*, 15 oktober 1882: 'Voor de deur staat weer zo'n ding, en één keer draaien kost 25 cents – zei de heer die er bij stond.'

130 Zie voor bezoekersaantal 1883: *Het Nieuws van den Dag*, 28 maart 1884 (volgens de krant overgenomen uit het jaarverslag). Zie voor cijfers in latere jaren o.a.:

Idem, 12 april 1886 (90.000 bezoekers in 1885), 15 april 1890 (94.581 in 1888; 77.300 in 1889), 3 april 1894 (72.227 in 1893), 10 april 1899 (70.000 in 1897; 50.609 in 1898).

131 *Het Nieuws van den Dag* en *Algemeen Handelsblad*, 3 april 1894.

132 Schwartz, *Spectacular realities*, 177.

133 Hoewel rond 1912 de kleine prinses Juliana nog aan de koninklijke wassenbeeldenfamilie werd toegevoegd. (*Het Nieuws van den Dag*, 18 september 1912.)

134 Looijen, *Een geschiedenis van Amsterdamse theaters*, 53.

135 Dibbets en Van der Maden (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse film*. Briels, *De intocht van de levende photographie*.

136 Van Beusekom, *Kunst en amusement*, 13-24.

137 Van den Tempel, '"Als Daguerre dat eens kon aanschouwen…"'. Beunders, 'Wachten op televisie'.

138 Een overzicht van de films is te vinden in de database van EYE, te raadplegen via https://www.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis (juni 2016) en Cinema Context, een database samengesteld door mediahistoricus Karel Dibbets, te raadplegen via http://www.cinemacontext.nl/ (juni 2016). Zie ook Blom, 'Terugblikken'.

139 Vanessa Schwartz definieert dit in haar onderzoek naar de massacultuur in fin de siècle Parijs als 'intermedialiteit'. Zij besteedt echter voornamelijk aandacht aan de intermedialiteit van 'faits divers', zoals bijvoorbeeld bekende moorden, terwijl het hier gaat om de verspreiding van nationalistische beeldvorming binnen de negentiende-eeuwse vermaaksindustrie. Zie: Schwartz, *Spectacular realities*.

140 Van Beusekom, *Kunst en amusement*, 27.

141 Dibbets, 'Paul Kruger als toneelheld en filmster', 251-255. Dibbets verhaalt in dit artikel ook hoe de Amsterdamse filmproducent Anton Nöggerath in de verleiding kwam om op het dak van zijn theater in de Amstelstraat taferelen uit 'Zuid-Afrika' te ensceneren. Over Anton Nöggerath en Flora: Bishoff, 'De zwijgende speelfilm', 56-64.

142 In juni 1896 was op Vijzelstraat 17 voor 25 cent ook al de zee van Scheveningen te zien, geplakt tussen voornamelijk Britse filmpjes als 'Een Neger-clown', 'De Goochelaar' en 'De Westminsterbrug te Londen'. Het is niet helemaal duidelijk of dit om Britse opnames uit Scheveningen gaat, beelden van de Britse kust, of wellicht zelfs de Franse productie 'La mer' of 'Baignade en mer', die in het voorjaar in de hoofdstad te zien was geweest.

143 *Algemeen Handelsblad*, 17 december 1898 (bron: Cinema Context).

144 Belder, *Op de vlakte*, 61-63. Vgl. Klöters, 'De bruisende stad'. *Het Nieuws van den Dag*, 7 november 1899: 'In het theater "Flora", in de Amstelstraat, worden, zooals in andere gelegenheden, toepasselijke nummers gegeven, welke door het dankbare publiek avond aan avond met grooten bijval worden begroet. Zoo wordt het Transvaalsche Volkslied er op bazuinen geblazen door een heer

en twee dames, die daarmede groot succes hebben. Ook worden er als gewoonlijk in dit volkstheater een reeks levende beelden vertoond met den bioscoop' (bron: Cinema Context).

145 *Het Nieuws van den Dag*, 1 december 1900.

146 Zie de overzichtskaart op Cinema Context, door te zoeken op filmvoorstellingen in Amsterdam, tussen 1895 en 1903, en vervolgens te klikken op 'bekijk kaart' (219 zoekresultaten, 9 februari 2015).

147 Van der Maden, 'De komst van de film'.

148 Alle locaties zijn afkomstig uit de database Cinema Context, voor de films *Kroningsfeesten te Amsterdam* (film ID F032126) en *Inhuldigingsfeesten H.M. koningin Wilhelmina* (film ID F032089). De Mutoscope in Krasnapolsky wordt genoemd in Van den Tempel, '"Als Daguerre dat eens kon aanschouwen…"', 55. Een vergelijkbare verspreiding gold overigens ook voor de beelden van president Kruger en de voorstellingen over de Boerenoorlog.

149 In de tweede Tijdingzaal in de Reguliersbreestraat was na de opening in maart 1899 eveneens een Mutoscope te vinden.

150 Recentelijk heeft Karel Dibbets de filmvertoningen van zowel Wilhelmina, Kruger en Dreyfus terecht een belangrijke katalysator van het Nederlandse nationalisme rond de eeuwwisseling genoemd, maar aan deze intermedialiteit besteedt hij opvallend weinig aandacht. In zijn artikel over Kruger voert hij de bovengenoemde figuren op als 'drie buitenstaanders […] die voor 1898 nauwelijks of niet bekend waren bij het grote publiek en zich in korte tijd ontpopten als sterren van de natie'. Voor Dreyfus klopt dit wellicht, maar voor Wilhelmina en Kruger zeker niet. (Dibbets, 'Paul Kruger als toneelheld en filmster', 226.)

151 Geciteerd bij: Van den Tempel, '"Als Daguerre dat eens kon aanschouwen…"', 54.

152 *Het Nieuws van den Dag*, 14 september 1898 (bron: Cinema Context).

153 Dibbets, 'Paul Kruger als toneelheld en filmster', 248, 264-265.

154 *Het Nieuws van den Dag*, 22 september 1898 (bron: Cinema Context).

155 *Het Nieuws van den Dag*, 8 oktober 1898 (bron: Cinema Context).

156 *Het Nieuws van den Dag*, 1 december 1900 (bron: Cinema Context).

BESLUIT

1 Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780*, 10.

2 Zie hiervoor onder andere de proefschriften (in wording) van Carolien Boender (Universiteit Leiden), in het kader van het NWO-project 'The persistence of civic identities in the Netherlands, 1747-1848', en Tymen Peverelli (Universiteit van Amsterdam), 'Stedenland. België en Nederland tussen stad en natie, 1815-1914'.

3 Van Kersen-Halbertsma, 'Bezoeken in het land', 54.
4 Geciteerd uit *Algemeen Handelsblad*, 29 juni 1879 bij: Te Velde, 'Het "roer van staat" in zwakke vrouwenhanden', 179.
5 *Algemeen Handelsblad*, 4 september 1898.

Archieven & literatuur

ARCHIEVEN

Arti et Amicitiae, Amsterdam (AA)

Intekenlijst voor de oprichting van het Rembrandt-standbeeld 1841, toegangsnummer 170. (Intekenlijst Rembrandt 1841)
Brieven aan de commissie tot oprichting van het Rembrandt-standbeeld, toegangsnummer 172. (Brieven commissie Rembrandt)
Notulen van de Amsterdamse commissievergadering Rembrandt-standbeeld 1848-1851, toegangsnummer 216. (Notulen commissie, 1848-1851)
Notulen van de Amsterdamse commissievergadering Rembrandt-standbeeld 1851-1852, toegangsnummer 217. (Notulen commissie, 1851-1852)

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (IISG)

Archief Landelijk Propaganda Komitee inzake den Internationalen Boycot van de Engelsche Scheepvaart, toegangsnummer ARCH01498. (Landelijk Propaganda Komitee)
Archief SDAP Federatie Amsterdam, toegangsnummer ARCH01268. (SDAP Amsterdam)

Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam (SA)

Beeldbank
Bevolkingsregister 1851-1853, 1874
Pamflettencollectie 1852, 1857, 1858, 1872, 1886

Collectie A.Th. Hartkamp, toegangsnummer 15001.
Collectie Topografie, toegangsnummer 30578.
Collectie Bibliotheek, toegangsnummer 15030.

Archief van de Commissie tot regeling der feestviering bij het 25-jarig regeringsjubileum van koning Willem III, toegangsnummer 32. (Commissie 25-jarig regeringsjubileum)

Archief van het Hoofdcomité en de commissies voor een huldeblijk aan de nagedachtenis van Mr. J.R. Thorbecke, toegangsnummer 36. (Hoofdcomité Thorbecke)

Archief van de Commissie voor de oprichting van een gedenkteken ter ere van de nagedachtenis van Prins Hendrik der Nederlanden, toegangsnummer 47. (Commissie Prins Hendrik)

Archief van de Commissie voor de oprichting van het Sarphatimonument, toegangsnummer 53. (Commissie Sarphati)

Archief van het Uitvoerend Comité voor de Aprilfeesten ter gelegenheid van de 70ste verjaardag van koning Willem III, toegangsnummer 55. (Uitvoerend Comité Aprilfeesten)

Archief van de Commissie tot oprichting van een nationaal gedenkteken gewijd aan de grote daden der vroegere Nederlandse zeehelden (1886-1888), toegangsnummer 57. (Commissie zeehelden)

Archief van de Subcommissie voor een huldeblijk ter nagedachtenis van Mr. J.R. Thorbecke en Feestcommissie voor de onthulling van deszelfs standbeeld, toegangsnummer 150. (Subcommissie Thorbecke)

Archief familie Van de Poll, toegangsnummer 183.

Archief van de Vereeniging ten behoeve der arbeidersklasse, toegangsnummer 197. (Vereeniging arbeidersklasse)

Archief van de familie Van Lennep en aanverwante families, toegangsnummer 238.

Archief van de Commissie voor de volksvermaken bij gelegenheid der onthulling in 1856 van het monument gewijd aan de volksgeest in de jaren 1830 en 1831, toegangsnummer 269. (Commissie volksvermaken 1856)

Archief van de Commissie voor de volksvermaken op 4 september 1858 ter gelegenheid van de 18de verjaardag van de Prins van Oranje, toegangsnummer 270. (Commissie volksvermaken 1858)

Archief van de Commissie voor de volksvermaken op 16 november 1863 ter gelegenheid van de viering van het halve eeuwfeest van Nederland's verkregen onafhankelijkheid, toegangsnummer 271. (Commissie volksvermaken 1863)

Archief van de Vereniging tot Weldadigheid van de Allerheiligste Verlosser voor Rooms-Katholiek Lager Onderwijs, toegangsnummer 511. (Vereniging tot Weldadigheid)

Archief van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, toegangsnummer 611. (Toonkunst)

Archief van het Kabinet van de Burgemeester, toegangsnummer 5168. (Kabinet Burgemeester)

Archief van de Secretarie, afdeling Algemene Zaken, toegangsnummer 5181. (Algemene Zaken)

Archief van de Gemeentepolitie, toegangsnummer 5225. (Politie)

Zuid-Afrikahuis, Amsterdam (ZAH)

De archieven van H.J. Emous, 1897-1932, toegangsnummer 016. (EM)
De archieven van het Hoofdcomité, 1880-1884, toegangsnummer 024. (HC)
De archieven van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging, 1881-2015, toegangsnummer 046. (NZAV I)
De archieven van het Oorlogsfonds, 1899-1912, toegangsnummer 048. (NZAV III)

PERIODIEKEN

Algemeen Handelsblad
Amsterdamsche Courant
Asmodée
De Amsterdammer
De Goesche Courant
De Kroniek
De Locomotief
De Noord-Brabander
De Roode Duivel
De Standaard
De Telegraaf
De Tijd
De Wekker
Het Nieuws van den Dag
Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië
Java-bode
Leeuwarder Courant
Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nieuwe Tilburgsche Courant
Rotterdamsch Nieuwsblad
Staats-courant
Sumatra Post
Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad

WEBSITES

Amsterdamse grachtenhuizen:
http://www.amsterdamsegrachtenhuizen.info
Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland:
http://socialhistory.org/bwsa

Buitenbeeldinbeeld:
http://www.buitenbeeldinbeeld.nl/Bedreigd/Historie_voor_1980.htm
Calculator koopkracht, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis:
http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php
CinemaContext, database Karel Dibbets:
http://www.cinemacontext.nl
Collectie Dennis Pugh en Ron van Randeraat, Amsterdam:
http://www.denroncollections.nl
Collectie EYE, Amsterdam:
https://www.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis
Collectie Rijksmuseum, Amsterdam:
https://www.rijksmuseum.nl/nl/zoeken
Facebook-pagina familie Janson:
https://nl-nl.facebook.com/pages/Familie-Janson/188075848042290
Full history of Douwes Fine Art', Douwes Fine Art:
http://www.douwesfineart.com/douwes-full-history
Geheugen van Nederland:
http://www.geheugenvannederland.nl
Nederlandse Liederenbank, Meertens Instituut, Amsterdam:
http://www.liederenbank.nl
Overzicht beelden in Nederland, door René en Peter van der Krogt:
http://www.vanderkrogt.net/standbeelden
ReclameArsenaal, Amsterdam:
http://www.reclamearsenaal.nl
Volkstellingen Nederland 1795-1971:
http://www.volkstellingen.nl

GEPUBLICEERDE BRONNEN

Alberdingk Thijm, J.A., *Een weinig Amsterdamsche kritiek bij gelegenheid der nationale feestvieringen* (Amsterdam 1863).
Amsterdammer, Een, *Amsterdam en de Amsterdammers door een Amsterdammer* (Amsterdam 1974; reprint van Deventer 1875).
Anoniem, 'De beeldhouwkunst in de XIX eeuw', *Kunstkronijk* (1840) 14-15.
Anoniem, *Het feest van Rembrandt van Rijn, verhaald door Joris Praatvaar* (Amsterdam 1852).
Anoniem, *Programma van het Rembrandts-feest. Uitgegeven met goedkeuring van de kommissie* (Amsterdam 1852).
Anoniem, *Toespraken gehouden ter gelegenheid der onthulling van het standbeeld van Rembrandt* (Den Haag 1852).
Anoniem, *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje* (Amsterdam 1852).

Anoniem, *Zamenspraak tusschen Rembrandt en de Botermarkt* (Amsterdam 1852).
Anoniem, *De Augustusfeesten te Amsterdam 1856* (Amsterdam 1856).
Anoniem, *Mejuffrouw Eendragt door Mijnheer Rembrandt uitgenoodigt om gezamenlijk de Amsterdamsche kermis met een bezoek te vereeren. Luimig dichtstukje* (Amsterdam 1856).
Anoniem, *Oranje-vonken. Verzameling van opschriften in rijm en onrijm opgemerkt en gecopieerd bij het feest der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid* (Rotterdam 1864).
Anoniem, 'Het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam', overdruk uit: *Het Leeskabinet* (1882) 89-93.
Anoniem, *De onthulling van het Sarphati-monument, 15 Juli 1886* (Amsterdam 1886).
Anoniem, *Volledige officiële feestgids. Eerbiedig opgedragen aan Z.M. den Koning ter gelegenheid van de herdenkingsfeesten 1817-1887* (Amsterdam 1887).
Anoniem, 'De Oranje Vrienden te Amsterdam', in: Leonard de Vries, *Hop Hop Hop, hangt de socialisten op! Een documentaire over het opkomend socialisme in de jaren tachtig, ontleend aan Recht voor Allen* (Amsterdam 1967) 140-144.
Anoniem, *Uit het leven van Koning Gorilla* (Den Haag 1887), gereproduceerd in: Dennis Bos, *Willem III. Koning Gorilla* (Soesterberg 2002) 85-128.
Belder, Adam [pseud. J.H. Altona], *Op de vlakte* (Amsterdam 1901).
Bergh, S.J. van den en W.J. Hofdijk, *Gedenkboek der oprichting van het monument ter herinnering aan den volksgeest van 1830 & 1831* (Dordrecht 1858).
Boeke, Jan, *Waarschuwend woord aan land- en stadsgenooten, tegen het dwaasselijk verspillen van hun geld aan de oprigting van een standbeeld voor Rembrandt* (Amsterdam 1841).
Brink, Jan ten, *Vondel bekroond door het dankbaar nageslacht. Eene herinnering aan de oprichting van het standbeeld en de Vondelsfeesten in de hoofdstad, op 17, 18 en 19 Oktober 1867* (Arnhem 1868).
D.B.V., 'President Kruger in de hoofdstad', *Eigen Haard* (1900) 831-832.
De boycot der Engelsche handelsvloot 12 October-8 december 1901, Het Uitvoerend Comité (Amsterdam z.d. [1901]).
'De Dam te Amsterdam en de Koningin op het bordes', *Eigen Haard* (1893) 308-310.
Degenhardt, W., *Een halve eeuw. Losse bladen uit de portefeuille* (Amsterdam 1887).
Deventer, C.Th. van, *Het 'Wilhelmus' als Nederlandsch volkslied* (Amsterdam 1898, overdruk uit *De Locomotief*, augustus 1890).
Feestboekje voor de Tweede Jaarlijksche Feestviering der Typographische Vereeniging De Nederlandsch Drukpers gevestigd te Amsterdam (Amsterdam 1859).
Fell, R., *A tour through the Batavian Republic during the latter part of the year 1800* (Londen 1801).
Frijlink, B., *De Vondel-feesten, in October 1867* (Amsterdam 1867).
Gemeenteblad, 1868, 1871, 1876.
Hartogh, K. de, 'Kijkjes in het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam. Geïllus-

treerd naar Photo's van J.A.D. Molster te Bloemendaal', overdruk uit: *Boon's Geïllustreerd Magazijn* (Amsterdam/N.J. Boon, 1899-1909) 98-110.
Hermans, Louis Maximiliaan, *De Gouden Kwartjeswagen. Een beroep op het Amsterdamschen volk* (Amsterdam 1897).
Hoop jr.'s zoon, A. van der, 'Schetsen en fantasien bij het Rembrandt'sfeest', 427-441 (overname uit *De Tijd*, 1852).
Humorist, Een, *Physiologie van de Kalverstraat* (Amsterdam 1844).
Kalff, Martin, 'Beelden uit het volksleven. De orgeldraaijer', *Eigen Haard* (1877) 243-244.
Kuyper, A., *Plancius-rede* (Amsterdam 1884).
Liederen voor het kroningsfeest, Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang (Amsterdam 1898).
Luitink, P.J., *Werkmansliederen* (Amsterdam 1872).
Maurik, Justus van, *Van allerlei slag. Novellen en schetsen* (Amsterdam 1882).
Maurik, Justus van, *Toen ik nog jong was* (Amsterdam 1901).
Megen, A.W. van, 'In het Panopticum', *Eigen Haard* (1882) 408-409.
November-liedjes. 1813-1863. Nederlandsch-Onderwijzers Genootschap (Amsterdam 1863).
Officieele feestgids, uitgegeven namens de Hoofd-Commissie van ingezetenen voor de feestelijke ontvangst van Hare Majesteit de Koningin te Amsterdam bij gelegenheid van Hr. Ms. Inhuldiging binnen Amsterdam in 1898 (Amsterdam 1898).
Oosterhout, R.A., *Het Palingoproer(?)* (Amsterdam 1886).
Oosterhout, R.A., *De socialisten-slachting op het Waterlooplein* (Amsterdam 1887).
Peijpers, W.N., *Levensschets van Rembrandt en dichtregelen bij de onthulling van zijn standbeeld* (Amsterdam 1852).
Rapport van de Commissie tot ondersteuning der werklooze diamantbewerkers dec. 1899-oct. 1900 (Amsterdam 1900).
Roever, N. de, *Amsterdamsch jaarboekje voor geschiedenis en letteren* (Amsterdam 1888).
Rössing, J.H., *Huldeblijk aan H.M. Koningin Wilhelmina van het Amsterdamsche volk* (Amsterdam 1898).
Ruijter, P.C. de, *Wit en rood. Vrijheidszangen en gedichten voor het arbeidende volk* (Amsterdam 1887).
Schenkman, Jan, *Jeremiade van Rembrandt van Rhijn, in den avond van 26 Mei 1852 afgeluisterd op de Botermarkt te Amsterdam, en eenige oogenblikken daarna voorgedragen in de Sociëteit Belle-Vue en Concordia* (Amsterdam 1852).
Schenkman, Jan, *Wat een eenvoudig burger dacht bij de onthulling van het standbeeld van Rembrandt van Rhijn, op 27 Mei 1852 te Amsterdam. Een boertig dichtstukje* (Amsterdam 1852).
Simons, Leo, *Amsterdam in stukken en brokken* (herdruk Amsterdam 1969; origineel Haarlem 1891).
Tex, Cornelis den, aan Charles Daniël Walrave Boissevain, brief afgedrukt in: *Amstelodamum* 54 (1967) 214.

Th[ijm], J.A.A., 'De Vondelsfeesten', *Dietsche Warande* (1869) 289-300.
Tsoe-meiren, Eduard van [pseud. J.E. van Someren Brand], 'De Kalverstraat', *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* (1895) 387-407.
Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1881.
Vislaake, F.W., *Een woord van Rembrandt na zijne onthulling* (Amsterdam 1852).
Vislaake, F.W., *Het standbeeld van Joost van den Vondel geen eer voor Amsterdam* (Amsterdam 1867).
Wasklewicz-Van Schilfgaarde, B.J.M.C., *Paul Kruger's tocht. Getrouwe beschrijving van Oom Paul's bezoek aan Frankrijk, de Rijnprovincie en Nederland, opgeluisterd door illustratieën naar momentphotographieën* (Den Haag/Leiden 1900).
Witkamp, P.H., 'Amsterdamsche tooneelen bij Nederland's jubelfeest', *Nederlandsch Magazijn* (1863) 385-387.
Wijsmuller, J.J., *Apothéose van Rembrandt, 1652-1852. Aan de stichters van het standbeeld gewijd* (Amsterdam 1852).
Zimmerman, Joh. C., 'Het standbeeld van Thorbecke', *De Gids* (1876) 524-539.

LITERATUUR

Abeling, Joris, *Teloorgang en wederopstanding van de Nederlandse monarchie, 1849-1898* (Amsterdam 1996).
Adams, Brian, 'Public meetings and the democratic process', *Public Administration Review* 64 (2004) 1, 43-54.
Aerts, Remieg, 'De nationale cultuur. Een intellectuele discussie in de negentiende eeuw', *Comenius* 38 (1990) 10, 236-255.
Aerts, Remieg, en Henk te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 391-454.
Aerts, Remieg en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw, 1813-1900* (Amsterdam 2006).
Agricola, Esther M., 'The Hague as the disputed showcase of the Dutch State and Dutch national identity 1814-1917', *GeoJournal* 51 (2000) 47-56. Agulhon, Maurice, *Histoire vagabonde 1. Ethnologie et politique dans la France contemporaine* (Parijs 1988).
Alting van Geusau, Sylvia, *Panorama's in Amsterdam als onderdeel van de negentiende-eeuwse spektakelcultuur* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam, 2012).
Amende, Jorg, 'Een moderne beeldenstorm. Buitenreclame en de strijd om de openbare ruimte van Amsterdam, 1870-1930', *Stadsgeschiedenis* 6 (2011) 2, 146-169.
Amende, Jorg, 'Etaleren: een vak apart!', *Ons Amsterdam* 63 (2011) 3, 108-113.
Anderson, Benedict, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1983; herziene editie 1991).

Applegate, Celia, *A nation of provincials. The German idea of Heimat* (Berkeley 1990).
Asselbergs, Alphons J.M., *Dr. Jan Pieter Heije of De kunst van het leven* (Utrecht 1966).
Augusteijn, Joost en Eric Storm (red.), *Region and state in nineteenth century Europe. Nation-building, regional identities and separatism* (Basingstoke 2012).
Baar, Peter-Paul de, 'Amsterdamse kwakzalvers. Geheim-middelen tegen alle kwalen', *Ons Amsterdam* 59 (2007) 11/12, 429-432.
Bakker, Catharina Th. en Peter-Paul de Baar, 'Oranjevrienden en oproerkraaiers. De roerige geschiedenis van de Willemsstraat', *Ons Amsterdam* 57 (2007) 7/8, 306-310.
Bakker, Martha (red.), *Stadsatlas Amsterdam. Stadskaarten en straatnamen verklaard* (Amsterdam 1998).
Bank, Jan, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Den Haag 1990).
Bank, Jan en Maarten van Buuren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).
Bank, Jan, 'Feesten en beelden van het vaderland', in: J. Bank en M. van Buuren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 21-32.
Baycroft, Timothy en Mark Hewitson, 'Introduction', in: Idem (red.), *What is a nation? Europe 1789-1914* (Oxford 2006).
Bechhofer, Frank en David McCrone, 'Imagining the nation. Symbols of national culture in England and Scotland', *Ethnicities* 13 (2012) 5, 544-564.
Becker, Jochen, '"Justus ex fide vivit". Over het Vondelbeeld (Amsterdam, 1867)', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1983* (z.p. [Den Haag] 1983) 132-193.
Beelaerts van Blokland, P.R., 'Vereeniging ten Behoeve der Arbeidersklasse 1852-1952', *Amstelodamum* 39 (1952) 49-53.
Beliën, Herman en Paul Knevel, *Langs Rembrandts roem. De reputatie van een meester* (Amsterdam 2006).
Bennett, Tony, *The birth of the museum. History, theory, politics* (Londen/New York 1995).
Bergvelt, Ellinoor en Claudia Hörster, 'Kunst en publiek in de Nederlandse rijksmusea voor oude kunst (1800-1896). Een vergelijking met Bennetts *The birth of the museum*', *De negentiende eeuw* 34 (2010) 3, 232-248.
Beunders, Henri, 'Wachten op televisie', in: Paul Brill (red.), *Opmaat van een nieuwe eeuw. Hoofdstukken uit het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 1995) 133-156.
Beunders, H., '"t Is Naatje". Een pokdalige herinnering. Het "Gedenkteeken aan den Volksgeest van 1830" op de Dam te Amsterdam, 1856-1914', in: N.C.F. van Sas (red.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (z.p. 2005, tweede druk; eerste druk Antwerpen/Amsterdam 1995) 126-146.
Beusekom, Ansje van, *Kunst en amusement. Reacties op de film als een nieuw medium in Nederland, 1895-1940* (Haarlem 2011).

Beyen, Marnix en Maarten Van Ginderachter, 'General introduction. Writing the mass into a mass phenomenon', in: Idem (red.), *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century* (Basingstoke 2012).
Beyen, Marnix, 'Moeder en dochter keren terug naar de hoofdstad. Een parabel als inleiding', *Stadsgeschiedenis 7* (2012) 1, 59-62.
Bickford-Smith, Vivian, 'Introduction. The case for studying cities and nationalisms', *Journal of Urban History* 38 (2012) 5, 855-861.
Billig, Michael, *Banal nationalism* (Londen 1995).
Bishoff, Ruud, 'De zwijgende speelfilm', in: Karel Dibbets en Frank van der Maden (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Houten 1986, tweede gewijzigde druk; eerste druk 1986) 53-104.
Bloemgarten, S.E., 'Abraham Reens. Een vergeten rebel (slot)', *Levend Joods Geloof* 22 (1975) 3, 11-13.
Blokland-Potters, Talja, *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk* (Amsterdam 1998).
Blom, Ivo, 'Terugblikken. Nederlandse non-fictiefilms van rond de eeuwwisseling', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 13 (2010) 1, 78-94 en 14 (2011) 1, 49-73.
Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland van de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987).
Boer, Elsa den, *Omwille van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1994).
Boer, J.F.M. den, 'Pierement. Het Amsterdams draaiorgel', *Amstelodamum* 38 (1951) 49-55.
Boersma, Erica, '"Yrelandtsche traenen" gedroogd. Transnationale solidariteit en lokale politiek in Zeeland, 1641-1644', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128 (2015) 2, 201-222.
Borchert, James, 'Urban neighbourhood and community. Informal group life, 1850-1970', *Journal of Interdisciplinary History* 11 (1981) 4, 607-631.
Borgt, Carlo van der, Amanda Hermans en Hugo Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996).
Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
Bos, Dennis, *Willem III. Koning Gorilla* (Soesterberg 2002).
Bossenbroek, Martin, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).
Bossenbroek, Martin, *De Boerenoorlog* (Amsterdam 2013).
Botermans, Jack en Wim van Grinsven, *Oranje boven. Een schatkamer vol herinneringen* (Arnhem 2008).
Bramwell, Bill, 'Public space and local communities. The example of Birmingham, 1840-1880', in: Gerry Kearns en Charles W.J. Withers (red.), *Urbanising Britain. Essays on class and community in the nineteenth century* (Cambridge 1991) 31-54.
Bree, Han van, 'In dit huis heerst liefde. De schijn van Hollandse huiselijkheid bij

de Oranjes in de jaren vijftig', *Holland. Historisch tijdschrift* 44 (2012) 3, 155-163.
Breuilly, John, 'What does it mean to say that nationalism is "popular"?', in: Maarten Van Ginderachter en Marnix Beyen (red.), *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century* (Basingstoke 2012) 23-43.
Briels, Adriaan, *De intocht van de levende photographie in Amsterdam: de kinetoscoop – 1894 en de cinematografen 1896-1898. Een filmhistorische verkenning* (Amsterdam 1971).
Brophy, James M., *Popular culture and the public sphere in the Rhineland 1800-1850* (Cambridge 2007).
Brugmans, H., 'De inhuldiging des konings te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 14 (1916) 21-36.
Bruin, Kees, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980).
Bruin, Martine de, 'Vivat Oranje hoezee. Straatliederen voor volk en vaderland', *Literatuur* 21 (2004) 3, 50-53.
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 107 (1992) 4.
Bijl, Paul, *Emerging memory. Photographs of colonial atrocity in Dutch cultural remembrance* (Amsterdam 2015).
Bijsterveld, Karin, *Mechanical sound. Technology, culture and public problems of noise in the twentieth century* (Cambridge, MA 2008).
Calhoun, C.J., 'Community. Towards a variable conceptualization for comparative research', *Social History* 5 (1980) 1, 105-129.
Cerulo, Karen A., *Identity designs. The sights and sounds of a nation* (New Brunswick/New Jersey 1995).
Confino, Alon, *The nation as a local metaphor. Württemberg, imperial Germany and national memory, 1871-1918* (Londen 1997).
Confino, Alon en Ajay Skaria, 'The local life of nationhood', *National Identities* 4 (2002) 1, 7-24.
Cosgrove, Denis E., *Social formation and symbolic landscape* (Londen 1984).
Cosgrove, Denis, *Geography and vision. Seeing, imagining and representing the world* (Londen 2008).
Cossart, Paula, *Le meeting politique. De la délibération à la manifestation (1868-1939)* (Rennes 2010).
Couvée, D.H., *De Dam. De geschiedenis van een plein* (Utrecht 1968).
Crary, Jonathan, *Techniques of the observer. On vision and modernity in the nineteenth century* (Cambridge, Mass. 1990).
Croon, Ben, 'Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming in de kunst- en handelsmetropool Antwerpen: de negentiende-eeuwse Rubenscultus', *Volkskunde* 104 (2003) 1, 19-83.
Dam, Peter van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).
Daniels, Stephen, *Fields of vision. Landscape imagery and national identity in England and the United States* (Cambridge 1993).

Dekker, Betty, 'De Vereeniging tot Veredeling van het Volksvermaak te Amsterdam, 1871-1910. Van volksverheffing tot Oranjevereniging', *De negentiende eeuw* 20 (1996) 3, 192-204.
Dekker, Rudolf, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).
Dekker, Tessel, 'Flaneren in het gaslicht', *Ons Amsterdam* 66 (2014) 3, 16-19.
DeNora, Tia, *Music in everyday life* (Cambridge 2000).
Dibbets, Karel en Frank van der Maden (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Houten 1986, tweede gewijzigde druk; eerste druk 1986).
Dibbets, Karel, 'Paul Kruger als toneelheld en filmster. De verbeelding van de Boerenoorlog en de opleving van het nationalisme, 1899-1902', *De negentiende eeuw* 38 (2014) 4, 225-268.
Dietvorst, A.G.J., *Het toeristisch landschap tussen illusie en werkelijkheid* (Wageningen 2001).
Doel, H.W. van den, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 1996).
Dokkum, J.D.C. van, *Honderd jaar muziekleven in Nederland. Een geschiedenis van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst bij haar eeuwfeest 1829-1929* (Amsterdam 1929).
Driver, Felix en David Gilbert (red.), *Imperial cities. Landscape, display and identity* (Manchester 1999).
Driver, Felix, 'Visualizing landscape', *Journal of Urban History* 21 (1995) 6, 764-771.
Duco, D.H., *De tabakspijp als Oranjepropaganda* (Leiden 1992).
Duco, Don, 'Het Amsterdamse sigarenzakje', online publicatie 2004: http://www.pijpenkabinet.nl/Pijpenkabinet/oo%20frame.html
Duparc, S., 'De eerste openbare muziekschool te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 29 (1932) 279-322.
Dijk, Marie van, 'De "stichtelijke toon" in het profane Nederlandse lied van de achttiende en de negentiende eeuw', *Volkskundig Bulletin* 29 (1993) 2, 182-207.
Dyos, H.J., 'Editorial', in: Idem (red.), *Urban History Yearbook 1978* (Leicester 1978) 3-6.
Dubois, O.W. en Krijn de Jong, *Aan de minste van Mijn broeders. Het werk van 'Tot Heil des Volks', 1855-2005* (Amsterdam 2005).
Edensor, Tim, *National identity, popular culture and everyday life* (Oxford 2002).
Elias, Norbert en John L. Scotson, *The established and the outsiders. A sociological enquiry into community problems* (Londen 1965).
Emeis, M.G., *Het Paleis op de Dam. De geschiedenis van het gebouw en zijn gebruikers* (Amsterdam/Brussel 1981).
Evens, Bert, *De openbare heldenverering in Antwerpen. Het oprichten van standbeelden als uitdrukking van maatschappelijke tendensen en discussies (1830-1914)* (scriptie Katholieke Universiteit Leuven 1999-2000).
Eijnatten, J. van, 'Oranje en Nederland zijn één. Orangisme in de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 23 (1999) 1, 4-22.

Eijsinck, Hans, '"Ten einde subsidie van de gemeente te erlangen moet men, roeiende met de riemen welke men heeft, volksconcerten organiseeren." Volksconcerten te Amsterdam', in: M.G. Westen (red.), *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden 1990) 105-126.

Faure, Alain, 'The public meeting movement in Paris from 1866 to 1870', in: Adrian Rifkin and Roger Thomas (red.), *Voices of the People. The social life of 'La Sociale' at the end of the Second Empire* (Londen 1988) 181-234.

Faure, Alain, 'Le local. Une approche du quartier populaire (Paris, 1880-1914)', *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Italie et Méditerranée* 105 (1993) 2, 489-501.

Faure, Alain, 'Local life in working-class Paris at the end of the nineteenth century', *Journal of Urban History* 32 (2006) 5, 761-722.

Fox, Jon E., en Cynthia Miller-Idriss, 'Everyday nationhood', *Ethnicities* 8 (2008) 4, 536-576.

Fox, Jon E., 'National holiday commemorations. The view from below', in: Rachel Tsang en Eric Taylor Woods (red.), *The cultural politics of nationalism and nation building. Ritual and performance in the forging of nations* (Londen 2014) 38-52.

Friederici, Angelika, *Castan's Panopticum. Ein Medium wird besichtigt: Nederlandsch Panopticum te Amsterdam* B1 Heft 13 (Berlijn z.d. [2012]).

Frijhoff, W.Th.M., 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 4, 614-634.

Frijhoff, Willem, 'Toeëigening. Van bezitsdrang naar betekenisgeving', *Trajecta* 6 (1997) 2, 99-118.

Frijhoff, Willem, *De Nederlandse identiteit: feit of fictie? Tekst van de Johan de Wittlezing, gegeven op donderdag 9 oktober 2008 in de Augustijnenkerk te Dordrecht* (z.p. 2008).

Fuchs, J.M., *Amsterdam, een lastige stad. Rellen, oproeren en opstanden in de loop der eeuwen* (Baarn 1970, tweede druk; eerste druk 1970).

Furnée, Jan Hein, 'Winkeletalages als moderne massamedia. Visuele cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890', *De negentiende eeuw* 27 (2003) 2, 74-106.

Furnée, Jan Hein, 'Beeld, ruimte en maatschappij. Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving', *Groniek. Historisch tijdschrift* 37 (2004) 162, 9-27.

Furnée, Jan Hein, 'Naar een integrale geschiedenis van de negentiende-eeuwse stad', *De negentiende eeuw* 33 (2009) 2, 96-122.

Furnée, Jan Hein, 'Winkelen als bevrijding? Vrouwen en stedelijke ruimte in Amsterdam, 1863-1913', *BMGN – Low Countries Historical Review* 130 (2015) 2, 92-122.

Garrioch, David en Mark Peel, 'Introduction. The social history of urban neighbourhoods', *Journal of Urban History* 32 (2006) 5, 663-676.

Geertz, Clifford, 'Thick description. Toward an interpretive theory of culture', in:

Idem, *The interpretation of cultures. Selected essays* (New York 1973) 3-30.
Gessel, Jeroen van, *Een vaderland van goede muziek. Een halve eeuw Maatschappij tot bevordering der toonkunst (1829-1879) en het Nederlandse muziekleven* (Utrecht 2004).
Giele, Jacques en Geert Jan van Oenen, 'De sociale struktuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis* (1974) 45, 2-32.
Giele, Jacques, 'Waarin onderscheidt zich de geschiedenis van de arbeidersbeweging van de struktureel bedreven sociale geschiedenis', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976* (Nijmegen 1976) 7-20.
Giele, Jacques, *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* (Nijmegen 1979).
Gilboa, Avi en Ehud Bodner, 'What are your thoughts when the national anthem is playing? An empirical exploration', *Psychology of music* 37 (2009) 4, 459-484.
Ginkel, Rob van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999).
Gompelman, Linda, *Oud-Hollandt op de Wereldtentoonstelling van 1895 in Amsterdam. Publieksgeschiedenis avant la lettre* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam, 31 januari 2013).
Gooijer, A.C. de, *Op een voetstuk gezet. Standbeelden in Amsterdam* (Baarn 1984).
Graaff, B.J.H. de, *De mythe van de stamverwantschap. Nederland en de Afrikaners, 1902-1930* (Amsterdam 1993).
Gras, Henk, *'Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen'. De modernisering van de theatrale vermakelijkheden buiten de schouwburg in Rotterdam, circa 1770-1860* (Hilversum 2009).
Green, Abigail, *Fatherlands. State-building and nationhood in nineteenth-century Germany* (Cambridge 2001).
Grell, Ole Peter, *Brethren in Christ. A Calvinist network in Reformation Europe* (Cambridge 2011).
Grijp, Louis, *Het Nederlands lied in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991).
Grijp, Louis Peter (red.), *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn buren* (Nijmegen/Amsterdam 1998).
Grijp, Louis Peter, 'Inleiding', in: Idem (red.), *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn buren* (Nijmegen/Amsterdam 1998) 7-15.
Grijp, Louis Peter, 'Nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden, I: 1813-1839', in: Idem (red.), *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn buren* (Nijmegen/Amsterdam 1998) 44-73.
Haan, Ido de en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 111 (1996) 2, 167-200.*
Haan, Ido de, Paul den Hoed en Henk te Velde (red.), *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013).

Hahn, Hazel, 'Boulevard culture and advertising as spectacle in nineteenth-century Paris', in: Alexander Cowan en Jill Steward (red.), *The city and the senses. Urban culture since 1500* (Aldershot 2007) 156-175.
Halberstadt, A., 'Botermarkt en Kaasmarkt', *Jaarboek der Vereeniging Amstelodamum* 8 (1910) 155-180.
Halbertsma, Marlite en Julia Noordegraaf, 'Het karakter van de visuele cultuur van de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 27 (2003) 2, 67-73.
Hearn, Jonathan, *Rethinking nationalism* (2006).
Hearn, Jonathan, 'National identity. Banal, personal and embedded', *Nations and Nationalism* 13 (2007) 4, 657-674.
Helden, Arko van, 'De "kleine luyden" van Abraham Kuyper – een vorm van populistische retoriek', *De negentiende eeuw* 35 (2011) 3, 139-153.
Heuven-Van Nes, E. van, A. van Schaik en M.E. Spliethoff (red.), *Monumenten voor Nassau en Oranje* (Rotterdam 2004).
Heijder, M., 'C.W.M. Klijn. Een bejubeld en verguisd ambtenaar', *Ons Amsterdam* 34 (1982) 2, 46-52.
Hobsbawm, Eric en Terence Ranger (red.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983).
Hobsbawm, Eric J., 'History from below. Some reflections', in: Frederick Krantz (red.), *History from below. Studies in popular protest and popular ideology in honour of George Rudé* (Montréal 1985) 63-73.
Hobsbawm, E.J., *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1993, tweede herziene druk; eerste druk 1990).
Hoed, Paul den, 'Het nationaal monument voor 1813 als meerduidig beeldverhaal', in: Ido de Haan, Paul den Hoed en Henk te Velde (red.), *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013) 348-361.
Hoegaerts, Josephine, *Masculinity and nationhood, 1830-1910. Constructions of identity and citizenship in Belgium* (Basingstoke 2014).
Houkes, Annemarie, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009).
Hutchinson, John, 'Hot and banal nationalism. The nationalization of 'the masses', in: Gerard Delanty en Krishan Kumar (red.), *The SAGE handbook of nations and nationalism* (Londen 2006) 295-306.
Huijsen, Coos, *Nederland en het verhaal van Oranje* (Amsterdam 2012).
Huygens, G.W., *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij* (Rotterdam/'s-Gravenhage 1972).
Jackson, Peter, *Maps of meaning. An introduction to cultural geography* (Londen 1989).
Jacobs, Annelies, *Het geluid van gisteren. Waarom Amsterdam vroeger ook niet stil was* (Maastricht 2014).
Jager, Ida, *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901* (Rotterdam 2012).

Jans, Jasper, 'Vaderlandse geschiedenis en de participerende burger. Onderwijs in burgerschap in het midden van de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 36 (2012) 2, 104-119.
Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).
Jansen, G.J., *Een roes van vrijheid. Kermis in Nederland* (Amsterdam 1987).
Jaspers, Charles en Jan Peter Margry, *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang* (Hilversum 2006) 49-53.
Jong, Ad de, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland, 1815-1940* (Nijmegen 2001).
Jong, Joost de, 'Belg maakte eerste standbeelden. Beelden in Amsterdam: een naoorlogs fenomeen', *Ons Amsterdam* 63 (2011) 9, 342-345.
Jourdan, Annie, *Les monuments de la Révolution Française: le discours des images dans l'Espace parisien, 1789-1804* (Amsterdam 1993).
Kemperink, Mary, *Het verloren paradijs. De Nederlandse literatuur en cultuur van het fin de siècle* (Amsterdam 2001).
Kerremans, Richard, 'De openbare monumenten in Brussel en Wallonië', in: Jacques van Lennep (red.), *De 19de-eeuwse Belgische beeldhouwkunst* (Brussel 1990) 149-168.
Kersen-Halbertsma, M.F. van, 'Bezoeken in het land', in: *Wij zijn er nog. Het regentschap van Koningin Emma 1890-1898*, Rijksmuseum Paleis Het Loo (Apeldoorn 1989) 54-62.
Keyser, Marja, *Komt dat zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw* (Amsterdam/Rotterdam 1976).
Klein Kranenburg, Diederick, *'Samen voor ons eigen'. De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk, 1820-1985* (Hilversum 2013).
Klöters, Jacques, 'De bruisende stad. Een kroegentocht in 1900', in: Martha Bakker (red.), *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 323-349.
Kluyt, J.A. en Ko van der Laan, *In de Amsterdamsche Jordaan. Een romantisch brok stadshistorie* (Amsterdam 1947, tweede druk).
Knippenberg, Hans en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1983).
Koot, Ton, 'Bespiegeling over de bezoekcijfers', in: *Het Rijksmuseum 1808-1958. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan* (Den Haag 1958) 73-82.
Kooij, Pim, 'De burger in een sociaal-historische context', *Groniek. Historisch tijdschrift,* speciale uitgave: *Stijlen van burgers* 40 (2007) 176bis, 133-144.
Koppen, C.A.J. van, *De Geuzen van de negentiende eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Wormer 1992).
Kouwenaar, D., *Tussen Dam en Muntplein. De levensgeschiedenis van de Kalverstraat* (Rotterdam 1950).
Krol, Ellen, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Hilversum 1997).

Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek, 1870-1902* (Amsterdam 1985).
Kuitenbrouwer, Vincent, *War of words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)* (Amsterdam 2012).
Landstra, Menno (red.), *Het Nationaal Monument op de Dam* (Amsterdam 1998).
Langendijk, Eugène, 'De roep der klassieken', in: Guus van den Hout en Eugène Langendijk (red.), *Louis Royer, 1793-1868. Een Vlaams beeldhouwer in Amsterdam* (Amsterdam 1994) 9-48.
Leerssen, Joep, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (Nijmegen 2006).
Leerssen, Joep, 'The nation and the city. Urban festivals and cultural mobilization', *Nations and Nationalism* 21 (2015) 1, 2-20.
Lees, Andrew, *Cities perceived. Urban society in European and American thought, 1820-1940* (Manchester 1985).
Leeuwen, Thijs van en Alberto Stofberg, *De Gouden Koets. Van Amsterdams geschenk tot nationaal symbool* (Zwolle 2010).
Leith, James A., *Space and revolution, Projects for monuments, squares, and public buildings in France 1789-1799* (Montreal 1991).
Lesger, Clé, *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000* (Hilversum 2013).
Lesger, Clé en Jan Hein Furnée, 'Shopping streets and cultures from a long-term and transnational perspective. An introduction', in: Idem (red.), *The landscape of consumption. Shopping streets and cultures in western Europe, 1600-1900* (Basingstoke 2014) 1-15.
Lidtke, Vernon, *The alternative culture. Socialist labor in Imperial Germany* (New York 1985).
Ligthart, Jan, *Jeugdherinneringen* (Groningen 1916, vierde druk; eerste druk 1913).
Lis, Catharina en Hugo Soly, 'Neighbourhood social change in West European cities', *International Review of Social History* 38 (1993) 1-30.
Looijen, T.K., *Een geschiedenis van Amsterdamse theaters. Wie kwam er niet in de Nes?* (Nieuwkoop 1981).
Lowell Lewis, J., *The anthropology of cultural performance* (New York 2013).
Lunsingh Scheurleer, D.F., *Oranje op aardewerk. Van Willem de Zwijger tot Koningin Beatrix* (Lochem 1994).
'Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst 1829-2004. 175 jaar impuls en vernieuwing', *Toonkunst-Nieuws. Tijdschrift van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst*, 148 (2004) 3.
Maden, Frank van der, 'De komst van de film', in: Karel Dibbets en Frank van der Maden (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Houten 1986, tweede gewijzigde druk; eerste druk 1986) 11-52.
Margry, Peter Jan, 'Mobocracy and monarchy. A ritualistic reconciliation with the anachronism of the Dutch monarchy', *Ethnologia Europaea* 44 (2014) 1, 5-22.

Martinet, Chantal, 'Les historiens et la statue', *Le mouvement social* (1985) 131, 121-129.
Mathijsen, Marita, 'Verzen voor vaderlanders', in: Idem en Ruud Poortier, *Hendrik Tollens Cz. 1780-1856* (Rijswijk z.j. [2006]) 6-13.
Mathijsen, Marita, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013).
Matthey, Ignaz, '"Een diepe hulde, een warme toon". De oprichtingsgeschiedenis van het Thorbeckebeeld', *Jaarboek Amstelodamum* 85 (1993) 133-166.
Meershoek, Guus, 'De stad onder toezicht. Het gezag over de openbare ruimte, 1878-1918', in: Maarten Hell e.a. (red.), *Waakzaam in Amsterdam. Hoofdstad en politie vanaf 1275* (Amsterdam 2011) 295-359.
Merwe, Jaap van de, *Gij zijt kanalje, heeft men ons verweten! Het proletariërslied in Nederland en Vlaanderen* (Utrecht/Antwerpen 1974).
Metz, Daniël, 'Transvaalbuurt, tussen Boerenoorlog en anti-apartheid', *Ons Amsterdam* 64 (2012) 4, 144-149.
Meulen, Dik van der, *Koning Willem III. 1817-1890* (Amsterdam 2013).
Meijer jr., D.C., 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest van 1872', *Jaarboek Amstelodamum* 28 (1931) 257-293.
Meijsen, J.H., *Lager onderwijs in de Spiegel der Geschiedenis. 175 jaar nationale wetgeving op het lager onderwijs in Nederland, 1801-1976* (Den Haag 1976).
Miert, Jan van, 'Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale loyaliteiten', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 4, 670-689.
Miert, Jan van, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten, 1850-1920* (Amsterdam 1994).
Minne, A. van der, 'Amsterdam als hoofdstad van Nederland', *Jaarboek Amstelodamum* 29 (1932) 261-264.
Mosse, George, *The nationalization of the masses. Political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich* (New York 1975).
Mijnhardt, Wijnand, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).
Nas, Peter, 'Jakarta, city full of symbols. An essay in symbolic ecology', *Sojourn. Social issues in Southeast Asia* 7 (1992) 2, 175-207.
Nas, Peter J.M. en Annemarie Samuels (red.), *Hypercity. The symbolic side of urbanism* (Londen 2006).
Noordegraaf, Julia, 'De opkomst van het museum in de "spectaculaire" negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 20 (2003) 2, 121-136.
Noordegraaf, Julia, *Strategies of display. Museum presentation in nineteenth- and twentieth-century visual culture* (Rotterdam 2004).
Oosterom, L.M. van, *'Gelukkig het volk, voor hetwelk het verjaarfeest van den Vorst een nationaal feest is!' Patronen in vieringen onder Willem I (1813-1840)* (masterscriptie Universiteit Leiden, september 2014).

Osta, Jaap van, *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam 1998).
Palmer, Catherine, 'From theory to practice. Experiencing the nation in everyday life', *Journal of Material Culture* 3 (1998) 2, 175-199.
Pasler, Jann, *Composing the citizen. Music as public utility in Third Republic France* (Berkeley/Londen 2009).
Petterson, Anne, *Willemsstraat. Oranjeliefde en het ontstaan van nationaal besef in de Amsterdamse Willemsstraat, 1857-1907* (masterscriptie Universiteit Leiden, januari 2011).
Petterson, Anne, 'Een zee van vlaggen. Oranjeliefde in de Willemsstraat', *Ons Amsterdam* 63 (2011) 7/8, 292-297.
Petterson, Anne, '"En toch viert men feest!!" Amsterdam en de zeventigste verjaardag van koning Willem III', in: Henk te Velde en Donald Haks (red.), *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 177-196.
Petterson, Anne, 'Uit volle borst voor Oranje en de roden. Politieke herkenningsmelodieën in 19de-eeuws Amsterdam', *Geschiedenis Magazine* 50 (2015) 2, 24-27.
Perry, Jos, *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999).
Picker, John M., *Victorian soundscapes* (Oxford 2003).
Plasse, Jan van de, en Wim Verbei, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005).
Ploeger, Jan, *Nederlanders in Transvaal 1850-1950* (Pretoria 1994).
Plunkett, John, *Queen Victoria. First media monarch* (Oxford 2003).
Polak, Henri, *Amsterdam die groote stad… Een bijdrage tot de kennis van het Amsterdamsche volksleven in de XIXe en XXe eeuw* (Amsterdam 1936, tweede druk).
Pretorius, Fransjohan, 'The Dutch social democrats and the South African war, 1899-1902', *European Review of History* 6 (1999) 2, 199-220.
Prideaux, Jillian, 'Consuming icons. Nationalism and advertising in Australia', *Nations and Nationalism* 15 (2009) 4, 616-635.
Pruijs, Martin, *Een monument voor dr. Samuel Sarphati* (Amsterdam 1994).
Rau, Hugo, 'Naatje van de Dam. Tussen exaltatie en verguizing', in: Guus van den Hout en Eugène Langendijk (red.), *Louis Royer, 1793-1868. Een Vlaams beeldhouwer in Amsterdam* (Amsterdam 1994) 75-86.
Rausch, Helke, *Kultfigur und Nation.* Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914 (München 2006).
Rausch, Helke, 'Staging realms of the past in 19th-century Western Europe. Comparing monumental strategies of middle-class nationalists', *East Central Europe* 36 (2009) 1, 37-62.
Ree, M.,'Het standbeeld van Joost van den Vondel', *Ons Amsterdam* 17 (1965) 6, 169-173.
Reeser, Eduard, *Een eeuw Nederlandse muziek, 1815-1915* (Amsterdam 1986).

Revill, George, 'Music and the politics of sound. Nationalism, citizenship and auditory space', *Environment and Planning D: Society and space* 18 (2000) 597-613.
Richards, Thomas, *The commodity culture of Victorian England. Advertising and spectacle, 1851-1914* (Stanford 1990).
Rodenhuis, A., 'De muziekschool van de Maatschappij Toonkunst', *Ons Amsterdam* 17 (1965) 3, 66-73.
Roever, Margriet de, '"Verbroedering en kunstzin" 1839-1875', in: Jan Jaap Heij (red.), *Een vereeniging van ernstige kunstenaars. 150 jaar maatschappij Arti et Amicitiae* (Amsterdam 1989) 12-27.
Rooy, Piet de, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer* (Bussum 1971).
Rooy, Piet de, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
Ruitenbeek, Henny, 'Vaderlands verleden in de Amsterdamse Stadsschouwburg 1830-1840', *De negentiende eeuw* 17 (1993) 4, 177-191.
Sargeant, Lynn, 'Singing the nation into being. Teaching identity and culture at the turn of the twentieth century', *History of Education Quarterly* 29 (2009) 3, 291-322.
Sas, Nicolaas C.F. van, 'Varieties of Dutchness', in: Annemieke Galema, Barbara Henkes en Henk te Velde (red.), *Images of the nation. Different meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam/Atlanta, GA. 1993) 5-16.
Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
Schade, Carol, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam* (Amsterdam 1981).
Schiferli, Jacques, 'Een "Nationaal gedenkteeken voor november 1813"' (Den Haag, 1863-1869), in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1983* (z.p. [Den Haag] 1983) 73-131.
Schilder, Geerthe, 'Bureau Controle. Hoe de 19de-eeuwse politie zichzelf in het gareel bracht', *Ons Amsterdam* 61 (2009) 4, 170-173.
Schoorl, E., *Het plan tot internationale boycot van de Engelse scheepvaart 1901. Een illustratie van de vakbeweging rond de eeuwwisseling* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1969).
Schutte, G.J., *De Hollanders in Krugers republiek, 1884-1899* (Pretoria 1968).
Schutte, G.J., *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie* (Franeker 1986).
Schutte, G.J., 'Uit het diensthuis geleid. Nederlands beeld van de Grote Trek, 1838-1949', *Jaarverslag van de Nederlands Zuidafrikaanse Vereniging 1987* (Amsterdam 1987) 3-24.
Schwartz, Vanessa, *Spectacular realities. Early mass culture in fin-de-siècle Paris* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1998).
Schwartz, Vanessa R. en Jeannene M. Przyblyski, 'Visual culture's history. Twenty-first century interdisciplinarity and its nineteenth-century objects', in: Idem

(red.), *The nineteenth-century visual culture reader* (New York 2004) 3-14.
Seelen, Anton, *Het volkslied in Nederland. Heden en verleden van een ideaaltype* (Nijmegen 1981).
Sharpe, Jim, 'History from below', in: Peter Burke (red.), *New perspectives on historical writing* (Cambridge 2001) 25-42.
Smelik, Jan, *Eén in lied en leven. Het stichtelijk lied bij Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938* (dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 1997).
Smit, Diederik, *Het belang van het Binnenhof. Twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering* (Amsterdam 2015).
Smith, Anthony, 'The limits of everyday nationhood', *Ethnicities* 8 (2008) 4, 563-573.
Smith, M.M., *Hearing history. A reader* (Athens Ga., 2004).
Speet, Ben, 'Haarlem op de been. Het bezoek van Sequah aan de stad Haarlem in 1891', in: Hans Brokken, Florence Kroon en Ab van der Steur (red.), *Hart voor Haarlem. Liber Amicorum voor Jaap Temminck* (Haarlem z.j. [1996]) 306-316.
Starkenburg, Esther, *De inrichting van de openbare ruimte in Amsterdam in de tweede helft van de 19e eeuw. Deel 1* (Amsterdam 1997).
Stelten, Hilde van, '*Manlief, je wilt toch niet gaan zingen?*' *Verval en herstel van Nederlandse liedertafels tussen 1870 en 1900* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam, juni 2015) 73-79.
Stieber, Nancy, 'Paths of empowerment. Ritual reinscription of meaning on the plan of Amsterdam, 1886-1914', in: Dana Arnold, Andrew Ballentyne (red.), *Architecture as experience. Radical change in spatial practice* (Londen 2004) 109-133.
Stieber, Nancy, 'Postcards and the invention of old Amsterdam around 1900', in: Jordana Mendelson en David Prochaska (red.), *Postcards. Ephemeral histories of modernity* (University Park, PA. 2010) 24-41.
Stieber, Nancy, *Metaphor and metropolis* (Uhlenbeck Lecture 30; Wassenaar 2012).
Stolwijk, Chris, *Uit de schilderswereld. Nederlandse kunstschilders in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1998).
Tempel, Mark van den, '"Als Daguerre dat eens kon aanschouwen…" The Mutoscope & Biograph Company als voorloper van het bioscoop-journaal in Nederland', *Jaarboek voor Mediageschiedenis* 8 (1997) 51-72.
Thijssen, Theo, *In de ochtend van het leven. Jeugdherinneringen*, opgenomen in *Verzameld werk IV* (Amsterdam 1999).
Tibbe, Lieske en Martin Weiss, 'Publiek gebruik van Nederlandse verzamelingen in de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 34 (2010) 3, 184-192.
Tilburg, Merel van (red.), *Beelden van Amsterdam. Amsterdammers vertellen* (Amsterdam 2006).
Till, Karen E., 'Political landscapes', in: James Duncan e.a. (red.), *A companion to cultural geography* (Malden 2004) 347-364.
Tollebeek, J. en T. Verschaffel, 'Group portraits with national heroes. The pantheon as an historical genre in nineteenth century Belgium', *National Identities* 6 (2004) 2, 91-106.

Tijhoff, A.E., *Winkelen in Amsterdam. Flaneuses in de hoofdstad, 1870-1914* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 2007).
Van Ginderachter, Maarten, 'Het vaderland vanuit kikkerperspectief. Recent Belgisch en Nederlands onderzoek naar natievorming tijdens de lange negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122 (2004) 4, 522-537.
Van Ginderachter, Maarten, 'Public transcripts of royalism. Pauper letters to the Belgian royal family (1880-1940)', in: Jeroen Deploige en Gita Deneckere (red.), *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power and history* (Amsterdam 2006) 223-234.
Van Ginderachter, Maarten, 'Contesting national symbols. Belgian *belle époque* socialism between rejection and appropriation', *Social History* 34 (2009) 1, 55-73.
Van Ginderachter, Maarten en Marnix Beyen (red.), *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century* (Basingstoke 2012).
Vannieuwenhuyze, Karen, 'De productie van een politieke stedelijke ruimte. Het Antwerpse stadsbestuur en de aanleg en ontwikkeling van de Leopoldlei en haar omgeving, 1857-1876', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129 (2016) 2, 197-217.
Veen, Veronica, *Het Rembrandtbeeld. Hoe een kunstenaar in de 19de eeuw een nationale held werd* (Amsterdam 1977).
Velde, Henk te, 'Het "roer van staat" in zwakke vrouwenhanden. Emma en het imago van Oranje', in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 169-195.
Velde, Henk te, 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800', in: T. Zwaan e.a. (red.), *Het Europees labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa* (Meppel 1991) 173-188.
Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992).
Velde, Henk te, 'Natievorming en politieke strijd in Nederland', *Beleid & maatschappij* 22 (1995) 2, 100-108.
Velde, Henk te, 'Openbare emoties. Nederland en Amsterdam rond 1900', *Spiegel historiael* 33 (1998) 11/12, 464-469.
Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
Velde, Henk te, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De negentiende eeuw* 28 (2004) 3, 193-205.
Velde, Henk te, 'Political transfer. An introduction', *European Review of History* 12 (2005) 2, 205-221.
Velde, Henk te, 'Cannadine, twenty years on. Monarchy and political culture in nineteenth-century Britain and the Netherlands', in: Jeroen Deploige en Gita Deneckere (red.), *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power and history* (Amsterdam 2006) 193-204.
Velde, Henk te, 'The nation is a town. The Netherlands and the urban content of the national 'imagined community', in: William Whyte en Oliver Zimmer

(red.), *Nationalism and the reshaping of urban communities in Europe, 1848-1914* (Basingstoke 2011) 234-256.
Velde, Henk te en Donald Haks (red.), *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014).
Verbraeken, Paul, 'Standbeelden in Vlaanderen', in: Jacques van Lennep (red.), *De 19de-eeuwse Belgische beeldhouwkunst* (Brussel 1990) 169-181.
Verhoeven, T.H.G., 'Stedelijk leven in een stroomversnelling', in: Renger de Bruin e.a. (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 374-433.
Vermeeren, Simone, *'Oh fiere koningsloot, ga maar heel gauw dood' De socialistische argumentatie van Frank van der Goes en Louis M. Hermans tegen de Nederlandse monarchie, 1888-1898* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam, november 2013).
Vernon, James, *Politics and the People. A study in English political culture, c. 1815-1867* (Cambridge 1993).
Verschaffel, Tom, 'Martelaren en monumenten. De herdenking van 1830 in België', in: Peter Rietbergen en Tom Verschaffel, *Broedertwist. België en Nederland en de erfenis van 1830* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 2005) 62-75.
Voeten, Jessica, 'Vergeten vorsten en booswichten. Opkomst en ondergang van het Nederlandsch Panopticum', *Ons Amsterdam* 67 (2015) 5, 8-11.
Vries, Boudien de, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam, 1850-1895* (Amsterdam 1986).
Vries, Boudien de, 'Een weldadig verschil? Standsbesef en het onbehagen van de burgerij', *De negentiende eeuw* 22 (1998) 1, 25-35.
Vries, Boudien de, 'Een eeuw vol gezelligheid. Verenigingsleven in Nederland, 1800-1900', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 28 (2005) 63, 16-29.
Vrints, Antoon, *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2011).
Wagenaar, Michiel, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (Bussum 1998).
Wagenaar, Michiel, 'De stad ontworpen. Stadsontwerp tussen wens en werkelijkheid', in: Martha Bakker e.a. (red.), *Amsterdam in de tweede gouden eeuw* (Bussum 2000) 9-35.
Wagenaar, Michiel, 'The capital as a representation of the nation', in: Gertjan Dijkink en Hans Knippenberg (red.), *The territorial factor. Political geography in a globalizing world* (Amsterdam 2001) 339-357.
Wagenaar, M.F., 'De dood in kaart. De geboorte van de themaplattegrond', *Ons Amsterdam* 54 (2002) 10/11, 348-352.
Wal, Mieke van der, *Naatje van de Dam. De geschiedenis van het 'Monument ter Herinnering aan de Volksgeest in de jaren 1830 en 1831'* (doctoraalscriptie z.p. 1975).

Wal, Mieke van der, '"Even onwrikbaar als de geschiedenis onuitwisbaar is". De roerige ontstaansgeschiedenis en het roemloos einde van Naatje op de Dam', *De negentiende eeuw* 5 (1981) 4, 228-249.
Wal, Mieke van der, 'Krijgsman of staatsman? De oprichtingsgeschiedenis van de twee standbeelden voor Willem de Zwijger in Den Haag', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1983* (z.p. [Den Haag] 1983) 39-72.
Wal, Mieke van der, '1800-1914', in: Mirjam Beerman, Frans van Burkom en Frans Grijzenhout (red.), *Beeldengids Nederland* (Rotterdam 1994) 22-29.
Wal, P.H. van der, *De vrijheidszanger. Een bundel volksliederen, verzameld* (Amsterdam z.j.).
Wal, P.H. van der, *Onder de roode vaan!! Een bundel socialistische liederen, bijeenverzameld* (Amsterdam 1897).
Wal, Ronald van der, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde, 1840-1920* (Hilversum 2003).
Wallet, Bart, 'De Joodse Oranjemythe', *Trouw*, 25 juni 2011.
Wallet, Bart, 'Tobias Tal en het ontstaan van de Joodse Oranjemythe', *Nieuw Israelitisch Weekblad* 150/16, 30 januari 2015, 24-28.
Warnies jr., D.A., 'Léon Warnies. Orgelvader', *Ons Amsterdam* 37 (1985) 2, 30-35.
Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914* (Stanford 1976).
Welskopp, Thomas, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die Deutsche Sozial-demokratie vom Vormärz bis zum Socialistengesetz (*Bonn 2000).
Wennekes, Emile, *Het Paleis voor Volksvlijt (1864-1929) 'Edele uiting eener stoute gedachte!'* (Den Haag 1999).
Werkman, Evert, *De Jordaan* (Amsterdam 1980).
Whiteley, Sheila, Andy Bennett en Stan Hawkins (red.), *Music, space and place. Popular music and cultural identity* (Aldershot 2004).
Whitmeyer, Joseph M., 'Elites and popular nationalism', *British Journal of Sociology* 53 (2002) 3, 321-341.
Whyte, William en Oliver Zimmer (red.), *Nationalism and the reshaping of urban communities in Europe, 1848-1914* (Basingstoke 2011).
Wildt, Annemarie de (red.), *Amsterdam en de Oranjes* (Amsterdam 2008).
Wilke, Margrith, 'Van dienstmeiden en burgerdames. De stadstaferelen van Breitner als visuele topografie', in: Marga Altena e.a. (red.), *Sekse en de city. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 22* (Amsterdam 2002) 56-73.
Wilkeshuis, C., *Meester, welbedankt! De school van 1900 tot nu* (Leiden 1968).
Wilterdink, Nico, '"Leve de republiek!" Anti-monarchisme in Nederland', in: Kees Bruin en Kitty Verrips (red.), *Door het volk gedragen. Koningschap en samenleving* (Groningen 1989) 133-161.
Winiwarter, Verena, 'Landschaf auf Vierfarbkarton. Betrachtungen zur kulturellen Konstruktion des Blickes', raadpleegbaar via: http://www.nextroom.at/article.php?id=385

Wolf, Mariëtte, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).
Wood, Charles W., *Door Holland. Een reis door Nederland in 1877* (Haarlem 1878).
Wormser, J.A., *Een man uit en voor het volk. Het leven van Klaas Kater* (Nijkerk 1908).
Woud, Auke van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).
Woud, Auke van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).
Woud, Auke van der, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900* (Amsterdam 2015).
Wouters, D., *Na veertig jaar. Documents-humains Zuid Afrika en het lied van de straat in Nederland in het laatste kwart der negentiende eeuw* (Nijmegen 1940).
Young, Richard (red.), *Music, popular culture, identities* (Amsterdam/New York 2002).
Zanden, J.L. van, 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1983) 1, 3-27.
Zimmer, Oliver, 'Boundary mechanisms and symbolic resources. Towards a process-oriented approach to national identity', *Nations and Nationalism* 9 (2003) 2, 173-193.
Zimmer, Oliver, *Remaking the rhythms of life. German communities in the age of the nation-state* (Oxford 2013).
Zuev, Dennis en Fabian Virchow, 'Performing national-identity. The many logics of producing national belongings in public rituals and events', *Nations and Nationalism* 20 (2014) 2, 191-199.

Illustratieverantwoording

Coverafbeelding:
'Hoek van de Herengracht en de Gasthuismolensteeg', foto George Hendrik Breitner (toegeschreven aan), ca. 1890-1900. Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer RP-F-00-576.

Collectie Dennis Pugh en Ron van Randeraat, Amsterdam:
p. 262: koekblik Koningin Wilhelmina, 1892.

Rijksmuseum, Amsterdam:
p. 118: 'De Willemstraat', objectnummer RP-F-F01064-D.

Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam:
p. 8: 'De Dam met het Koninklijk Paleis en de Nieuwe Kerk', afbeeldingsbestand 010005001224.
p. 24: 'De onthulling', afbeeldingsbestand 010097007715.
p. 65: 'Amsterdam. Standbeeld van Rembrandt', afbeeldingsbestand 010097003675.
p. 67: 'Rembrandtplein 12-2', afbeeldingsbestand OS1M000001004537.
p. 69: 'De westzijde van het Rembrandtplein', afbeeldingsbestand 010005000433.
p. 74: 'Inhuldiging koningin Wilhelmina', afbeeldingsbestand OS1M000007003322.
p. 216: 'Bezoek president Paul Kruger', afbeeldingsbestand OS1M000001005190.
p. 224: 'Panopticumspel', afbeeldingsbestand 010097016158.

Universiteit van Amsterdam, Amsterdam:
p. 276: *Het Nieuws van den Dag*, 7 mei 1884, Bijzondere Collecties, plaatsnummer UBM: TS 9817, Kr. 154.

Zuid-Afrikahuis, Amsterdam:
p. 168: Collectebus, productie Wed. J. Bekkers & Zn., Dordrecht, ca. 1899-1902.

Personenregister

Aerts, Remieg 13
Alberdingk Thijm, Joseph 51-52, 54, 68
Alexander III, tsaar 243
Altona, J.H. 86, 255
Anderson, Benedict 13
Andriessen, Willem 200

B. 34-35
Bakels, 'mejuffrouw' 188
Beelaerts van Blokland, Gerard 176, 178-181, 185, 196
Beethoven, Ludwig van 79
Beijnen, Laurens 40-41, 44
Bellaar Spruyt, Cornelis 196
Berlage, Hendrik 202
Bernhardt, Sarah 240
Beyen, Marnix 15-16, 277
Boas, inspecteur 153
Boedels, Leon 255
Boeke, Jan 32-33, 38
Boot, Cornelis 125
Bos, Karel Antonie 149-150, 152-153, 233
Bosboom, Johannes 28, 252
Bouwmeester, Louis 240
Bouwmeester, Theo 240
Boycott, Charles 200
Braakensiek, Johan 85
Brand, Johannes 249
Brandts Buys, Henri 83
Bremer, J. 188
Breuilly, John 16
Brinkman, uitgever 90
Brouwer, Jan 237
Brugge, Hein van 151-152
Bruin, K. de 229
Bukers, juffrouw 211
Burgmeijer, pastoor 96

Campen, Theo van 141
Cats, Jacob 25, 36, 40
Chamberlain, Joseph 198
Chamberlain, Neville 198
Citroen, de heer 249
Cittert, B.P. 90, 97
Clautz, de heer 191
Coen, Jan Pieterszoon 32
Coers, Jan 140-141
Columbus, Christopher 98
Costa, Abraham da 241
Coster, Laurens Janszoon 25, 36
Cramer 150
Cuypers, Pierre 68

D. 111
Dalfsen, J.W. van 107

Daniëls, C. 201
Darwin, Charles 243
Davenport, Charles *zie* Sequah
Degenhardt, Willem 80
DeNora, Tia 76
Descartes, René 25
Deth, Lubertus van 141
Deventer, Conrad van 117, 202
Disraëli, Benjamin 247
Dixi 109
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 154, 198
Dooren, Hendrik van 145
Douwes, Evert 9
Douwes, Henri 9

E.v.M. 33-34
Eden, E.F. 190
Eden, Jaap 239
Eeghen, Jan Herman van 161
Eisendrath Bzn., S. 219
Emma, koningin-regentes 85, 107, 158, 160, 229-230, 238, 244, 269
Erasmus, Desiderius 25, 36

Faure, Félix 254
Feith, Jan 197
Fiesler, penningmeester 162
Filips II 177
Fortuyn, Jan 149-150, 153, 233
Franken 213
Fransen, Hermanus 146

Gaarenstroom, J.H. 107-109
Gent, P. van 188
Ginderachter, Maarten Van 15-16
Gladstone, William Ewart 247
Goethe, Johann Wolfgang von 243
Gorkom, Wilhelm van 176
Groen van Waarder, Herman 83
Groot, Hugo de 247
Groote, B. 238
Guntenaar, Johannes 146

H. de R. 112
Hartman, H.H. 86-87, 114
Hartsen, Cornelis 241
Hasselaar, Kenau 11
Haverkamp, F.J. 110
Heemskerck, Jacob van 34
Heemskerk, Theo 161
Heijden, Karel van der 246-247
Heije, Jan Pieter 75, 80-81, 90, 103
Hein, Piet 75-76
Hemert, Jan van 141
Hendrik, prins 26, 31, 37, 39, 43, 48, 63, 70, 86, 269
Hermans, Louis 161, 233
Hilster, Hendrik 146
Hint, Heintje 127
Hobsbawm, Eric 263
Hogendorp, Gijsbert Karel van 36
Holvoet, Benedictus 19
Hoofiën, S. 190, 198
Hooft, Pieter Corneliszoon 34
Hoop jr., Adriaan van der 53
Houtman, Cornelis 34
Hovy, Willem 161
Huf, Julius 250
Huidekoper, Pieter 29

Janson, Jan 179-183, 185, 195, 202
Jong, martelaar De 138
Jongbloed jr., Jan 128, 133, 146, 159, 161-163
Jongbloed sr., Jan 145
Jongbloed, Willem 146
Jorissen, Theod. 181
Joubert, Piet 249
Judels, Nathan 247

K. 111
Kalff, Martin 31
Kat, Hendrik 146

Kat, Juliana 146
Kate, Herman ten 245-246, 252
Kater, Klaas 182-183, 195
Kempenaer, de 51
Kesler, Anna Helena 188
Kist, Paulus 159
Kleine-Gartman, Maria 240, 247
Klijn, Christiaan 37-38
Knoppers W. Kzn., J. 108
Kok-Van Kolm, C. 47
Kooten, van 171-173
Kruger, Paul ('Oom Paul') 21, 91, 169-171, 195, 207-219, 221-222, 231, 234, 238, 249, 254-255, 258, 260, 269, 271
Kruijver, J. 194, 197
Kuiper, G.H. 61
Kuyper, Abraham 177, 183

L.J.J.V. 36
L.S. 34
Lankhorst, Nicolaas 128
Ledel, S. 190
Leemans, predikant 182
Lennep, Jacob van 30
Lestrade, G.B. 191
Lier, Abraham van 240
Lion Cachet, Frans 176, 195
Loberegt 162-163
Lotz, Hendrik 141
Lucca, Pauline 96
Luitink, Piet 100
Lutz, kolonel 101

Maas-Walters, Johanna Maria van der 122
Malle Marten 149
Maris, Jacob 252
Mathijsen, Marita 27
Maurik jr., Justus van 242
Meetelen, Pieter van 146
Megen, A.W. van 244-245
Meijer jr., Dirk Christiaan 130, 137, 232
Mellink, Frans 134
Mendelssohn, Felix 80
Mens jr., Jacobus 128
Mens sr., Jacobus 127-130, 132, 274
Mens, Abraham 128
Mens, Geertruida 132
Mens, Leendert 128
Mesdag, Hendrik Willem 252
Messchert van Vollenhoven, Jan 139-140, 148
Monchy, M.F. de 51
Muller, B.J. 96

N.M. 37
Nek, J.O. van 192, 194
Nicolaas II, tsaar 206
Nieuwenhuijsen, Gerrit 143
Nieuwenhuizen, Jan 247
Nifterik, P. van 88
Nöggerath, Anton 256, 260
Noort, Oliver van 34

Oemar, Teukoe 198
Olie, Jacob 70
Overeem, Pieter Adriaan van 141

Peijpers, Wilhelmus Nicolaas 55
Penning, Louwrens 249
Penning, Paulus Jacobus 150-153
Pieneman, Jan Willem 29
Pieneman, Nicolaas 245
Pierson, Nicolaas 183
Praatvaar, Joris 44-45, 57

Rachman, Habib Abdoel 247
Rahusen, Herman Jan 161
Ranitz, Sebastiaan Mattheus Sigismund de 160
Reenen, Gerlach Cornelis Johannes van 41, 44
Rembrandt 25-30, 32, 34-43, 46, 48-50, 52, 54-56, 58-61, 63-64, 66, 68, 70, 72-

73, 76, 82, 90, 119, 144, 240, 247, 264, 267, 269, 272, 274
Renz, N. 159-161, 163
Renz 99
Rhodes, Cecil 198
Ridder, de 162-163
Rietschote, Bartholomeus van 159, 162
Roselle, Hendrik 151-152
Royer, Louis 26
Rubens, Peter Paul 28
Ruyter, Michiel de 11, 25-26, 36, 40, 247

S.H.R. 34
Saks, M.S. 232
Saks, S.J. 232
Sanders, Theo 241
Sarphati, Samuel 26, 31-32, 37, 45, 48, 63, 66, 70, 72
Sas, Niek van 10
Schaick, Van 199
Scheltema, Pieter 46
Schelven, predikant Van 189
Schenkman, Jan 57
Schiller, Friedrich 243
Schubert, Franz 79
Sequah, wonderdokter 97, 100, 117, 275
Sinkel, Anton 229
Slooten, S. 190-191
Smit, J.P. 192
Smit, Nicolaas 208
Someren Brand, Jan Eduard van 239
Sophie, koningin 113, 269
Speijk, Jan van 25-26, 34
Spinoza, Baruch de 36
Stamperius, Jacob 110, 112
Stark, Albert 144
Steyn, Martinus 212, 219
Strauss jr., Johann 52
Stukkenbroek, Jan 152
Swieten, Jan van 247

Taile, Hendrik 146
Tak, Pieter Lodewijk 161
Tex, Cornelis den 129
Tex, Paul den 209
Thijssen, Theo 68-69
Thorbecke, Johan Rudolf 26, 31, 35-37, 45, 48, 51, 60-63, 68-70, 72-73, 237, 247
Tienhoven, burgemeester Van 134
Toit, Stephen Du 208
Tollens, Hendrik 36, 77, 106
Toorn, van der 60
Tromp, Frederik Cornelis 174-176, 178-179

Vadertje Visser *zie* dominee De Visser
Valerius 78
Velde, Henk te 13, 77
Verbrugge, Hendrik Willem Johannes *zie* Hein van Brugge
Verbrugge, Jan Adrianus 146
Verhulst, Johannes 80
Verspyck, Gustave Marie 247
Verweegen, Eduard 140-141
Vetter, Jacobus 91-92, 213, 249-250, 253
Victoria, koningin 233, 243
Vislaake, F.W. 47, 57
Visser, dominee De 92, 161-162
Visscher, Antoine Adolphe Thierry 61
Vondel, Joost van den 26, 31, 35-37, 45, 48, 50-52, 63, 66-67, 70, 72

Waal, Hendrik de 241
Wagner, de heer 191
Wallroth, Jan Fredrik 146
Waterschoot van der Gracht, W.S.J. van 161
Werff, Pieter Adriaansz. van der 11
Wessels, Janus 200-202, 205, 207
Westerman, Gerard 31, 247
Westermann, Hendrik 140-141, 143

Wijnmalen, kapitein 250
Wilhelm II , keizer 90, 214
Wilhelmina, prinses/koningin 85-86, 92, 94, 101, 103, 106, 110, 119, 121, 157-160, 164, 185, 198, 208, 210, 213-214, 219, 230-231, 234-238, 244, 248, 251, 254-256, 260, 265, 269-272
Willem Frederik, prins 268
Willem I, koning 78, 106, 120, 122, 124, 140
Willem II, koning 36, 70, 122
Willem III, koning 10, 32, 39-43, 76, 80-81, 84-86, 100, 106-107, 110, 119, 122, 124-128, 132-134, 140, 146-149, 153-154, 157-158, 166, 210, 228-230, 234-237, 244-245, 251, 269, 271, 275
Willem V, stadhouder 135
Willem van Oranje 25, 34, 40, 70, 78
Wilms, Johann 77
Wit, politiecommissaris De 138
Witkamp, Pieter Harmen 137
Wolff, Martin 241, 248, 260
Wormser, Johan 182
Woud, Auke van der 12

Zee, Jan van der 151
Zepers, juffrouw 211
Zimmer, Oliver 18
Zocher, Jan David 37
Zuijdhoek, Pieter 141
Zwart, Levie de 86

Geografisch register

Amerika 98
Amsterdam *passim*
Antwerpen 28
Assen 31
Atjeh 198, 247, 268
Augsburg 18

België 25, 28, 31
Berlijn 241, 243
Brouwershaven 25, 56

Capelle a/d IJssel 86

Delft 40, 252
Den Briel 112, 128-129, 136-137, 139, 232
Den Haag 19-20, 25, 30, 35-36, 40, 62, 70, 206, 208, 228, 234, 255, 271
Dordrecht 30
Duitse Keizerrijk *zie* Duitsland
Duitsland 25, 113, 212
Dullstroom 181, 202

Egmond aan Zee 25
Engeland 91, 183, 203-204
Europa 17, 207

Franeker 108-109
Frankrijk 25, 31, 113, 212
Friesland 271

Goes 176
Gorcum 30
Gouda 30
Groningen 271
Groot-Brittannië 169, 172, 174, 179, 182, 195-197, 205, 233

Haarlem 10, 25, 208-209, 254
Harlingen 31
Hoorn 32

Indië 202

Keulen 36
Koninkrijk der Nederlanden *zie* Nederland

Lage Landen *zie* Nederland
Leiden 36, 176, 208
Limburg 270
Lombok 92, 94, 249, 268
Ludwigshafen 18

Marken 242
Marseille 208, 258
Mataram 249
Middelburg 271

Nederland *passim*
Nederlands-Indië 31, 91-92, 213, 249-250, 268
Nijmegen 271
Noord-Holland 31, 55
Nova Zembla 92

Oranje Vrijstaat 169, 194-195, 209, 212, 219, 249

Pretoria 181

Republiek der Verenigde Nederlanden *zie* Nederland
Rotterdam 20, 25, 30, 36, 207-208, 255

Scheveningen 248, 268
Schiedam 30
Sloten 179
Sloterdijk 181
Suriname 268

Tilburg 70
Tjakra Negara 92, 249
Transvaal 159, 169-171, 174, 176-177, 179, 183-185, 194-196, 200, 202, 209, 211-212, 222, 238, 249, 254, 264-265, 269, 275

Ulm 18

Verenigde Staten 172
Vlissingen 25

Weesp 254

Zandvoort 248
Zuid-Afrika 10, 13, 22, 169-170, 172, 176, 181, 184-189, 192-195, 200-204, 207, 210-211, 215, 219, 221, 238, 249, 255, 267-269
Zutphen 31
Zwolle 36

Straatnamenregister

Amstel 37-38, 47, 105, 139, 192, 240, 256
Amstelstraat 86, 95, 192, 240-242, 246, 250
Amstelveld 60, 145-146
Anjeliersstraat 142

Bantammerstraat, Binnen en Buiten 138
Bickerstraat 85
Blauwbrug 152
Bloemgracht 110
Botermarkt 38-39, 41, 43, 51, 55, 58-61, 63-64, 66, 68, 73, 90, 124, 144-145, 157, 165

Czaar Peterstraat 201

Dam 9-10, 12, 21, 26, 30, 37, 45, 48, 55, 66, 71-73, 76, 81-84, 89-90, 93-94, 100, 103-105, 111-113, 122, 139-140, 144, 147, 157, 170, 214, 216, 220, 226, 232, 237, 239, 256, 271, 273
Damrak 37, 59, 191, 211, 226, 234
Doelenstraat 138

Egelantiersstraat 147
Eggertstraat 216
Elandstraat 142
Entrepotdok 62, 137

Ferdinand Bolstraat 189, 199
Frans Halsstraat 189
Frederiksplein 101, 192, 195, 226
Funen 49, 143-145

Gasthuismolensteeg 191
Geldersekade 55, 138
Goudsbloemdwarsstraat, Derde 152
Goudsbloemdwarsstraat, Eerste 150
Goudsbloemgracht 121-122, 127, 272, 274
Goudsbloemstraat 142, 151
Govert Flinckstraat 189
Groot Hemelrijk 146
Grote Markt 25
Grote Wittenburgerstraat 83

Haarlemmerdijk 97, 153
Haarlemmerplein 141, 145, 165
Handelskade 90, 92
Hartenstraat 191
Hasselaarssteeg 105
Hazenstraat 152
Heiligenweg 189
Herengracht 62, 140-141, 147, 190-191
Hobbemakade 256

IJ, het 248
IJsclubterrein 87, 102, 268

Jan van der Heijdenstraat, Tweede 219
Jodenbreestraat 230
Jodenhoek 55, 126, 135, 137, 142, 210, 226, 265
Jonkerstraat 126
Jordaan 120-121, 124, 126, 132-133, 135, 142, 145, 147-151, 153-154, 160-161, 165, 210, 226, 233, 265

Kalverstraat 14, 22, 62, 97, 104-105, 141, 190, 220, 226-228, 233-235, 237-240, 249, 260, 265, 272
Kapelsteeg 105
Kattenburg 135-136, 138-139, 145
Kattenburgerplein 84
Keizersgracht 50, 139-140, 191
Kerkstraat 187-188
Kleine Kattenburgerstraat 133
Kloveniersburgwal 46, 138
Koningsplein 38, 60, 191
Koningstraat 142
Korte Nieuwendijk 105

Lange Houtstraat 152
Lauriergracht 141
Leidsekade 57, 95
Leliegracht 246
Lijnbaansgracht 121, 142
Lindengracht 142, 151, 154
Lindenstraat 142
Looiersgracht 188

Museumplein 99

Napoleonplein 122
Nieuwe Herengracht 190, 210
Nieuwe Leliestraat 90
Nieuwe Looiersstraat 190
Nieuwendijk 14, 105, 226, 229
Nieuwer-Amstel 102
Nieuwezijds Voorburgwal 141, 211, 213, 217
Nieuwstraat 104
Noordermarkt 138

Oldenbarneveltstraat 110
Oostelijke Eilanden 49, 84, 126, 134-135, 138, 142-143
Oostenburg 135
Oostenburger Middenstraat 139
Oostenburgergracht 191
Oudezijds Achterburgwal 230
Oudezijds Voorburgwal 209

Palmdwarsstraat 159
Palmstraat 158
Pijp, de 189, 210, 226, 266
Planciusstraat 189
Plantage (Plantagebuurt) 46, 211, 241, 250
Plein 1813 70
Prins Hendrikkade 63, 197, 211
Prinsengracht 62, 135, 140
Prinsenstraat 62, 235

Raampoort 49, 144
Raamstraat 141
Rapenburgerstraat 134
Realeneiland 126, 129
Reguliersdwarsstraat 141
Regulierspleln 60, 63
Rembrandtplein 38, 59, 63, 72, 124, 192, 220, 240
Ridderstraat 126, 133
Rokin 46, 171, 226

Sarphatipark 63, 199
Sarphatistraat 211
Singel 192
Spui 190
Spuistraat 198

St. Anthoniebreestraat 229-230
Stadhouderskade 102
Stationsplein 210-211

Ten Katestraat 194, 197
Tuinstraat 47, 147, 153-154, 192

Uilenburgerstraat 104
Utrechtsestraat (Utrechtsche-straat) 105, 141, 197, 256

Valkenburgerstraat 136
Vijzelstraat 229
Vlooienburg 55
Vondelpark 63, 89, 98, 192, 211, 266

Waterlooplein 96, 150-154
Westelijke Eilanden 142
Westerstraat 126
Weteringschans 80
Wijk C 124
Willem(s)straat 122-136, 140, 142, 145-146, 150, 152-154, 156-157, 159, 162, 165-166, 229, 246
Willemspoort 122
Wittenburg 134-135, 139

Zaagmolenpoort 146
Zandhoek 126
Zeedijk 153

Over de auteur

Anne Petterson (Alkmaar, 1987) studeerde van 2005 tot 2011 geschiedenis aan de Universiteit Leiden en rondde zowel de bachelor als de research master af met het predicaat cum laude. Sinds 2011 is zij aan diezelfde universiteit verbonden als onderzoeker en docent binnen de vakgroep vaderlandse geschiedenis. Daarnaast is zij redactiesecretaris van *Tijdschrift voor Geschiedenis* en redactielid van *Holland. Historisch Tijdschrift.* Haar interesses gaan uit naar de geschiedenis van politieke cultuur, sociale bewegingen en stadsgeschiedenis. Momenteel doet zij onderzoek naar de politieke horizon van de gewone burger in Nederland rond 1900.

Summary

Anne Petterson, *The Fatherland seen from below. Popular nationalism in nineteenth-century Amsterdam*.

Starting with Eugen Weber's classic *Peasants into Frenchmen*, published in 1976, modern nationalism has long been studied as a top-down project aimed at disciplining the inhabitants of nation states. The development of a national consciousness was considered – by both historians and upper class contemporaries – as an ideological or a cultural process stimulated by the upper level of society. It remains debatable, however, if 'ordinary' people passively adopted these elitist nation-building agendas. This book focuses on the workings of popular national agency in late nineteenth-century Amsterdam and the question in what ways and to what extent 'ordinary' citizens constructed and experienced 'the Netherlands' through their urban surroundings. It steers away from a top-down perspective and considers the lower and middle social classes as actual *actors* in the process of democratising the nation. By introducing a national history from below, the ways in which the nation was negotiated come to a fore.

In 1813, after having been a republic of independent provinces for centuries, the United Kingdom of the Netherlands was established. This moment marked the start of a growing geographical and administrative

unification. New central laws were promulgated; railway networks developed; and gradually every clock in the country indicated the same time. The nineteenth century also saw the creation of the present day political order. During the first half of the century power shifted from the King to Parliament; in the 1880's the first political parties were founded, and the public demand for universal suffrage (which would be granted for men in 1917 and women in 1919) increased. Simultaneously, a renewed national culture was designed. The foundation of the nation was legitimised by means of a patriotic discourse, which found its expression in for example literature, historiography, and historical paintings. Patriotic values were further disseminated through education – courses like Dutch history took a central place in the school curriculum –, public statues and elaborate nationalist commemorations.

The development of modern national identities, starting in the late eighteenth century, has often been described as a one-way process. In both the Netherlands and abroad the elitist creation of national narratives and 'invented traditions' – that were subsequently disseminated amongst the people – has been the main focus of research. Yet in his much acclaimed enquiry into the subject of modern (European) nationalism, Eric Hobsbawm defined the nation state as a dual phenomenon, 'constructed essentially from above, but which cannot be understood unless also analysed from below, that is in terms of the assumptions, hopes, needs, longings and interests of ordinary people, which are not necessarily national and still less nationalist.'[1] It is precisely this dualism which recent research on the subject takes as its core. Here, nationalism is no longer perceived as a privilege of the elites, but just as well identified as a project embraced by people from the lower and middle social classes.

For a long time, the nationalist ideas and activities of ordinary citizens in this period could count on little attention by historians. The lack of sources to reconstruct this history 'from below' has been an important

1 Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780*,10.

reason for this. Where for example sociologists with an interest in popular nationalism have been creating their own source material through surveys, interviews and participant observation, historians are immediately confronted with a source problem. How to reconstruct the national activities of the – often faceless – majority of non-elite people? In order to get a grip on popular conceptions of the nation this book focuses on the daily environment of the locality. As a capital city, nineteenth-century Amsterdam played an exceptional part in the process of Dutch nation building. Especially in an urban setting ordinary people were continuously confronted with a nationalist discourse. At the same time the concrete and physical surroundings offered people a stage on which they actively enacted their own interpretations of the nation. As such the city of Amsterdam was turned into a national landscape produced and explored by and – more *or* less consciously – responded to by its inhabitants.

The central argument is structured around five case studies. The first chapter explores a well-known aspect of national building: the erection of public statues in the urban landscape. A real *statuomanie* or *Denkmalswut*, like in nineteenth-century France or Germany, was absent from the Netherlands: Amsterdam counted only three statues, two busts and one 'national' monument. The initiative to erect a public monument came from private parties, sometimes assisted by the municipal council. The funding through money collections turned the project into a real national venture: donations arrived from all parts of the country, and even from abroad. The representation of national heroes in stone or bronze was one of the most visible ways to convey a national story to a larger audience. Yet the initiators appeared to be mainly interested in creating a national discourse of their own, and not so much in transmitting the idea behind the statue to a larger audience. Moreover, that audience itself was distracted by other urban developments. The people who passed the statues on a daily basis showed little interest in the ideas and intentions of the initiators. Instead they used the monuments as street furniture (the pedestal serving as public bench), locations to run one's

business or romantic meeting points. The monuments were practical beacons in the urban landscape, rather than a tool for nation building.

The perception of nation building as a civilising strategy is tightly interwoven with the socio-political emancipation of the lower classes. The latter constantly adapted, influenced or contested elitist initiatives. In the next chapters, attention shifts towards the agency of ordinary people and their nationalist performances. Chapter 2 focuses on the variety of contexts in which citizens performed the national anthem. Crucial to the success of the anthem as a national symbol was the opportunity for active involvement. To sing in public – indoors or on the streets – was a very common activity to the nineteenth-century citizen. The official anthem *Wien Neêrlands bloed* and the very popular *Wilhelmus* (which would become the official anthem in 1932) were performed first of all during official ceremonies. During these ceremonies the national songs were deliberately linked to national themes, like the monarchy, national heroes, or war victories overseas. Citizens also performed the anthem in more spontaneous settings, for example in conclusion of their political or religious meetings or in serenading famous visitors of the city. In these cases the national repertoire – known by every member of the public – was used to mark a feeling of togetherness. As such citizens also used the anthem as a political tool: during the 1880's and 1890's, nationalist repertoires frequently clashed with the songs of the early socialists in Amsterdam.

Chapter 3 centres around one of the most popular aspects of Dutch national identity: the Dutch monarchy. Popular 'orangism' was based on a mythical connection between the Netherlands and the House of Orange; a historical bond which could be addressed time and again. In the context of Amsterdam citizens displayed a huge local autonomy in expressing their love for the royal family. As an example here serves the Willemsstraat, a street named after king William I and based in a largely working class area. The history of the Willemsstraat shows the importance of street-based social structures, local leaders, and neighbourhood competition and conflict in creating nationalist repertoires from below.

The rows against the socialists in 1887 (*Oranjefurie*), for example, did not only indicate the widespread love for king William III, but also proved to be very much driven by local and individual pride. The popular repertoires were clearly linked to the urban space: the public visibility contributed to the popular dissemination and appropriation of a nationalist discourse. Street decorations, public games and spontaneous processions were based on older repertoires, but to a large extent organised by citizens themselves. The local authorities and official festive committees tapped into this success by adapting and transferring these neighbourhood-based initiatives to the city level.

Festivities in honour of the House of Orange increased in scale at the turn of the century. The dynamic of the masses is further explored in chapter 4. The Boer Wars in South Africa (1880-1881; 1899-1902) generated a strong support in the Netherlands. The Boers, being descendants of the former Dutch colonists of South Africa, were generally framed as 'kinsmen' (*stamverwanten*). The people of Amsterdam expressed their support for the Boers through, for example, large-scale money collections. These local activities generated a strong community feeling, and as such the popular enthusiasm transcended the much-researched discussions in brochures and newspapers. Moreover, the emancipation of the masses was closely linked to the increasing political organisation of the public domain. Not only did various political parties use the Transvaal nationalism to further their particular beliefs, the Transvaal mass meetings (notably the one in 1881) also enabled individual citizens to express political opinions of their own. During the Second Boer War the use of populist rhetoric became more common and authorities tried to channel the national emotions of the public more fervently. The second Transvaal mass meeting in 1899; the visit of President Paul Kruger to Amsterdam in 1900; and popular media from this period: they all showed examples of early crowd control.

The rise of the consumer society during the same decennia gave an important impulse to the commercialisation of the national culture. 'The Netherlands' was increasingly presented as part of an experience

economy, shows chapter 5. The imagination of the nation took shape in a variety of places and media. Merchants and entrepreneurs turned to well-known national themes in order to reach a mass audience. Next to selling an ever-expanding supply of nationalist and orangist merchandising, shop owners lured customers to their stores by filling their shop with nationalist decorations, royalist busts and lifelike photographic portraits of Queen Wilhelmine during festivities. The commercial representations also responded to the demand for actualities. In 1893 the national newspaper *De Telegraaf* opened a 'news room' in the main shopping street and thus made the (illustrated) newspaper available to a larger public. Popular museums like the *Nederlandsch Panopticum* – the first wax museum in the Netherlands – offered visitors 'realistic' views on the Netherlands (like the folkloristic *Hinlooper kamer*) but also represented news events like scenes from the Second Boer War and the victory at Lombok in 1894. Early cinema let people relive events that had happened only a few days earlier in their own city: the pictures of the coronation of Queen Wilhelmine in Amsterdam in 1898 were a box-office hit.

The perspective of the ordinary citizen reveals how nineteenth-century popular nationalism was driven by many familiar nationalist themes. Yet people's motivations to express or recognise a national identity only partly revolved around the nation state. Of course, in a lot of cases a strong nationalist idea was present in the background: the sources leave no doubt, for example, about the sincere affection the inhabitants of the Willemsstraat felt for the Dutch monarchy. At the same time, however, the inhabitants of Amsterdam regularly linked such nationalist activities to a variety of individual and local wishes or demands. At these moments nationalist expressions became a means to a different end. Street decorations also provided a way to improve the public image of one's neighbourhood, to enhance one's personal status by creating a profile for oneself as the leader of a decorative committee, to make a profit, or to have fun with neighbours, friends and family. Nationalist agency was thus grounded in a variety of non-nationalist motivations. This tenden-

cy was by no means restricted to the lower social classes, but involved the higher middle class and urban elites as well: each social group used the national framework to further its personal interests and improve its position in society.

Accordingly, national themes and repertoires proved to be most successful when they offered the possibility to combine individual agency with the opportunity to be absorbed by the public domain. This was an important lesson for the nineteenth-century elites as well. It was the upper social classes who possibly had to adapt themselves the most. In the 1850's the festive committees took little trouble to look for contact and interaction with the lower social classes: masses were kept at a distance; national emotions were to be avoided. From the 1880's onwards the elites realised it could have advantages to tap into popular needs and feelings. Besides keeping up the task of 'civilising' the urban lower class majority, they now understood they could also learn something of their fellow-citizens. In the 1880's and 1890's the upper level of society started to expand all kinds of popular practices, like the organisation of street decorations or public games. They also started to stimulate and steer public emotions, like the popular feelings for Transvaal or the veneration of the young Queen Wilhelmine. For ordinary citizens these changes were less radical than historiography often seems to suggest. Although at the end of the century national festivities slowly became more accessible and inclusive, it was the elites who were following popular practice, not the other way around.

The ways in which Amsterdam citizens experienced the nation did change, however, during the second half of the nineteenth century. In this context the question is not so much *what* the nation looked like, but *where* and *when* national agency was expressed. In the first place, changes in experience took place on a geographical level. The appearance of the capital modernised profoundly during the period described in this book: filthy and smelling canals were turned into neatly paved streets, large infrastructural developments improved the accessibility of the old city centre, new neighbourhoods were constructed, an electrified tram-

way network came into existence, and telegraph and telephone poles made their appearance in the streetscape. The geographical integration of the city had a clear impact on the social organisation of its inhabitants and kept pace with the unification of the nation as a whole. Amsterdam had become a large metropole, newspapers noted during the coronation of Queen Wilhelmine in 1898. This expansion was linked to a larger modernisation process and changed the mental horizon of the city dwellers: nationalist experiences were no longer limited to one's street or neighbourhood, but increasingly experienced through the city as a whole and as a member of an anonymous urban crowd.

Moreover, the character of nationalism changed during the second half of the nineteenth century. The emphasis shifted from a state driven nationalism – education, official festivities, statues – to a nationalism that was driven by initiatives from broader society. The commercial activities elaborated on in chapter 5 formed an early culmination of this development and showed the increasing importance of the mass audience. It is easy to condemn the commercialisation of the nation for its triviality – like some contemporary advocates of highbrow culture certainly did. The official and moralistic language of nineteenth-century schoolbooks or the affective nationalist rhetoric of early nineteenth-century poets like Hendrik Tollens were deeply ingrained in society. Yet, the commercialisation and commodification of 'the Netherlands' stimulated the spread and cultivation of a nationalist discourse by and for a broad audience. As such, the cultural life of the 'big city' contributed to the popular imagination of the Netherlands. These alternative ways to create a popular 'imagined community' offered a range of possibilities that would be further explored in the twentieth century.

Finally, the subject of this book raises the question whether the nation has become more democratic during the second half of the nineteenth century. From a top-down perspective the awareness (and recognition) of the national activities of ordinary people certainly increased in this period. The phenomenon of 'popular nationalism' could even be counted as a blessing by the urban elites: after all, in a society based on social

difference it always has been a challenge to give shape to something inclusive like 'national togetherness'. Although social demarcations were often meticulously preserved, this book shows several attempts to open up national discourse and festivities to society as a whole. The efforts by the authorities and organising committees to enhance social inclusion were, however, mainly directed at disciplining the masses. This strategy left increasingly little room for contributions from people from lower class neighbourhoods. The rise of the Dutch system of 'pillarisation' in the first decennia of the twentieth century proved to be a real turning point here. The various politico-religious groupings – the 'pillars' – in society started to employ the widely shared nationalist themes for their own uses. In this way, popular nationalist expressions became increasingly organised, institutionalised and disciplined within the various politico-religious segments of society.

The (proto)pillarisation of society in the nineteenth century created new organisations (with political parties in the lead), which slowly took away the possibilities and aspiration to organise nationalist initiatives on an individual basis. This process was not only driven 'from above', but also took shape from below, with citizens organising themselves in clubs, societies and trade unions. On the one hand, this new way of organising Dutch society led to the emancipation of 'silent groups' and offered lower social classes the possibility to contribute via these organisations to the construction of the nation. The rise of local orangist societies, as described in this book, is one example of this. Another example is the important role of labour organisations in creating the local Transvaal movement. On the other hand, these late nineteenth-century clubs and societies created new social structures and showed a strong tendency for self-disciplining measures. The organisations tried to follow and emulate the style of the establishment: in order to express their involvement with the nation the societies implemented forms and manners that expressed 'good citizenship'. Those citizens who did not have official membership were not allowed to join nationalist (or other) activities. As such the club life was socially exclusive.

When historians discuss politics of nineteenth century 'ordinary' people, they often emphasise the moments of struggle and resistance: by political groupings like the early socialists, but also by citizens without party-political intentions. The ways in which the inhabitants of Amsterdam – both bourgeois and lower class – expressed their national identity, could often count on (reciprocal) criticism: the erection of a bronze statue of Rembrandt did not compare to a visit to a wax figure in the *Panopticum*, the singing of the anthem for king William III was not the same as hailing miracle doctor Sequah with the *Wien Neêrlands bloed*, and the violent rows during the *Oranjefurie* or emotional pleas for action at the Transvaal meetings were far removed from the decent and controlled political debates in Dutch parliament. However, this book presents a variety of alternative examples that show us how various social groups in society were able – and willing – to work together. Bourgeois citizens discussed the street decorations with their servants; money collections for the Boer Wars were an inclusive and widespread phenomenon. Even if it was only for a short moment, popular nationalism had the power to overcome the social differences and offered a voice in which 'high' and 'low' could find each other.